

પ્રસ્તાવના

શ્રીમત સેરકુન્દુરારાજ સાહેબની સ્વારી હતી પ્રાંતમાં હતી, તે વખતે પાટણના અધ્યક્ષ જૈનભટ્ટાર તેઓ સાહેબના જોવામાં આવતાં તેમના ઉપયોગી અને દુર્લભ મથોની નમ્સો લેવાનું તથા તેમાંથી સારા મથોની પસંદગી કરી તેનું દેશીનાથમાં ભાષાંતર કરવાનું હરમાન થયું.

જનસમુદમાં કેળવણીના બદલાયે પ્રમાર દેશીભાષાની આવડતે થવાને વિદેશ મળવ દોવાથી પ્રાકૃત ભાષાઓનું માહિત્ય (પુસ્તકોનું રીત) વધારવાની અગત્ય થીમત મરકાર મહારાજ સાહેબને લખાઈ, એટલે સરકાર તથા અંગ્રેજી ભાષામાં સાગ પુસ્તક પગદ હતી તેમનું ગરેદી તથા ગૂંજ-રાતી ભાષાઓમાં ભાષાંતર કરાવવાની કિંવા તે આધારે સ્વતંત્ર પુસ્તકો રચાવવાની આગા કરવામાં આવી.

“શ્રી ૧૨ રાસસમુચ્ચય” એ પાટણ જૈનભટ્ટારમાંથી મેળવેલા મથો પૈકી જે જે ભાષાંતર માટે છકરર થયા છે તે માટેના મથ છે અને તેનું ભાષાંતર રા. રા. મહિલાસ નજીભાઈ દિવેદી પાસે હનામ આપી કરાવવામાં આવ્યું છે.

ઉપોદ્ધાત

કોઈપણ અથવા અધ્યયન કરતા પૃ. તેના અનુગમ્યતુષ્ઠ્યને
 અવશ્ય વિચાર કરવો જોઈએ, એમ ન કરવાથી ગિથ્યા કાલકીય
 અને અસતોય વિના અન્ય દુઃખ તુ નથી સરકતું કે માકૂન ગમે
 તે ભાસામાં લખાયેલા શ્રેય હોય તે, તે ભાષાના જે ભાગ હોય તેમને
 સમજવોજ જોઈએ એવો નિયમ નથી અક્ષરપર્યાયોચના આવડી
 એટલે અર્થમ ગણિને પણ ગૂંટવાનું સામર્થ્ય આવી ગયું એમ હોત
 તો શિશુશુક્રમની કમી અપેક્ષા ગળ નહિ લે. વિધા કરે છે,
 ગિથ્યા કરે છે એટલેમા - સુખ્ય વાત અર્થશુદ્ધિની ગણિનો ઉદ્દેશ્ય
 કરવો એટલેજ જોઈએ. અર્થશુદ્ધિની ન્યૂનતા વાય તે સારામાં
 સારી વાચનશક્તિથી અર્થ સમજવોજોઈએ, અને પોતાની ન્યૂનતા
 ધારીપારી, એટલેજ જોઈએ. જેમકે, જેમકે એટલેજ જોઈએ. આમ ન થાય માટે
 અનુગમ્યતુષ્ઠ્ય પ્રથમથીજ જાણવાની અપેક્ષા છે સચોટ વિચાર
 જોઈએ. જેમકે, જેમકે અને જેમકે. અર્થશુદ્ધિ માટે જ અર્થશુદ્ધિ
 વાનું પ્રયત્નનું જોઈએ. અને જેમકે મનુષ્ય એ જ સમજવાના અધિ
 કારી છે. એ માટે વાતા પ્રત્યેક અર્થપરતે અર્થશુદ્ધિની જોઈએ
 જોઈએ. લોચિની લખાયેલા અર્થશુદ્ધિની પૃ. સમજવાનું ભાવનર,
 એટલેજ જોઈએ. જેમકે વાચન શીખેલા સર્વજ્ઞ મમતા જોઈએ,
 ન સમજાય તે ભાવનરપરતે જોઈએ. એટલેજ જોઈએ. આટલે,
 પણ તે અજ્ઞાનમૂલક છે જેમકે વાચન મારા આજ અર્થશુદ્ધિ
 ઉપર સુખ્ય દિશી રહે છે. અર્થશુદ્ધિ જે વિચાર જાય તેજ અનુદાન, ન,
 અને વાચનરથ માટે જોઈએ. આજમા જોઈએ. અર્થશુદ્ધિ વિચારી

અમુક પરિભાષા હોય છે, તેને દૂર કરીને સામાન્યજીને લખતાં અર્થ શિથિલ થઇ જાય છે એટલું જ નહિ પણ પરપરાથી ચાલી આવતી વિચારશ્રેણીને સમજવાનું મુખ્ય માધ્યમ વાચકના હાથમાંથી જતું રહે છે, અને તે આવી પરિભાષા વિના ચોક્કસ ગ્રંથ વાચે કે ન વાચે તે ઉભય વાત સરખી થઇ રહે છે. વિષયનું યથાર્થ જ્ઞાન લેખકને હોવું જોઈએ, લેખકને તેમ ભાષાન્તરકારને પણ હોવું જોઈએ; એટલે કે વિષયના અને લેખકનો સંગ્રંથ પ્રતિબદ્ધપ્રતિપાદ્ય, અનુવાદ્યઅનુવાદ્ય, ઇત્યાદિ જે હોય તે પ્રથમથી નક્કી થઇ, લેખકની ચોગ્યતા શી છે, તથા તે કીયા ધ્યાનથી પ્રવર્તે છે તે જાણી લેવું જોઈએ. નહિ તો તેના આશય કાંઈક હોય, અને ગુણય કાંઈક, કેમકે દૃષ્ટિબિંદુમાં અંતર હોનાથી દર્શનમાં પણ અંતર પડી જાય. આવી રીતે લેખ રચનારને જે પ્રયોજન હોય તે પણ વાચકે લક્ષમાં લેવું જોઈએ કે અમુક અમુક પ્રસંગે તેણે જે જે ચોજના કરી હોય તે ન્યૂનાધિક છે કે યથાર્થ છે એમ સમજી શકાય બાકી કોઈપણ વિષયપરત્વે કરવો હોય તેટલો વિસ્તાર થઈ શકે, છતાં ક્યાં કેવો ન કેટલો વિસ્તાર કરવો તેનું નિયામકતો પ્રયોજનજ છે, અને તે સમજવા પછી વાચક, લખનારના આશયને બરાબર સમજી શકે છે. આટલી બધી વાત જાણવાની વાચકના પોતાનામાં ચોગ્યતા છે કે નહિ, બીજી રીતે કહીએ તો, લખનારે કીયા વર્ગના વાચકોને ઉદ્દેશીને લખાણ કયું છે તે જાણવું આવશ્યક છે ગ્રંથો તો ઘણી જાતના થાયછે, વાર્તાના, ઇતિહાસના, સાહિત્યના, ને ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વજ્ઞાનના પણ, પરંતુ તે સર્વે સર્વ પ્રકારના વાચક માટે હોતા નથી, તેમજ એકને એક વિષયના પણ ગ્રંથો આબાલવૃદ્ધ, સર્વ પ્રકારની બુદ્ધિવાળાં માટે હોતા નથી માટે કીચો ગ્રંથ કીયા વર્ગના વાચક માટે, ને તે વર્ગમાં પણ કેવી બુદ્ધિવાળા માટે છે, એ લક્ષમાં લીધાથી, વાચન સફળ થવાનો સંભવ છે. આ ચારે

અનુમદ લક્ષ્યા ન રાખવાથી, જેમ મૂલ લેખને અન્યાય થયો તથા મિથ્યા કાલક્ષેપ થયો સ લય છે, તેમ તેના લેખના ભાષાન્તરને પણ તેવો ને તેટલોજ અન્યાય થયો પ્રમગ છે ખરી વાત છે કે ભાષાન્તરનો હેતુ ગુજરાતીમાં મૂલ વાત સમજાવવાનો છે, પણ જે અધિકારી ઉદ્દેશીને મૂલ સંસ્કૃત લેખ દોય, તેના અધિકારીને ઉપયોગી થાય તેવું ભાષાન્તર થાય તો અદોષ છે એમ ન હોય તે ભાષાન્તર નહિ પણ દીકા કહેવાય આ પર્વદર્શનસમુચ્ચય નામના ગ્રંથનો વિષય છે તત્ત્વદર્શનોનો વિચાર એ છે, સગ્રંથ પ્રતિપાદ્યપ્રતિપા કનો છે ક્રમકે જૈન દર્શનનું માધ્યાન્ય પ્રતિપાદન કરેલું છે, પ્રયોજન જૈન દર્શનનું માધ્યાન્ય ખતાવવું એ છે, અને એના અધિકારી જે તત્ત્વગ્રંથો કરવાના વ્યુત્પન્ન હોય તે છે તેવા અધિકારીને આ ગ્રંથના અધ્યયનમાં સહાય થાય તેવો કેટલોક સાર આપીએ

મૂલ છે દર્શનો ન્યાય—વૈશેષિક, સૈશ્વર—નિરીક્ષવર સાખ્ય, પૂર્વોક્તર મીમાંસા, એટલા મનાય છે આ ગ્રંથમાં તે ક્રમ અને તે નામનો કાંઈક વ્યુત્ક્રમ દીકામાં આવે છે આમાં બૌદ્ધ, નૈયાયિક, જૈન વૈશેષિક, જૈમિનીય, અથવા નૈયાયિક અને વૈશેષિકને એક માનતા, ચાર્વાક, એમ છ દર્શન ગણેલા છે આ વ્યવસ્થા, પ્રાચીન પરપરા જોતા વાસ્તવિક નથી થઈપિ માધ્યમે પોતાના “ મર્વદર્શનસંગ્રહ ” માં સોળ જુદા જુદા દર્શન આપ્યા છે ને તેમાં ચાર્વાક, બૌદ્ધ, જૈન (આર્હંત) એમ ત્રણ લીધેલા છે, તથાપિ સૈશ્વર સાખ્ય—પાતંજલ યોગ—દર્શન, અને સપર્વદર્શનશિરોમણિજ્ઞાન ઉત્તરમીમાંસા (વેદાન્ત) દર્શન (જે માધ્યમે મર્વદર્શન સંગ્રહમાં વિસ્તારભયથી ન આપતા જુદા લેખમાં આપ્યું છે) તે પણ દર્શનમાં ગણેલા છે યોગ અને વેદાન્તનો આ ગ્રંથમાં વિચાર નથી એટલુંજ નહિ, પણ મર્વદર્શન સંગ્રહમાં જે યોજના છે તેવી યોજના પણ અત્ર નથી મર્વદર્શન

શેનશંક્રમાં પૂર્વે પૂર્વતું ઉત્તર ઉત્તરથી ખાંડન થાય છે, તેમ અત્ર નથી, અત્ર તો એક જૈન દર્શનમાં સર્વતું ખાંડન અને સમાવેશન કરવાનો ચત્ત છે. વેદાન્ત દર્શનનો કાંઈક આલેખ મીમાંસા (લેખિનીય) દર્શનના પ્રસંગમાં કરેલો છે. પરંતુ વેદાન્તના રહસ્યને જાણીને, જૈન સિધ્ધાંતની અપેક્ષાએ વેદાન્તની ન્યૂનતા કહી હોય, એણે તેટલા ઉપરથી સમજતું નથી. વ્યવસ્થા આવી છતાં આ લેખ ઘણું ઉત્તમ છે, અને તેની ટીકા બહુ સૂક્ષ્મવિવેકથી પરિપૂર્ણ છે. બુદ્ધાં બુદ્ધાં દર્શનોના સિધ્ધાન્તની પર્યાલોચના ઘણી સૂક્ષ્મતાથી કરેલી છે, અને જૈનમતના તત્ત્વને એવી સારી રીતે સમજાવ્યું છે કે આ ગ્રંથનું સાંગ અધ્યયન કર્યાગી તે મતનું રહસ્ય સમન્વયામાં આવી જાય તેમ છે. વળી પ્રત્યેક દર્શનમાં પણ ઘણાક ગ્રંથકારોનાં નામ, તથા તત્ત્વની વ્યવસ્થાની નવીન યુક્તિઓ, જાણવામાં આવે છે.

કાંઈક સમય ઉપર ઘણા વિદ્વાનોને એવો ભ્રમ હતો, ને અઘાપિ પણ કેટલાકને છે, કે જૈન મત બૌદ્ધમતનું રૂપાન્તર છે. આ વાર્તા કોઈ પણ પ્રકારે સિદ્ધ થતી નથી, અને બુદ્ધ દેવના નિર્વાણને જેમ આજ અઢી હજાર વર્ષ થયાં તેમ તેવીશમા તીર્થંકર શ્રીમહાવીરના નિર્વાણને તેટલા વર્ષ થયા છે. શ્રીમહાવીર પૂર્વે પણ બીજા તીર્થંકરો થઈ ગયા છે એટલા ઉપરથી આ મતની પ્રાચીનતા અને ભિન્નતા માની શકાય, તથાપિ બુદ્ધ અને જિનના સિદ્ધાંતોને મેળવી જતાં એ બે વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ રીતે નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયા વિના રહે તેવો નથી. આદ્યજ્ઞાનાં જે છ દર્શન છે તેમના કાલનો સ્પષ્ટ નિર્ણય જાણવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ તેમના સિધ્ધાન્તોના, પરસ્પર સંબંધે, પર્યાલોચના કરી જતાં કાંઈક એવો ક્રમ સમજાય છે કે ન્યાય વૈશેષિક, સાંખ્ય યોગ, અને પૂર્વોત્તરમીમાસા, એમ પ્રવૃત્તિ થઈ હોય; પરંતુ તે છ એ સમકાલીન ન હોય એમ કહી શકાતું નથી. આટલાં છનેજ

પ્રાક્ષણો પશુદર્શન કહે છે કેમકે તેટલાજ વેદાનુયાયી છે, યાકીના ને ચાપાક, જિન, બુદ્ધ, તેમના દર્શન તેતો વેદબાહ્ય છે, અને પ્રાક્ષણોને માન્ય નથી

પ્રાક્ષણોનો મૂલ્ય જ્ઞાનરાશિ વેદ છે વેદાશાસ્ત્રોનો વિનિયોગ વેદાગભૂત પ્રાક્ષણુ થયોમાં છે, અને તેમાં પ્રતિપાન્તિ કર્મ અને ઉપાસનાનું પર્યવસાન વેદના અતરૂપ ને ઉપનિષદના તેમાં છે વેદ-પ્રતિપાદ્ય કર્મ તથા ઉપાસના ને અનુમરીને ઐત અને સ્માર્ત સૂત્રો તેમજ ધર્મસૂત્રો ઉપજવેલા છે, તથા સ્મૃતિઓની વ્યવસ્થા છે ઉપનિષદમાં બતાવેલા જ્ઞાનમાર્ગને અનુસરી વેદાન્ત સૂત્રોની યોજના છે આવી વ્યવસ્થા અતિ પ્રાચીન જાણાય છે, તેમાં ચાર્વાક, જિન, અને બુદ્ધની ઉત્પત્તિ આ વ્યવસ્થાની વિરુદ્ધ થઈ હોય એવું લાગે છે વેદધર્મથી વિસ્તરતા કર્મજલથી નિર્વેદ પામી ચાર્વાકોએ સ્વર્ગાપવર્ગની કેવલ ઉપેક્ષા કરી અને પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાયુ ચાર જ તત્વથી વિશ્વની વ્યવસ્થા સાધી છતાં, આત્મા એવું ને કંઈ જવાતરગામી મનાય છે, તે તેમણે માન્યું નહિ અને જેમ કાથો ચનો ને પાન મળતા લાલ રંગ થાય છે, અથવા મદિરાની મામગ્રીમાં સઘાતબલથી માદકસામર્થ્ય ઉપજે છે, તેમ ચાર તત્વના સઘાતથી ચેતના થાય છે એમ ઉપપત્તિ કરી લીધી ખાઈ પીને આનંદ કગ્વામાં જ તેમણે પુરુષાથ માન્યો, ને પ્રત્યક્ષ વિના અન્ય પ્રમાણનો અનાદર કર્યો આ મત વેદધર્મથી કેવલ વિરુદ્ધ અને જડવાદને પ્રાધાન્ય આપવાવાળો ઠીકો બુદ્ધદેવનો અવતાર વેદ વિસ્તારેલી કર્મજલમાં લોકો ને મોહ પામી ગયા હતા, અને કર્નકાડ તથા વર્ણાશ્રમથી વિસ્તરેલા બેન્ને વળગી રહેનારાં ધર્મ અને સ્વર્ગમોક્ષાદિ માનતા હતા, તે બધું મિથ્યા છે એમ બતાવી, સર્વન એકાકાર આત્મભાવ, અબેદ પ્રેમ, વિસ્તારવા માટે થયેલો મનાય છે વેદના વચોની

ને અર્થોની તકરારો, ધર્મ ધર્મના વિગેધ, તે બધું તદ્દ સર્વત્ર પ્રેમભાવ રાખવામાં, કરી બતાવવામાં. મોક્ષ છે એ તેમનો ઉદ્દેશ્ય હતો. સંસાર દુઃખમય છે માટે તેમાંથી છૂટવા માટે પ્રેમ-એકભાવ-રાખજો એ તેના ઉપદેશનું તત્ત્વ હતું. આત્મા કે ઇશ્વર વિષે તેમણે વિચાર કર્યો નથી, અભિપ્રાય દર્શાવ્યો નથી, છતાં ચાર્વાકનો પેઢે તે નાગ્નિક ન હતા એમ સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે, કેમકે તેમના ઉપદેશનું તત્ત્વ ત્યાગ પ્રેમ, નીતિ, એ ઉપર રહેલું છે. પરંતુ તેમને વેદનો અનાદર હોવાથી તેમનું દર્શન વેદબાહ્ય ગણાય છે. જિનનો ધર્મ પણ અહિં-સામય કે મધર્મનોજ ઉપદેશ કરે છે, વેદપ્રતિપાદ્ય કર્મબલથી વિરુદ્ધ છે, અને જીવભાવ રૂપે ચૈતન્યનો સ્વીકાર કરવા છતાં, કર્તા એવો ઇશ્વર માનતા નથી. એ પણ વેદબાહ્ય છે. એ ધર્મમાં જે કોઈ મુક્ત જીવ છે તે જિન, અર્હત્, દેવલી, ઇશ્વર, આદિ સજ્ઞા પામે છે, તેથી તે જિનધર્મ કહેવાય છે, પણ એ દર્શનનું વાસ્તવિક નામ તો અને-કાંતદર્શન અથવા સ્યાદાદ એવું છે. એના વિષે આગળ કહેવાશે.

ન્યારે વેદમત ઉપર આવા આક્ષેપ થવા લાગ્યા ત્યારે દર્શનોની વ્યવસ્થા થઇ હોય એમ માનવાને કારણ રહે છે; ને તેમાં પણ સર્વશિરોમણિભૂત વેદાન્ત દર્શનના જ્ઞાનમય મિદ્ધાન્ત જોતાં એ વિચાર વધારે દૃઢ થાય છે. દર્શનો જે છે તેનો કાંઈક સંક્ષેપ અત્ર કહીએ આ ગ્રંથમાં પ્રત્યેક દર્શનનો વિચાર ત્રણ પ્રકારે કરેલો છે. દર્શનપ્રતિપાદ્ય દેવતા કોણ છે? દર્શનસંમત પ્રમાણ કેટલાં છે? અને દર્શનસંમત તત્ત્વ કેટલા છે? એ રીતે દર્શનોને આ ગ્રંથકારે વિચાર્યાં છે. એ વ્યવસ્થા યોગ્ય છે, કેમકે ઇશ્વર, જગત્, અને મનુષ્ય તેમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધ યથાર્થરીતે બતાવવાં એજ ધર્મનું અથવા તત્ત્વજ્ઞાન એટલે દર્શનનું કર્તવ્ય છે. પ્રત્યેક દર્શનને આરંભે આ લેખમાં તે દર્શનના અનુયાયીઓ કેવાં લિંગવેષાદિ રાખે છે, શો

આચાર પાળે છે તે પણ દુકામા બતાવેલું છે, જે તે તે ઠેકાણે જીવાથી મગજને તે તે દર્શનના શ્રેયોના નામ પણ દેવટ આપેલા છે

પ્રથમ ન્યાય, તેના પ્રણેતા જ્ઞાનમ એમા દેવતા ઇશ્વર, આ જગતના તટસ્થ કર્તા માનેલા છે ત તા સોળ માનેલા છે જે પ્રમાણ, પ્રમેય, સશય, ઇત્યાદિ આ શ્રેયના દ્વિતીયાધિકારમા સમજાવ્યા જે પ્રમાણુ ચાર છે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, સાબ્દ, તેમજ સ્વરૂપ તથા બતાવેલું છે આ દર્શનમા મુખ્ય વાત અત્યંત સુખ રૂપ જે મોક્ષ ત પ્રાપ્તિ કવ્વા માટે શુ કરવું ? એ છે ત તાજ્ઞાનથી તે મોક્ષ મળે છે, અને ત ત્વજ્ઞાન પ્રમાણથી થઇ શકે છે જે સોળ ત ત્વ માન્યા છે તે મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે ઉપયુક્ત જે ત તા નિર્ણય તે સલાવવામા કામ આવે તેના વિવાદના નિયમનાજ રૂપાન્તર છે છા જ્યારે ગુણરક્તિ થઈ દુ ખથી અત્યંત મુક્ત થાય ત્યારે મોક્ષ પામે છે વેશેષિકના પ્રણેતા કાણાદ છે એ મતમા દેવતા મહેશ્વર છે, ને નૈવારિકો માને છે તેવાજ તે તટસ્થ કર્તા છે, ત ત્વ છ છે ને પ્રમાણુ છે છે એજો વિરેક આ શ્રેયના પાત્રમા અધિકારમા છે ન્યાય અને વેશેષિકમા કાંડાં ગ્રામી ન્યૂનાધિકતા નથી ન્યાયમા જે બધા ત તાવિસ્તાર છે તે વેશેષિકના છ ત ત્વમાં સમાય છે પરમાણુથી વિશ્વવ્યવસ્થા માનેલી છે, ને તે પરમાણુઓ તટ સ્થેશ્વરની ઇચ્છાથી જગત્કાય કરે છે છા જ્યારે દુ ખાત્યન્તાભાવ પામે છે ત્યારે મુક્ત થાય છે

સાખ્યના પ્રણેતા કપિલ છે દેવતા કોઈ નથી, ત ત્વ પચીસ છે, પ્રમાણુ ત્રણ છે એની વ્યવસ્થા ત્રીય અધિકારમા આપેલી છે જગત્કાર્ય મત્વરજસ્તમોગુણમય છે, તે ગુણોની સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિ છે, આ સ્વત સસરે છે ને તમાથી મહાદેવ ક્રમે સર્જિત થાય છે પુરુષ એ તેમા સર્વથા નિર્વિકારસાક્ષી રૂપે રહ્યો છે, પણ પ્રકૃતિનું કર્મ પોતામા આરોપી સુખી દુ ખી થાય છે એ આરોપ જ્યારે યથાર્થ ત ત્વજ્ઞાનથી

નિવૃત્ત થાય ત્યારે તેને પોતાનું સ્વરૂપ સમજાય છે, ને મુખનો અનુભવ થાયછે, એને કૈવલ્ય કહેછે. આ મતનાજ તત્ત્વને માની, મોક્ષાદિ વ્યવસ્થા સ્વીકારી, એક છત્રીશમું તત્ત્વ ઇશ્વર એવું ઉમેરી, પતંજલિએ ચોગદર્શન રચ્યુંછે. તેના મુખ્ય આગ્રહ ચિત્તવૃત્તિ-નિરોધદ્વારા પુરુષને કૈવલ્ય અનુભવાવાનો છે; તેને માટે તેણે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ, એ આઠ અંગનો બહુ સૂક્ષ્મ વિવેક બતાવ્યોછે. આ દર્શનનો પ્રકૃત ગ્રંથમાં કાંઈ વિચાર કરેલો નથી; કદાપિ એમ ધાર્યું હશે કે સાંખ્યમાંજ એનો સમાસ આવી ગયો.

પૂર્વમીમાંસા જેને આ ગ્રંથકારે જૈમિનીયદર્શન એવું નામ આપ્યુંછે તેના પ્રણેતા જૈમિનિ છે, એ દર્શનમાં ઇશ્વરાદિ કોઈ દેવતા માનેલો નથી પણ વેદને દેવતારૂપ માની વેદવચનો ઉપર સર્વ પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિનો આધાર છે, માટે વેદવચનોના અર્થ અને વિનિ-ચોગનું યથાર્થ યથાલોચન કરવા ઉપર તેમની પ્રવૃત્તિ છે. તેમના મતમાં તત્ત્વજ એ છે કે વેદાજ્ઞાને અનુસરી વેદાનુસાર કર્મ કરવાથી ધર્મ સાધવો. પ્રમાણ, એ મતમાં, છ માનેલાંછે. આ બધો વિસ્તાર પાંચમા અધિકારમાંથી જોઈ લેવો. ઉત્તરમીમાંસા તે વેદાન્ત, વેદમાત્રનો અત, જ્ઞાનમાર્ગ. એનો આ ગ્રંથમાં વિસ્તાર કે વિવેક કરી બતાવ્યો નથી. વેદાન્તમાં દેવતા સર્વમય બ્રહ્મ અથવા આત્મા છે તે છે, અને તેજ તત્ત્વ છે. પ્રમાણ પૂર્વમીમાંસાને જે માન્ય છે તેજ આ દર્શનને પણ છે. આ ગ્રંથમાં આ દર્શનપરત્વે, પૂર્વ મીમાંસાના વિચાર ભેગું એટલું લખ્યુંછે કે અદૈત વેદાન્તવાદીઓ આત્મૈક્ય માનેછે, ને વ્યવહારને મિથ્યા માનેછે, તે અનુપપન્ન છે.

આ છ દર્શનો ઉપરાંત ચાર્વાક તથા જૈનનો પણ વિવેક આ

અથમાકરી બતાવ્યો છે ચાર્વાક દર્શન છતાં અધિકારમાં, તથા ચોથા અધિકારમાં પણ આપેલું છે બાહ્યદર્શન પ્રથમ અધિકારમાં આપેલું છે બૌદ્ધના સિદ્ધાંતનું સામાન્ય સ્વરૂપ હું બતાવી ગયો છું એ મતના ચાર સ પ્રદાય છે સૌત્રાન્તિક, માધ્યમિક, વૈભાષિક અને ચોગાચાર માધ્યમિક શૂન્યવાદી છે, ચોગાચાર ક્ષણિક-વિજ્ઞાનવાદી છે, ક્ષણિક-બાહ્યાર્થવાદ એ સૌત્રાતિકોનો અભ્યુપગમ છે, અને પ્રત્યક્ષક્ષણિક બાહ્યાર્થવાદ એ વૈભાષિકોનો સિદ્ધાન્ત છે, આ સર્વનો વિચાર કાંઈક ભાગે પ્રથમાધિકારમાં કરેલો છે

આ પ્રકારે દર્શનોના સિદ્ધાંતનું સ્વરૂપ સામાન્યરીતે લક્ષમાં આપ્યાપછી જૈનો તેનું શીરીતે ખડન કરે છે એ જાણવું સુતર ૫૬-શી આ અથના ઉદ્દેશજ એ છે કે સર્વ દર્શનોમાં જૈન સ્થાવાદ પરમ દર્શન છે એમ બતાવવું, અને તે રીતે શ્રીહરિભદ્રાચાર્યે યથાર્થ રીતે સિદ્ધકરી બતાવ્યું પણ છે, જોકે મને પોતાને તો એમ નિશ્ચય છે કે વેદાન્તદર્શનનું યથાથાલોકન કર્યું હોત તો એવી કુશાચ બુદ્ધિના પડિતને પોતાના કેટલાક વિચાર ફરવવાનું કારણ મળત કેમકે તેમની પ્રતિજ્ઞાજ એવી છે કે “મારે શ્રીરીરનો પક્ષપાત નથી, કપિલાદિના દ્વેષ નથી, જેનું વચન સચુક્તિજ જણાય તેનો સંગ્રહ કરવાનો નિશ્ચય છે ” અસ્તુ, એ વાર્તાની ચર્ચા અત્ર પ્રકૃત નથી સ્થાવાદને સર્વોપરિ બતાવવા માટે ત્રણ પ્રકારે યુક્તિ કરેલી છે (૧) સ્થાવાદના સ્વરૂપનો વિવેક તથા તેમની પરદર્શનનો વિરોધ, અને તેમનું ખડન, (૨) પરદર્શનનામાં સ્વોક્તિવિરોધ, (૩) પરદરાનોમા કોઈ અશી પણ સ્થાવાદનો અગીકાર આ ત્રણે નો અતિ સક્ષમ અને ઘણો મનન કરવા યોગ્ય વિસ્તાર ચતુર્થાધિકારમાં કરેલો છે તેનું વાચકે સારી રીતે અવલોકન કરવું આવશ્યક છે, અથમા કલ્યાણગતા અન્ય પ્રમારથી અત્ર સાર સમજાવું છું કે વાચકને અથમા વધારે સરવ્રતા યાવ

પરદર્શનમાત્રને જૈનમતમાં એકાંતવાદ એવું નામ આપેલું છે. અંત એટલે નિશ્ચય, જે એકજ નિશ્ચયને વળગી રહી, એકજ વાત સત્ય છે એમ કહે છે તે બધા એકાંતવાદ છે. જૈનવાદ અનેકાંતવાદ છે કેમકે એમાં એકજ નિશ્ચય વાત માની નથી, પણ વસ્તુમાત્રને અનંતધર્માત્મક માનેલી છે. વસ્તુમાત્ર સત્ પણ છે ને અસત્ પણ છે પોતાનાં દશકાલસ્વભાવ આદિયકી વસ્તુ સત્ છે, ને પોતાવિના અન્યનાં દશકાલાદિથી અસત્ છે. એમ સ્પષ્ટ રૂપે પદાર્થ રહેલો છે, ને તેવું વસ્તુસ્વરૂપ બતાવનાર અપેક્ષાબુદ્ધિ છે. જ્ઞાનમાત્ર સાપેક્ષ છે, અશ્વનું જ્ઞાન અનશ્વની આપેક્ષા કરે છે, પીતનું જ્ઞાન પીતેતરની અપેક્ષા કરે છે, તિમિરનું જ્ઞાન પ્રકાશની અપેક્ષા કરે છે, તેથી જ્ઞાનમાત્ર સાપેક્ષ છે, અને એ સાપેક્ષત્વ અથવા અપેક્ષાને લીધે વસ્તુમાત્ર અનંતધર્માત્મક છે. એકજ ધર્મે વસ્તુ રહેતી નથી, અનંત ધર્મે રહે છે. આમાં બૌદ્ધોક્ત ક્ષણિકવાદ માન્ય નથી, કેમકે આ મતમાં સત્તા માનેલી છે, ને તેનું લક્ષણ ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્ય-યુક્ત તે સત્ એવું આપેલું છે. ઉત્પાદ અને વ્યય સતે જેમાં ધ્રુવતા છે તે સત્, અને તે અનેકાંતવાદાનુસાર જે વસ્તુસ્વરૂપ કહ્યું તેમાં સિદ્ધ છે. દ્રવ્યરૂપે વસ્તુમાત્રમાં ધ્રુવતા—નિત્યતા—છે, તેનામાં જે ધર્મ બદલાયાં જાય છે, તેનામાં જે ઉત્પાદ વ્યય થયે નામાંતર થાય છે, તે પર્યાય રૂપે અનિત્ય અને અનંત છે. આવો જે અપેક્ષાધીન વાદ, વસ્તુમાત્રમાં નાનાધર્મ સ્વીકારવા રૂપ વાદ, તે સ્યાદાદ પણ કહેવાય છે. “ સ્યાત્ ” એવો સંસ્કૃત અવ્યય છે જેનો અર્થ “ કથં-ચિત્ ” એટલો થાય છે. અર્થાત્ અમુક પદાર્થ છે ? એમ પૂછતાં “ સ્યાત્ ”—કથંચિત્—કોઇ પ્રકારે—એટલે પોતાના દશકાલ ભાવાદિથી છે—અસ્તિ—એમ ઉત્તર કહી શકાય છે; તેમજ તેના તે પદાર્થ નથી ? એમ પૂછતાં પણ “ સ્યાત્ ”—કથંચિત્—કોઇ પ્રકારે

—પરના દેશકાલભાવાદિથી નથી—નાસ્તિ—એમ ઉત્તર કહી શકાય છે આમ ઉભયાત્મક વસ્તુ સ્વરૂપ—સદસત્ત્વત્મક સત્તાસ્વરૂપ—બતાવનાર એક શબ્દ સ્થાતૂ છે, ને તે સ્થાતૂનો જોમા સ્વીકાર છે એ વાદ સ્થાદાદ કહેવાય છે પદાર્થમાત્ર દ્રવ્યરૂપે નિત્ય, પદાર્થરૂપે અનિત્ય છે

સ્થાદાદીઓ કહે છે કે ન્યાય વૈશેષિકાદિ મતવાળા પદાર્થમાત્રને દ્રવ્યરૂપે માને છે, તે ઠીક નથી, દ્રવ્ય પદાર્થાત્મક પદાર્થ સ્વરૂપ માનવું જોઈએ, તેમ તેમને મતે પદાર્થ માત્ર સામાન્ય અને વિશેષ ઉભય ભાજન છતાં સ્થાદાદ રૂપ કેમ ન બને ? તે પણ જાણવું જોઈએ તટસ્થ કર્તા ઇશ્વરનુષ્ઠાન આ ગ્રંથમાં બહુ ઉત્તમરીતે કરેલું છે એજ રીતે સાખ્યોક્ત મહત્તિપુરુષનો મ બધ પગ્ધ જોવા અને નિત્ય હોવાથી તેમા અનિર્મોક્ષ મમગ આવે છે એ સ્વમતવિરોધ છે, અને યજી મહત્તિને નાનાગુણમયી માનવાથી સ્થાદાદનો મકા રાન્તરે અભ્યુપગમ છે અદૈત વેદાન્તમા વ્યવહારનીજ ઉપપત્તિ થતી નથી, કેમકે જ્ઞાનમય સત્તામા અજ્ઞાનમય વ્યવહારનો સભવ નથી, ને સભવ કરી લેવાની સુક્તિ કરતાં તેા આરોપિત સત્તા માનવી પડે છે એટલે પાછો કાઢ અગે સ્થાદાદનો અભ્યુપગમ છે * બૌદ્ધ સ્વાર્થાદિની ઉક્તિનુ તેા, જૈન રીત્યા, આ ગ્રંથમા અનેકા નેક મકારે ખડન બતાવ્યું છે

જૈન સ્થાદાદની રીતિનો વધારે વિસ્તાર આ ગ્રંથમાં આપ્યો નથી, પણ સ્થાતૂ એમ કહીને પદાર્થસ્વરૂપની સર્વાંગે ઉપપત્તિ કરવા માટે

* આ રીતિ વગન્તરદસ્ય ન મમગવાપી થઈ કે વેદા તોમ્મ ને જ્ઞાન ને અવાન્મ અગે અપરિચિત ન તથા સર્વમય છે એ જ્ઞાનમા અપે દાનો અવધાગ રાપી, પણ કહી અવેદાને નિર્મલ એ જ્ઞાનમાન છે ના યોગમા આરોક્ષ રીતિ વ્યવહારની ઉપપત્તિ માટે વેદાન્ત મા મ રાજે, તેા પણ તેથી અદૈત જ્ઞાના રિત્યાન્તની દેસ પણ જાન થતી રાપી

જૈનોના અન્ય ગ્રંથોમાં સારી યુક્તિઓ બતાવેલી છે. કોઈ પદાર્થનું અસ્તિત્વજ કહેવું હોય, કોઈનું નાસ્તિત્વજ કહેવું હોય, કોઈનું અસ્તિત્વનાસ્તિત્વકહેવું હોય, કોઈનું અવાચ્યત્વ કહેવું હોય, કોઈનું અસ્તિત્વ અને અવક્તવ્ય કહેવું હોય, કોઈનું નાસ્તિત્વ સતે અવક્તવ્યત્વ કહેવું હોય, કોઈનું અસ્તિત્વનાસ્તિત્વ અને અવાચ્યત્વ કહેવું હોય. આ સાત કરતાં આઠમો પ્રકાર બનતો નથી, માટે પદાર્થસ્વરૂપને દર્શાવવાના આ સાત માર્ગને સમન્ગ કહે છે, તે ઉપરથી સ્યાદાદનું બીજું નામ સમન્ગીનય, એવું પણ પડેલું છે. તે સાતનાં નામ (૧) સ્યાદસ્તિ; (૨) સ્યાન્નાસ્તિ; (૩) સ્યાદસ્તિ ચનાસ્તિ; (૪) સ્યાદવક્તવ્ય; (૫) સ્યાદસ્તિ આવક્તવ્ય; (૬) સ્યાન્નાસ્તિ આવક્તવ્ય; (૭) સ્યાદસ્તિ ચનાસ્તિ આવક્તવ્ય.

જૈન દર્શનનું તત્ત્વ આ પ્રમાણે છે. એ તત્ત્વને સામાન્યબુદ્ધિમાં ઉતારવા માટે એ મતમાં તત્ત્વવ્યવસ્થા પણ બતાવી છે. કેટલાક પાંચ, સાત કે નવતત્ત્વ માને છે, ને આ ગ્રંથમાં નવ સ્વીકારેલાં છે, પણ વસ્તુતઃ તત્ત્વ બે છે: જીવ અને અજીવ. અજીવના પેટામાં પુણ્ય, પાપ, આસ્તવ, સવર, નિર્જરા, બધ, મોક્ષ એટલાં ઉમેરવામાં આવે છે, જેથી નવ થઈ રહે છે. જગત્માં જડ અને ચેતન ઉભયને આ દર્શનવાળા અપેક્ષા થકી માને છે. અને વસ્તુમાત્રને જીવ કહે છે. અપેક્ષા થકી અજીવ એવો પણ પદાર્થ કહે છે અને તેમાં કહ્યા તે ભાગ વ્યવસ્થા માટે ઉમેરે છે. નવ તત્ત્વનો વિવેક ચતુર્થાધિકારમાં સારી રીતે સમજાવેલો છે ત્યાં જોઈ લેવો. જીવ સર્વત્ર છે, પણ પ્રતિશરીર ભિન્ન છે, અને જીવ કે જગત્નો કર્તા નિયંતા એવો કોઈ ઇશ્વરાદિ નામક દેવતા છે નહિ, જીવોની ગતિ કર્માનુસાર થાય છે, ને જીવમાત્રે જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર એટલાં પ્રાપ્ત કરી કર્મપ્રવાહથી છૂટા થવું એમાં કૈવલ્ય, નિર્વાણ, મો-

કે છે જ્ઞાન જોઈલે પોતાના દર્શનનું યથાય તત્વ જ્ઞાન, દર્શન જોઈલે
 લબ્ય છુતને મનિ શ્રુતિ અવધિ મન પર્વાય અને કુવલ પર્વત ને
 ઉત્તરોત્તર અધિકારાનુસાર જ્ઞાન સંભવે તે, અને ચારિત્ર એ
 અહિસાધર્મને ને અનેકાનેક પ્રકારે સાચવવાનો કહેાછે તે રીતે
 સાચવી આસવ તથા સવરની નિર્જરા કરવી તે જોથી બધસય થઇ
 ત્રોક્ષ યાય પ્રમાણુ આ દર્શનમા જે માનેલાછે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ

જેનામા જે પક્ષ છે, દિગ્બર અને સ્વેતાંબર સ્વેતાંબરમા પણ
 પાઠબધી ઘણાક મત થયેલા છે ચૂનરાતમા બધા સ્વેતાંબર છે, અને
 તેમના ૮૪ ગચ્છ કહેવાયછે, જેમાં તપા, અચ્ચલ, ઇત્યાદિ વિધમાન
 છે દિગ્બરો કહ્યાંટક તરફ છે દિગ્બરો અને સ્વેતાંબરો ઉભયે પો-
 તપોતાને અતિ પ્રાચીન કહેછે, જોકે બ્રાહ્મણોના પ્રાચીન ગ્રંથોમા કુવ-
 લ દિગ્બરા, વિવપસના, નિર્ગયા, ઇત્યાદિ નામથી દિગ્બર જૈ-
 નોનાં નામ હાથ લાગેછે દિગ્બરો અને સ્વેતાંબરો વચ્ચે સિધ્ધાંતમાં
 બેઠ નથી પણ સ્ત્રીઓના ત્રોક્ષ અને કુવલીનીનુક્રિત એ જે વાત
 પરત્વે તથા વસંધારણ કરવા પરત્વે મત બેઠ છે આ ગ્રંથના દીકાકાર
 શ્રીગુપ્તરત્નમુરિકે એ નિમય ઉપર દીકામાં ઘણો વિસ્તાર કરેલાછે
 તેથી અને કાઠ લખવાની આવશ્યકતા નથી

સ્વેતાંબર જેનામાં પણ ઘણા ધુરંધર પડિતો થઇ ગયાછે, જે-
 માથી દેમાચાર્ય, ગેરુતુગ, માનતુગ, આ ગ્રંથના કર્તા હરિભદ્ર, સિ-
 દ્ધોન, આદિ નામ મુખગિહ છે, તેમજ નેસલમેર, પાટણ, ખબાત,
 ઇત્યાદિમાને જૈનોએ સ્વેતાંબરોના પ્રત્યક્ષ ગ્રંથ પણ આખા જગ
 ત્મા નિખ્યાત છે જૈનોનું પ્રમુખ ચૂનરાતમાં આસુદિવસુરની ગાદીએ
 કુમારપાત્રરાજ થયા ત્યારથી થયુ છે, કેમકે તે જૈન હતો, અને
 તેને આખા દેશમાં અનારિયો સજા મળતાંથી મૂલ્ય બ્રાહ્મણોમાનુષાર

ધર્તાં યજ્ઞયાગાદિ કર્મમાં તથા લોકવ્યવહારમાં ઘણો ફેરફાર કરી
નાખ્યોછે, જે અદ્યાપિ તેમનો તેમછે.

નહીઆદ }
૨૬-૫-૯૩. }

મ. ન. દિવેદી.

શ્રીપદ્મર્શનસમુચ્ચય.

(વિવેચનસમેત.)

સર્વજ્ઞ શ્રીજિનને નમસ્કાર જેણે રાગનો જય કર્યો છે, જે કૈવલ્યના અનુભવ રૂપ છે, જેની સુરપતિ પણ સેવા કરે છે, એવા શ્રી મહાવીર વિજયી છે—કે જેમના અત્યુત્તમ સમય રૂપી ચારુ અને અગાધ સમુદ્ર આગળ ખીજ સર્વ સિદ્ધાન્તો એક બિંદુ રૂપજ થઇ રહે છે—૧

જેમના સિદ્ધ કરેલા સ્વાદ્વાદરૂપી, સર્વ કુતર્કરૂપી કાષ્ઠને ભક્ષણ કરનાર, દાવાનલમા, મરીતિ, વ્યવહારલોપ, વ્યતિકર, અનિષ્ઠ, અવરોધ, પ્રમાણાધ, અસંભવ, શ કર એ આદિ, અન્ય મત વાળાએ આરોપેલા દોષમાત્ર તૂણવત્ (ભસ્મ) થઇ જાય છે, તે શ્રી વીર જિન તમારે શ્રેય કરો—૨

જે, કલ્પવૃક્ષીની પેઠે, સેવાયાથી દહીના ચિતિતાયમાત્ર પૂરે છે તે વાગ્દેવી સર્વદા અમને ઉત્તમ જ્ઞાન આપનારી થાઓ—૩

મારા ગુરુને અતિ ભક્તિથી નમન કરીને, પોતાને તથા પારકાને ઉપકાર કરવા માટે, પદ્મર્શનસમુચ્ચયની સંક્ષિપ્ત ટીકા કરે છું—૪

મહાનુભાવ હૃદય વાળા મહાપુરુષોને પરોપકાર સંપાદના એજ પરમોત્તમ સ્વાયસિદ્ધિ આ જગત્મા છે એમ જાણી, પરોપકાર રૂપ મવૃત્તિ એજ જેના સાર છે એવા ચતુર્દશ સત શાસ્ત્ર રચીને જેણે

જગજ્ઞતુને ઉપકાર કરેલો છે, જે શ્રીજિનશાસનપ્રભાવપ્રભાતને પ્રકાશવાળું કરનારા ભાસ્કર છે, યાત્રિનીમહત્તરાવચન બોધથી જેમને જ્ઞાનાનુભવ થયો છે, એવા ભગવાન્ શ્રીહરિભદ્રસૂરિ, પદ્મદર્શનમાં રહેલા પદાર્થનું સ્વરૂપ બાણુવાની જિજ્ઞાસાવાળા જેમને તે તે શાસ્ત્રના ગ્રંથ જેવા જેટલી શક્તિ ન હોય તે સર્વને અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી, મહાર્થ વાળો અલ્પ ગ્રંથ પદ્મદર્શનસમુચ્ચય એવા અન્યર્થ નામનો રચતાસતા, શાસ્ત્રારભે મંગલ અને કહેવાનો વિષય તે સાક્ષાત્ કહેવા માટે, તથા સંબંધ અને પ્રયોગન એ અનુબંધ સૂચવવા માટે, આ પ્રથમ શ્લોક કહેતા હુવા.

સ્થાદ્વાદના દેશક એવા સદર્શન શ્રી વીર જિનને નમસ્કાર કરી, સર્વ દર્શનનો જે વાચ્યાર્થ છે તે સંક્ષેપથી કહેવા માંડું છું—૧

સદર્શન—એમાં સત તે જે પ્રાપ્ત્યિક જ્ઞાનની અપેક્ષાએ શશ્વત્ અને નિત્ય છે તેજ દર્શન એટલે ઉપસમ્પિદ્ય અથવા કેવલાખ્ય જ્ઞાન છે જેને તે સદર્શન કહેવાય. અથવા સત્ એટલે પ્રસસ્ત દર્શન, એટલે કેવલ દર્શન એટલે સર્વજ્ઞ, તથા સર્વ દર્શી આ વિશેષાણુથી શ્રીવર્ધમાન્ ભગવાન્નો જ્ઞાનાતિશય બતાવ્યો. અથવા સદર્શન એટલે સત્નામ સર્વ ઉત્તમ સુર નરાદિથી અલ્પચિંત છે જેનું દર્શન, એટલે જેના સિધ્ધાન્ત, એવા. આવા વિશેષાણુથી જિનમતની અને શ્રીવર્ધમાન પ્રભુની ત્રિભુવન-પૂજ્યતા બતાવી, જિન—રાગ દ્વેષાદિ શત્રુને છોડે તે જિનઃ એ શબ્દથી અપાયા પગમાત્રિશય બતાવ્યો. સ્થાદ્વાદ—સર્વ દર્શન સંમત એવો જે સર્વજ્ઞત્વસ્ત્વંશ તેનું મિથઃ સાપેક્ષત્વ વદ્ધુ તે સ્થાદ્વાદ; તે અર્થાત્ સદસત્, નિત્યાનિત્ય, સામાન્ય વિશેષ, અભિલાખ્યાનભિલાખ્ય, એમ પદાર્થોની ઉભયાત્મકત્વ રૂપ અને કાંતલ બતાવી તે. પણ અહી શંકા થશે કે પરસ્પરને વિરુદ્ધ એવાં સર્વ દર્શનોના અભીષ્ટ વસ્ત્વંશ સર્વજ્ઞ હશે ને તેથી તેમના મિથઃ સાપેક્ષત્વમાંથી સ્થાદ્વાદ સિદ્ધ કરી શકાશે, એમ કેમ કહી શકાય? તેનું સમાધાન એમ છે કે યદ્યપિ દર્શનો

પોતપોતાના મતના આગ્રહને લઈને જુદા જુદા પક્ષી જઈ વિરોધ
 ધરતા જણાય છે, તથાપિ તેમણે તેમણે જે કહ્યું છે તેમા એવા વસ્તુ શ
 પણ છે જે પરસ્પર સાપેક્ષત્વને લઈ બગમર સામ જસ્યનાળા
 લાગે જુઓ ખોટા લોક અનિત્યત્વ, માખ્યવાળા નિત્યત્વ, માને છે,
 નૈયાયિક અને પૈશોયિક પરસ્પર વિવિધ એવા નિત્યાનિત્યત્વ,
 સદસત્ત્વ, તથા સામાન્ય વિશેષ માને છે મામાસકો નિત્યાનિત્યત્વ
 બિન્નાભિન્નત્વ સદ મદશ સામાન્ય વિશેષ, તથા ગાં નુ નિત્યત્વ,
 એમ માને છે, કેટલાકે કાલ, સ્વભાવ નિયતિ, કર્મ, પ્રકૃતિ, એ આદિ
 જગત્ કાગણ કહે છે, અને ગાંધાર્જુના દૈત્યદીપ્તિ શબ્દ-
 થક્તજ્ઞાનાદત બતાવે છે એ મર્મિમા જે જે વસ્તુ ગ તે તે લોક
 સ્વીકારે છે તે સર્વ સાપેક્ષતાને લઈને પરસ્પર ગ ગરુષ થઈ શકે છે,
 આ નિગ્રપેક્ષ રહેતા તો પરસ્પરમાં વિરુદ્ધ થઈ જાયુપવત્ત બની જાય
 છે એમ એ પાતના સક્ષેપ છે એના આધારે ॥ દશ — દશ્ય એટલે
 સમ્યગ્ વક્તા એવા ગાંધાર્જી વચનાતિગય સૂચ્ય ચે એ ૧ને અત્ર
 ચાર અતિશય ગ્રંથકારે મૂક્યા, તેમના તેતુ તેતુમર્લાવ આ પ્રમાણે
 ઘટાવેલા નિગ્રય દાય શત્રુનો જેતા છે માટે મર્મિમા છે, ને મર્મિમા છે
 માટે સદ્ગત્યાર્થવાદી છે, ને સદ્ગત્યાર્થવાદી છે માટે ત્રિભુવનપૂર્ણ છે
 એવા અનિશયવાળા શ્રી ૧૨ એટલે મકાવી ગ્રંથ જે વતમાન તથા
 કર છે ને જેમનું બીજું અતિશય સમાન એવું પણ છે તેમને
 નમન કરી, એટલે મનથી તેના અતિશયનું ચિત્ત કરી, વાલીયા
 તેને સ્વી, તથા કાયાથી ભૂમિએ મસ્તક અડે તે પ્રતિષ્ઠા ન કરી,
 એમ અથ સમજવો આટલાથી અતિ મગન કરું નહીં મગન તો
 " તેમા રાગ દ્વેષ જર્જિત મિત્રે દ્ર દેવતા છે " ઇત્યાદિ ન્યા આગળ
 જિતમતનું મગરત્ય ક્રોધે લાકે ગે અને અત્ય મગન " અતિવે
 તાત્પર્યાર્થની સુષુદ્ધિવાળા પવાગેચના કવ " એ વચનમા
 સુષુદ્ધિ શબ્દને મધ્યે ન જાયુ ન આગેમામ પ્રાદ છે

વીરને નમન કરી, એમ કહ્યું માટે “ કરી ” એ કૃદંતગત ક્રિયાને સાપેક્ષત્વ રહ્યું તેથી “ કહેવા માંડું છું ” એ ક્રિયાનો અન્વય એ કૃદંત સાથે કરવો. શું કહેવા માંડું છું ? સર્વ દર્શનનો જે વાચ્યાર્થ છે તે. સર્વ દર્શન તે મૂલભેદાપેક્ષાથી કરીને જે જે દર્શન છે તે બૌદ્ધાદિ સર્વ, તેના જે વાચ્યાર્થ, એટલે દેવ, તત્ત્વ, પ્રમાણ, એ આદિ તે તે દર્શનમાંના વિચાર સંક્ષેપથી કહું છું. હું કહું છું એમ હું એ કર્તા કહ્યા ન છતાં પણ અનુકર્ષવાની જરૂર છે. આથી સાક્ષાત્ અભિવેયત્વ કહ્યું. સંબંધ અને પ્રયોજન સામર્થ્યથી ઉપજીવી લેવાં. સર્વ દર્શન વક્તવ્ય દેવ તત્ત્વાદિ જ્ઞાન છે તે ઉપેય છે, ને આ શાસ્ત્ર તેનો ઉપાય છે, એમ ઉપાયોપેય લક્ષણ સંબંધ જાણવો. પ્રયોજન બે પ્રકારનું છે. કર્તા સંબંધી અને શ્રોતા સંબંધી. તે પણ પાછું પ્રત્યેક બે પ્રકાર જાણવું; અનંતર અને પરંપર. કર્તા સંબંધી અનંતર પ્રયોજન સત્વાનુગ્રહ, શ્રોતાગત અનંતર પ્રયોજન સર્વ દર્શનાભિમત દેવ તત્ત્વ પ્રમાણાદિ જ્ઞાન. ઉભયેને પરંપર પ્રયોજન તો હોયોપાદેય દર્શન સમજા હોયના ત્યાગ અને ઉપાદેયનું ઉપાદાન કરી પરંપરાવડે અનંત ચતુષ્ટયાત્મક સિદ્ધિ પામવી તે. ત્યારે બીજી શંકા થાય કે આ શાસ્ત્રકાર સર્વ દર્શન સંબંધી જે જે શાસ્ત્રો છે તેમનું યથાર્થ અવલોકન કર્યા પછીજ પરોપકારાર્થે પ્રકૃત શાસ્ત્ર રચ્યતો હશે, અને જ્યારે એમજ હોય ત્યારે એણે પોતેજ આ સ્થાને એમ શામાટે કહ્યું નથી કે અમુક અમુક શાસ્ત્ર હોય છે અમુક અમુક ઉપાદેય છે. આ શંકાનું સમાધાન કે અત્ર સર્વે દર્શનો અભિવેયતાથી પ્રકાન્ત છે, એટલે તેમનું મધ્યસ્થતાથી વર્ણન કરતાં કશો બાધ નથી, પણ જો એમ કહે કે આ હોય અને આ ઉપાદેય તો સર્વે દર્શનોને એવું વચન અમાન્ય થાય અને એમ એને માથે દોષાપત્તિનો પ્રસંગ આવે. ત્યારે વળી શંકા કરીએ કે એમ હોય તો તો આ આચાર્યની પ્રવૃત્તિ પરોપકારાર્થ છે એમ કહેવાય નહિ. એમ શાથી કહો છો એમ

કહેજો તો જાણો કે મારા જેવા કોઈ શ્રીતા અદ્યપ્રુદ્ધિવાળા હશે ને
 હોવાપાદ્ય દત્તનોના નિભાગ પોતાની મેળે સમજી ન શકતા ઉલટા
 તે તે દર્શનની વાત ચાલતી એવો વિચાર કરશે કે સર્વેદર્શનો
 પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે, ને તેમાં પરમાર્થથી કાલ્ય કીયું છે તે તો સ્પષ્ટ
 થતું નથી, એટલે એવા દુર્નિર્ણય દર્શનોનું શું પ્રયોજન છે ?
 પોતપોતાને જે રુચે તે કરવું અને આવા નિભાગ ન સમજનારા
 આ સમયમાં કાંઈ થોડા છે એમ પણ નથી, એટલે શાસ્ત્રકાર ઉપ
 કારમાટે પ્રવૃત્ત થયો સતો આ પ્રમાણે અપકારમાટે પ્રવૃત્તિ કરવાવાળો
 થઈ પડશે, અને એમ લાભને ઇચ્છવામાં ઉલટી ખૂનની પણ હાનિ
 થઈ પડશે આવી શકા ન કરવી, કેમકે સર્વના ઉપકારમાટેજ
 જેની પ્રવૃત્તિ છે એવા શાસ્ત્રકારથી હાનિ થવાનો સંભવ નથી,
 તેમજ વિગેરે પ્રયોગથી હોવાપાદ્ય નિભાગ પણ સહુદયને સહજ
 ગમજાય તેમ સુચવેતો પણ છે જુઓ મદર્શન જિનને નમન કરી
 —એ હાથે સદ્ગુણના અર્થ, અનેકાર્ય નામમાલાનુમાર, વિધિમાન,
 મત્ય, પ્રશસ્ત, આધુ એવા એવા થાય છે એટલે સત્ નામ સત્યરૂપ,
 અમત્ય નફિ, એવું દર્શન એટલે મન છે જેનું તે સદર્શન, એવા
 જિન, એટલે ચોરીશ જિનોમાના એક તથા ગંગાદિ ગચ્છના જય
 કવચથી અન્વર્ય નામવાળી વીતગંગ, તેમને નમન કરીને આવા
 આ સ્થાને જે જે વચન વિગેરેલા વિગેરે રૂપ લખ્યા તેથી એમ
 મૂલ્યુ કું ચોવીગે જિનોની પરસ્પર મતભેદ નથી ત્યારે કોઈ શકા
 કરે કે એમ નાંચ તો જેનામર દિગંબરનો બે. કેમ છે ? તો તેનું
 ગંગા નાન કે મૂલ્યુની આ બેને બેદ નથી પણ પછીથી થયેતો
 જિન તે કેા દેવીગ, અર્થાત્ ત્યાં પીર પડેનો ‘અતીર’ એમ વિચાર
 કરેલા અટલે, આ જે ખૂબી, અ જે વિષ્ટા અને ઉ જે મહાદેવ, એ
 ત્રણેનો સમુદાય જે આ આ ઉ એટલે આ, તેને તેમના તેમ નામનું
 ખૂબીની પગસ્ટ કહે છે તે અતીર (એ તલ) તેવા અપીર અર્થાત્

સ્રષ્ટિ સ્થિતિ લયાદિ કરનાર બ્રહ્મા ।વધ્યુ શિવના મતનો નિરસ કરનાર એવા જિનને એમ ગુણર્થે સમજવો. એજ રીતે સ્યાદાદ દશક—એ વચન પણ વિચારવું. સ્યાદાદદ એટલે સ્યાદાદને છેદનાર, નાના પ્રકારના અસદ્વિરોધાદિ દાપના ઘોષથી તેના છેદ કરવા મથનાર, તેની ઇ એટલે લક્ષ્મી અર્થાત્ તેનો મહિમા, તેને શ એટલે તોડનાર, તેનું નામ સ્યાદાદદશ એટલે નાના પ્રકારના વિરોધી-ઓના વાદનું ખંડન કરનાર એવું છે વચન (૧) જેનું તે સ્યાદાદ દશક. આ વિશેષણથી પૂર્વે કહેલા તેમ ન કહેલા એવા બૌદ્ધાદિ સર્વ, તેમ સંભવ, ઐતિહ્યાદિ પ્રમાણવાદી ચરકાદિ તે સર્વના મતનો ઉચ્છેદ સૂચવ્યો. જિનને નમન કરીને હું સર્વ દર્શનોના વાચ્યર્થ કહું છું એમ કહેલું છે, ત્યાં નમન ક્રિયા છે તે કહેવાની ક્રિયા કરતાં પૂર્વના કાલની સાથે સંબંધ રાખે છે, કેમકે કરીને એ કૃદંતનો અર્થ પૂર્વ કાલ બતાવવાનો છે કહેવાની ક્રિયા પછીથી થાય છે અને ઉભય ક્રિયાનો કર્તા એકજ છે એમા કશો વિરોધ ન સમજવો, કેમકે એમાં જો વિરોધ હોય તો વ્યવહાર માત્રનો ઉચ્છેદ થાય. આ પ્રમાણે ભિન્નકાલ વાળી ક્રિયાનો કર્તા એક હોઇ શકે એવું બૌદ્ધ મતમાં સંભવી શકતું નથી કેમકે તે લોક વસ્તુમાત્રનું ક્ષણિકત્વ માને છે. માટે આ ગ્રંથના આરભમાં કોઇ બૌદ્ધ મતના અનુમોદ જેવો ભાસ ગ્રહણ ન કરી લે માટેજ, પૂર્વે કહેલાં વિશેષણોથી તે મતનો અનાદર સૂચવ્યા છતાં પણ, ભિન્નકાલિક ક્રિયાનો એક કર્તા માનવામાથી પણ તેની તેજ સૂચના સમજી લેવી. પરદર્શનોના નિરસનનો પ્રકાર ગ્રંથાંતરથી જોઇ-લેવો. આ પ્રમાણે જિનનાં વિશેષણોદ્વારા જૈનમતનું સત્યદર્શન પણ અને પરદર્શનોના પરાગ્રય એમ સૂચવતાં અખિલ અન્ય દર્શનની હેયતા અને જૈન દર્શનની ઉપાદેયતા કહી એમ સ્પષ્ટ સમજવું. આમ

છે એટલે સત્યાસત્યદર્શનવિભાગ કરવા નેટલી બુદ્ધિ નહોય તેવાને
 પણ આ ગ્રંથકારથી કશો અપકાર થવાનો સંભવ નથી, કેમકે તે
 વિભાગ પણ આમ વ્યજિત છે આ ઉપર કોઈક પાછી રાકા કરે કે
 સત્યાસત્ય મત દર્શાવનારા ગ્રંથકાર વચનો ઉપરન કોઈને શ્રદ્ધા ન હોય
 તેમની શીગતિ થશે, તો તેનું આ પ્રમાણ છે જેને શ્રદ્ધા ન હોય તે
 એ પ્રમારના હોય છે એક રાગદેવાભાવવાળા મધ્યસ્થ ચિત્તવૃત્તિના,
 અને બીજા રાગદેવાદિથી ચિત્ત ડોળાઈ જવાને લાગે કેવલ દુર્મોહ
 થઈ પડેલા ને બીજા વર્ગના છે તેમને તો સર્વજ્ઞ ધોતે આવીને મત્યા
 સત્ય વિભાગ કરો આપે તોપણ સમજવાના નહિ, તો બીજા તો
 તેમને શુ કરી શકે ? માટે તેવાનો હીસાબ તો બાલુ ઉપર રાખી
 મધ્યસ્થ ચિત્તવૃત્તિવાગાનેજ ઉદ્દેશી વિશિષ્ટાદિ પદાના સ્ફુટાર્થ દ્વારા
 સત્યામત્ત્વમતવિભાગજ્ઞાનનો ઉપાય કહે છે સદર્શન શ્રી વીરજિન
 એમ ને મૂલમા છે ત્યા સદર્શન એવા શ્રી જિન, એટલે સદ-
 ર્શન તેમા સત્ એટલે સત્પુરુષો, સાધુઓ, મધ્યસ્થ ચિત્તવૃત્તિવાળા,
 તેમનું દર્શન એટલે જ્ઞાન, અર્થાત્ બરાબર આત્મપણ છે કે નથી તે
 વિચારી સત્યાસત્યમતવિભાગજ્ઞાન નેનાથી થાય તેવા, જિન, આટ-
 લાથી એમ સૂચવ્યું કે બરાબર આત્મવાદિ એજ શ્રી જિનનું સ્વરૂપ
 છે એમ બાળુવું અથવા સત્ એટલે સાધુ તેમને નેનાથી તત્વાર્થ શ્રદ્ધા-
 દિ દર્શન, જ્ઞાન, થાય છે તે સદર્શન અથવા સત્ એટલે વિદ્યમાન
 એવા ને છવાછવાદિ નવ પદાર્થ તેમનું દર્શન એટલે યથાવદ્વ
 લોકન, તે નેનાથી મળવે છે, તે સદર્શન એવા સાથી કે સ્થાદાદિદેશક
 છે તેથી એવા પણ સાથી કે જિન એટલે રાગ દેવાદિનો જન્ય કરનારા
 છે તેથી, અર્થાત્ જિન વીતરાગ હોવાથી અસત્યવદ્તાન નથી કેમકે
 તેમ જ્ઞવાનું કારણ તેમના પગલે કેવલ નારા પામેલું છે
 શ્લોકના બાકીના ભાગનું વ્યાખ્યાન પૂર્વવત્ અન આટલું કહેવું
 નહીએ ને લોક શ્રી મહાવીરની યથાવદ્માત્ત્વાદિ પરીક્ષા કરશે, અને

તત્પ્રણીતસ્યાદ્વાદને, મધ્યસ્થ રહી, યથાર્થ અવલોકી, પછીથી પર-
મતોને પણ વિલોકશે, તે લોક સત્યાસત્યવિભાગ પણ સ્વયમેવ
અનુભવશે. જે અસદ્વચન છે તેના ઉપર આસ્તા રાખવા ન રાખવાનું
કહેવાની જરૂર નથી. આ ઉપરથી ગ્રંથકારે આ પરીક્ષણના કાર્યમાં
પોતાનું કેવલ માધ્યસ્થ સૂચવ્યું. સત્યાસત્યદર્શનવિભાગપરિજ્ઞાનનો
ઉપાય તો કેવલ હિતબુદ્ધિથી અત્ર કહ્યો છે એમ સમજવું; કેમકે
પ્રાચીનાએ પણ સત્યાસત્યમતવિભાગ એજરીતે કરેલો છે. પૂજ્યશ્રી
હરિભદ્રસૂરિએ લોકતત્ત્વનિર્ણયમાં કહ્યું છે: એ શ્રીભગવાન અમારા
કાંઈ બંધુ નથી, કે બીજા કાંઈ અમારા શત્રુ નથી, તેમ એમાં કે આમાંના
કોઈને અમે સાક્ષાત્ દીઠા નથી, પણ વચન સાંભળી તથા સુચરિત
વિચારી, ગુણાતિશયથી અતિ ઉત્તમ એવા શ્રીમહાવીરનોજ અમે
આશ્રય કર્યો છે. મારે શ્રી મહાવીરનો પક્ષપાત નથી, કે કપિલા-
દિનો દ્વેષ નથી, જેનું વચન યુક્તિપૂર્વક હોય તેનો પરિગ્રહ કરવો.
પ્રભુ શ્રી હેમસૂરિએ પણ મહાવીરસ્તુતિમાં કહ્યું છે: કેવલ શ્રદ્ધામાત્ર-
થીજ આપના ઉપર મારો પક્ષપાત નથી, કે કેવલ દ્વેષથીજ અન્યના
ઉપર અરુચિ નથી, પણ યથાવદ્દાપ્તત્વની પરીક્ષા કરીને અમે
આપ શ્રી મહાવીરપ્રભુને આશ્રયે આવ્યા છીએ.

શંકા કે આ ગ્રંથમાં સર્વ દર્શનનો વાચ્ય જે અર્થ છે તે કહેવાનો
ઉપક્રમ કર્યો છે ત્યારે તે સર્વ દર્શનની સંખ્યા તો અનંત છે, ત્યાં
એ વાત શી રીતે પૂર્ણ થશે? સંમતિસૂત્રમાં શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરે
પણ કહ્યું છે કે:—

જેટલા વચનમાર્ગ છે તેટલા નયવાદ થાય છે, અને જેટલા નય-
વાદ છે તેટલાજ પર સમય છે.

એની વ્યાખ્યા અને તદ્દર્શન એવી વસ્તુનો જે એકદશ
 લઈ અન્યદશનિરપેક્ષ અવધારણ કરવું તે અપરિશુદ્ધ નથી કહેવાય
 તેનું જ નામ વચનમાર્ગ એમ પણ કહેવાય છે એમ અને તદ્દર્શન
 એવી સર્વ વસ્તુના, ઇતરાગ નિરપેક્ષ એવા એકદશમાત્રના અવધા
 રણના નેટલા નેટલા પ્રમાણ સભવે તેટલા બધા અપરિશુદ્ધ નથી થાય
 તે વચનમાર્ગ કહેવાય ત્યારે ઉક્તગાથાનો અર્થ એ થયો કે સર્વે
 વસ્તુના નેટલા નેટલા વચનમાર્ગ એટલે તે વસ્તુના એકદશ કે અન્ય-
 દશના વાચકશબ્દના પ્રકાર થાય તેટલા નયવાદ જાણવા— નય
 એટલે તે તે વસ્તુના એકદશના અવધારણનો વાદ તે નયવાદ—
 ન નેટલા નેટલા નયનાદ એટલે એકદશાવધારણ કરાવનારા શબ્દ
 પ્રકાર તેટલાજ પરમમય એટલે પરદર્શન પણ થાય એમ સમજવું
 સ્વેચ્છાએ કલ્પેલા વિનિયોગી પેદા થયેલા એવા પરદર્શન એમ અને ત
 થાય એવા ભાવાર્થ થયો કે લોકમાં તે તે અથવા અન્યાઅન્ય વસ્તુના
 એકદશના અવધારણનું પ્રતિપાદન કરનારા નેટલા નેટલા શબ્દ-
 પ્રકાર મળવે તેટલા તેટલા પરમમય થઈ શકે તેવા તેા અને તજ
 હોય કેમકે સ્વકલ્પલક્ષણશક્તિથી ઉત્પન્ન થનાર વિનિયોગી કાંઈ છેડો
 નથી, તેમ તેમનાથી ઉત્પન્ન થતા પ્રવાદો પણ તેટલાજ અસખ્ય
 છે આ પ્રમાણે પરદર્શનોની સખ્યા અગણિત છે એન સિદ્ધ થયું
 અથવા સૂત્રકૃતાખ્યમાં બીજા અગમા પરવાદોના ત્રણમેત્રેમક મત
 ગણ્યા છે તેમના સંગ્રહની આ ગાથા છે —

એકસોએસી ક્રિયાવાદીના, એસારી અક્રિયાવાદીના, એસક ૧
 અજ્ઞાનવાદીના, અને વિનયવાદીના બત્રીસ મત છે

એની વ્યાખ્યા — ક્રિયાવાદીના એકસોએસી ક્રિયાવાદી ક્રિયા
 એટલે જીવાધર્મિત્વ કહે છે, તે મરીચિ, કુમાર, મિય, ઉલૂ, માકર,

એ આદિ છે. તેમના એકસોએસી ભેદ આ પ્રમાણે જાણવા; જીવ, અજીવ, આસ્રવ. બંધ, સંવર, નિર્નરા, પ્રણય, અપ્રણય, મોક્ષ એ નવ પદાર્થને એક લીટીએ લખવા; પછી જીવ પદાર્થની નીચે સ્વતઃ અને પરતઃ એવા બે ભેદ કરવા, તે પ્રત્યેકના પાછા નિત્યાનિત્ય ભેદ કરવા, ને તે પ્રત્યેકના પાછા કાલ, ઇશ્વર, આત્મા, નિયતિ, અને સ્વભાવ, એમ પાંચ પાંચ ભેદ પાડવા, એટલે એક જીવ પદાર્થના સ્વતોનિત્ય એવા કાલાદિ પાંચ ભેદ, અને સ્વતોઅનિત્ય એવા કલાદિ પાંચ ભેદ, તથા પરતોનિત્ય એવા કાલાદિ પાંચ ભેદ અને પરતોઅનિત્ય એવા કલાદિ પાંચ ભેદ, મળી વીસ ભેદ થશે. હવે તે વિકલ્પોને એ રીતે સમજવા કે જીવ કાલથી કરીને સ્વતોનિત્ય છે એ એક વિકલ્પ. એના અર્થ કે આ આત્મા સ્વરૂપથીજ વિદ્યમાન છે અને કાલથી તપાસતાં નિત્ય પણ છે એમ કાલવાદીનું મત છે. કાલવાદી તે એ કે જે જગત્-માત્રને કાલકૃત માનેછે. તેઓ કહેછે કે ચપકાશોકસહકારાદિ વનસ્પતિને કુસુમફલાદિ થવાં, હિમકણાનુષકંતરીતમ્રપાતાદિ, નક્ષત્ર, ગર્ભાધાન, વૃષ્ટિ, એ આદિ ઋતુવિભાગવ્યવસ્થા, બાલકુમાર યૌવનવલિપક્ષિતાદિ અવસ્થાવિશેષ, એ બધું કાલવિના ઘટી શકે નહિ, કેમકે પ્રતિનિયત એવા કાલવિભાગમાંજ તે તે વાતની ઉપ-લબ્ધિ થાયછે. નહિ તો બધી અવ્યવસ્થા થઇ જાય, જે થતી નથી કે થવી જોયતી પણ નથી. વળી મગ આદિ ધાન્યનું રંધાણું પણ જગત્માં કાલવિના થઇ શકતું નથી, પણ કાલક્રમે કરીનેજ થાયછે. એમ ન હોય તો થાણી, ઈંધણાં, આદિ સામગ્રીનો સંસર્ગ થતાંજ તે સિદ્ધ થવું જોઇએ, જેમ થતું નથી. માટે જે જે કૃતક વસ્તુ છે તે સર્વ કલાકૃત છે એ સિદ્ધ છે. કહ્યું પણ છે કે:—

કાલ વિના ગર્ભ, બાલ, અશુભાદિ, કાઈ નથી, લોકમાં જે જે થાયછે તે બધું કાલથીજ બનેછે—૧

કાલ વિના મગની ખીચડી પાણુ ર ધાતી નથી, ધાળી આદિ સાધન છતાં પાણુ નથી થતી, તો કાલજ તેનું કારણુ સમજવો—૨

કાલ ન માનીએ તો ગર્ભાદિ ને ને યાય તે અવ્યવસ્થાથીજ છે એમ માનવુ પડે, અને બીજાને ને ઇષ્ટ એવા હેતુમાત્રથીજ તે તે વસ્તુનો સભવ થતો જણાય—૩

કાલ છે તેજ જૂનામાત્રને પકવે છે, કાલજ મળતો સહાર કરે છે, કાલજ ઉપતામા પાણુ જાગે છે, કાલ એજ દુરતિક્રમ છે—૪

આ રથલે “બીજાને ને ઇષ્ટ એવા હેતુમાત્રથીજ” એમ ને કહ્યું તે એમ સમજવુ કે બીજા ને સ્વીકૃત્યસંયોગમાત્રથીજ ગર્ભા ધૃત્પત્તિ કહે છે તેથીજ, તેમજ “જૂનામાત્રને પકવે છે” એટલે પૃથ્વીઆદિ ને પચ ભૂત છે તેના જુદા જુદા પરિણામ રથે છે, “મળતો સહાર કરે છે” એટલે પૂર્વપર્યાયથી ખસેડી બીજા પચાપ સાથે યોગે છે, “ઉપતામા જાગે છે” એટલે કાલ એજ સુતેલાનું પાણુ વિપત્તિ આદિથી રક્ષાયુ કરે છે, માટેજ એ કાલ દુરતિક્રમ એટલે જોઈ મકારે દૂર કરી ન શકાય તેવો છે, માનવો, સ્વીકારવાળા, પડે છે

ને પ્રકારે આ એક વિકલ્પ ઘટાવ્યો તે પ્રકારે બીજા પાણુ ઘટાવ્યો તે આ પમાણે જીવ સ્વત વિધમાન હોઈ ઇશ્વરથી નિત્ય છે ઇશ્વરવાદી છે તે બધું ઇશ્વરકૃત માને છે, તથા ઇશ્વરને મહાજ સિદ્ધ, જ્ઞાન, પૈરાગ્ય, ધર્મ, એશ્વર, એ આર વાગો, તથા આપણને સ્વગાપવર્તે પ્રેર નાર એમ માને છે કહ્યું છે કે —

ને જગત્પતિનું જ્ઞાન અમરિદુત છે, પૈરાગ્ય પણ તેનો છે તેમ એશ્વર તથા ધર્મ પણ તેના છે, એમ નેને ચારે સુહૃમિદ છે—૧

પોતાના મુખકુ બપરને અન્ય જનુ અસ થિ છે, પણ કારની પ્રેરણાથી સર્વજનરમાદિ અનુભવે છે—૨ હયાદિ

ત્રીજો વિકલ્પ આત્મવાદીનો છે. આત્મવાદી એમ માને છે કે "પુ-
રુષ એજ આ સર્વ" (૧ , છે. ચતુર્થ વિકલ્પ નિયતિવાદીનો છે. તે
આમ કહેછે:—

નિયતિ નામે તત્ત્વાંતર છે, કે જેને લઇને ભાવમાત્ર નિયત સ્વરૂપ-
થી પ્રાદુર્ભાવ પામે છે. એથી બીજી રીતે તે સભવે નહિ. જુઓ, જે
જેની સાથે નિકટ જોડાયલું હોય છે તે તેનાથીજ નિયતરૂપે કરીને પેદા
થતું જાણાય છે. એમ ન હોય તો કાર્યકારણરૂપ વ્યવસ્થા, કે પ્રતિનિય-
તત્ત્વરૂપ વ્યવસ્થા બને નહિ, કેમકે તેમાં પછી કશું નિયામક રહે નહિ-
માટે આ પ્રમાણે સ્થિત થતો નિયતકાર્યકારણભાવ તેને પ્રમાણમા-
ર્ગમાં કુશલ એવો કોણ બાધીશકે તેમ છે ? કેમકે તેમ પણ તે જે પ્રમા-
ણ માનશે તે પ્રમાણમાર્ગનોજ વ્યાધાત થવાનો પ્રસંગ આવશે. તેજ
કહ્યું છે:—

ભાવમાત્ર નિયતરૂપથી કરીનેજ થાયછે, માટે તે સર્વે, નિયતિ-
સ્વરૂપના અનુવિધીયા હોવાથી, નિયતિજન્યજ છે. ૧

જે, જે વખતે, જેનાથી, જેટલું, થાય, તે, તે વખતે, તેનાથી
તેટલુંજ થવાનું એવો નિયતન્યાય છે, માટે નિયતિનો બાધ કરવા
કોણ સમર્થ છે ?—૨

પાંચમો વિકલ્પ સ્વભાવવાદીનો છે. સ્વભાવવાદી આ પ્રમાણે
કહે છે:—

વસ્તુ જે સ્વતઃ પોતાની જોગેજ પરિણામ પામે તેનું નામ સ્વ-
ભાવ જાણવો. ભાવમાત્ર સ્વભાવવશાત્ પેદા થાય છે. જુઓ માટીથી
કુંભજ થાય, પટાદિ સંભવે નહિ, તેમ તતુથી પટજ થાય, કુભાદિ

ઘટે નહિ આવુ જે અમુકમાથી અમુકજ થાય એમ પ્રતિનિયતભવન
તે સ્વભાવવિના ઘટે નહિ માટે સકલ જગત્ સ્વભાવકૃત સમજવુ
તેવુ જ કહે છે કે —

કલકત્તુ તૈક્ષ્ણ્ય કોણુ કરે છે ? મૃગ પક્ષી આદિનો વિચિત્ર ભાવ
કોણુ વિસ્તારે છે ? સ્વભાવથીજ આ સર્વ પ્રવર્તે છે, કામચાર કહ્યો પાણુ
દેજ નહિ—૧

બોરડીનો કાઠો તિક્ષણુ, જુ એક, તથા ક ચિત્ર છે, અને ફલ
પર્ણકાકાર છે, તે કોણુ કહ્યું ? — ઇત્યાદિ

વળી, બીજા કાર્યાદિ તો કીક છે, પાણુ એક મગ જેવા રધાવા તે
પાણુ સ્વભાવ વિના બને નહિ જુઓ યાળી ઇંધાણા, કાલ આદિ
આમચી છતાં પાણુ ગાગકુ હોય તેવા મગ ચક્રતા નથી માટેજ જે ભાવ
થાય છે તે અન્ય અને અતિરેક કરીને સ્વભાવાનુવિધાયીજ છે
એમ ઘટાવી લેવુ, અને એમજ મગનો પાક પાણુ સ્વભાવકૃતજ જાણ-
વો એમ વસ્તુમાત્ર સ્વભાવકૃત જાણુવી એ પ્રમાણે સ્વત એ પદ્ધતી
પાંચ નિકેપ સિદ્ધ થયા—

એજ પ્રમાણે પરત એ કોટિમાથી પાણુ પાજ પાંચ નિકેપ
સિદ્ધ થશે પગત નો અર્થ એવો કે પરચકી વ્યાવૃત્ત એવારૂપે પાણુ
આત્મા નિધમાન છે, કેમકે એમ હોઈ ગકે એ વાત તો સ્પષ્ટજ છે
પદાયમાત્રના સંસ્પર્શનો પરિવેદ પરપદાયની અપેક્ષા તરફનેજ થઈ
સકે છે, જેમકે હીયત્યાદિની અપેક્ષાને લઈનેજ દૃગ્વત્યાદિપરિવેદ
મલતે છે એમજ આત્માને નળયેપાણુતલાલિ જેવા પડી તંત્રત્ત્વા
દિધી વ્યતિરિચ્ચ (વ્યાવૃત્ત) એતા આત્મા ઉપર જુદી રૂપે છે આમ
મયુ તેમા આત્માનુ જે સ્વરૂપ ને સ્વન નહિ પાડ પગત ગ્રહનુસારી
સાધાય

આ રીતે એક નિત્યત્વ એવા વિભાગમાંજ દશવિકલ્પ થયા, તેટલાજ પાછા અનિત્યત્વમાં પાણુ થશે. એટલે એક જીવ પદાર્થનાજ બધા મળી વીસ વિકલ્પ થયા. એજ રીતે અજીવાદિ જે આઠ પદાર્થ રહ્યા તેમના પાણુ પ્રત્યેકના વીસ વીસ વિકલ્પ થશે, એટલે વીસને નવગણા કરતાં એકમોએશી વિકલ્પ ક્રિયાવાદિના સિદ્ધ થશે.

પાણુ એક ક્ષણ પાણુ જેની સ્થિતિ થઈ રહેતી નથી એવા પદાર્થને ક્રિયા કેમ સંભવે ? ઉત્પત્તિની સાથેજ ભવવિનાશાદિ પાણુ થાય છે— એમ જે કહે છે તે અક્રિયાવાદી એટલે આત્માદિ નાસ્તિત્વવાદી બાણુવા. તે કોકુલ, કાંકેવિહિ, રોમક, મુગત, એ આદિ છે. તેમાંના કોઈ કહે છે કે:—

સંસ્કારમાત્ર ક્ષણિક છે, ન જે અચ્ચર છે તેને ક્રિયા કેવી ? તેમની ઉત્પત્તિ એજ ક્રિયા ન એજ કારણ—?

આમના ચોરાશી વિકલ્પ થાય છે, તે આ પ્રમાણે ઘટાવવા. પુણ્ય અને અપુણ્ય એ બે પદાર્થ વિના જે સાત રહ્યા તે લેવા. તે પ્રત્યેકના સ્વતઃ અને પરતઃ એવા વિભાગ કરવા. આત્મા અસત્ત્વ છે એટલે નિત્ય અનિત્ય એવા વિભાગ થવાના નહિ. કાલાદિ જે પાંચ આગળ ગણાવ્યાછે તેમાં છઠી યદ્યચ્છ ઉમેરી ને છછ વિભાગ પ્રત્યેકના કરવા. યદ્યચ્છવાદી પાણુ અક્રિયાવાદીમાંજ છે, એટલાજ માટે આગળ ક્રિયાવાદીના મતમાં યદ્યચ્છને ગણી નથી. ત્યારે હવે પ્રથમ વિકલ્પ એવો થયો કે જીવ સ્વતઃ કાલયકી છે નહિ એના ભાવ એવો કે પદાર્થની સત્તા લક્ષણથી નિશ્ચય કરાય છે કે સાર્યથી, તો તેમાં આત્માનું એવું કાંઈ લક્ષણ નથી કે જેથી તેની સત્તા સ્વીકારાય, કે તેનું કોઈ કાર્ય પાણુ, જેમ આણ્વાદિથી મહાભૂત્રાદિ થાય છે, તેવું નથી, કે તેથી તેની સત્તા અનુમાનાય, એટલે

આત્મા સર્વથા નથીજ એજ પ્રમાણે ઇશ્વરથી યદ્યદ્ધા પર્વત
વિકલ્પમાત્ર ઘટાવવા એ રીતેજ વિકલ્પ યજે તેનો અર્થ પૂર્વની
પેઠે કરી લેવો. યદ્યદ્ધા એટલે અભિસંધિ ન હતા, અર્થપ્રાપ્તિ
થાય તે એવા યદ્યદ્ધાવાદી કોણ છે તે કહીએ છીએ ને લોક
ભાવમાત્રના સૂતાનમા પ્રતિનિયત કાર્યકારણભાવ ઇચ્છતા નથી,
પણ માત્ર યદ્યદ્ધાથીજ પ્રવૃત્તિ સ્વીકારેછે, તે યદ્યદ્ધાવાદી કહેવાય
છે તે એમ કહે છે કે વસ્તુઓને પ્રતિનિયત કાર્યકારણભાવ છે
નહિ, કેમકે પ્રમાણથી તેણે મિથ્ય યતુ નથી જુઓ કમલકદંબાથી
કમલપદ થાય છે તેમ ગોમયથી પણ થાય છે, અગ્નિમાથી અગ્નિ
થાય છે તેમ અરણિકાષ્ઠમાથી પણ થાય છે, ધૂમથી ધૂમ થાય છે
તેમ અગ્નિ અને ઇંધનના સ્પર્શથી પણ થાય છે, કદથી કદલી થાય
છે ને બીજીથી પણ થાય છે, વડ વગેરે બીજીથી તેમ શાખાનો કટકો
વાવ્યાથી પણ થાય છે, ઘડુ થી ઘડુ થાય છે તેમ વાસમાથી
પણ થાય છે, માટે પ્રતિનિયત કાર્યકારણભાવ છેજ નહિ, આકસ્માત
એની મેળે બધું કહી કહી થયા જાય છે એમ માનવું વસ્તુ-
સ્થિતિને એક રીતની જોવા છતાં અન્યથા ગ્રહાગ કરવી એમ બુદ્ધિ-
માન કરતા નથી કદ્યુ છે કે —

જનોનું વિનિયમમર સુખદુઃખભલભ તે અતર્કિતોપસ્થિત
છે, કાકને તાલથી ને ઘાત થયો તેણે તે છે, એમાં બુદ્ધિપૂર્વક કાઢ
નથી, અભિમાન વૃથા છે—૧

એ પ્રમાણે લોખા જણાવું જન્મમરણાદિ સર્વ કાકતાલીય
છે એના મત છે વિકલ્પ ત્યારે નહીં થયા એજ રીતે પરત એ વિક-
લ્પમાથી પણ છે વિકલ્પ સિંધ યજે એમ એક જ પદાર્થનાજ
બાર વિકલ્પ થયા એમ અજ્ઞાદિ જે જ પદાર્થ રહ્યા તેના પણ યજે
—એમ પ્રયોગના બાર બાર થયા એટલે સાતના મગી ચોરાસી વિક-
લ્પ અધિયાતાદીના થયા

કૃત્સિતજ્ઞાન તે અજ્ઞાન, તેને છે તે અજ્ઞાની. એ રૂપ-
 મત્વર્થાય ઇન્દ્રિયત્યયથી સાધવું. અથવા અજ્ઞાનવડે જે આચરણ કરે
 તે અજ્ઞાનિક, અર્થાત્ કૃતકર્મળ ધાદિ વિકલ્પનો વિચાર ન કરતાં
 પ્રવૃત્તિ અજ્ઞાવનારા શાલક્ય, સાત્યગ્રિ, મૌદ, પિપ્પલ, બાદરાયણ,
 નૈમિની, વસ્તુ, આદિ થઈ ગયા તે. તે એ પ્રમાણે કહે છે કે જ્ઞાનથી
 કરું શ્રેય નથી, કેમકે જ્ઞાન હોય તો વિરધ્ધ પ્રરૂપણાદ્ય વિવાદનો
 યોગ આવે, અને તેથી ચિત્ત કલુષિત થાય, ન તે ભાવનાથી સંસાર-
 પ્રવૃત્તિ લખાતી ચાલે. પણ જ્યારે અજ્ઞાનનો આશ્રય કરાય ત્યારે
 અહંકારનો સભવ આવે નહિ, તેમ પારકા પ્રતિ ચિત્તકાલુષ્ય પણ
 થાય નહિ, ન તેથી બંધ પણ સંભવે નહિ. વળી, જે ચિંતવન
 પૂર્વક કરે છે, તેને બંધ થાય છે. ન તેના પરિણામ પણ અતિ
 દારુણ અવશ્ય થાય છે, કેમકે તીવ્ર અધ્યવસાયથી કર્મ થએલું છે.
 પણ જે મનોવ્યાપાર વિના, કાય વાક્યકર્મવૃત્તિ માત્રથી પ્રવર્તે છે,
 તેને તેમાં મનનો અભિનિવેશ હોતો નથી, એટલે તેને અવશ્ય
 વેદના થતી નથી, કે તેને કશો દારુણ પરિણામ પણ થતો નથી;
 કેવલ ચુનાથી ઘોળેલી અને સુકાઈ સાક્રથયેલી ભીતને લાગેલા રજની
 પેઠે એ કર્મસંગ, પોતાનીજ મેળે, શુભ અધ્યવસાયરૂપી પવનથી
 વિક્ષોભ પામતાં ઉડીજશે. આવો જે મનનો અભિનિવેશાભાવ
 તે અજ્ઞાનાલ્પ્યુપગમ વિના સંભવે નહિ; કેમકે જ્ઞાન હોય તેમ
 તો વધારે વધારે અભિનિવેશ વળગતો ચાલે. માટે મુક્તિમાર્ગે
 પ્રવર્તતા મુમુક્ષુઓએ અજ્ઞાનનોજ અલ્પ્યુપગમ કરવો. જ્ઞાનનો
 નહિ. વળી જ્ઞાનનો અલ્પ્યુપગમ પણ કદાપિ હીક છે, પણ તે
 ક્યારે ? જ્ઞાનનો નિશ્ચય કરી શકતો હોય ત્યારે. પણ તેજ થઈ
 શકતો નથી ત્યાં શી વાત ? જુઓ. દર્શનમાત્ર પરસ્પરને વિરુ-
 દ્ધ એવા જ્ઞાનનો આશ્રય કરે છે, એટલે જ્ઞાનનો નિશ્ચય થઈ
 શકતો નથી કે આ ખરું કે આ. કદાપિ એમ કહો કે સકલ વસ્તુ-
 સમૂહના સાક્ષાત્કારવાળા ભગદર્શમાનના ઉપદેશથી સત્યજ્ઞાન થાય-
 છે, બીજાથી નથી થતું, કેમકે બીજા એવા સર્વજ્ઞ નથી, તો કહીશું

કે કીકછે, પણ એ એકલાજ મકલસેતુસમૂહસાક્ષાત્વાળા હતા અને બાકીનાદિ સમત બુદ્ધ આદિ નહતા એમ સાચી માનવુ કેમકે તેના નિશ્ચય કરાવનાર પ્રમાણ છે નહિ એટલે પૂર્વની ને શકા છે તે એમનીએમ રહી ત્યારે એમ કહેજો કે સ્વર્ગમાથી આવી દેવાદિએ નેની પૂજા કરી તે શ્રીવર્ધમાનજ સર્વજ્ઞ બીજા મોઘ નહિ, તો કહીશુ કે વર્ધમાન તો બહુ મમય ઉપર થઈ ગયા એટલે તેમના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરનાર પ્રમાણ હાલ છે નહિ તે પ્રમાણ મ પ્રદાયથી ગ્રહણ એમ કહો તો પૂછીશુ કે તે સપ્રદાયધૂતોએ અથાવેવોછે કે સત્પુરુષોએ, એના નિશ્ચય સાચી કરવો કેમકે તેતુ પ્રમાણ નથી, ને પ્રમાણ વિનાની વાત અમે જરા પણ સ્વીકારી શકતા નથી, માટે બહુ વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી વળી, ને માયાવી લોક છે તે જાતે અસર્વજ્ઞ છતા પણ જગતને છેતર ॥ માટે પોતાનું સર્વજ્ઞત્વ જણાવવા, કોઈ ધંદજાલના યોગે, કામે કામ પોતાની પૂજા કરતા દેવાદિ દર્શાવી શકે, એટલે દેવા દિવ્યે આવીને પૂજા કરી એ વાતથી પણ સર્વજ્ઞત્વનો નિશ્ચય ક્રમ કરી શકાય કે એજ વાત જૈનમતાનુયાયી સમતભદ્રેતુતિકારે પણ કહેલી છે —

દેવાગમન, આકાશગમન, આમરાત્રિવૃત્તિ, એ બધાં તો માયાવીઓનામા પણ જણાય છે, એટલે તેટલાથીજ આપ અમારા મહત્તમ નથી—૧

અથવા વર્ધમાન સ્વામી સર્વજ્ઞ હતા એમ કહો, તોપણ તેમને નામે ચાલતા ઉપમા આચારાગાદિ ઉપદેશ મોઝકે પૂર્વે ગોંધી કાઢી ચલાવ્યા નહિ હોય એમ સાચી માનવુ કેમકે અતીન્દ્રિય વિષયમા પ્રમાણ મળવુ શક્ય નથી અથવા એમનોજ કરેલો એ ઉપદેશ છે એમ પણ હો, તથાપિ તેનો અચુકજ અથ છે બીજો નથી એમ સાચી માનવુ કેમકે શબ્દોના અથ તો લોકમા નાના પ્રકારના મ ભવે છે એમ અનુભવ છે એટલે અન્યથા મલાવના પણ એ અર્થ બાબતમા

સંભવે તો વિવક્ષિતાર્થનિશ્ચય કેમ બને ? હદ્યથ ને છે તે પરચિત-
વૃત્તિ બાણી શકતો નથી, એટલે એ વાતનો નિર્ણય થાય નહિ કે અર્થ-
જ્ઞાનો આજ અભિપ્રાય છે, ને આજ અભિપ્રાયથી આ શબ્દનો પ્રયાગ
થયો છે, બીજાથી નહિ. માટે આ પ્રમાણે એકતો સંસારદુઃખને
સંખ્યાવવાના દારણથી અને બીજું નિશ્ચય થઈ શકે એ અશક્ય હો-
વાના દારણથી, જ્ઞાન શ્રેયમરી નથી, અજ્ઞાનજ ઉન્નમ છે એ વાત
નક્કી થઈ. તે અજ્ઞાનવાદીના સડસટ પ્રકાર આ પ્રમાણે ઘટાવવા.
હવાદિ પદાર્થને એક પંક્તિએ લખી પૂરતે “ ઉત્પત્તિ ” સ્થાપન
કરવી. પછી પ્રત્યેકની નીચે સ-ત્વાદિ સાત વિભાગ કરવા. તે આ પ્રમા-
ણે: સ-ત્વ, અસ-ત્વ, સદસ-ત્વ, અવાચ્યત્વ, સદવાચ્યત્વ, અસદવાચ્ય-
ત્વ, સદસદવાચ્યત્વ તેમાં સ-ત્વ એટલે સ્વરૂપથી હોવાપણું, અને
અસ-ત્વ એટલે પરરૂપથી અવિધમાનપણું. સદમ-ત્વ એટલે સ્વરૂપથી
અને પર રૂપથી હોવા ન હોવાપણું. એજ રીતે એજ સ-ત્વ
અને અસ-ત્વને એકજ ક્ષણે એકજ શબ્દથી કહેવું હોય તે જ્યારે
બની શકે નહિ ત્યારે તે વાત ન કહી શકાતા રૂપ અર્થનો વાચક
શબ્દ ચોજવો પડે એ અવાચ્યત્વ જ્યારે એક ભાગ સ-ત્વરૂપ હોય
અને બીજા અવાચ્ય હોય ને તે ઉભયની વિવક્ષા એકજ ક્ષણે હોય
ત્યારે તે સદવાચ્યત્વ. એમજ એક ભાગ અસદ્રૂપ અને બીજા અવાચ્ય
ત્યારે અસદવાચ્યત્વ. જ્યારે એક ભાગ સત્, બીજા અસત્, અને ત્રીજા
અવાચ્ય, એમ હોય ત્યારે સદસદવાચ્યત્વ. આ સાત વિકલ્પ ઉપરાંત
બીજા વિકલ્પ સંભવતો નથી, કેમકે સર્વનો એમાં અંતર્ભાવ છે. એમ
સાત વિકલ્પ થયા, તેને નવે ગુણતાં ત્રેસઠ વિકલ્પ પ્રાપ્ત થયા. ઉત્પ-
ત્તિ કેવી ને દશમી કલ્પના કરી છે, તેના તો ચારજ વિકલ્પ થઈ
શકે છે સ-ત્વ, અસ-ત્વ, સદસ-ત્વ, અવાચ્યત્વ; બીજા જે ત્રણ રહ્યા તે
ઉત્પત્તિ પછીથી, પદાર્થના અવયવોને લઈને ગણી શકાય છે, મટે તે
તો અને સંભવતા નથી એ રીતે સડસટ વિકલ્પ થયા.

હવે તે ઘટાવવા. કોણ બાણે છે ? તો કહે હવે ને સ-ત્વરૂપ છે તે,

જે કોઈ નિષ્ક્રમ ગ્રાહક પ્રમણાભાને વીધે કોઈ પણ જાણુ નથી
 જોવો ભાવ છે, અથવા જાણુવાથી જો લાલ છે કે મરડે માન આલિનિ-
 વેગનુ કાગળ ધાપછે, ને તેથી પરલોકની હાનિ કહે છે એ રીતે અસ-
 હાનિ વિક પ પણ ચોછ લેવા ઉત્પત્તિ પણ માની, સત્ત્વી, અસત્ત્વી,
 સંસત્ત્વી, કે અસાચરનો તે માણુ જાણી શકે તેમ છે કે અથવા
 જાણી તો પણ તેમાં શુ પ્રયોજન છે ?

હવે નિત્યની દી વિનયથી ને આચરે તે પૈનથિક, વશિક,
 પરાશર, ગામીદિ, વ્યાસ, ધર્મપુત્ર, સ્ત્રયદત્ત, આદિ, જોમને લિમા-
 ચાર શાસ્ત્રરહિત તથા નિયમપ્રતિપત્તિના માનનારા જાણુવા
 તેમના બનીગ મકાર આ રીતે ગમ નવા દતા, નપતિ, યતિ, જાતી,
 વૃદ્ધ, અધમ માતા, પિતા, જો અદ્યપ્રતિ, કાયા, મન, વાણી, અને
 દાન, જો ચાર પ્રારે દશાવાનુભાર નિત્ય કરવાનો છે, જોયે આકને
 ચારગણા કળા બનીગ મકાર થઈ રહ્યા

આ પ્રમાણે જાણુમેને જેમક પરદર્શન દયા અથવા દાખરવાપની
 બાગમમા પણ અોકે વાદીઓ અનેક પ્રકારે વાદ કરે છે તે આ
 પ્રમાણે કેટલક જગરને નારીયગગન્ય માને છે, બીજા સોમા
 જિનથી માી છે, વેદાનિ । દ્રવ્યગુણુનિ ૭ નિદેપથી માને છે કોડ
 કારણપદ્ધત માને છે, કોડ દક્ષિણપતિદ્ધત કહે છે, કોઈ જ્ઞાના
 વિમૂર્તિથી સૃષ્ટ કરે છે વેદજુલો નિષ્ક્રમ્ય બતાવે છે, ને પૌગણિકો
 નિષ્ક્રમ્યની નાલિગાથી ઉગેલા કમલનાથી મથેના જ્ઞાનાથી મથેનુ કહે છે,
 તત્તતેન માવગન્ય પણ બતાવે છે કેઈ અવર્ણુતા જ્ઞાનાથી તરી
 દિથી સર્વ ક્રમ કહે છે કેઈકાક અને કોઈ પૂર્ગાદિ અવર્ણુતિમય
 ઇશ્વર કેમ મારણુ કહે બતાવે છે કોઈ જ્ઞાનાના મુગથી પ્રાદ્યગાદિ
 જન્મનાથી થયુ ક્રમ કહે છે સાખવાગ મુદ્ધતિથી થયુ ક્રમ છે,
 જોઈ નિગાનમાનુષ્ય બતાવે છે કેઈ જોઈકાકવાત્મક કહે છે
 કોઈ અવર્ણુતાત્મક કહે છે, ને તીજ કુસાનન કર્મકૂળ બતાવે છે,

ને ચોથા સ્વભાવથી થયું સમજે છે. કોઈ અક્ષરથી જતદારા ગયેલું,
 ને કોઈ અરમાંથી ધયેલું કહે છે. આશ્રમી અદેતુક કહે છે, પૂરાણ
 નિયતિબિનિત કહે છે, પરાશર પરિણામજન્ય કહે છે, કોઈ યાદ-
 ચિહ્ન કહે છે. અનેક વાદી અનેક રૂપે બતાવે છે; તુરુષ્કો પણ સ્વામી
 નામના કોઈ દિવ્ય પુરુષથી થયું કહે છે. એ આદિ અનેકાનેક વાદી
 વિદ્યમાન છે. એમનું સ્વરૂપ હરિભદ્રકૃત લોકતત્ત્વનિર્ણયમાંથી જોઈ
 લેવું. એ પ્રમાણે સર્વગતાદિ છવ સ્વરૂપ વિષે, તથા જ્યોતિશ્ચક્રાદિ
 ચાર સ્વરૂપ વિષે, અનેક વાદીના તર્ક છે. જુઓ. યૌધ્યાના ચારાઠ
 નિકાયભેદ છે, અથવા પૈનાયિક, સૌત્રાન્તિક, ચાંગાચાર, માધ્યમિક,
 એ ચાર ભેદ છે. નૈમિનિના શિષ્યોની પરંપરાએ કરીને ઘણા
 ભેદ છે:—

બક કારિકા જાણે છે, પ્રભાકર તંત્ર જાણે છે, વામન ઉભયે જાણે છે,
 ને રેવાણ કાંઈ નથી જાણતો—૧

એ વિના પણ બહુદક, કુટીચર, હંસ, પરમહંસ, ભટ્ટ, પ્રભાકરોદિ
 અનેક અંતરભેદ છે. સાખ્યાના ચરકાદિ ભેદ છે. બીજાં પણ સર્વે દર્શ-
 નાને દેવ, તત્ત્વ, મોક્ષ, પ્રમાણ, એ આદિના સ્વરૂપ બાબત, જુદાજુદા
 શિષ્યોની પરંપરા પ્રમાણે કે જુદા જુદા તેમના ગ્રંથો પ્રમાણે, બહુ
 ભતભેદ વિદ્યમાન છે આમ લોકમાં અનેક દર્શન ચાલે છે, તે સર્વનો,
 દેવ તત્ત્વ પ્રમાણાદિ ભેદવડે કરીને આ અદ્ય ગ્રંથમાં સમાવેશ કરવો
 અશક્ય છે, એટલે આચાર્યે અત્ર સર્વ દર્શનનો વાચ્યાર્થ કહેવાની
 પ્રતિજ્ઞા શીરીતે કરી ? એવા કાર્યની પ્રતિજ્ઞા કરી જે પ્રારંભ કર્યો
 તે તો ગગનને આંગળી ભરીને માપવાના જેવો, કે સમુદ્રના ઉભય
 તટના રેણુકાણીની ગણતરી કરવાના જેવો. કહેવાય. આવી શંકાનું
 સમાધાન કે જો બધા અવાંતરભેદસહિત વિવેચન કરવાનો વિચાર
 આરંભ્યો હોત તો એ શંકા કીક હતી, પણ આતો માત્ર મૂલભેદ
 માત્રને લઈને જ દર્શનો થયાં છે તેનો વાચ્યાર્થ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા

કરીછે, બીજા પછી ધ્યેયા ભેદપરત્વે કરી નથી, કોટલે મકા કરવાનો
અવકાશ નથી અને "સર્વ" શબ્દનો અર્થ સમજાવતી વેળે પૂર્વ પાણુ
આ વાત કહેલીજ છે, હતાં તમે વિસ્મયી ગયા એજ વાત અર્થપર
પાણુ સાક્ષાત્ કહેછે—૧

દર્શના અત્ર, દેવતા તત્ત્વભેદથી કરીને મૂલભેદ અધેક્ષાથી,
છજ, બુદ્ધિમાને જાણવા—૨

અત્ર—કોટલે આ પ્રસતુત અર્થમાં, અર્થાત્ આ સ્થાને દેવતા
તત્ત્વભેદથી કરીને જે મૂલથીજ નિત્ર છે એવા માત્ર છ દર્શનજ
કહેવાનાં છે એમ બુદ્ધિમાને સમજવું, અવાતર ભેદાદિથી કરીને તેથી
પાણુ અધિક છે એમ ન જાણવું, ક્રમકે તેમના એ ગુણ્ય છમાજ
અ તર્જાય છે "છજ" છે એમ નિશ્ચયાત્મક અવધારણપૂર્વક કહેવા
માટે "જ" એ અલ્પથ ઉમેર્યો છે મૂલ ભેદ છજ છે એમ માનવાવું
શુ કારણ? તો કહેછે કે દેવતા તત્ત્વભેદથી કરીને, દેવ એજ દેવતા,
ક્રમકે દેવ શબ્દને સ્વ ધિક તત્ત્વ મત્ત્ય લાગી દેવતા થાયછે, તત્ત્વ એટલે
મમાણુથી નક્કી કરેલા પારમાર્થિક મત્ત્વ એવા જે પદાર્થ તે, એમ દેવતા
અને તત્ત્વ એ જોના હન્દ સમાસ કરી, તેના ભેદને શ્રીધે એમ જાણવું
એવો ભાવાર્થ છે કે દેવતા અને તત્ત્વ તે ઉપર જોના દર્શનાના મૂલ
હજ ભેદ થઈશક છે, માટે તેટલાજ અત્ર કહ્યા છે, પગીના અવાતર
ભેદની વિવક્ષા અત્ર કગા નથી અર્થાત્ આ પ્રે કથી એ વાત સ્પષ્ટ કરી
કે, સર્વ "દર્શન" એમ કહ્યા છતાં, "સર્વ" એટલે માત્ર છજ એમ
સમજવું—૨

તેના નામ —

આદો । બોદ, નૈયાયિક, માખ્ય, નૈત, વૈજેષિક, અને
દૈમિનીય, એ આ દર્શનોના નામ—૩

બુદ્ધ સાત છે: વિપર્શ્ય, શિષી, વિશ્વભૂ, કંકુરુદ્ધ, કાંચન, કાશ્યપ, શાક્યસિહ તેમનું જે દર્શન તે બૌદ્ધ. ન્યાય, એટલે ન્યાય તર્ક, જે અક્ષપાદ(જોતમ)માણીન ગ્રથ તેને જે શીષે છે તે નૈયાયિક, તેમનું જે દર્શન તે નૈયાયિક સાંખ્ય એટલે પ્રકૃત્યાદિ પચીસ તત્ત્વ વ્યવસ્થા, જે જાણે છે અથવા શીષે છે તે સાંખ્ય. અથવા તાલવ્ય શકારથી "શાખ્ય" એવો પણ ઉચ્ચાર છે એમ બૃહાન્નાય છે. તેના એમ અર્થ કે શાંખ નામે કોઈ આદિપુરુષ થઈ ગયો તેમની પરપરા તે, ગર્ગાદિત્વને લઈને યન્ પ્રત્યય કરતાં, શાંખ્ય એમ કહેવાય, ને તેનું જે દર્શન તે પણ શાંખ્ય કહેવાય જિન એટલે ક્ષત્રભાદિ ચોવીસ અર્હત થયા તે, તેમનું જે દર્શન તે જૈન એ ઉપરથી ચોવીસે જિનનું એકજ મત છે, તેમને પરસ્પર કાંઈ મતભેદ નથી એમપણ બતાવ્યું. નિત્ય દ્રવ્યને વિષે રહેનારા જે અંત્ય અવયવી તે વિશેષ કહેવાય. તેને વિનયાદિક સ્વાર્થિક ઇકલ પ્રત્યય થયો, એટલે થયું રૂપ પૈશેષિક તેમનું જે દર્શન તેને જાણનાર અથવા જાણનાર તે પૈશેષિક, ને તેનું દર્શન તે પણ પૈશેષિક. જૈમિનિ એ નામનો કોઈ, તે મતનો, આદિપુરુષ થઈ ગયો, તેનું જે મત તે જૈમિનીય, જેનું બીજું નામ મિમાસિક પણ છે. "અને" એ શબ્દ સમુચ્ચયવાચક છે. આ છ એ દર્શનોનાં નામ. "અહો" એ શિષ્યને આમંત્રણ કરવાનો શબ્દ છે. આમંત્રણ એટલે ચિત્તના વ્યાસંગનો ત્યાગ કરાવી શાસ્ત્ર શ્રવાણ માટે અભિમુખ કરવું તે. જેવો ઉદ્દેશ તેવોજ નિર્દેશ પણ જોઈએ એ ન્યાયને અનુસરી પ્રથમ બૌદ્ધમતનું વિવેચન આરંભે છે.

તેમાં હવે બૌદ્ધમતમાં દેવતા સુગત છે, જે દુઃખાદિ ચાર-આર્યસત્ય તેના પ્રરૂપક છે—૩

"તેમાં" એ શબ્દ નિર્ધારણાર્થક છે. "હવે" એટલે બીજાં દર્શન રહેવા દઇ એક બૌદ્ધમતમાંજ એમ સમજવું. અત્ર પ્રથમથી, બૌદ્ધ

દર્શનના ઉપસમાણ્યે, તથા મુખ્ય નિબંધના અનુસારે, યોગીના
ત્રિગ વેપ આચારાદિનું સ્વરૂપ બતાવે છે. જોયું તો, આમ, મુખ્ય,
ચર્મ, અને કમડલુ એ ત્રિગ, જેથી ૨ જેલુ થી મુખી આવે
તેણે વસ્ત્ર તે વેપ, શૌચક્રિયા તો બહુ બહુ પ્રકારની છે ગચ્છાધી પ્રાત -
કારે ઉઠના દ્રાપ્તારમ (૧) પીવે, મધ્યે ભાત અને અપગણ્યે પાન,
તથા દ્રાપ્ત અને શર્કરા મધ્યરાત્રીએ, એમ અતે ગોક્ષ થાય એવું
શાક્યપુત્ર જણાવે છે—૧

નિક્ષા સમયે પાત્રમાં ને પડે તે બધું શુદ્ધ એમ માની મામને
પાણી પાચે છે, બ્રહ્મચર્યાદિસ્વર્ગીય ક્રિયામાં બહુ દૃઢ રહે છે, એ આદિ
બધે આચાર મમળવો ધર્મ, બુદ્ધ, આ સઘ એ રૂપી રત્નત્રય કહે-
વાય છે તારા દેવી શામનમાં વિદ્યાનાગિની નિપચ્છાદિ મત બુદ્ધ,
ને કહે કે આત્માનિષ્ઠ છે, તે મર્મસ દેવ બુદ્ધ તો મુગ્ધ છે તેજ, ને ધર્મ
માત્ર કહેવાય છે, ને તેના નામ ત્રિમુ સાંગત શાક્ય, ગૌધ્યોદનિ
મુત, તથાગત, શૂન્ય વાની ઇત્યાદિ છે તેમનામાં સાધારણની, ધર્મોત્તર,
અર્ચક, ધર્મનીતિ, પ્રસાર દિનાગ, એ આદિ ગ્રામ્યોર ઘણાં તે ગુરુ
છે હોમપુત્રનાની વ્યાખ્યાનીએ યોગ્યતામાં રહેને બાદ દર્શનમાં
મુગ્ધ એટલે બુદ્ધ તે દેવતા દા, છે કેવો કે “કુ ખાદિચ્ચા” આદિ
વાક્યથી કહે છે તેવો અગત્ય એટલે દૂર, અથાત મર્મ ધર્મ તેનાથી
ને દૂર છે તે આપ એ ગુરુ પ્રયોદર વિગતમાં મમળવો ને તે દાગ
મિત્ર માત્રો સ્વ એટલે માધુ એ ને પદાય તેમ ને યથાવસ્થિત
મુક્તિમ પદવનો, તેમ યથાવસ્થિત વસ્તુવસ્થનો બરાબર વિચાર
કરવાથી ને હિત લાગે, તે સત્ય કહેવાય અથવા સત્યુચ્ચેને ને
હિત તં સત્ય કહેવાય એ ને આર્યગત્ય તનો આર્યસત્યુચ્ચ
કુ ખાદિચ્ચા એટલે દુખ, મનુષ્ય માન, નિગા એ ચાર તરવનો
મરુપ એટલે દુઃખ તર્કા દુખ તે પ્રવૃત્તિ ને પચ ઉપાદાન સમ
વિગાદિ દેવને તં તેના તેજ તુલાના માદાચ્ચાને તેણે રૂપે થાય
તે મનુષ્ય, ગર્ભાવ ને માત્રી મનુષ્યમનુષ્ય કુખનો ઉદય થાય તં

માર્ગ એટલે નિરોધના હેતુ રૂપ જે નૈરાત્મ્યાદિ ચિત્તાકારપિશેષ તે. મૃગ્ ધાતુ અન્વેષણાર્થક છે, તેમાંથી અન્વેષાય છે, શોધાય છે, જે નિરોધાર્થીથી, એમ અર્થ કરી માર્ગ શબ્દ સિધ્ધ કરવો. નિરોધ એટલે ચિત્તની કલેશ રહિત અવસ્થા. રાગદ્વેષોપહત ચિત્તરૂપી સંસારના જેનાથી નિરોધ થાય છે તે નિરોધ શબ્દ કરણાર્થક ધ્રુવ પ્રત્યયથી રુધ્ ધાતુમાંથી સિધ્ધ કરવો એજ મુક્તિ. મૂલમાં જે “દુઃખાદિ” એમાં આદિ શબ્દ છે તે, અનેકાર્થ છતાં, અત્ર વ્યવસ્થાર્થકજ્ઞ માનવો. કહ્યું છે કે, સામીપ્ય, વ્યવસ્થા, પ્રકાર, અવયવ, એ ચાર અર્થમાં આદિ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, ગ્રામાદિ એ ઘોષ છે ત્યાં સામીપ્યાર્થે, બ્રાહ્મણાદિ વર્ણ એમાં વ્યવસ્થાર્થે, ધનવાન્ દૃવદતાદિ તેમાં પ્રકારાર્થ, અને સ્તંભાદિ તે ગૃહ તેમાં અવયવાર્થે, આદિ શબ્દ છે પણ આ સ્થાને તો માત્ર વ્યવસ્થાર્થેજ સંભવે છે એટલે દુઃખ છે આદિ કહેતાં પ્રથમ જેમાં તે ચાર, એમ બહુવ્રીહિથી અર્થ કરવો.

હવે દુઃખતત્ત્વની વ્યાખ્યા થાય છે.

દુઃખ એટલે સંસારી જે સ્કંધ જે પાંચજ છે તે: વિજ્ઞાન, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર, રૂપ—૪

દુઃખ તત્ત્વનું સ્વરૂપ કહે છે. સંસારી એટલે એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને એમ અનંત સ્થાન પ્રતિ જેનું સંસરણ છે તે, અર્થાત્ એકથી બીજા એમ અનંત ભવમાં ભટકનાર તે સંસારી, જે અત્ર સ્કંધ છે. સચેતન વા અચેતન પણ પરમાણુસમૂહ વિશેષ એવા જે સ્કંધ તે પાંચ છે. પાંચજ છે એમ સાવધારણ વચન બાણુવું ન તેથી એ પાંચ કરતાં અધિકનો સંભવ સમજવો નહિ, અર્થાત્ એ વિના કોઇ “હવ,” “આત્મા,” એવો બીજો સ્કંધ છે એમ ન બાણુવું. તે પાંચ વિજ્ઞાન-સ્કંધ, વેદનાસ્કંધ, સંજ્ઞાસ્કંધ, સંસ્કારસ્કંધ, રૂપસ્કંધ. રૂપવિજ્ઞાન, રસ વિજ્ઞાન, એ આદિ નિર્વિકલ્પકવિજ્ઞાન, એટલે વિશિષ્ટજ્ઞાન, તે

જિજ્ઞાનસ્કંધ નિર્ધિક્ષકજ્ઞાન આ પ્રમાણે સમજવું આલોચનામાત્ર
 એવું એક પ્રથમ જ્ઞાન મળવે છે જે નિર્ધિક્ષ્ય જાણુ, ને જાણ મૂક,
 એ આદિ જે વિજ્ઞાન રહે છે, તેણે, શુદ્ધવસ્તુથી થયેલું સમજવું
 શુષ્કપા, કે ખરૂંપા, ૭ આદિ ખરૂંપા, એ વેદના, ને તેજ વેદનાસ્કંધ
 વેદના, પૂરકૃત કર્મના કૃત્તરે પ્રાપ્ત થાય છે મુગને કદાચિત્ ભક્ષા-
 થ કૃત્તા પગમા કાઠો વાગ્યો ત્યારે કહ્યું છે અહીંથી એકાણુમા કદપમા
 મે ભાલાથી એક પુરુષ હજી છે, તે કર્મના કૃત્તર છે ભિક્ષુઓ !
 મને આ પગમા કાઠો વાગ્યો નિમિત્તોર્જ્જ્વલાત્મક ને પ્રત્યય તે સજા
 સ્કંધ ગાય એવી સજા છે, તેમા ગાયપણુ એ ગાય એમ શ્રદ્ધા થવા
 નું નિમિત્ત છે તેવા નિમિત્તનું ઉર્જ્જ્વલ્ય એટલે એ નિમિત્ત અને
 પ્રત્યક્ષ ને પિંડ (ગાય) છે તે જન જોવાપણુ તે એ જાનના થાય ત્યારે
 "ગાય" એ સજા મિલ્લ થાય પ્રત્યક્ષ એટલે આ પ્રમાણે જાતિ વ્યક્તિના
 યોગ કરીને જે સર્વિકલ્પક જ્ઞાન થાય તે એ સજાસ્કંધ પુણ્યાપુણ્યા
 દિ ધર્મસમુદાય તે સજાસ્કંધ, કે જે સજારના પ્રયોધથી પૂર્ણાનું
 ભૂત નિષયનું સ્મરણાદિ ઉર્જ્જ્વલ છે પૃથિવી ધા વાદિ, રૂપાદિ, એ રૂપ
 સ્કંધ આ પાથ સ્કંધ નિના કોઈ "જીવ" એવા પદાર્થ, સુખ કે જે
 જ્ઞાજ્ઞાનદેધાધારભૂત, પ્રત્યક્ષથી તે સિદ્ધ થતો નથી અનુમાન
 થી પણ મિથ્યા નથી થતો કેમકે તેની સાથે અવ્યનિચરિત સાકાર્ય
 વળુ લિંગ જડનું નથી અને પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન એ જે વિના,
 અર્થશ્રદ્ધાણુમા ઉપયુક્ત થાય એવું કોઈ પ્રમાણુ માનતા નથી માટે
 સ્કંધ પાથજ છે, તે જ્ઞાણમાત્રાવચાનીજ જ્ઞાણુન, નિત્ય, કે કાઈક
 કાલાવશ્યાયી, એવા જ્ઞાણુવા નહિ સર્વ સજાર ક્ષણિક છે એમ જ્ઞા
 પ્રકરણુ આવશે ત્યાં એ વાત સ્પષ્ટ કરાશે કે ખતત્વના પથ જો
 ખનાવી, તેના કારણુ રૂપ ને સત્ય તત્વ તેની વ્યાખ્યા કરે છે —

જેનાથી લોકમા સગાદિના હું અને માત્ર એ રૂપી અખિય-
 ગણુ ઉત્પ પામે છે, તે સમુદય કહેવાય—૫

જેનાથી એટલે જે સમુદય તત્વથી લોકમા એટલે જગતમા રાગ-
 દેવાદિ દાયનો ગણુ એટલે સમૂહ, અખિય એટલે નેરો ટાંપ તેટલો,

ઉદય પામેછે, પેદા થાયછે, તે સમુદય. રાગદેવ્યાદિ ગણુ કેવો તે કહેછે કે
હું અને મારું એ રૂપી. હું એટલે પોતે, મારું એટલે પોતાના સંબંધી
ને ને હોય તે, તે એરૂપી, અર્થાત્ પોતાનું અને પાત્રું એ રૂપી પણ,
એમ સમજવું. એટલે કે રાગ દેવ્યાદિ છે તે પોતાના સંબંધી કે પાર-
કાના સંબંધી પેદા થાય છે, ન તે રીતે નેથી તે પેદા થાય છે, તેનું
નામ સમુદયતત્ત્વ, યૌદ્ધમતમાં કહેવાય છે આ સ્લોકના મૂલ્ય સંકેત-
ના ઉત્તરાર્ધમાં સમાક્ષર ને નવાક્ષર એમ બે પાદ છે, તે છંદોગર છે એમ
બાણી છદ્દાભંગ ન ગણવો, કેમકે પ્રત્યુત્થા શાસ્ત્ર આપે છે, ને આર્પ-
ત્વથી સર્વ પ્રયોગ પ્રમાણ છે. સંસારની પ્રવૃત્તિના નિમિત્ત રૂપ દુઃખ
અને સમુદય એ તત્ત્વનાં વિરોધી ણીન્તં બે માર્ગ અને નિરોધ તે
તત્ત્વની વ્યાખ્યા કરે છે.

સર્વ સંસ્કાર ક્ષણિક છે એવી વાસના જેમાં બંધાય છે તે
માર્ગ; અને નિરોધ તે મોક્ષ—૬

અત્યંત ગૂઢ્ય ને કાલ તે ક્ષણ કહેવાય, તેમાં જેની ઉત્પત્તિ છે તે
ક્ષણિક. એટલે ક્ષણગાત્રાવગ્ધાથી. સર્વ સંસ્કાર એટલે સર્વે પદાર્થો,
તે ક્ષણવિનશ્વર, ક્ષણિક, છે એ વાત યૌદ્ધે આ રીતે સમજાવે છે.
પોતાના કારણથી ઉત્પન્ન થતા પદાર્થ વિનાશીસ્વભાવવાળા પેદા
થાય છે, અથવા અવિનાશી એટલે નિત્યસ્વભાવવાળા થાય છે ? ને
નિત્યસ્વભાવવાળા હોય તો ક્રમ અને યૌગપદ્ય એ હેતુને લઇ,
તેમનામાં જે અર્થક્રિયા કરવાપણું વ્યાપક રૂપે હોયું નેહંએ તે
આવશે નહિ, તેથી તેના વ્યાપ્ય ને પદાર્થ તેના પણ અભાવ થવા
જશે. એ વાત સ્પષ્ટ કરીએ. જેનાથી અર્થક્રિયા સભવે તેનું નામ
પરમર્થકત્ત્વ એમ આ દર્શનમાં મનાય છે હવે જે નિત્ય પદાર્થ થયો તે
અર્થક્રિયા પ્રતિ પ્રવર્તે ત્યાં તે પ્રવૃત્તિ ક્રમે કરીને કરે છે, કે યૌગપદ્ય
એટલે એવી વખતે બંધી પ્રવૃત્તિ રહજાય એ રીતે કરે છે ? ક્રમથી
પ્રવર્તે એમ નહિ કહેવાય, કેમકે જે વખતે તે પદાર્થ એક અર્થક્રિયા
સિદ્ધ કરે છે, તે વખતે તેનામાં અન્ય અર્થક્રિયા સાધવાનો સ્વભાવ
છે કે નથી ? ને છે એમ કહો તો, ક્રમથી અર્થક્રિયા સાધે એમ

[illegible]

પોતાના કારણમાંથી તે નિત્ય સ્વભાવવાળા પેદા થાય છે એ પક્ષ જોઈએ છે. ત્યારે અનિત્ય સ્વભાવવાળા થાય છે એમજ માનવું પડે. તેમ માનો ત્યારે તો અમે જે અગ્રેષ્ઠ પદાર્થનું ક્ષણિકત્વ કહીએ છીએ તેજ સિદ્ધ થવામાં બાધ રહેા નહિ. તેજ કહ્યું છે કે: પદાર્થોના વિનાશનો હેતુ તેમનો જન્મ જોજ છે, જે જન્મતા સાથેજ ધ્વસ પામેલો નથી તે પછીથી શાનાથી ધ્વસ પામનારો છે? એ ઉપર કોઈ શંકા કરશે કે પદાર્થનું અનિત્યત્વ તો છેજ, પણ ઘટાદિને જે સમયે મુર્જિરાદિ વિનાશસામગ્રીના સંબંધ થાય તેજ ક્ષણે તેના નાશ થાય છે, પરંતુ કાંઈ પ્રતિસાદુવિનાશ થયાં જતો નથી, એટલે વિનાશકારણની અપેક્ષા કરવાવાળા એવા અનિત્ય પદાર્થોને ક્ષણિકત્વ કહી શકાય નહિ. તેનું સમાધાન કે આવી શંકા કરવી તે જોણે ગુરુમેવા યથાર્થ કરીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું નથી તેનું કામ છે. કેમકે મુર્જિરાદિ સામગ્રી પ્રાપ્ત થતાં પણ ઘટાદિના અત્યક્ષણે વિષે જે નાશ થવાનો સ્વભાવ છે, તે સ્વભાવ તે ઘટાદિમાં પોતાની ઉત્પત્તિ સમયે હતો કે નહિ? જો હતો એમ કહેા તો ઉત્પત્તિ સમયથીજ અનિત્યત્વ અથવા ક્ષણિકત્વ આવ્યું, જો ન હતો એમ કહેા તો જે ઉત્પત્તિ સમયે સ્વભાવથીજ ન હોય તે પછીથી કયાથી આવી પડે? કદાપિ એમ કહેશો કે એવોજ એ પદાર્થનો સ્વભાવ છે કે કેટલોક કાલ સ્થિતિ ભોગવી પછી વિનાશ પામવો, તો તો મુર્જિરાદિ સામગ્રી પ્રાપ્ત થયે સતે પણ તેના તે સ્વભાવ ટળશે નહિ, અને તે તે કાલથી પણ પાછું તેણે સ્થિતિમાં રહેવું જોઈયું, ને એમ વારંવાર થતાં, મુર્જિરાદિના હવ્નરો પ્રહારથી પણ પદાર્થનો નાશ થશે નહિ. એટલે ઘટાદિ પદાર્થ કલ્પાંત-સ્થાયી થવાના, ને એમ થયું ત્યારે જગદ્વ્યવહારવિલોપમસંગતું પાપ પણ લાગવાનું. માટે બલાત્કારે પણ ક્ષણિકત્વનો સ્વીકાર કર્યા વિના છૂટકો નથી. પ્રયોગ એવો છે કે જે ક્ષણિકસ્વભાવવાળું છે તે ઉત્પત્તિકાલે પણ તેજુંજ છે જેમકે અત્યક્ષણવૃત્તિ ઘટસ્પર્શ, માટે એ અનુમાનથી રૂપ રસાદિ પણ પોતાની ઉત્પત્તિના સમયથીજ વિનાશી સ્વભાવવાળાં છે આમ વિનાશનો જે હેતુ હોય તે અકિ ચિત્કર છે એટલે પોતે પોતાના હેતુથીજ પદાર્થમાત્ર ઉત્પત્તિ સમયથીજ ક્ષણિક

છે ત્યારે બીજી શકા થશે કે જો પદાર્થો ક્ષણમાત્રમાજ્ઞ ક્ષય પામવાવાળા,
 ક્ષણક્ષયી, હોય તો 'જે પૂર્વે જોયેલું તેજ આ' એવું જ્ઞાન કોઈ પદાર્થ
 વિષે સભરે કેમ 'એવું મમાધાન આમ છે એક એકને અત્યંત
 મદગ એવા અપગપર ક્ષણના ઉદયથી, તેમ અવિધાના અનુબંધથી,
 પૂર્વક્ષણના પ્રલય સમયેજ, એક દીપકલિપ્તમા બીજી ઉત્પન્ન થાય
 છે, તેમ પૂર્વના જોયેજ બીજો ક્ષણ ઉદય થય છે સમાનાકારવાળા
 જ્ઞાનની પરપરાના પરિચયના દીર્ઘ પગિણામને લીધે, તથા આવા
 નિરતર ઉદયને લીધે, અત્યંત નિન્ન એવો દ્વિતીયક્ષણ, પણ તેના તેજ
 પૂર્વક્ષણ તોય એમ લાગે છે અને નિત્ય કાપનામા આવતા નખ ફેરાદિ-
 ને વિષે તે તેના તેજ છે એવી પ્રતિતિના અત્યંત અનુભવ પણ છેજ
 માટે આ વિષયમા પણ તેમ સભાવતા કરામા બાધ નથી એટલે
 આટલી વાત નિશ્ચય મિધ્ધ થઈ કે જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે માટેજ
 મૂનમાં બહુ યુક્તિપૂર્વક કહ્યું કે " સર્વે સત્કાર ક્ષણિક છે " " એ-
 વા " એ સત્કારી એમ બતાવ્યું છે કે કોઈ પણ પ્રકારે આત્મા
 કે જીવ એનો પદાર્થ માનવો નહિ, પણ કેવલ જ્ઞાનક્ષણનો
 સત્તાનજ વ્યવહાર માટે બસ છે ત્યારે એમ અર્થ થયો કે સર્વ
 પદાર્થ ક્ષણિક છે અને આત્મા છે નહિ, એવા આમાર વાણી,
 જે વામના, અથાત્ પૂર્વજ્ઞાનઅનિત, અને સક્રિતપર પરાયી ઉત્તર
 જ્ઞાનમા આવેલા, એવા માનમપ્રતીતિ, તેનું નામ માર્ગ એ નામનું
 આરસત્ય જાણુ એજ અર્થ કે સર્વ પદાર્થનું ક્ષણિકત્વ અને
 આત્માનું નાસ્તિત્વ એવો જે ચિત્તનો વિગેષાકાર તે માર્ગ એજ
 નિરોધનું મારણ છે તેજ હવે જે અત્યંત આર્યસત્ય તે કહેવાય છે
 નિરોધ નામનું જે તત્ત્વ તેજ મોક્ષ, અથાત્ અપવર્ગ કહેવાય છે, અ
 થાત્ ચિત્તની નિ ક્રેશાત્થા તેજ નિરોધ એટલે યુક્તિ એમ જાણુ

આ દુષ્ટાદિ ચાર આર્યસત્ય જે અથકારે હવાણા કહ્યા તે
 સૈવાનંતકમતાનુમારે કલ્પા એમ જાણુ પૈમાપિકાદિ બેદની અપે-
 ક્ષા વિના બાહ્યમતમા મામાન્યત તો જે બાર પદાર્થ મનાય છે તે
 કહેવા માટે હવે મર્તે છે —

પંચેન્દ્રિય, શબ્દાદિ પાંચ વિષય, માનસ, અને ધર્માયતન, એ દ્વાદશ આયતન કહેવાય—૭

પંચેન્દ્રિય તે શ્રોત્ર ચક્ષુ શ્રીંગ રસન સ્પર્શન એ પાંચ પાંચ વિષય તે શબ્દ રૂપ રસ ગંધ સ્પર્શ એ પાંચ જે ઇન્દ્રિયાથી ગ્રાહ્ય છે. માનસ તે ચિત્ત જેનું શબ્દાયતન એવું બીજું પણ નામ છે ધર્મ તે સુખદુઃખાદિ તેનું આયતન એટલે સ્થાન તે શરીર. એ બાર આયતન એટલે એ નામનાં તત્ત્વ કહેવાય “ અને ” એમ કહ્યું છે તેથી આગળ કહ્યાં છે તે દુઃખાદિ છે એટલુંજ નહિ પણ આ બાર આયતન પણ છે એમ બતાવવા કહ્યું છે. એ આયતન ક્ષણિક જ્ઞાણનાં કેમકે બૌદ્ધો અત્ર આ પ્રમાણે કહેછેઃ અર્થક્રિયાદક્ષણ જે પૂર્વોક્ત સત્ત્વ તે પૂર્વોક્તરીત્યા અક્ષણિકથી ભિન્ન થઇ ક્ષણિકત્વમાંજ રહેલું છે. એમ છે એટલે ક્ષણિકત્વાનુમાન સુલભ છે. જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે, જેન દીપજ્યોતિરાદિ; બાર આયતનો પણ સત્ છે—એટલે તે બાર આયતન નિના બીજું કંઇ તો છે નહિ, એટલે જે છે તે બધું ક્ષણિક છે. એમ બારે આયતનનું ક્ષણિકત્વ સિધ્ધ છે.

આ પ્રમાણે સૌત્રાન્તિકમતથી ચરદુઃખાદિતત્ત્વ અને સામાન્યતઃ બૌદ્ધમતથી આયતનરૂપ બારતત્ત્વ, પ્રતિપાદન કરી, હવે પ્રમાણનું વિશેષ લક્ષણ કહેવાનું છે. તે સામાન્યલક્ષણ વિના ચમકે નહિ, માટે પ્રથમ પ્રમાણનું સામાન્યલક્ષણ કહેવાય છે. પ્રમાણ એટલે અવિસંવાદિ જ્ઞાન. જે અવિસંવાદવાળું જ્ઞાન તે પ્રમાણ અવિસંવાદકત્વ તે અર્થપ્રાપકત્વથી વ્યાપ્ત સમજવું, કેમકે જે અર્થપ્રાપ્તિ કરાવતું નથી તે અવિસંવાદી કહેવાય નહિ, જેમકે શાંકુ જ્ઞાન. અર્થપ્રાપકત્વ છે તે પ્રવર્તકત્વથી વ્યાપ્ત છે, કેમકે જે પ્રવૃત્તિ નથી કરતું તે અર્થપ્રાપકત્વ પણ નથી મનાતું એજ રીતે પ્રવર્તકત્વ પણ વિષયોપદર્શનથી વ્યાપ્ત જ્ઞાણનું, કેમકે વિષયનું દર્શન કરાવતું

ન હોય તે મનર્થક કહેવાય નહિ (૧) જ્ઞાન છે તે હાથે ઝાનીને કાંઈ
 હુમને પ્રવતાવતું નથી, જોનારો જે વિષય હોય તેનું બગબર દર્શન
 કરાવે એવું તેનું પ્રતકલ્પ કે પ્રાપ્તતા કહેવાય સ્વવિષયોપદર્શકત્વ-
 વિના બીજું પ્રાપ્તકલ્પ ઉત્તર નહિ તે પ્રામાણ્ય રક્તિરૂપ જાણવું કહ્યું
 છે કે પ્રાપ્તશક્તિ તેજ પ્રમાણ, તેજ પ્રાપ્તત્વ આ પ્રમાણે સ્વ-
 વિષયોપ શક એવા પ્રમાણ તો માત્ર બેજ છે, પ્રત્યક્ષ, અને અનુમાન,
 બીજાં જ્ઞાન નહિ. ચાટે તેમનું જ લક્ષણ કરવું જોઈએ, તે બન્નેમાં
 અસિવાન્કલ્પરૂપ લક્ષણ છે કેમકે પ્રત્યક્ષથી કરી, અથક્રિયા
 ગ્રાધક એવી વસ્તુ ગ્રહણ થાય છે, અને જણાય છે અનુમાનથી પણ
 પ્રત્યક્ષ એવું જે સિદ્ધ તેની સાથે અભ્યભિચરિત રાહુચર હોવાને
 હીવે વસ્તુ જણાય છે એમ આ બે પ્રમાણ સ્વવિષયનું યથાથ દર્શન
 કરાવે છે એજ તેમનું પ્રાપ્તકલ્પ છે સ્વયં પ્રત્યક્ષમા જે જ્ઞાન થાય તે
 જ્ઞાન કારણનું જ થાય, ને તે તો ઉપન્યય થતા રાધેજ નાજ પામે છે,
 એટલે તેનું ગ્રહણ કેમ થઈ શકે એવી શકા બનશે, તમાપિ કાણુ
 સત્તાન છે તે પ્રત્યક્ષને વિષય થઈ પ્રમાણરૂપતાને પામે છે એમ સમા-
 ધાન સમજવું અનુમાનમાં તો નિગના દર્શન ઉપરથી કે પાયસો
 એવો સ્વાધાર માત્ર ગ્રાહ્ય છે, બાદાપદ્યર્થ ગ્રાહ્ય નથી, અને જે પ્રાપ્ત
 વસ્તુ છે તે સ્વાકર નિન્ન છે એમ જણાય છે એટલે પ્રાપ્તકલ્પ સિદ્ધ
 થાયથી જે જ્ઞાનનું પણ પ્રમાણ થયું આ ઉપરથીજ કહ્યું છે કે
 આ બે પ્રમાણથી વસ્તુવિરોધે કરીને પ્રવૃત્તિ કરનાર કદાપિ નિષ્કુ-
 લ થતો નથી મજા એવી જે વસ્તુ તે પણ નિપત્ત દગકાલાકારવાળી
 મજા થાય છે, એટલે તેની વસ્તુના ઉપદર્શક એવા પ્રત્યક્ષ અને અનુ-
 માન તે મમાણ્યુત છે, બીજા જ્ઞાન નહિ આમ હોવાથી " ગજ

૧ " કેમકે 'થી તે' નહિ "સુરીની સારૂપ્યમિતિ લેખકે સતતસુક
 થી કહાડી દીધી છે પણ અર્થસમિતિ ઉપ થી કહીને આ અનુવાદ
 સખ્યો છે

ખીજો છે ” એવા જ્ઞાનને પ્રાપ્તત્વ છતાં પણ પ્રામાણ્યત્વ આવવાનું નહિ કેમકે તેનાથી જે વસ્તુ યતાવાય તે પ્રાપ્ત થવાની નહિ. જે દશકાલ અને આધારવાળી વસ્તુ એ જ્ઞાનનો વિષય થઈ તે દશકાલ અને આધારવાળી વસ્તુ અપ્યક્ત નથી. જે જેવે પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે તે તેવે પ્રકારે એ જ્ઞાનથી યતાવાયું નથી, કેમકે દશકાલ ને આધાર એ ત્રણ ભેદથી પ્રત્યેક વસ્તુનો અવશ્ય વિભાગ થઈ ચુકેલો છે. આમ હોવાથી એવા જ્ઞાનને પ્રદર્શિતાર્થપ્રાપ્તત્વ ન થયું, એટલે પ્રામાણ્ય પણ ન થયું. જે બે પ્રમાણ કહ્યાં તે ઉપરાંત બીજાં કોઈ શબ્દાદિ જ્ઞાન પ્રદર્શિતાર્થ પ્રાપ્તત્વને લીધે પ્રમાણ થઈ શકતાં નથી. તેના વિષય જે હોય તે દશકાલ આધારાદિથી અવશ્ય નિયત એવે રૂપે બાણવાના નથી એટલે તે વિષયની, અસત્ જેવો થવાથી, પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. તેમના વિષય રૂપ અર્થનું આવું અનિયતત્વ તે સદાત્ કે પરંપરાથી સિદ્ધ થઈ શકે છે, પ્રતિપાદાદિ અર્થથી ઉપપત્તિ થતી નથી. માટે અર્થપ્રાપ્તશક્તિરૂપ જે અવિસંવાદકત્વ તેજ, પ્રામાણ્યત્વ છે, ને તે કહ્યાં તે બે પ્રમાણમાં જ રહેલું છે. પ્રમાણથી અર્થનું ઉપદર્શન થાય એજ જેનું નિમિત્તકે એવી પ્રાપ્તશક્તિ તો નિશ્ચય તેવા ઉપદર્શન પછી જે વિકલ્પ થાય તેનાથી બની આવે છે. પ્રત્યક્ષ તેજ દર્શન એ નામથી પણ કહેવાય છે, કેમકે અર્થદષ્ટિથી ઉર્લ્લેખે છે; અને અર્થદર્શક એવા પોતાના સ્વરૂપનો પ્રામાણ્યનિશ્ચય પોતાના દર્શનાનુરૂપ અનુવ્યવસાયથી કરીલે છે. અર્થાત્ પદાર્થ અથવા વસ્તુ અથવા વિષય તેનું અવશ્ય ઉપદર્શન થાય એ રૂપી પ્રાપ્તશક્તિ તેજ જેનું નિમિત્ત છે એવું જે પ્રામાણ્ય તે સ્વતોગાહ્ય છે, એમ નિશ્ચય બાણવો, પ્રામાણ્ય પોતાના જ્ઞાનમાટે, પદાર્થો જેમ પોતાના જ્ઞાનમાટે રાખે છે તેમ, જ્ઞાનાન્તરની અપેક્ષા કરે છે એમ સમજવું નહિ. આ પ્રમાણે અવિસંવાદકત્વ એજ પ્રમાણનું સામાન્ય લક્ષણ સિદ્ધ થયું. હવે પ્રમાણનું નિશ્ચય લક્ષણ યતાવવા માટે પ્રથમે પ્રમાણમખ્યાનો નિયમ કરે છે:—

તથા યૌદ્ધમતમાં પ્રમાણ બેજ બાણવાં: પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન, કેમકે પ્રમાણભૂત જ્ઞાન બેજ પ્રકારે છે—૮

" તથા " શબ્દ પૂર્વોક્ત-સ્વાપેક્ષાથી સમુચ્ચયનો બાધક છે
 " ને " એ અવધારણ્યુચક છે એટલે આવો અથ ધરો બાધ-
 મતમાં બેજ પ્રમાણ બાણવા, એક, ત્રણ, ચાર, પાંચ, કે છ, એમ
 નહિ એટલે એમ ચાવીક સાંખ્યાદિ દર્શનાવાળાએ ને પ્રમાણ
 માન્યા છે તેને લેઈ તેમના આદેશ કર્યો તે બે કીયા તો કહે છે કે
 પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન શા માટે તે બેજ ? તો કહે છે કે પ્રમાણભૂત
 એટલે વિપરીત નહિ એવું અર્થોત્તર અવિસવાદિજ્ઞાન દિધા, બેજ
 પ્રકારથી, યાવ છે " વાક્યમાત્ર અવધારણ્યુચક " છે આ ન્યાય-
 ને અનુસરી " બેજ " પ્રકારે એમ સાવધારણ્યુદિધાત્વ કહ્યું તેથી
 વિધા, ચતુર્ધા, એકધા આદિના નિર્ણય કર્યો અહીં કેટલાક શકા કરે
 છે કે આ સ્થાને ' બેજ પ્રકારે ' એમ કહેવાથી એકધા ત્રિધાદિ પ્ર-
 કારે નહિ એમ અન્ય પ્રકારના સમર્ગનો અત્યંત વ્યવચ્છેદ કર્યો,
 તેજ રીતે " ચૈત્ર ધનુર્ધર છે " એ સ્થાને પણ " સર્વ વાક્ય
 સાવધારણ્યુ " છે એ ન્યાયે કરી અન્યયોગવ્યવચ્છેદ પ્રાપ્ત થશે,
 અને ચૈત્રનો ધનુર્ધરત્વને લીધે ને શાયાદિ ગુણ તે અન્ય કો-
 ટિમાં ગણાઈ ચૈત્રથી વ્યવચ્છિત થશે, ન કેવલ ધનુર્ધરત્વને તેને
 રહેશે, ને કશા ઉપયોગનું નથી આ શકા કીક નથી ક્રમકે
 " સર્વ વાક્ય સાવધારણ્યુ " છે એ ન્યાયમાં ને વાતની શકા કરી
 હોય તેના વ્યવચ્છેદ ઇષ્ટ છે, ક્રમકે વાક્યના ને પ્રયોગ કરાય છે તે
 સામાને માટે કરાય છે, એટલે સામા માણસ જોઈને લીધે ને શકા
 કરતો હોય તેના વ્યવચ્છેદ તે સાવધારણ્યુ વાક્યથી ઇષ્ટ છે ' ચૈત્ર ધનુ-
 ર્ધર છે ' એવાક્યમાં સામાએ ચૈત્રને વિષે ધનુર્ધરત્વાભાવની શકા આરોપી
 છે એટલે તેના વ્યવચ્છેદ થવો જોઈએ, બીજા ધર્મોનો નહિ મૂક્ત-
 ાં ચાવીક સાંખ્યાદિ એકધા, ત્રિધા, ઇત્યાદિ પ્રકારે પ્રમાણજ્ઞાનસભવ
 લાવે છે, માટે " બેજ " એમ અવધારણ્યુ પૂર્વક કહેવાથી પ્રમાણ-
 જ્ઞાનનાનું એકત્વ ત્રિત્વ એ આદિના નિર્ણય કર્યા " ને " કાર
 છે તે વિશેષણ, વિશેષ્ય, કે ક્રિયા ત્રણમાંથી જેની સાથે અવધારણ્યુચક

ખાલાય તેની સાથે રહી ત્રિપ્રકારે અર્થ બોધે છે. તેના નિશ્ચય આ પ્રમાણે છે:—

“ જ ” એ અવધારણાર્થક અવ્યય વ્યવસ્થિત એવા જે વિધર્મ તેના નિવર્તક છે, અને બીજાનાથી અચોગ, યોગ, કે અત્યંતાચોગ બતાવે છે— ૧. વિશેષણ, વિશેષ્ય, કે દ્વિયા, જેની સાથે એ વિવક્ષાને લીધે પ્રયુક્ત થાય તેની સાથે તેના અર્થ એવો છે—૨. કેમકે વાક્યનું દ્વલ વ્યવસ્થેદ એજ છે, જેમ “ ચૈત્ર ધનુર્ધર છે, ” “ પાર્થ ધનુર્ધર છે, ” “ કમલ નીલ છે, ” ઇત્યાદિ.—૩

પ્રમાણભૂતજ્ઞાનનું દ્વિધાત્વ તે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ બે જ્ઞાનના વિષયના દ્વૈવિધ્યને લીધે બાણુવુ. પ્રત્યક્ષ વિષયથી જે ભિન્ન તે બધો પરોક્ષવિષય છે, એટલે વિષયમાત્રનું દ્વૈવિધ્યજ થયું, અને વિષય-દ્વૈવિધ્ય થયું એટલે જ્ઞાન પણ દ્વિધાન થાય, ન્યૂનાધિક થાય નહિ. જે પરોક્ષાર્થવિષયક પ્રમાણભૂતજ્ઞાન છે તે, પોતાથી સાધવાના જે ધર્મી તેની સાથે સંબંધ એવા અન્ય ધર્મીથી સામાન્યાકારે કરીને થાય છે, ને એમ તે પરોક્ષાર્થની પતિપત્તિ કરાવે છે. એ જ્ઞાન અનુમાનમાં સમાય છે, એટલે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ બેજ પ્રમાણ છે એ સિદ્ધ છે. બુદ્ધિ. જે પરોક્ષ છે તે સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી ગ્રહણ થતું નથી, કેમકે એમ થાય તો તે પરોક્ષ કહેવાયજ નહિ અને સ્વતત્ર કલ્પનામાત્ર તો મનારાજ્યાદિ વિકલ્પની પેઠે અપ્રમાણજ છે, કેમકે પરોક્ષ એવો જે પદાર્થ રહ્યો તેની સાથે તેને નિયત સંબંધ ન હોવાથી તેનું અવ્યભિચરિતત્વ સિદ્ધ થશે નહિ; અને પોતાને જે સાધવાનું હોય તેની સાથે સંબંધ વિનાનો જે પદાર્થ તે તો પરોક્ષાર્થ (સાધ્ય) તેના ગમક એટલે ઉપદર્શક થઈ શકતો નથી, કેમકે એમ હોય તો અવ્યવસ્થા થઈ રહે. તેમજ સાધ્ય એવા ધર્મી સાથે અસંબંધ એવો પદાર્થ પણ જો ગમક મનાય તો, જે જ્ઞાન થવાનું છે તેને દૂરત્વરૂપી અંતરાય રહેવાનોજ નહિ, એટલે તેવા અસંબંધ પદાર્થથી સર્વત્ર જ્ઞાન થવામાં બાધ રહેશે નહિ. એટલા માટે ધર્મી સાથે સંબંધવાળો જે

પદાર્થ તેજ પરોક્ષાર્થના ગમક વાચ એવા જ્ઞાનરૂપી જે પ્રમાણ
 તે અનુમાનજ છે, કેમકે તેનુંજ એ લક્ષણ થયું તેવુંજ અનુમા-
 ન પાણ છે જે અપ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે તે અનુમાનમાજ સમાય છે
 જેમકે લિંગઅવાદિને લીધે અપ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ શબ્દાદિક જે
 પ્રમાણાતર છે તે જેમા સમાય તે તેનાથી જુદું ગણી શકાય
 નહિ, જેમકે પ્રસિદ્ધ વ્યવહારમા અનેકવાર શાય છે પ્રત્યક્ષથી અ-
 ન્ય એવું જે અત્ર પ્રકૃત છે તે અનુમાનમા સમાય છે, એટલે તેનું
 સ્વતંત્રપ્રમાણરૂપ સિદ્ધ થાય નહિ એજ સ્તલાવરિત્તિ એપણજિન,
 કેમકે અતર્ભાવ અને બહિર્ભાવ એ પરસ્પરનો પરિહાર કરનાવાળા
 હોઈ પરિહાર છે ત્યારે કોઈક ગણ કરે કે પરોક્ષરિત્ય જે પ્રમાણ તેના
 અનુમાનમા અતભાવ દો, પણ અર્થાતરરિત્ય એવું જે શબ્દાદિ
 તેના અતભાવ તેમા કરે તો સુધ્ધ નથી એ શકાનું એમ સમાન
 છે કે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બેથી નીજે પ્રમેયઅર્થજ છે ક્યા ? પ્રમેય
 રહિત એવું જે ભ્રમપ્રમા તે તો પ્રમાણરૂપમા સમાય નહિ કેમકે
 જેનાથી અર્થપ્રમાણ થાય તજ પ્રમાણ એમ વ્યુત્પત્તિ તો તથી સપ્ર-
 મેય હોય તેજ પ્રમાણ એમ વ્યવસ્થા છે જુદા જેનું પ્રમેય વિ-
 થમાન નથી તે પ્રમાણ ન કહેાય, જેમકે કે શોકુક આદિ જ્ઞાન
 એજ રીતે કદા તે બે પ્રમાણથી અતિરિત્ત એવા વિષયનું અ-
 ભુ કરનાર જે પ્રમાણાતર તં અનિર્ધારત પ્રમેય પાણ છે, એટલે તેવા
 પ્રમાણને પ્રમાણ માનવાને કારણ નથી, કેમકે પ્રમેય છે તે સામાન્ય
 કે પરગમ્ય, પ્રમાણ પ્રતિભગ્ય છે કહ્યું છે કે અન્યથા
 તિરેક વિતાનું કાણોય નહિ, ને કાણુના વિષય હોય નહિ
 પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ એ બે વિના બીજું પ્રમેય છે નહિ, એટલે પ્રત્ય-
 ક્ષ સિદ્ધ થાય છે, પ્રત્યક્ષ છે તે પુરુષિત પદાર્થના આનર્થક પેદા
 થઈ, તેમા મકાન જે પેતાનો પ્રતિભાગ તંત્ર બાજીજન તં પદાર્થના
 પ્રત્યક્ષ વ્યવહારનું કાણુ થાય છે, અને તે પદાર્થને, તંત્રાથી ભિન્ન
 એવા સર્વ પદાર્થથી જુદું પાડી, પરોક્ષ એવા પદાર્થના સમૂહનો વ્યવ-
 સ્થા કરતા, વર્તાય પદાર્થકોટિમા આવત અમાવગત સિદ્ધ કરી

આપે છે. કેમકે પ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રિયદ્વારા જેનું જ્ઞાન નથી તેવો પદાર્થમાત્ર પરોક્ષકોટિમાં સિદ્ધવ્યવસ્થાથી પડે છે. એમ ન હોય તો અન્ય પદાર્થથી વ્યવસ્થિત થઇ સરૂપે ભાસવારૂપે જે પ્રત્યક્ષપરિચ્છેદ તે પણ સંભવે નહિ, ને પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી કશું જ્ઞાનજી જાને નહિ. પણ પદાર્થોનું જે પ્રતિનિયત સ્વરૂપ તેતો પ્રમાણને લીધેજ વ્યવસ્થાએ રહેલું છે, નહિ તો સર્વ સર્વત્ર પ્રાપ્ત થાય, અને તેથી પ્રતિનિયતવસ્તુ-વ્યવસ્થાને આધીન જે વ્યવહાર છે તેનાજ ઉચ્છેદ થવા જાય. પ્રતિનિયત સ્વરૂપ જે પ્રત્યક્ષથી જ્ઞાત ન હોય તો પ્રત્યક્ષથી તેનું જીજ્ઞસું કીધું રૂપ જાણાય છે? અર્થાત્ પદાર્થસ્વરૂપને અવભાસન કરનાર એવા પ્રત્યક્ષથીજ ઇતર પ્રમેયનો સ્પષ્ટ અભાવ સિદ્ધ થયેલો છે. પ્રમેયાન્તરાભાવ અનુમાનથી પણ સાધી શકાય તેમ છે કેમકે અન્યો-ન્ય વ્યવસ્થેદ (૧) રૂપ જે હોય તેનાથી જે અન્યવ્યવસ્થેદ થાય તેટલા થીજ અન્ય એવા કોઈ પદાર્થવિભાગની સિદ્ધિ સ્પષ્ટજ છે. પ્રયોગ પણ આ બાબત આવે છે. જ્યાં જે પ્રકારના વ્યવસ્થેદથી તેના કરતાં બીજા પ્રકારની વ્યવસ્થા હોય ત્યાં પ્રકારાંતરનો સંભવ નથી, જેમકે પીતાલિકને નિલાદિથી વ્યવસ્થેદ કરતાંજ અનીલ વ્યવસ્થા થઇ રહેછે. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ કરતાં બીજા પ્રકારનો વ્યવસ્થેદ કરતાંજ તે બેથી ભિન્ન પ્રકારની વ્યવસ્થા પ્રકારના અવિષય એવા પ્રમેયને વિષે થવા જાય. એજ વિરુદ્ધો-પલબ્ધિ, કેમકે જેમાં એક પ્રકાર સિદ્ધ છે તેમાં તેથી વિરુદ્ધ બીજા પ્રકાર સિદ્ધ થતો નથી. માટે પ્રમેયાંતરનો અભાવ સિદ્ધ છે, એટલે પ્રમાણ પણ બે વિના ત્રીજું ઘટતું નથી. અન્ન શબ્દ, ઉપગાન, અર્ચા-પત્તિ, અભાવાદિ પ્રમાણાન્તરનો નિરાસ કર્યો અથવા પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનમાં અતર્ભાવ કર્યો. એ વાત પ્રમાણસમુચ્યાદિ બૌદ્ધગ્રંથથી અથવા સંમતિઆદિ ગ્રંથથી જોઇ લેવી. ગ્રંથગૌરવભયથી અન્ન કહી નથી. ત્યારે એજ સિદ્ધ થયું કે પ્રત્યક્ષને અનુમાન બેજ પ્રમાણ છે.

હવે પ્રત્યક્ષલક્ષણ કહેછે:—

કલ્પનાથી અપોદ્ધ અને ભ્રમરૂપ નહિ તે પ્રત્યક્ષ ને ત્રિરૂપ
લિંગથી જે લિંગિજ્ઞાન તે અનુમાન—૯

પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન તેમાંથી પ્રત્યક્ષ શુ તે બતાવે છે અક્ષ
એટલે ઇન્દ્રિયો તેનાથી જાણાય તે પ્રત્યક્ષ તે કેવુ કે કલ્પનાથી અપોદ્ધ,
શબ્દસર્ગવાળી જે પ્રતીતિ તે કલ્પના, અને તે કલ્પનાથી અપોદ્ધ
એટલે દૂર અર્થાત્ કલ્પના રહિત, એટલે નામ જાતિ આદિ કલ્પના
રહિત તેમાં નામ કલ્પના તે ડિલ્લાદિ, જાતિકલ્પના ગાય ઇત્યાદિ,
નામ જાતિ આદિ તેમાં આદિ શબ્દવડે કરીને ગુણ ક્રિયા દ્રવ્ય એનુ
અહાશ કરવુ ગુણકલ્પના તે શુકલ ઇત્યાદિ, ક્રિયાકલ્પના તે પાવક
ઇત્યાદિ, દ્રવ્યકલ્પના તે દડી ઇત્યાદિ આવી કલ્પનામાત્રથી રહિત
એવુ જ્ઞાન જાણવુ, કેમકે પ્રત્યક્ષ છે તે શબ્દરહિત સ્વલક્ષણથીજ
જન્મ પામે છે કહ્યુ પણ છે કે પદાર્થમાં શબ્દ રહેલા નથી, કે તે
પદાર્થરૂપ નથી, કે જેથી પદાર્થનુ પ્રત્યક્ષ થતા તેમનુ (શબ્દનુ)
પણ પ્રત્યક્ષ થાય આમ કહેવાથી મિથ્ય સ્થૂન ઘટપટ્ટાદિ બાકી વસ્તુનુ
જે તત્ત્વદિશિષ્ટ સર્વિકલ્પજ્ઞાન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ નથીજ નથી એમ
સૂચવ્યુ વળી તે પ્રત્યક્ષ કેવુ તેા ભ્રમરૂપ નહિ જે વસ્તુ જેવી
ન હોય તેને તેવી દેખી તે ભ્રમ, તેવા ભ્રમનેઅહાશ કરનાર
નહિ, પણ યથાવત્ત જેવી હોય તેવી વસ્તુને અહાશ કરનાર,
અર્થાત્ યથાચોગ્ય રીતે પરસ્પરને સત્તાનરૂપે વળગેલી એવી
ક્ષણરૂપે ક્ષય પામવાવાળા પરમાણુનુ લક્ષણ જે સ્વલક્ષણ તેને
યદાર્થ અહાશ કરનાર એટલા ઉપરથી નિર્પિક્ષક એવા પણ
ભ્રાતિમય, તૈમિગિક, એ આદિ જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ રીતે નિષેધ કરે
છે આવુ જે પ્રત્યક્ષ તે ચાર પ્રકારનુ છે ઇન્દ્રિયજ્ઞાન, માનસ,
સ્વસંવેદન, મોગિજ્ઞાન તેમાં અનુસાદિ ઇન્દ્રિયપચકના આશ્રયથી
ઉત્પન્ન થયેલું બાહ્ય એક રૂપાદિ પચ વિષયનુ પ્રત્યક્ષ તે ઇન્દ્રિય-
પ્રત્યક્ષ પદાર્થનુ પ્રત્યક્ષ યથા પછી તે વિષયને અહાશ કરનાર ઇન્દ્રિય-
જન્ય જે જ્ઞાન તેની સમનતર જે માનસપ્રત્યક્ષ થાય છે (અનુવ્ય
વસાય) તે માનસપ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષવિનય જે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનવિષયઘટ્ટાદિ

તેનું જ્ઞાન તેનાપછી જે જીજ્ઞે ક્ષણ તેમાં એ જ્ઞાનને સહકારી લઇ
 બીજું જે માનસપ્રતીતિરૂપજ્ઞાન સમનંતર થાય છે તે માનસ
 પ્રત્યક્ષ એમ સમજવું. “ સમનંતર ” એમ આ જ્ઞાનમાં વિશેષણ
 આપ્યું છે તેથી યોગિજ્ઞાન તેનાથી જુદું છે એમ સિદ્ધ થયું.
 “સમનંતર પ્રત્યક્ષ ” એ શબ્દનો અર્થ પોતાના સંતાનગત જે ઉપા-
 દાન રૂપી જ્ઞાન તેને અનુલક્ષે છે એવી રીતિ છે. મારે ભિન્ન સંતાન-
 વૃત્તિ જે યોગિજ્ઞાન તેની અપેક્ષાએ જોતાં સામાન્યલોકનું જે જ્ઞાન
 તે સમનંતરજ્ઞાન ન કહેવાય. સર્વ ચિત્ત ચૈતન્ય જે આત્મસંવેદન
 તે સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ. ચિત્ત તે વસ્તુમાત્રનું ગ્રાહકજ્ઞાન. ને ચિત્ત-
 માં થયેલાં તે ચૈત્ત, એટલે વસ્તુદિનું વિશેષરૂપ ગ્રહણ કરનાર
 જે મુખ દુઃખ ઉપેક્ષા આદિ તે, અને તેમનો આત્મા જેનાથી જાણાય
 (સંવેદન) તે સ્વસંવેદન. ભૂતાર્થભાવના પ્રકર્ષપર્યંતથી થયેલું
 જે જ્ઞાન તે યોગિજ્ઞાન. ભૂતાર્થભાવના તેમાં ભાવના એટલે પુનઃ
 પુનઃ ચિત્તને વિષે લાવવું તે; ભૂતાર્થભાવનાનો જે પ્રકર્ષ તે પર્યં-
 તથી જે પેદા થયેલું તે યોગિજ્ઞાન.

હવે શકા કે જ્યારે ક્ષણિકથી એવા પરમાણુ એજ સર્વનું તત્ત્વ
 છે, ત્યારે ઘટ પટ કટ શકટ લકટાદિ સ્થૂણ પદાર્થનો જે ભાસ થાય
 તે ક્યાંથી ? એનું સમાધાન કે અનાદિ એવી મિથ્યાવાસનાએ
 પ્રવર્તાવેલો સ્થૂણપદાર્થભાવના કેવલ નિરાલબ્ધન એટલે શૂન્યરૂપ છે,
 એક શબ્દ માત્ર છે, કેમકે તેવા જ્ઞાનનો વિષય છે નહિ, ને તેથી
 તે કાશકુસુમ જેવું કે સ્વપ્ન જેવુંજ છે. કહ્યું પણ છે કે બાલલોક
 વિષ્ણુ કરે છે તેવો બાહ્ય પદાર્થજ નથી, વાસનાથી વ્યાપ્ત એવું
 ચિત્ત, પદાર્થભાસપ્રતિ પ્રવર્તે છે, બુદ્ધિથી જેનો અનુભવ થાય એવું
 કાંઈ છે નહિ, કે તેનો અન્યપ્રકારે પણ અનુભવ નથી, ગ્રાહ્ય નથી કે
 ગ્રાહક પણ નથી, માત્ર પોતાની મેળે પ્રકાશે છે.

ત્યારે બીજી શકા કે પ્રત્યક્ષથી, ક્ષણિકથી એવું પરમાણુ-

રૂપ ને સ્વયંસાચું છે તે કેમ ગ્રહણ થાય ? સમાધાન મત્યક્ષમભાણુ
વર્તમાન વસ્તુ ને પાસે હોય તેના રૂપનુજ ગ્રહણ કરે છે, ભૂત ભવિષ્ય
વસ્તુનું નહિ, કેમકે તે પાસે નથી ત્યાં કદી ગઈ કરનાર કંઈ કે ત્યારે
વસ્તુનું મત્યક્ષ થયા પછી જેમ તેનું નીલાદિ રૂપ ગ્રહાય છે તેમ ક્ષણ
ક્ષય નિર્ણય પણ કેમ ન મળે ? તો ઉત્તર, કે જે ક્ષણે મત્યક્ષ થાય
છે તેજ ક્ષણે, વસ્તુના કાલ દેગ દગાદિ સંબંધને અનુગતી અતિ
તે વસ્તુના ક્ષણસ્થિતિવના ઉત્પન્ન થતા નિર્ણયને પ્રતિબંધ કરે
છે માટે ન બાધા આ પ્રમાણે કહે છે મત્યક્ષથી ક્ષણિકત્વ તેમ
અક્ષણિકત્વ ઉભયને સાધારણ એવા પદાર્થોનું પણ ગ્રહણ થાય
છે, એટલે કહીકે જમને લીધે અક્ષણિકત્વનો આરોપ જણાય
તેટલાથીજ મત્યક્ષજ્ઞાન અક્ષણિકત્વને માટે પ્રમાણ છે એમ ન સમ-
જવું ઉત્તર એથી તો એમ બને કે અક્ષણિકત્વ માટે મત્યક્ષજ્ઞાન પ્ર-
માણ નથી, કેમકે જે અનુભવસાચું થાય છે તે અક્ષણિકત્વથી વિપરીત
હોય છે પરંતુ યમાર્થ રીતે જોતા તો મત્યક્ષ છે તે ક્ષણિકત્વના ગ્રહણ
પ્રતિ પણ પ્રમાણ નથી, કેમકે તેને અનુરૂપ અંત્યવસાય થનો નથી
નીચરપાદિ જે ગ્રહાય છે તેમા તો તે પ્રકારનો નિશ્ચય થાય છે એટલે
ત્યાં તે પ્રમાણ થાય માટે કીક કહ્યું છે કે કેવલ નિર્વિક પદ (જે
ક્ષણિક કે અનર્થિક વાળું સરિક-પ કદાપિ હોઈ ન શકે) અને
અમરદિન તેજ મત્યક્ષ

ત્યારે પ્રેમના જમણમાં જમ કિત એડુ નિગેયશ મૂંઝુ અને
અનુમાનમા ન મૂંઝુ તે અનુમાન તો જમણાં પણ હોય એમ
શ્રુતિ છે જમાનજ પણ અનુમાન તો ખરજ કેમકે અનુમાનત્વ
જો ગામ યમા તેનો પણ સમાવેશ છે વ્યતિકે તથા અનુમાની સામા-
ન્યને દર્શાવે દિમાથી દરમજુ અગત્ય છે કમકે અમાન્ય છે તેજ
જમ છે એમ અનુમાનયા કલ્યાય છે અને રમી જે વસ્તુ જે રૂપે
ન હોય અને જે રૂપે તેજુ ન હોય તેને ને રૂપ ને તે જમાનરૂપે
જમાની તે તે જમાનુ રૂપ છે અનુમાનરૂપે જે પ્રમાણ તે રૂપ
ક્ષણિકથી પ્રજાકિમી મારે નિદ થાય છે જુના, પર્ણામા

તાદાત્મ્ય અને તેની ઉત્પત્તિરૂપ સંબંધ સાથે નિયત જોડાયેલા લિંગ-
સર્જાવ, તે સંભવે નહિ, ન તે વિના તેનું જ્ઞાન થાય નહિ, ન તે જ્ઞા-
ન વિના પૂર્વથી જાણેલો સંબંધ સ્મરણમાં આવે નહિ, ન તેણે સ્મ-
રણ ન થાય ત્યારે અનુમાન પણ થાય નહિ. એમ પદાર્થથી અવ્યભિ-
ચારી એવો જે ભ્રમ તે પણ પ્રમાણ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે જે જેના
ધર્મ ન હોય તેમાં તે ધર્મનું ગ્રહણ તે પણ સંતાનદ્વારા પ્રમાણ છે.
એજ અર્થને દૃષ્ટાંતપૂર્વક, નિશ્ચયમાં ધર્મકીર્તિએ કહ્યો છે. મણિશિ-
ખા અને પ્રદીપપ્રભા તે પ્રતિ મણિપ્રુદ્ધિથી જે દાડે તે બેનું મિથ્યા
જ્ઞાનતો સરખું જ છે, પણ અર્થક્રિયામાં ફેર પડે છે. તેજ રીતે અય-
થાર્થત્વ છતાંપણ તે સમયમાં તેમનું બન્નેનું અનુમાનત્વ તો છેજ, પણ
અર્થક્રિયાને અનુસરી તેના પ્રમાણત્વની વ્યવસ્થા સમજવાની છે.
માટે અનુમાનના લક્ષણમાં ભ્રમરહિત એ પદ ન જોઈએ.

મૂલમાં જે શ્લોક છે તેના ઉત્તરાર્ધમાં અનુમાનનું લક્ષણ કહેલું
છે કે ત્રણ પ્રકાર લિંગથી જે લિંગિજ્ઞાન, તે હવે સ્પષ્ટ કરેછે. પક્ષ-
ધર્મત્વાદિ જે કહેવાશે તે ત્રણ પ્રકાર લિંગ, તેના યથાર્થજ્ઞાનથી લિંગી
એટલે પરોક્ષ એવા અર્થનું જે જ્ઞાન તે અનુમાનપ્રમાણ જાણવું. અનુ
એટલે પછીથી, અર્થાત્ લિંગજ્ઞાન થયા પછીથી, પરોક્ષ અર્થનું જ્ઞાન
એટલે જ્ઞાન તે અનુમાન એમ શબ્દાર્થ જાણવો. અત્ર આનો તાત્પ-
ર્યાર્થ જાણવો. જગત્માં જેમ છત્રાદિ ચિન્હ જોવાથી તે ચિન્હ (લિંગ)-
નો ધારણ કરનાર રાજા નિશ્ચયથી જાણાય છે, તેમ કહીક જણાતાં
ધૂમાદિ ત્રિપ્રકાર લિંગથી, પરોક્ષ એવો લિંગી વળિહ તે પણ ત્યાં
છે એમ નિશ્ચય થાય. આ રીતે લિંગથી લિંગીનું જે જ્ઞાન તે અનુ-
માન કહેવાય છે. તે બે પ્રકારનું છે: સ્વાર્થ અને પરાર્થ જ્યારે ત્રિ-
પ્રકાર લિંગથી પોતે પોતાની મેળેજ લિંગી એટલે સાધ્યને સાધે ત્યારે
તે સ્વાર્થાનુમાન. જ્યારે સામાને સાધ્યનો નિશ્ચય કરાવા સારું ત્રિપ્રકાર
હેતુનું અભિધાન કરવું પડે ત્યારે તે પરાર્થાનુમાન. અત્ર જે લિંગનું
ત્રિપ્રકાર જ્ઞાન લિંગીનું ગમક કહ્યું તે લિંગ પણ ત્રિપ્રકાર છે:
અવપલબ્ધિ, સ્વભાવ, કાર્ય. તેમાં અવપલબ્ધિ મૂલભેદની અપેક્ષાથી

આર પ્રકારે કહેવાય છે વિદ્યુદ્ધાપલબ્ધિ, વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ, કારણાનુપલબ્ધિ, સ્વભાવાનુપલબ્ધિ વિરુદ્ધોપલબ્ધિ તે એવી કે અત્ર શીતસ્પર્શ નથી કેમકે અગ્નિ છે. વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ એવી કે અત્ર શીતસ્પર્શ નથી કેમકે ધૂમ છે કારણાનુપલબ્ધિ એવી કે અત્ર ધૂમ નથી કેમકે અગ્નિ નથી સ્વભાવાનુપલબ્ધિ એવી કે અત્ર ધૂમની ઉપલબ્ધિ નથી કેમકે લક્ષણથી ને માપ્ત થાય તેની ઉપલબ્ધિ નથી બાકીની ને ત્રણ તે, તેમ બધી સાતે અનુપલબ્ધિ, ને ધર્મભિદ્ધ આદિ ત્રયોમા બતાવી છે, તે આ આશ્માજ અર્ભૂત જાણવી હવે બીજે પ્રકાર ને સ્વભાવ તે હેતુ આ પ્રમાણે કે આ વૃક્ષ છે કેમકે સીતાફળી છે ત્રીજે કાર્યનામકહેતુ એવા કે અત્ર અગ્નિ છે કેમકે ધૂમ છે આ ત્રણ પ્રકારના ને હેતુ કહ્યા તેમાં તાદાત્મ્ય અને તદુત્પત્તિ એ સબધે કરીને નિયતત્વ અથવા અવિનાભાવ જાણવો પ્રથમ અને ચતુર્થ અનુપલબ્ધિ તથા સ્વભાવ હેતુ એ ત્રણમાં તાદાત્મ્યથી, બીજી ને ત્રીજી અનુપલબ્ધિ તથા કાર્યહેતુમાં તદુત્પત્તિથી, અવિનાભાવ છે તેને પણ તાદાત્મ્ય કે તદુત્પત્તિ એ બેમાંથી એક સાથે વ્યાપ્તિ છે, અને તાદાત્મ્ય તથા તદુત્પત્તિ એ ઉભય અનુપલબ્ધિ, સ્વભાવ, અને કાર્ય, એ પ્રકારે ને લિંગ કહ્યું તેમાજ હોય છે, અન્યત્ર નહિ અથાત તાદાત્મ્ય અને તદુત્પત્તિના નિયતસબધ વિનાના, એટલે અનુપલબ્ધિ સ્વભાવ અને કાર્ય એ ત્રણથી જુદા, ને કાંઈ પદાર્થાદિ હેતુરૂપે થવા આવે તે બધા હેતુભાસ જાણવા એટલે સચોટી આદિ ને વૈશિષ્ઠિકકલ્પિત છે તે હેતુ યદ્યપિ નહિ, કેમકે તેને વ્યભિચારનો સભવ રહે છે કારણ તે હેતુએ કરી કાર્યનું અનુમાન કરવું તે પણ એટલાજ માટે નથી સ્વીકારાતું કેમકે તેમાં વ્યભિચાર છે, ને કે રસ ઉપરથી, તેના સમાન સમયે હોનારરૂપનું અનુમાન તો બાધથી સ્વીકારે છે, તેમ અમગ્રહેતુથી કાર્યોત્પાદાનુમાન પણ તે, સ્વભાવહેતુને આશ્રય કરી, સ્વીકારે છે કારણથી કાર્યાનુમાન ન સ્વીકારતા છતાં ને આ બે તેવા અનુમાન સ્વીકાર્યા છે તેનું સ્વરૂપ બતાવે

પૂર્વકાણુ આવા રૂપને ઉત્પાદન કરવાને સમર્થ છે, કેમકે આવા રસને ઉત્પન્ન કરે છે, એનું ઉદાહરણ પૂર્વોપલબ્ધરૂપાદિ તે છે. એ રીતે રૂપાંતરેભાદરૂપસામર્થ્યનું અનુમાન કરવું. જો પ્રતિબંધ ન હોય તો આ બીજાદિ સામગ્રી સ્વકાર્યોત્પાદન માટે સમર્થ છે, કેમકે સમગ્ર છે. તેનું ઉદાહરણ પૂર્વદષ્ટ બીજાદિ સામગ્રી છે. એ પ્રકારે સમગ્રકારણથી ચોચોત્પત્તિરૂપ અનુમાન કરવું. આ બે અનુમાન ગુરુ છે, કેમકે તેમાં જે હેતુ છે તે સ્વભાવહેતુ છે, પણ કારણથી કાર્યનુમાન જે છે તેમાં સ્વભાવહેતુ નથી એટલે તે ગુરુ નથી, માટે ન સ્વીકારાય.

અનુપલબ્ધ્યાદિભેદથી ત્રણ પ્રકારનું દેહું જે લિંગ તેનાં જે ત્રણ રૂપ તે કહે છે.

૩૫ એ કે પક્ષધર્મતા, સપક્ષેવિદ્યમાનતા, વિપક્ષે નાસ્તિતા,
એ ત્રણ રૂપ—૧૦

સાધ્યતા જે ધર્મ તે ધર્મવિશિષ્ટ જે કોઈ ધર્મી તે પક્ષ કહેવાય, ન તે પક્ષના ધર્મ તે પક્ષધર્મ કહેવાય, ને પક્ષધર્મના ભાવ, પક્ષધર્મ-પણ, તે પક્ષધર્મતા કહેવાય. પક્ષ શબ્દવડે કરીને આ સ્થાને કેવલ ધર્મીજ લેવો, કેમકે પદાર્થના અવયવને પણ આખા સમુદાયનું નામ લાક્ષણિક રીતે આપી શકાય છે. નહિતો જો સાધ્ય જે ધર્મ તેનેજ મુખ્ય ધર્મરૂપે માની અને તેવા ધર્મવાળા ધર્મીને પક્ષ કહીએ તો અનુમાન કરવાનીજ જરૂર રહે નહિ. કેમકે સાધ્ય પણ ધર્મીની પેઠે સિદ્ધજ થશે. ત્યારે પક્ષધર્મતા એટલે પક્ષમાં એટલે ધર્મીમાં હેતુનું હોવાપણું. એ હોવાપણાનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી થાય કે અનુમાનથી પણ થાય. તેમાં પ્રત્યક્ષથી એમ કે કહીક ધૂમ દખવો તે; અનુમાનથી એમકે શબ્દને વિષે કૃતકત્વહેતુ ધારવો. આ પ્રમાણે પક્ષધર્મતાનો જે નિશ્ચય તે એકરૂપ થયું. હવે બીજું સપક્ષેવિદ્યમાનતા. સમાન પક્ષ તે સપક્ષ, તેમાં એટલે દષ્ટાંતમાં હોવાપણું, એટલે હેતુનું અસ્તિ-ત્વ, સામાન્યતાભાવ, એમ જાણવું. એ બીજું રૂપ, તેનું બીજું નામ અન્વય એવું પણ છે. હવે ત્રીજું તેમાં વિરુદ્ધ જે પક્ષ તે વિપક્ષ અ-

ઘાત હેતુ સાધ્ય ઉભય જોમા ન હોય એવો પક્ષ, તેવા વિપક્ષમાં હેતુ-
 નુ અત્યંત અવિધમાનત્વ, એ ત્રીજી રૂપ જેને વ્યતિરેક એમ પણ
 કહે છે પક્ષધર્મતા, સપક્ષેસત્ત્વ, વિપક્ષેઅસત્ત્વ, એ ત્રણ લિંગના
 રૂપ જાણવા જો હેતુને પક્ષધર્મનારૂપ ન હોય તો મહાનસાદિમાં
 ધૂમનુ પ્રયક્ષ થાય અને વન્હિ સિધ્ધ થઇશકે પર્વતાદિને વિષે,
 જેમ જનતુ નથી માટે પક્ષધર્મતા જોઇએ સપક્ષેસત્ત્વ એણે રૂપ
 ન હોય તો સાધ્ય સાધનનો મળધ ન જાણનારા પ્રુરુપને પણ ધૂમ,
 દેખાતાની સાથેજ, અગ્નિનુ જ્ઞાન કરી શકે, જેમ થતુ નથી, માટે
 સપક્ષેસત્ત્વ જોઇએ વિપક્ષાસત્ત્વ એ રૂપ ન હોય તો ધૂમ જ હેતુ તે
 વિપક્ષ એવા જલ હદાદિમાં પણ અગ્નિ રિદ્ધ કરી શકે, જે થતુ નથી,
 માટે વિપક્ષે અસત્ત્વ જોઇએ અથવા રજ્જુ અનિત્ય છે કેમકે કાગડા
 કાળા છે એ ડેમણે હેતુને પક્ષધર્મતા નથી, રજ્જુ અનિત્ય છે કેમકે
 તેમાં મળાવાનો ગુણ રહેલો છે, એમાં સપક્ષને વિપક્ષનોજ અભાવ છે
 એટલે સપક્ષસત્ત્વ અને વિપક્ષાસત્ત્વજનને હોઇ શકતા નથી રજ્જુ અનિ-
 ત્ય છે કેમકે તેમાં પ્રમેયત્વ છે, ને એનુ ઉદાહરણ પટ છે, વજ્ર છે તેનામાં
 લોઢાથી ઘસાઇ કે કપાળ શકાયના ગુણ છે કેમકે તે પાર્થિવ છે, જેનુ
 ઉદાહરણ વૃક્ષાદિ છે, દડકાને વાળ હોવા જોઈએ કેમકે દૂધકારા મારે છે,
 ને તેનુ ઉદાહરણ દરિયુ છે, દરિયુને વાળ ન હોવા જોઇએ કેમકે
 દૂધકારા મારે છે, ને તેનુ ઉદાહરણ દડકા છે, એ બધા ઉદાહરણમાં
 તે તે સાધ્ય જ્યાં ન હોય એનાં વિપક્ષમાં હેતુ છે એટલે વિપક્ષાસત્ત્વ
 એ રૂપ ન આવ્યુ એ બધા હેતુભામના ઉદાહરણ જાણના એટલે
 જે હેતુને કહ્યા તે ત્રણે રૂપ એકી વખતે હોય તેજ હેતુ પોતાના સાધ્યને
 પક્ષમાં આધી શકે, જીજ્ઞે નહિ એવા પ્રકરના હેતુ કેટલાક થઇ
 શકે એમ પૂરેતો કહીશુ કે તે વાત તો પૂરે હેતુના અનુપલબ્ધ્યાદિ બેદ
 બતાવી કહી દીધેલી છે, ને તેના ઉદાહરણ પણ ત્યાં આપેનાં છે તથા
 પિ દ્રવીયી સ્વભાવહેતુનુ ઉદાહરણ આપીએ છીએ સર્વશક્તિ છે એ
 પક્ષ, કેમકે તે સત્ત્વ છે એ હેતુ, એ હેતુ “સર્વ”માં રહેલો છે, એટલે તેની
 પક્ષ રૂપના સિધ્ધ થઈ, જે ને સત્ત્વ છે તે તે શક્તિ છે જેમકે વિદ્યુદિ

એ સપક્ષસત્ત્વ થયું; જે ક્ષણિક નથી તે સત્ પણ નથી જેમકે આકાશ-
પુષ્પ, એ સ્થાને ક્ષણિકનું વિપક્ષ જે નિત્ય તેમાં ક્રમ અને યૌગપદ્ય
ઉભયથી અર્થક્રિયાકારિત્વરૂપ સત્ત્વની અનુપપત્તિ પૂર્વે સામેલી છે,
એટલે નિત્ય એ વિપક્ષમાં સત્ત્વ નથી એમ નિશ્ચય છે, માટે એ આ
હેતુનું વિપક્ષાસત્ત્વ થયું. સર્વસત્ છે એ થયો ઉપનય; માટે સર્વ ક્ષણિક
છે, એ નિગમન થયું. એજ પ્રમાણે બીજા સર્વ હેતુમાં યોગના સમ-
જવી. ઐશ્વર્યો યદ્યપિ વ્યાપ્તિયુક્ત અને પક્ષધર્મતોપમ્પ્રહારયુક્ત
એવુંજ અનુમાન માનેછે તથાપિ મંદબુદ્ધિવાળાને વ્યુત્પત્તિ કરાવવા
સારૂ પચાવયવરૂપ અનુમાનનો પ્રયોગ, હવાણાંજ ક્યો તે પ્રમાણે
કરવામાં આવે તો તેને પણ તે દાપવાળો ગણતા નથી ત્યારે એજ
તાત્પર્ય છે કે પક્ષધર્મ, અન્વય, વ્યતિરેક, એ રૂપવાળાં ત્રણ લિંગ
થઈ શકે, અનુપલબ્ધિ, સ્વભાવ, અને કાર્ય.

અત્ર ન કહેલો એવો પણ થોડોક વિશેષાર્થ બતાવીએ છીએ.
પ્રમાણથી અભિન્ન એવો જે અર્થઃધિગમ તેજ પ્રમાણનું ફલ છે, માટે
તર્ક અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞા એ પ્રમાણમાં નથી. પરસ્પરને અનુગત એવા ક્ષણ-
ક્ષણે ક્ષયશીલ જે પરમાણુલક્ષણ તેજ સ્વલક્ષણ. પ્રમાણગોચર તેજ
તાત્ત્વિક. વાસનારૂપ કર્મ. પ્રત્યાયમાત્રજ છે દ્રવ્ય નથી. વસ્તુમાત્રમાં
કેવલ સ્વસત્ત્વજ છે, પરાસત્ત્વ નથી. એવા સામાન્યતઃ ઐશ્વર્યમતના
સિદ્ધાન્ત છે.

અથવા વૈભાષિક, સૌત્રાંતિક, યોગાચાર, માધ્યમિક, એ ચાર
પ્રકારના ઐશ્વર્ય છે. તેમાંના આર્યસંમિતીય એવા બીજા નામવાળા
વૈભાષિકનું મત એમ છે કે ક્ષણિકવસ્તુ ચાર છેઃ જન્મજન્મ આપે
છે, સ્થિતિ સ્થાપે છે, જરા જર્જરિત કરે છે, વિનાશ વિનાશ કરે છે.
તેમ આત્મા પણ તેવોજ છે, ને તે પુરુષ કહેવાય છે. એક સામ-
ગ્રયધીન, અર્થસહભાવી, અને નિરાકાર, એ યોધ એમ માનવામાં
પ્રમાણ છે. સૌત્રાંતિકોનું મત આ પ્રમાણે છે. રૂપ, વેદના, વિજ્ઞાન,
સંજ્ઞા, સંસ્કાર, એ પાંચસ્કંધ શરીરીમાત્રને છે, પણ આત્મા એવું

કંઈ નથી પરલોકમાં ને જ્યાં છે તે પણ જો સ્કંધ તેમના સિધ્ધાંત
પણ તેવાન છે હે લિશુઓ આ પાચન છે સજામાન, પ્રતિજ્ઞા
માત્ર, સવૃત્તિમાત્ર, વ્યવહારમાત્ર પાચ ક્રીયા ક્રીયા તે કહે છે
અતીતઅધ્વા, અનાગતઅધ્વા સદેતુકનિર્ણય, આકાશ, પુરુષ
અન્ય મતવાળાઓ નિત્યતત્ત્વ્યાપકત્વાદિ ધર્મવાળો ને આત્મા કહ્યો
છે તેન અત્ર પુરુષ શબ્દથી સમજવો બાહ્યપદાર્થમાત્ર નિત્ય
અમલ્યક્ષન છે, માત્ર જ્ઞાનાકારની ઉપપત્તિ તેની સત્તા માન્યાવિના
યઈ શક્તી નથી માટે તે છે જોટલું માનીએ છીએ સાકારબોધ
તેન પ્રમાણુ સકારમાત્ર ક્ષણિક છે, સ્વલક્ષણુ જોન પરમાય છે
તે મતવાળા પણ કહે છે કે પ્રતિક્ષણુ વેરાઈ જતાં, ૩૫ રસ ગંધ
સ્પર્શ તેમના પરમાણુ, અને જ્ઞાન, જોન તત્ત્વ છે અન્યાપોષ્ઠ જોટલે
ઇતરપદાર્થની વ્યાવૃત્તિ તેન શબ્દાર્થ તદુપપત્તિ અને તદાકારતા તે
ઉપરથીન પદાર્થનું પરિચ્છેદત્ત્વમજ્ઞાન નેરાત્યભાવ પામતા ને
જ્ઞાનસત્તાનને ઉચ્છેદ તેન જોક્ષ યોગાચારનું મત આ પ્રમાણુ
કહીએ છીએ વિશ્વમાત્ર વિજ્ઞાનમાત્રન છે ને બાહ્ય એવા પદાર્થ
છેન નહિ, જ્ઞાનમય અદ્વૈત તેન તત્ત્વ છે જ્ઞાનસત્તાન અનેક છે
સાકારબોધ તે પ્રમાણુ, નીલપીતાદિ પ્રતિભાસિક અનુભવવાસના
પરિપાકથી થાય છે આલયવિજ્ઞાન તે સર્વ વાસનાને આધાર,
અને જો આલયવિજ્ઞાનની વિશુદ્ધિ તેન અપવર્ગ માધ્યમિકાનું
મત જો સર્વથી વિક્ષણુ છે સર્વ શૂન્ય છે, અને પ્રમાણુમત્રેય આદિ
વિભાગ તે સ્વપ્ના છે સુક્ષ્મતા શૂન્યતાની દૃષ્ટિ થવી જોઈએ
જોટલામાટે શેષભાવના ઉપચુચ્ચ છે કોટલાક માધ્યમિકો સ્વચ્છજ્ઞાન
પણુ કહે છે કહ્યુ છે કે પદાર્થ છે તે જ નસમન્વિત છે એમ
બુદ્ધિમાનુ વૈભાસિક કહે છે, બાહ્યવસ્તુપિસ્તાર પ્રત્યક્ષ નથી એમ
સંત્રાન્તિકો આશ્રય કરે છે, યોગાચારમતાનુયાયીઓ સાકારબુદ્ધિ
ને પરા માગે છે, અને કૃતાર્થબુદ્ધિવાળા માધ્યમિકો સ્વરૂપરસનિદિ
તેન માને છે જ્ઞાનપારમિતિ આદિ દસ ગ્રંથ છે તક, ભાષા, દેતુ

ળિંદુ, ને તેમની ટીકા અર્ચટતર્કનામની, પ્રમાણવાર્તિક, તત્ત્વસંગ્રહ, ન્યાયળિંદુ, કમલશીલ, ન્યાયપ્રવેશક, એ આદિ તેમના ગ્રંથ છે.

આ પ્રમાણે જૌદ્ધમત કહ્યો, તે મતનુ ખંડન કરવા ઇચ્છતો ગ્રંથ-કાર કહે છે.

જૌદ્ધસિધ્ધાન્તનો સંક્ષેપ આ પ્રમાણે કહ્યો, હવે નૈયાયિક મતનો કહીએછીએ તે સાંભળો—૧૧

જૌદ્ધસિધ્ધાન્ત સંક્ષેપે કરીને કહ્યો, હવે 'શંખ એવુજેનું' બીજું નામ છે એવા નૈયાયિકમતનું વિવેચન સંક્ષેપે કરાય છે, તે સાંભળો.

ઇતિ તપાગચ્છંતભોંગાણુદિનમણિ શ્રીદેવસુદરશૂરિશિષ્ય શ્રીગુણરત્નસૂરિવિરચિત તર્કરહસ્યદીપિકા નામની પદ્મદર્શનસમુચ્ચયની ટીકાનો જૌદ્ધમતપ્રકટન નામનો પ્રથમાધિકાર સમાપ્ત થયો.

પ્રથમે, યૌગો એવા બીજા નામવાળા નૈયાયિકોનાં ત્રિંગાદિ વ્યક્તિ કહીએ. તે દંડધારી, મૌઢ કોપીન પહેરનારા, કાંબળી ઝોઢનારા, જટાધારી, ભસ્મ લપેટનારા, યજ્ઞોપવીત રાખનારા, જલપાત્ર હાથમાં રાખનારા, નીરસઆહાર કરનારા, પ્રાયશઃપનવાસી, ખભે તુંબકુ રાખનારા, કંદમૂલકૂલ ખાનારા, આતિથ્યકર્મનિરત, સ્ત્રીસહિત કે સ્ત્રીરહિત, પણ રહિત તે ઉત્તમ, પંચાગ્નિસાધન કરનારા, હાથમાં ને જટાદિમાં બાણ ત્રિંગાદિ ધરનારા, એવા એવા થાય છે. જે ઉત્તમ સંયમાવસ્થાને પામ્યા હોયછે તેતો નગ્ન રહે છે. એ દાતાણુપાણી આદિ શૌચ કર્યા પછી, શિવનું ધ્યાન કરતા, ભસ્મથકી અંગને ત્રણ ત્રણવાર સ્પર્શે છે. યજ્ઞમાન વંદના કરતાં હાથ નોડી કહે છે 'ઓંનમઃશિવાય', ને ગુરુ તેજ પ્રમાણે 'શિવાયનમઃ' એમ ઉત્તર આપે છે તે પોતાની સંસદ્માં આ પ્રમાણે બોલે છે. બાર વર્ષ સુધી પાળવાની શૈવીદીક્ષા તેને ધારણ કરી તેજ જે બને છે, તે દાસી દાસ

ગમે તે હોય તોપણ નિર્માણ પામે છે તેમનો દવ ઇશ્વર છે, તે
 સનરા, મૃદ્ધિગ હારાદિ કર્તા છે, ન તેના આવા અરાઠ અવતાર છે
 નકુલી, જામ્યદૌગિખ, માર્ચ, નેત્ર, અદૌરૂપ, ઇશાન, પારગાર્ચ,
 કપિલાક, મનુષ્યક, કુગિક, અત્રિ, પિ ગણ, પુષ્પક, બૃહસ્પતિ, અગસ્તિ,
 સતાન, રાશીકર, વિદ્યાગુરુ, આ તેમનામા તીયેશ કહેવાય, તે
 પૂજ્ય છે એમનો પૂજનમલ્લિનાનાદિ વિધિ તે તેમના આગમોદી
 બાણી લેનો તેમના ને ને તીય છે તેમાં ભરતા એજ પૂજકો હોય છે
 દવને નમસ્કાર સન્મુખ રહી ન કરવો તેમના ને નિર્ધિકાર
 છે તે પોતાની મીમાસામાનુ આ વાક્ય બતાવે છે સ્વર્ગગા નથી,
 સપ નથી, કપાલમાલા નથી, હુકુલા નથી, ગિરિજા નથી, જટા
 નથી, ભસ્મ નથી, તેમ કશું બીજું જ્યાં નથી, એવું પ્રાચીન
 ગુનિજ્ઞોએ સેવેલું ઇશ્વરનું રૂપ ગમે ધ્યાનમા લાવીએ છીએ,
 મોગને એજ સેવ્ય છે, પણ ને અર્વાચીનોએ માન્ય છે તે ભોગી
 છે, અને તેનું ધ્યાન કરી, રાજ્યાદિ સુખજાલસાવાળા, તેની સેવા
 કરે છે તેમણે વળી પોતાના ચોગશાસ્ત્રમા પણ કહ્યું છે કે વીત-
 રાગનું સ્મરણ કરતો ચોગી વીતરાગ થાય છે, પણ જો સરાગનું
 ધ્યાન કરે તો પોતે પણ મરાગ થાયજ યત્રવાહક ને ને ભાવધો
 યુક્ત થાય, તેની સાથે, નિરવરૂપમલ્લિની જેઠ, તન્મય થા છે આ
 પ્રમાણે ને લિંગવેદવ, આદિ સત્ત્વ કહ્યું તે વૈશેષિકમતમા
 પણ સનજી લેવું કેમકે નૈયાયિક ઓ વૈશેષિકની વચ્ચે પ્રમા-
 ણ ઓ તન્મય સબધે મતભેદ છે તથાપિ અન્યોન્ય તલાથ તભાવ
 થઈ ગકત્રાને લીધે બહુ ચોડેજ અતર રહે છે, એટલે એમના ઉભ
 યના મત તુલ્ય છે તે ઉભય તપસ્વી કહેવાય છે, તે સેવાદિ બેઘકી
 ચાર પ્રકારના છે કહ્યું છે કે આધાર, ભસ્મ, દોપીન, જટા, તથા
 ચત્તોપરીત વાળા તે તપસ્વીઓ પોત પોતાના આચારના બેઘકી
 ચાર પ્રકારના થાય છે ચૈવ, પાગુપત, મહાવ્રતધર, ને ઇલમુખ
 તેમના અતલેદ ભરદ, ભક્તર, વૈગિક, તાપસ, આદિ છે, જો ભર-

ઠાદિ વ્રત ગ્રહણ કરવામાં પ્રાક્ષણાદિ નિયમ નથી. જેને શિવની ભક્તિ હોય તેવા વ્રતવાળો ભરઠાદિમાં થઇ શકે. પરંતુ શાસ્ત્રમાં તો સદા શિવના ભક્ત હોવાથી, નૈયાયિકો શૈવમતવાળા કહેવાય છે, ન વૈશેષિકો. પાશુપતમતવાળા કહેવાય છે. એટલા ઉપરથી નૈયાયિકમત શૈવ કહેવાય છે, ન વૈશેષિકમત પાશુપત કહેવાય છે. એમ મેં જેવું દીકું સાંભળ્યું તેવું આ બધું અત્ર લખ્યું છે, તેમાં જે કંઈ નિશ્ચય છે તે, તે તે ગ્રંથથી વિચારી લેવો.

હવે પૂર્વે પ્રતિજ્ઞા કર્યા પ્રમાણે નૈયાયિકમતના સંક્ષેપ કહે છે:—

અક્ષપાદમતમાં દેવ સૃષ્ટિસંહારકર્તા શિવ છે, જે વિભુ, નિત્ય, એક, સર્વજ્ઞ, અને નિત્યબુદ્ધિસમાશ્રય એવો છે—૧૨

અક્ષપાદમુનિ નામના આદિ ગુરુએ નૈયાયિકમતનું મૂલ સૂત્રબલ રચેલું છે તેથી નૈયાયિકો અક્ષપાદ (ગૌતમ)ના અનુયાયી કહેવાય છે, ન તેમનું મત તે પણ અક્ષપાદ મત કહેવાય છે. તે મતમાં શિવ એટલે મહેશ્વર, સૃષ્ટિ એટલે ચરાચર જગત્નું નિર્માણ અને સંહાર એટલે તેના વિનાશ, તે પોતાની અચિંત્ય શક્તિના માહાત્મ્યથી કરનારો, સદૃશ સંહારકર્તા, છે. કેવલ સૃષ્ટિજ કર્યો કરે તો અસંખ્ય પ્રાણિગણ ત્રિભુવનમાં પણ માય નહિ, માટે સૃષ્ટિની પેઠે સંહાર પણ કરવો પડે છે. અત્ર શૈવો આ પ્રમાણે પ્રયોગ બતાવે છે પૃથ્વી, પર્વત, સુધાકર, દિનકર, મહાસાગર, આદિ જે જે છે તે સર્વ બુદ્ધિમાન એવા કોઇ કર્તાવાળું છે, કેમકે કાર્ય છે; તેનું ઉદાહરણ ઘટાદિ છે; આ પૃથ્વી પર્વતાદિ સર્વ તે તેવું છે; માટે તે બુદ્ધિમાન કર્તાવાળું છે. જે જેના બુદ્ધિમાન કર્તા છે તે તેના ઇશ્વર છે. એ અન્વય, અને વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ લઇએ ત્યારે તેનું ઉદાહરણ ગગન. એમ આ અનુમાન અન્વય વ્યતિરેકિલિંગથી સિદ્ધ થયું. એ અનુમાનમાં “અસિદ્ધ” હેતુ છે એમ નથી, કિમકે પૃથ્વી પર્વતાદિ જે પોતપોતાના કારણથી પેદા થાય છે તેથી, અથવા અવયવી છે તેથી, તેમનું કાર્યત્વ સુપ્રસિદ્ધ છે, એટલે પક્ષમાં હેતુ ન હોવાથી અસિદ્ધદાષ લાગી શકતો નથી.

તેમ નિરુદ્ધ અથવા અનૈકાતિક એ બેમાનો હેતુભાસ પણ એ અનુમાનમાં આવતો નથી, કેમકે મર્યત્વ એ હેતુ વિપક્ષથી અત્યંત વ્યાવૃત્ત છે. કાલાત્ય-પદિષ્ટ ૨ દાખ પણ એ અનુમાનમાં નથી કેમકે પ્રત્યક્ષ અને વેદ એ બેથી અબાધિત એવો ને સાધ્યધર્મ તે ધર્મનાજા ધર્મ (માધ્ય) નો ને નિયમ તેમાં પણ હેતુની પ્રવૃત્તિ છે તેમ પ્રકરણસમૂહ એ દાખ પણ અનુમાનમાં નહિ, કેમકે તેનાથી વિરુદ્ધ એવા પદાર્થના સ્વરૂપનું સમર્થન કરાવાણુ બીજું અનુમાન નથી અસરનો પાણુ સભ્ય નથી, એવું પ્રત્યનુમાન છે એમ કહો તો માલજો તમારા પોતાના આ અનુમાનમાં ને ધર્મરનામે ધર્મો સાધ્ય છે તે તમને પ્રતીત છે કે નથી ? ને અપ્રતીત હોય તો તમારો ને હેતુ છે તેને આશ્રયમિલિ દાખ આલ્યો, ને ને પ્રતીત છે એમ કહો તો ને અનુમાનથી તેની પ્રતીતિ થઈ હોય તેનું અનુમાનથી સ્વયમેવ પોતાને ઉદ્ધાવનાર ધર્મર કેમ ન માનવો ? એટલે અસરો ૨૧ સિદ્ધ થયું નથી, એટલે પ્રકરણસમૂહ દાખ પણ ટકતો નથી માટે યથાય કહ્યું છે કે ધર્મસહાયકતા શિવ છે તે વળી ક્યેવો છે કે વિભુ એટલે આકાશની પેઠે સર્વ જગદ્યાપક છે ને નિય-તૈસ્થાનનર્તી હોય તે અનિયત પ્રદર્શને વિષે વર્તી એવા પદાર્થોનું પ્રતિનિયત યથાવર્તિનાણુ ઉપનન થાય નહિ કુભાર પણ એક

(૧) કેમકે નિરુદ્ધ હેતુભાસમાં હેતુને સાધ્યાભાવ નામે વ્યાપ્તિ હોય છે, તે અનૈકાતિકતા, પક્ષવિપક્ષ ઉભયમાં રહેવાપણુ, કે પક્ષને વિશેષ નેના સંબંધો મુગ્ધ, એવો હેતુ હોય છે

(૨) નેના માધ્યનો પક્ષને વિશે અમાન થતો હોય તે બાધિત વિપ-યો મલાત્યપદિષ્ટ અથવા કલાતીત પણ મ્હે છે

(૩) પ્રકરણસમૂહ એટલે મર્યત્વ તથા કેમકે હેતુનું ને સાબ્ય છે તેના થી નિરુદ્ધ, હેતુનિવર્તવડે, તેના તેજ પક્ષમાં સિદ્ધ કરામાં આવે, ને તેથી તે પક્ષમાં સાધ્યમશ્ય થઈ પડે એ પ્રકરણસમૂહ દાખ

સ્થાને બેસી દરસ્થાનોમાં ઘટાદિ ઘડી શકતો નથી. માટે વિદ્યુત્ત શિવમાં છે તે યોગ્ય છે. જેમ વિદ્યુ છે તેમ નિત્ય, એક, સર્વજ્ઞ, એવો પણ છે. નિત્ય એટલે અમરચુત કે અનુત્પન્ન એવા સ્થિર એક રૂપવાળો દૃઢસ્થ. જે ઇશ્વરને નિત્યતા ન હોય તો તે અનિત્ય થઇ, પોતાની ઉત્પત્તિ માટે, પારકાની અપેક્ષાવાળો થાય, ને તેથી કૃતક કહેવાય. અને જગત્કર્તા જે કૃતક થાય, તો તેનો પણ તેના અનિત્યત્વને લીધે બીજો કર્તા જોઈએ, ને તેનો પાછો ત્રીજો જોઈએ, એમ દુસ્તર અનંતરથા નદી વચ્ચે આવી પડે. માટે ઇશ્વરને નિત્યજ્ઞ માનવો; ને એક તથા અદ્વિતીય માનવો. કેમકે બહુ જગત્કર્તા હોઇ શકે એમ સ્વીકાર કરતાં, તે-તે જગત્કર્તા પોત પોતાની ભિન્ન ભિન્ન મતિ પ્રમાણે વ્યાપાર કરે તેથી જગત્કર્તા વ્યવહાર માત્ર અસ્તવ્યસ્ત થઇ જાય. માટે એક એ વિશેષણ બહુ યુક્ત છે. એક છતાં પાછો તે સર્વજ્ઞ છે, એટલે સર્વ પદાર્થનો અખિલ સ્પર્શપથી જાણનાર છે. એમ ન હોય તો તેને, ઘડવાના પદાર્થને ઉપયુક્ત એવા જગત્કર્તામાં પ્રસરી રહેલા પરમાણુ દ્વારે ભેગા કરી યથાર્થ ગામગ્રા ઉપજાવતાં ન આવડે, ને તેથી પદાર્થનું નિર્માણ દુર્ઘટ થઇ પડે સર્વજ્ઞ હોય ત્યારે તો પ્રાણીમાત્રના કાર્યરૂપ વસ્તુને ઉચિત કારણસામગ્રીને અનુરૂપ બનાવે. તથા પોતપોતાનાં પ્રણય પાપાનુસાર સ્વર્ગ નરકનો ઉપભોગ કરાવે, તેમાં લેશ પણ તે અચોગ્ય કરે છે એમ કહેવાય નહિ—કહ્યું છે કે જગત્પતિનામાં અપ્રતિહત જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, એશ્વર્ય, અને ધર્મ, એ ચારે સ્વભાવસિદ્ધજ છે. એના વિના બીજો જાતું પોતાના સુખ દુઃખની ચોજના કરવા સમર્થ નથી, ઇશ્વરની પ્રેરણાને વશ રહી તે સ્વર્ગ નરક પામે છે. અથવા નિત્યેક સર્વજ્ઞ એવું એક સામટું વિશેષણ પણ કરી શકાય. નિત્ય એટલે સર્વજ્ઞ એક એટલે અદ્વિતીય તેમ સર્વજ્ઞ એવો જે તે નિત્યેક સર્વજ્ઞ. અર્થાત્ એવા અનાદિ સર્વજ્ઞ ઇશ્વર વિના બીજો કોઇ તેવો થઇ શકતો નથી ચોગીઓના જે અતીન્દ્રિય વાત પણ જાણે તેવાં જ્ઞાન ને તો, બધું જાણવા સર્પથ છતાં, સ્વાત્માને જાણવા અસમર્થ છે. એટલે તે કાંઇ સર્વજ્ઞમાં ગણાતા નથી. ઇશ્વર વળી

કેવો છે ? કે નિત્ય સુખિયો સમાશ્રય છે અર્થાત્ નિત્યજ્ઞાનનું સ્થાન છે, એમ કહી સંજ્ઞિકમતનો નિર્ણય કર્યો આવા પ્રકારનો ને શિવ તે નૈયાયિક મનમાં દેવતા છે

હવે તે મત વાળાનાં તત્ત્વનો વિચાર કહેતા માટે પ્રથમે તેમનાં નામ ગણાવે છે —

અત્ર તત્ત્વ એક છે, તે આ પ્રમાણે પ્રમાણ, પ્રમેય, સમય, પ્રયોજન, દૃષ્ટાન્ત, મિદ્ધાન્ત, અવયવ, તક, નિગુપ્ત, વાદ, જટપ, વિતક, હેત્વાભાગ, ઇલ, જાતિ, નિમ્નહરથાન. તેમા અર્થની ઉપસંધિનું કાળુ તે પ્રમાણ, તે આ પ્રકારનું છે-૧૩-૧૪-૧૫ અત્ર એટલે આ નૈયાયિકના મતમા પ્રમાણ પ્રમેયાદિ ને સોળ ગણાવ્યા તેટલાં તત્ત્વ છે તેમાના પ્રથમ પ્રમાણ તત્ત્વનું સંપ્રદાય કહે છે કે અર્થ એટલે પદાર્થની જેનાથી ઉપલબ્ધિ એટલે જ્ઞાન થાય તે, તેનાં યથાર્થ જ્ઞાનનું કારણ, પ્રમાણ કહેવાય, અર્થાત્ જેનાથી પદાર્થની પ્રમાણ એટલે યથાર્થજ્ઞાન થાય તે પ્રમાણ જ્ઞાનના જનક બે પ્રકારના છે, અચેતન અને જ્ઞાન તેમા ને અચેતન તે ઈન્દ્રિય અને તેના તે તે અર્થ સાથે તેનો મજ્જિકર્મ પ્રદાપ લિંગ શબ્દાદિક તે જ્ઞાનના કારણે જેનાથી પ્રમાણ કહેવાય જ્ઞાનની કારણતા એજ જ્ઞાતૃવી કે બીજી જ્ઞાન માપ્ત કરામા પ્રથમ જ્ઞાન ઉપશુક્ત થાય છે માટે તે જ્ઞાનપણ પ્રમાણ જ્ઞાનને ન પેદા કરાવાળું એવું તો પ્રમાણનું કૃત્તવ્ય શકે, પણ પ્રમાણ પોતે તો તેવું ન હોઈ શકે

પ્રમેય—એટલે પ્રમાણજન્ય ને જ્ઞાન તેનું ગ્રાહ્ય ને વસ્તુ હોય તે

મશય—આ હશે કે આ હશે એમ ને અનિશ્ચિત મતાતિ તે

પ્રયોજન—ને અભીષ્ટ સાધ્યકૃત્ત હોય તે

દૃષ્ટાન્ત—વાદિ પ્રતિવાદિને સમત ને નિર્દેશન હોય તે

સિદ્ધાન્ત—સર્વજ્ઞન શાસ્ત્રને સમત મતીતિ

અનય—પદ્ધતિ ને અનુમાનના અંગ તે

તર્ક—સંદેહ થયા પછી અન્યથર્કનું ચિંતવન તે; જેમકે
અત્ર અધુના સ્થાણુ હોવો જોઈએ.

નિર્ણય—અમુક વસ્તુ અમુકજ છે એવો નિશ્ચય.

વાદ—તત્ત્વનિર્ણયાર્થે ગુરુ સાથે વાત કરવી તે.

જલ્પ—સામાની જિગીપાથી જે તેની સાથે વાદ કરવો તે.

વિતંડા—વસ્તુ તત્ત્વ સમજ્યા વિના લવારો હાકવો તે.

હેત્વાભાસ—હેતુ જેવા આભાસનારા ખોટા હેતુ તે.

છત્ર—પારકાના વચનનો વિદ્વાત થાય એવા અર્થવિકલ્પનું
ઉપપાદન તે.

જાતિ—અસમ્યક્ દ્વંપાણુ તે.

નિગ્રહસ્થાન—જે કહેતાં વાદિને કહેવાનું કાંઈ રહે નહિ તે.

એમ તત્ત્વસ્વરૂપ તથા સખ્યા બતાવી પ્રથમે પ્રમાણુતત્ત્વનું
સ્વરૂપ સમજાવવા તેનું લક્ષણ તથા તેની સખ્યા કહેછે. અર્થોપલ-
બ્ધિ એટલે સ્તંભ કુઆદિ બાહ્ય પદાર્થ તેમ સુખદુઃખાદિ આંતર-
સંવેદન એ સર્વનો ઉપલબ્ધિ એટલે જ્ઞાન જેનાથી થાય તે પ્રમાણ.
અત્ર અર્થોપલબ્ધિ કેવી લેવી ? તેના નિર્ણય સમજવાનો છે. “ સ-
દેહ થયો માટે લક્ષણ ચોખ્ય નથી એમ ન જાણુવું, પણ વધારે
વ્યાખ્યાથી તેના સ્પષ્ટાર્થ સમજવો ” એ ન્યાયને અનુસરી, અત્ર
અવ્યભિચારિણી, અવ્યવસ્થા, અને વ્યવસાયાત્મિકા, એવી અર્થો-
પલબ્ધિ સમજવી; પણ કેવલઉપલબ્ધિએમજ ન જાણુવું. કહી એની
જે ઉપલબ્ધિ તેના જે હેતુ એટલે તેનું જે કારણ તે પ્રમાણ, અને
અર્થોપલબ્ધિ તે તેનું ફલ. એમાં તાત્પર્ય આવું છે. અવ્યભિચારી
આદિ વિશેષણુ નિશિષ્ટ જે અર્થોપલબ્ધિ જનક સામગ્રી તે અથવા
તેનો ભાગ, જેવાંકે ચક્ષુ, પ્રદીપ, જ્ઞાનાદિ, જે યોગ્ય રૂપે હોય તેમ
અયોગ્ય રૂપે હોય, તે સર્વ જ્ઞાન પ્રતિ અતીવ સાધન રૂપ હોવાથી
પ્રમાણુ કહેવાય અને તજ્જનકત્વ એ તે પ્રમાણુનું પ્રમાણુય; ને

તત્ત્વન્ય ને અર્થોપલબ્ધિ તે કૃત તે ઉપલબ્ધિ ઇન્દ્રિયસન્નિકર્ષથી થાય, કે નિગમશાસ્ત્રથી થાન, માટેજ તે ઉપલબ્ધિને પ્રત્યક્ષ અનુમાનાદિ નામ આપામા આવે છે અત્ર ને અવ્યપદેશ્યા એવું વિશેષણ ઉપલબ્ધિને આપ્યું તે શાબ્દ પ્રમાણે એ લક્ષણ લગાવતી વખતે લેવું નહિ, કેમકે તે પ્રમાણ શબ્દન્ય તોવાથી વ્યપદેશ્યા કહેવાય છે હું પ્રમાણના બેદ કહે છે —

પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શાબ્દ, તેમા ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષન્ય અવ્યપદેશ્યા, વ્યપદેશ્યાત્મક, અવ્યપદેશ્ય, તેવું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તે તત્પૂર્વક જ્ઞાન, અને તેના ત્રણ પ્રકાર પૂર્વવત, ગ્રાપવત, અને સામાન્યતોદષ્ટ, એમ વિનિધ થાય છે, પ્રથમ તે કાર્યથી કારણાનુમાન. — ૧૬—૧૭—૧૮.

પ્રત્યક્ષ તે અર્થે અનુમાન તે ત્રિગથી હિગિજ્ઞાન, ઉપમાન તે ઉપમિતિ, શાબ્દ તે શબ્દથી થતું જ્ઞાન, આગમ, એ ચાર પ્રમાણ હવે તેમા પ્રત્યક્ષનું વિવેચન કરે છે તે વિષે જ્ઞાતમમૂત્ર આ પ્રમાણે છે ઇન્દ્રિયાથ સન્નિકર્ષન્ય, અવ્યપદેશ્યા, અવ્યભિચારી વ્યવસાય-ત્મક, જ્ઞાન, તે પ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રિય એટલે ચતુરાદિ મન પર્વત, તેના ને અથ, એટલે તેના ત્રણ વિધ, તે ઇન્દ્રિયાર્થ, અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોગ્ય ને રૂપાદિ, નેને ઇન્દ્રિયો ૧૧ અથ કેવે જ્ઞાતમમૂત્રમા કહેલા છે, તેની રાષે સન્નિકર્ષ એટલે પામે આવાથી ઇન્દ્રિયને તે અયની પ્રાપ્તિ એટલે તેજ સજ્ઞ થયે તે તે સમય છ પ્રકારે થાય છે ઇન્દ્રિયની માર્ગે દ્રવ્યો સન્નિકર્ષન સદાગ રૂપાદિ ને ગુણ તનો સન્નિકર્ષ તે મયુક્ત સમવાય, કેમકે ગુણાદિ છે તે ઇન્દ્રિય સમુક્ત દ્રવ્યમા સમવેત છે ગુણમા સમવેત એવા ને ઉપલબ્ધિતો સન્નિકર્ષ તે સમુક્ત સમવેત સમવાય શબ્દનો સન્નિકર્ષ સમવાય, કેમકે આકાશ છે તેજ શ્રોત્ર છે, ને આકાશનો શબ્દ એ ગુણ છે, ને તેની તે શ્રોત્રમમૂત્ર છે શબ્દનો રાં નકર્ષ સમવેત સમવાય, કેમકે શબ્દ ત્વ શબ્દમા સમવે તો સમવાય અને અલ ૧ તો સન્નિકર્ષ વિશેષણવ્યાખ્યાન, એટલે કે ઉક્ત પાચ સજ્ઞથી સજ્ઞ એવી વસ્તુનો સમવાય કે

અભાવ તે વિશેષણ કે વિશેષ્ય રૂપેજ થાય. તે આ પ્રમાણે: પટસમવાય વાળા તતુ; તંતુમાં પટ સમવાય છે; ઘટ શૂન્ય ભૂતલ, અત્રભૂતલે ઘટ નથી. એમ સન્નિકર્ષ છ પ્રકારના છે. કોઈ કહેશે કે આનું નામ સન્નિકર્ષ આમાટે પાડવું ? નિકર્ષ એટલુંજ બસ છે, તો તેનું ઉત્તર કે સં એ અવ્યયનીજ રૂર છે કેમકે તેનાથી જ્યો સન્નિકર્ષનું ગ્રહણ થાય છે એજ સન્નિકર્ષ તેજ જ્ઞાનોત્પત્તિનાં સમર્થ કારણ છે, સ યુક્ત સં-ચોગાદિ કારણ નથી એ વાત પણ સં એ અવ્યયના ગ્રહણથી સ્પષ્ટ સ્વરૂપાય છે. ઈન્દ્રિયાર્થ સન્નિકર્ષથી ઉત્પત્ત થયેલું એમ કહ્યું તે તે જ્ઞાનપ્રતિકારકત્વ જાણાવવાને અર્થે અત્ર તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે. ઈન્દ્રિય છે તે પદાર્થની સમીપ હોવાથી પદાર્થ સાથે સંબંધ કરે છે, તે ઈન્દ્રિયાર્થ સંબંધથી જ્ઞાન થાય છે. કહ્યું છે: આત્મા મન સાથે જોડાય છે, ન મન ઈન્દ્રિય સાથે જોડાય છે, તથા ઈન્દ્રિય અર્થ સાથે જોડાય છે, એમ શીઘ્રક્રમ છે, આવો મનનો યોગ કાંઈ અગમ્ય નથી, કેમકે જ્યાં મન જાય ત્યાં આત્મા પણ જાય છે—“ ઈન્દ્રિયાર્થ સન્નિકર્ષજન્ય જ્ઞાન ” તેમાં જ્ઞાન ગ્રહણ કર્યું છે તે સુખાદિના નિષેધ કરવા ક્યું છે, કેમકે સુખાદિ અજ્ઞાન રૂપ છે. સુખાદિક, જેનો સ્વભાવ અનુકૂલતા રૂપ પ્રતીતિઆદિ પેદા કરવાનો છે, તે ગ્રાહ્યપદાર્થરૂપે અનુભવાય છે, ન જ્ઞાન છે તે તો પદાર્થને જાણનાર ગ્રાહકરૂપે અનુભવાય છે, એમ જ્ઞાન અને સુખાદિ તેનો ભેદ પ્રત્યક્ષમિદ્ધ છે. પ્રત્યક્ષ લક્ષણમાં તે જ્ઞાનને અવ્યપદેશ્ય કહ્યું છે તેનો અર્થ કે કલ્પનાન્હિત, કેમકે નામ કલ્પના કરવાથી તો તે જ્ઞાન શબ્દજ્ઞાન થઈ પડે. એ પદ ન મૂક્યું હોય તો વ્યપદેશ જે શબ્દ તે અને ઈન્દ્રિયાર્થ સન્નિકર્ષ તે, એ બેએ સાથે મળી જે જ્ઞાન પેદા કર્યું હોય તે પણ પ્રત્યક્ષકૂલ ગણાય. તેમ ન થાય એ માટે જ્ઞાનને અવ્યપદેશ્ય એ વિશેષણ જોડાય. તે વાત સ્પષ્ટ આ રીતે જાણવી. ગાય એવું વિશેષ કાલે જે જ્ઞાન થયું તે ગાય જોવામાં અક્ષુનો ઉપયોગ, અને તે ગાય છે એમ કહેવામાં ગાય શબ્દનો પ્રયોગ, એમ શબ્દ અને ઈન્દ્રિયઉભય વ્યાપારનું એ જ્ઞાન જન્ય થયું તથાપિ શબ્દનો એ જ્ઞાન પેદા કરવામાં વધારે ભાગ છે એમ માની

તેને કેવલ શાસ્ત્રજ્ઞાન કહેવાય છે, મત્યક્ષ કહેવાતું નથી હવે જે
 અવ્યભિચારી એવું વિશેષણ મત્યક્ષ લક્ષણમાં છે તેની જરૂર એટલા
 માટે છે કે મૂળજ્ઞાન જ્ઞાન ઇદ્રિયજન્ય છે તેમ શુક્તિને વિષે રજતનું
 મિથ્યાજ્ઞાન પણ ઇદ્રિયજન્ય છે છતાં તે જ્ઞાન મત્યક્ષમાં લેવા
 નહિ એમ જાણાવે અને એ પદ મૂક્યું છે વ્યભિચારી જ્ઞાન તે કીધું
 કે જે વસ્તુનો જે ધર્મ નથી તે રૂપે તે વસ્તુને જોવી તે તારે આવું જે
 જ્ઞાન નહિ, અને જે વસ્તુ જે ધર્મવાળો છે તે ધર્મધાન તે વસ્તુનું જ્ઞાન
 તે અવ્યભિચારી એમ સમજવું હવે વ્યવસાયાત્મક એ વિશેષણ
 સમજવાનું છે વ્યવસાય એટલે વિગેષ, વિગેષ જનિત તે વ્યવસાય
 આત્મક કહેવાય અથવા વ્યવસાયાત્મક એટલે નિશ્ચયાત્મક આમ
 કહેવાથી, અને પદાર્થને આલેખી કરાનિશ્ચય ઉપર ન આવેલું એવું
 જે સશયાત્મક જ્ઞાન તે મત્યક્ષ જ્ઞાનનું કૂલ ન થઈ શક્યું ત્યારે હવે
 બીજી શકા કોઈ કરે કે એ બધું તો કોક પણ એ બધા વિશેષણ-
 દ્વિધીજ્ઞાન સજ્ઞ કૃતિત થાય તેમ છે, તો સ્પષ્ટ રીતે જ્ઞાન
 એ પદ મૂન લખાણમાં મૂકવાની જરૂર નથી આ શકા બગાડર નથી
 કેમકે જ્ઞાન શાસ્ત્ર ધર્મના પ્રતિપાદનને અર્થ લાધે છે જ્ઞાન રહ્યો ઉપાસ
 જે જ્ઞાનનર્મી તો જ્ઞાન ઇદ્રિયાર્થસન્નિકર્ષાદિથી પરિચિન્ન થાય છે એમ
 ન હોય તો, ધર્મને આપને, અવ્યભિચારાદિ ધર્મ જે તે તે પદથી
 કૃતિત થાય છે, તે કાનામાં મિથ્ય થયા મનાય કે કેટલાક વળી
 અવ્યપદશ્યાદિ શાસ્ત્રની આમ પણ વ્યાખ્યા કરે છે કે અવ્યપદશ્ય
 અને વ્યવસાયાત્મક એ બે પદાર્થ નિર્વિકલ્પક અને અવિકલ્પક એવા
 બે મત્યક્ષના બેદ બતાવ્યા, જે બાજુ રહ્યા તે તો જ્ઞાનનાં વિશેષણ

આ મુલનો અર્થ ૨૨માં કૂલ વિગેષ, ૨૩માં વિશેષણ, અને
 સામગ્રી વિશેષણ એવા ત્રણ પદ છે તેમાં જે ૨૩માં વિગેષણ પદ
 છે તે યોગ્ય નથી, કેમકે આ રીતે અર્થ થાય કે જે વિશેષણ
 કહ્યા તે સદ્ધિત જે જ્ઞાન ને મત્યક્ષ ને તેમ અર્થ કરતા તો જે અપારક
 જ્ઞાન તેને પણ મત્યક્ષ તો આ રીતે, ને તે થયું અગત્ય છે કેમકે
 અપારક છે તે કરાવું સાધક નથી માટે તંત્ર પ્રમાણમાં માનવા નથી,

જે સાધકતમ હોય તેજ પ્રમાણમાં તો મનાય છે તુલા, સુવર્ણ, પ્રદી-
 પ, તથા સન્નિકર્ષ મઠેની ઇન્દ્રિય, તે સર્વ અપ્રોધ રૂપ એટલે જડ
 હોવાથી, પ્રત્યક્ષ વિષય થઈ શકશે નહિ. ને સૂત્રકાર તો એ સર્વનું
 પ્રત્યક્ષત્વ ઇચ્છે છે માટે કોઈ પ્રકારે સ્વરૂપવિશેષાણુપક્ષ યુક્ત નથી.
 સામગ્રીવિશેષાણુપક્ષ પણ ઠીક નથી. તે પક્ષે સૂત્રાર્થ આવેો થાય.
 પ્રમાતા, પ્રમેય, ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિય, આલોક, ઇત્યાદિ જે જ્ઞાન પેદા
 કરનાર સામગ્રી તે, ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્નાદિ વિશેષાણુ વિશિષ્ટ
 જ્ઞાનને પેદા કરનારી હોવાથી, ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્નાદિ વિશેષાણુ
 વિશિષ્ટ હોયતો, એક લક્ષણમાત્રવી. પ્રત્યક્ષ એમ કહેવ ય. એમ
 સામગ્રીને સૂત્રે ક્ત વિશેષાણુનું લાગવાપણું તે, તેનાથી તે પ્રકારનું
 દ્વંદ્વ થાય એમ ગણી, માત્ર લક્ષણથીજ પ્રાપ્ત થયું, સ્વતઃ
 નહિ, એટલે એ પક્ષ પણ યુક્ત નથી માત્ર દ્વંદ્વવિશેષાણુ પક્ષ તેજ યુક્તિ-
 સંગત છે. એ પક્ષમાં “ગાદે” એટલો અધ્યાહાર લક્ષણમાં સમાવેો,
 એટલે આ પ્રમાણે અર્થ થશે. ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્નાદિ વિશેષાણુ
 વિશિષ્ટ જ્ઞાન, ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્નાદિથી થાયછે, માટે, તે ઇન્દ્રિયાર્થ
 સન્નિકર્ષોત્પન્નાદિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ જાણવાં, ને જે જ્ઞાન તે તો પ્રત્યક્ષ
 પ્રમાણુનું દ્વંદ્વ સમજવું. જ્યારે તે જ્ઞાનથી આગળ જતાં હાનોપા-
 દાનાદિબુદ્ધિ પેદા થાય, ત્યારે, તે બુદ્ધિની અપેક્ષાથીજ જ્ઞાન તે
 પ્રમાણુ, અને હાનોપાદાનાદિ બુદ્ધિ તે દ્વંદ્વ એમ જાણવું, કેમકે “જ્ય.રે
 જ્ઞાન પ્રમાણુ હોય ત્યારે હાનોપાદાનાદિબુદ્ધિ તેજ દ્વંદ્વ” એવું વચન
 છે. અનુમાન જ સસ્કારથી પેદા થયેલી સ્મૃતિના ચોગે, “ આ તેના
 જેવો છે” એવું જે જ્ઞાન તે ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષજન્ય હોવાથી પ્રત્ય-
 ક્ષનુ દ્વંદ્વ છે એમ જાણવું. એટલે સ્મૃતિને પ્રત્યક્ષતા પ્રાપ્ત થઈ.
 સુખ દુઃખાદિ સંબંધની જે સ્મૃતિ તે તો, ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષની
 સહકારી હોવાથી, “ આ તેના જેવો છે” એવા સાર્થજ્ઞાનની જનક
 થવાથી, પ્રત્યક્ષ વિષયજ થઈ. સાર્થજ્ઞાન જે થયું તે તો “આ
 સુખસાધન છે” એ અનુમાનના દ્વંદ્વ રૂપે થયું તેથી તે અનુમાન
 પ્રમાણમાં પડ્યું. એમ નહિ કહી શકાય કે સુખ સાધનત્વ શક્તિ
 છે તેનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષજ માનવું જોઈએ, કેમકે તે શક્તિ તે સમયે

ગમીપ નથી આત્માનો મનરૂપી ઇન્દ્રિય માધે મન્નિર્ઘ થતા સુખાદિ જ્ઞાન એ ફલ થાય છે, એટલે મનરૂપી ઇન્દ્રિય અને જે તેના મન્નિર્ઘ તે બેને પ્રત્યક્ષપ્રમાણતા આતી એજ પ્રકારે અન્યત્ર પણ પ્રમાણ અને તેના કૃત્વનો વિભાગ સમજી લેવો એ જે પ્રત્યક્ષવક્ષાણુ ગૌતમ સૂત્ર આ પ્રમાણે આ રીતે સમજવું તેજ અથકારે મૂલ રત્નામાં યુક્તિથી સ્પષ્ટ કર્યું છે ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિર્ઘન્ય, અન્યનિચારી, અત્રી અવ્યપદેશ્ય, વ્યવમાયાત્મક જ્ઞાન થાય છે, માટે તે ઇન્દ્રિયાર્થ સન્નિર્ઘ તે પ્રમાણ એમ એ શ્લોકમા પણ અધ્યાહારાદિથી સમજવું હવે પ્રત્યક્ષ અત્રી તેનું ફલ તે બેના ભેદ નથી એમ બતાવવા પ્રત્યક્ષ ના ભેદ કહેવાય છે પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનું છે અયોગિ પ્રત્યક્ષ, અને ચેગિપ્રત્યક્ષ આપણું સર્વને જે ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિર્ઘની જ્ઞાન પેના થાય છે તે અયોગિપ્રત્યક્ષ બાણુ તેના પણ બે લાભ છે નિર્વિક-પ, અને સન્નિર્ઘ પત્રુ સ્વરૂપમાનનુંજ અવભાસ તે નિર્વિક પક જેણે કે કોઈ તરફ પ્રથમ દટિ નાખતા થઈ આવે છે તે સજ્ઞા અને સ્વ રૂપી તેના સળ પને લઈ જે જ્ઞાનોત્પત્તિ તેનું જે નિમિત્ત તે સન્નિર્ઘ પક જેણે કે આ દેવત્ત છે, આ દડી છે, ઇત્યાદિ ચોગિ-પ્રત્યક્ષ તે દેશ, કાલ, કે સ્વભાવથી, જે દૂર હોય તેનું પણ ગ્રાહક જ્ઞાન તે બે પ્રકારનું છે સુખનું પ્રત્યક્ષ, ન વિયુક્તનું પ્રત્યક્ષ સમાધિમાં અપ્રાપ્તતા પામી ગયેલા, ચોગજ રમ અને ઇશ્વર આદિ સહકૃત જે આત્માના પ્રાણી ભયનો સંગ તેનાથીજ, બાહ્યથ સયોગ વિના અગ્રેષ્ઠ અર્થ ગ્રહણ કરી તે છે તે યુક્તનું પ્રત્યક્ષ તે નિર્વિક-પજ હોય, કેમકે સન્નિર્ઘ પક હોય તો તો સમાધિથી એકાગ્રતા થતી અગત્ય થાય આવું માન ઉત્પદ્યે ચોગાનજ થાય છે, ચોગા માત્રી તેના મલવ નથી સમાધિઅસ્થામા ન હોય ત્યારે, ચોગીના આત્મા અને મન તથા બાહ્યેન્દ્રિય તથા રૂપાદિ અર્થ એ આરનો સયોગ વના રૂપાંત્રુ જે જ્ઞાન, કે આત્મમન મોત્ર રાણના સળ વે શબ્દનું જ્ઞાન, કે આત્માને મન બેના સંતોગથી સુખદુઃખાદિ જ્ઞાન, તે બધું વિયુક્તનું પ્રત્યક્ષ બાણુ તે નિર્વિક-પક હોય કે મવિક-પક

હોય. વિસ્તારથી જેને આ વાત સમજવી હોય તેણે ન્યાયસારટીકા જોવી. હવે અનુમાનનું લક્ષણ કહે છે: તે તત્પૂર્વક હોઈ ત્રિવિધ છે; જે ત્રણ પ્રકાર પૂર્વવત્, શેષવત્, આદિ કહ્યા છે. એ અર્થમાત્ર મૂલ જોતમસૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં સમજાવીશું. સૂત્ર આવું છે. “ તત્પૂર્વક એવું અનુમાન ત્રિવિધ છે, પૂર્વવત્, શેષવત્, અને સામાન્યતોદૃષ્ટ.” તેનો વ્યાખ્યા ફેરલાક આવી કરે છે. અત્ર એકજ પૂર્વક શબ્દ છે તેથી હ્રસ્તનિર્દેશ સમજવો. તત્પૂર્વક એટલે પ્રત્યક્ષ દ્વલ જે લિ ગજાન તે થકી લિંગીનું પણ જાન. એમાં તાત્પર્યાર્થ આવો છે. પ્રત્યક્ષથી ધૂમાદિ જાન થાય છે, ને તેથી વત્સાદિ જાન થાય છે. ઇન્દ્રિયસન્નિકર્ષોત્પન્નત્વ વિનાનાં બીજાં જે જે વિશેષણ છે તે પ્રત્યક્ષ લક્ષણના સૂત્રમાંથી અત્ર પણ ચોજવાં, ને તેમના અર્થ પણ પૂર્વોક્ત પ્રકારે યથાર્થ સમજી લેવા. તેમજ દ્વિતીયલિંગદર્શનપૂર્વક એવી જે અવિનાભાવસંબધસ્મૃતિ તે પણ ‘તત્પૂર્વક’ પૂર્વક છે, એટલે તેને જે ઉત્પન્ન કરે છે તે પણ અનુમાનમાં સમાશે, પણ તેમ ન સમાય તે માટે, લક્ષણમાં, ‘ અર્થોપલબ્ધિ’ એ શબ્દ સમજવા; એમ થયું એટલે ઉક્ત દોષ નહિ આવે કેમકે સ્મૃતિ છે તે અર્થ નિના પણ થાય છે. ત્યારે આવો સ્પષ્ટાર્થ થયો: જે લિંગાન્ધી, અર્થોપલબ્ધિરૂપ, અવ્યભિચરિત, અવ્યપદેશ્ય, વ્યવસાયાત્મક, તત્પૂર્વક પૂર્વક, જ્ઞાન થાય. તે અનુમાન. અત્ર પ્રત્યક્ષ જે સમજવાં, તત્પૂર્વક એ સ્થાને. એક તો લિંગલિંગીસંબધદર્શન, અને બીજાં લિંગદર્શન, એ બે જેની પૂર્વે છે તે તત્પૂર્વક કહેવાય, એવો અર્થ કરવાથી, અનુમાનની પૂર્વે બે પ્રત્યક્ષ દ્વલ હોવાં જોઈએ એ સિદ્ધ થયું. અથવા પ્રત્યક્ષ દ્વિ સર્વ પ્રમાણુ જેમા પૂર્વ છે તે તત્પૂર્વક એમ અર્થવિશેષ લેવાથી અનુમાન ને સર્વ પ્રમાણુમા પૂર્વિકત્વ પણ આવે. કોઈ કહેશે કે બીજાં પ્રમાણુની વાત કહેવાઈ નથી, તત્ શબ્દથી તેવાં અપ્રકૃતનો આક્ષેપ કેમ થાય ? તો તેનું ઉત્તર એ કે યદ્યપિ બીજાં પ્રમાણુ સાક્ષાત્ કહ્યાં નથી, તો પણ પ્રત્યક્ષ સૂત્રથી જે જુદાં માડવાનાં છે તે બીજા બધાં પ્રમાણુ છે, એટલે તે બધાં તે સૂત્રમાં

(૫૯)

મકૃતજ છે આ વ્યાખ્યા કરી તેમા અવ્યાસિ આદિ કાઈ પણ દાખ
જાણાતો નથી ને એક પૂન શબ્દનો હુખનિર્દેશ નથી સ્વીકારતા,
તેમને મત્યક્ષદ્ય ને જ્ઞાન છે તેનું પણ અનુમાનત્વ આવી પડશે,
કેમકે મત્યક્ષતુ ને દલ છે તે મત્યક્ષ પૂર્વકજ છે હવે ને અમરક છે
તે તો પ્રમાણ મનાતુ નથી ને કાંઈ પણ કાગ છે તે પ્રમાણ છે, એ-
ટલે એમ જોતા સૂત્રાય આવો થવા જશે અવ્યભિચારી, અવ્યપદેશ્ય,
વ્યવસાયાત્મક, ને અર્થોપવચ્ચિ તેનું જનકે મત્યક્ષદ્યરૂપ ને લિ-
ગજ્ઞાન, તેજ અનુમાન આણ કહો તો કહીએ તે સાબજો એમ પણ
વિશિષ્ટ જ્ઞાનનેજ અનુમાનત્વ આવ્યું, જ્ઞાનમાત્રનું જ અનુમાનત્વ
કહેવાશે નહિ કેમકે " સ્મૃતિ, અનુમાન, આગમ, શરય, પ્રતિભાસ,
મજ્ઞાન, ઉહ, સુખાગિ, તે મત્યક્ષ અને ઇચ્છાદિ તે મનના લિગ "

એણ વચન છે, એટલે જોય કે અજોન રૂપ વિશિષ્ટ દલ નેતાથી
થાય તેજ અનુમાન કહેવાશે આવો અવ્યાસિ દાખ એમ અર્થ કર-
વાથી, લખાણમાં આ રી પડ્યો આવો દાખ આવે નહિ માટે ' તત્પૂ-
ર્વક ' એ શબ્દમાં હુખનિર્દેશ માનવો અને તત્પૂર્વક પૂર્વક એમ અર્થ
લેવો, એટલે તત્ ને મત્યક્ષ તે પૂર્વક ને મત્યક્ષદ્યજ્ઞાન, તે જમા
પૂર્વ છે એણ લિગ જ્ઞાન તે તત્પૂર્વક પૂર્વ થયું, ને એમા કશો દાખ
આવશે નહિ

બીજી ગણ કે એમ કહ્યા પણ " ત્રિવિધ " એ કહેણ હીક ન
થી એણ ઉત્તર એ હીક છે કેમકે અનુમાનનો વિભાગ બતાવવા
મૂલ્યુ છે ' પૂર્વવદાદિ ' ને વિભાગ કર્યા છે તે સત્તાવાદિ વિષય
નો પ્રતિષેધ કરી, પૂર્વવદાદિ વિષયનું જાપન કરવા માટે છે, એટલે
પૂર્વ વદાદિ તેજ ત્રિવિધ વિભાગથી કરીને નિવસિત છે સત્તાવાદિ
નહિ, એમ જાણણ આ પ્રમાણે આખા સૂત્રનું એક વ્યાખ્યાન છે

બીજા એન વ્યાખ્યા કહે છે કે તત્પૂર્વક એટલે પ્રથમ પૂર્વક
ને તે ત્રિવિધ, એટલે અનુમાનજ ત્રિવિધ, આ તે ત્રણ બે એવા
બતાવે છે કે " પૂર્વવત્ " આદિ ને કહ્યા છે તે પૂર્વ શબ્દથી કરીને અ-

નવય સમગ્રવો, કેમકે વ્યતિરેકથી પૂર્વ હોય છે. પૂર્વ એટલે અન્વય
 તે જેને છે તે પૂર્વવત્ એટલે દેવદાનવથી અનુમાન. શેષ એટલે
 વ્યતિરેક તે જેને છે તે શેષવત્. સામાન્ય એટલે અન્વયને વ્યતિરેક
 એ ઉભય જેનામાં સાધારણ હોય તે અન્વય વ્યતિરેકી. અથવા ત્રિ-
 વિધ એટલે ત્રિરૂપ તે રૂપ તે પૂર્વ અર્થાત્ પ્રથમથી જે કહેવાય તે, પક્ષ,
 ન તે જેને હોય તે પૂર્વવત્ એટલે પક્ષ ધર્મત્વ, શેષ એટલે ઉપયોગમાં
 લેવું હોય તે કરતાં જે વધે તે, એટલે તે તો ઉપરુક્તના જેવું જ હોય,
 તેથી તે સધર્મા થયું અને તે જેનામાં છે તે શેષવત્ એટલે સપક્ષમાં
 હોવાપણું, સપક્ષેસ-ત્વ. સામાન્યતોદ્દષ્ટ ત્યાં સામાન્યતોદ્દષ્ટ
 એમ જાણવું, અર્થાત્ વિપક્ષમાં જે જરા પણ ન જણાય તે, એટલે
 વિપક્ષે અસ-ત્વ. એ ત્રણ રૂપ. “ અને ” એમ અવ્યયનું વ્યવધાન
 કરેલું છે (સૂત્રમાં) તેથી ત્રણ રૂપ ઉપરાંત બે રૂપ છે એમ મનાય એક
 પ્રત્યક્ષજ્ઞાનવિગેધાભાવત્વ, ને બીજું અસત્પ્રતિપક્ષત્વ. એમ જે
 પથ રૂપ સિ ગાલંબન તે અન્વય વ્યતિરેકી અનુમાન. વિપક્ષે અસ-ત્વ
 અને સપક્ષે સ-ત્વ એ રૂપમાંનું એકકે બીજની સાથે સંબંધ ન
 હોય તેવા સિ ગતુ આલંબન તે દેવદાનવથી કે દેવસ વ્યતિરેકી અનુ-
 માન. શબ્દ અનિત્ય છે, કેમકે કાર્યત્વ વાળો છે, એટલે ઘટા-
 દિની પેઠે તેવા હોવા જોઈએ એ અન્વય અને આકાશાદિ દૃષ્ટાંતથી
 વ્યતિરેક, એમ આ અન્વય વ્યતિરેકી હેતુનું દૃષ્ટાન્ત. અદૃષ્ટાદિ કોઈને
 પણ પ્રત્યક્ષ છે, કેમકે પ્રમેય છે, એટલે કરતકાદિની પેઠે તેવાં હોવાં
 જોઈએ. અત્ર “ કોઈને પણ પ્રત્યક્ષ ” એ સાધ્ય છે એટલે અપ્રત્યક્ષ
 એવી કોઈ પણ વસ્તુ જે વિપક્ષ હોઈશકે તે જડવાની નહિ, ન
 તેથી વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ શિદ્ધ થવાની નહિ. એટલે આ દૃષ્ટાન્ત દેવદા-
 નવથી હેતુનું થયું. સર્વકાર્ય સર્વજ્ઞ એવા કર્તાપૂર્વકે છે કેમકે કાદાચિત્કત્વ-
 વાળું છે. જે તેવું નથી હોતું તે કાદાચિત્કત્વવાળું પણ નથી હોતું.
 જેમકે આકાશાદિ. અત્ર “ સર્વકાર્ય ” એમાં સર્વને પક્ષમાં નાખવાથી
 સપક્ષ મળવાનું જ નહિ, એટલે હેતુ દેવસ વ્યતિરેકી રહેવાનો. એ દે-
 વસ વ્યતિરેકીનું દૃષ્ટાન્ત. પ્રસંગદ્વારા પણ દેવસ વ્યતિરેકી થાય છે.

આજીવચરિત્ર માણાદિમત્વ યુક્ત હોવાને લીધે લોહાદિની પેઠે
નિરાત્મક નથી પ્રયોગ આ પ્રમાણે આજીવચરિત્ર સાત્ત્મક છે, ક્રમકે
માણાદિમત્વવાળું છે ને સાત્ત્મક નથી તે માણાદિમત્વ પણ નથી,
નેમકે લોહાદિ, એ પ્રસંગપૂર્વક કેવલ વ્યતિરેકીતુ દશ્યાત્મ

આ પ્રમાણે અનુમાનનાં બે. તથા સ્વરૂપ બતાવી. ત્રિવિધતા
ત્રિવિધતુ પ્રતિપાદન કરવા માટે આમ પણ કહેવાય છે તત્ત્વૂકિ અનુ-
માન ત્રિવિધ એટલે ત્રણ પ્રકારનું છે તેનાં કયાં કયાં કરે છે કે પૂર્વ
પદાદિ ને અનુમાનનાં પૂર્વ એટલે મુખ્યમયી કારણ વિદ્યમાન હોય
તે પૂર્વપદ, ને માં કારણયુક્તી કાર્યનું અનુમાન થાય નેમકે વિગિદ્ય મેધથી
વૃદ્ધિ થશે એ અનુમાન અત્રકારણ તે કારણનાં ધર્મ ઉત્પત્તવાદિ
શ્રદ્ધા કરવા. પ્રયોગ આ પ્રમાણે આ મેધ વૃદ્ધિ કરશે, ક્રમકે ગાન-
વીનવાળા હોય અતિ ઉન્નત છે, ને એવા હોય છે તે વૃદ્ધિ કરે છે,
નેમકે પૂર્વ મેધેષા મેધ, આતેવા છે, માટે તેવા છે ત્યારે સકા કરીએકે
એવા ઉન્નતિવાળા મેધ પણ વૃદ્ધિ નથી કરતા એમ કીકામાં છે, એટલે
ને કારણે અનેકાંતિકે તે કારણયુક્તી કાર્યનું અનુમાન ક્રમ કરાય.
એવું સામાન્ય એ છે કે વિગિદ્ય ને મેધ તેના ને ધર્મ ઉત્પત્ત
શરિતે તેને કાર્ય પ્રતિ સપૂર્ણ ઉત્પાદકત્વ સ્વીકારેલું છે
એમ નહિ કહી શકાય કે અત્યર્થજ એવા આપણે એવા વિશેષ નિશ્ચય
ક્રમ કરી શકીએ. એમ માનીએ તો અનુમાન પ્રમાણનાં ઉચ્છેદ થાય.
એમજ વ્યવહાર આવેનો પ્રતિજન્યક રહિત એવા પ્રમાણથી પણ તેના
સાધ્ય ને અગ્નિ તેનું અનુમાન અસર્વજ કરવું. નેમકે નહિ એમાં
કેંકાંપિ એન કહો કે " સુવિવેચિતકાર્ય, કારણયુક્તી કદાપિ વ્યભિચારી
મયું નથી " એ આપાનુસાર મુખથી. અગ્નિ અનુમાનવામાં બાધ
નથી, તો તેનો તે વાત મેધાનુમાનમાં પણ સામાટે ન હોય
માથે. નેન ઉત્તમકરના અનુભવે કરી ઉન્નતવાદિ ધર્મવાળા
મેધનું વૃદ્ધિનુત્પાદકતા દેહ સમજાવું દશે તેમ તેનું અનુમાન કર-
તો દશે, નેન તેવી વ્યાપ્તિ નથી શ્રદ્ધા. તેતો નહિ એ વાતને

અનુસરીનેજ કહ્યું છે કે " અનુમાતાનો એમાં અપરાધ છે, અનુમા-
નનો નહિ. " હવે બીજું. શેષ એટલે કાર્ય તે જેન છે તે શેષવત,
એટલે જે અનુમાનમાં કર્યથી કારણનું અનુમાન ગાય તે. જેમકે
નદીપૂર જોવાથી વૃષ્ટિ અનુમાનાય. અત્ર કાર્યશબ્દથી કરીને કાર્ય-
ધર્મ જે લિંગ તે જાણવું. પ્રયોગ આ પ્રમાણે. નદીના મૂક પ્રદેશો
ભણી વૃષ્ટિ થઈ છે કેમકે ઝડપથી દાડી ફીણવાળા પ્રવાહમાં કાઢા-
દિને તાણી જતી સતી પૂર્ણ છે. ઉદાહરણ અન્ય નદી. હવે ત્રીજું
સામાન્યતોદૃષ્ટ, તે એવું કે જ્યાં કાર્યકારણરૂપસંબંધ ન હતાં
પણ અમુક વસ્તુનો લિંગી સાથે અવ્યભિચરિત સંબંધ છે તે અ-
નુમાન, જેમકે બસાકાથી જલનું અનુમાન. પ્રયોગ આ પ્રમાણે. જેને
બસાકા તજતી નથી એવો આ પ્રદેશ જલવાળો હોવો જોઈએ, કે-
મકે ત્યાં બસાકા છે, જેનું ઉદાહરણ બીજા તેવા દેશ જ્યાં તેમ જોયું
છે તે છે. અથવા બીજું ઉદાહરણ; અન્ય વૃક્ષ ઉપર દાંડેલા આદિત્યને
અન્યપર્વત ઉપર દેખીએ તેથી રવિ ગતિમાન છે એ જ્ઞાન થાય તે.
પ્રયોગ આ પ્રમાણે. રવિનું એકથી બીજે સ્થાને દર્શન થયું તે ગતિ
સાથે સાહચર્યવાળું છે, કેમકે તે દર્શન છે, ન તેવી વાતનું ઉદાહર-
ણ દેવદત્તનું અન્યત્ર દર્શન તે છે. જેમ દેવદત્તાદિને એક ઠેકાણે જોયા
પછી બીજે ઠેકાણે જોયા તો તેમાં તેની ગતિ અસંશય સિદ્ધ થઈ,
તેમ રવિનું પણ જાણવું. અન્યત્ર દર્શન જે થયું તે ગતિનું કાર્ય
નથી કેમકે ગતિનું કાર્ય તો સચોગાદિ છે. કેટલાક બીજી રીતે પણ
કહે છે. સમાનકાલીન એવા સ્પર્શનું કાર્યકારણભૂત રૂપથી અનુ-
માન થાય, તે સામાન્યતોદૃષ્ટ અનુમાનથી જાણવું. પ્રયોગ આ પ્ર-
માણે. આ વસ્ત્રનો સ્પર્શ અમુક છે, કેમકે એનું રૂપ અમુક છે, ન
તે વાતનું ઉદાહરણ એ વિનાનાં જે બીજાં તેવાં વસ્ત્ર તે છે. એક
આંખાને મોર દેખતાં જગતમાં સર્વ આંખે મોર આવ્યા એમ જ્ઞાન
થવું તે પણ સામાન્યતોદૃષ્ટ અનુમાન છે. તેના પણ પ્રયોગ
એવોજ કે જગતમાં સર્વ આંખે મોર આવ્યા છે, કેમકે તે
આંખા છે, ન તેનું ઉદાહરણ આ પ્રત્યક્ષ આંખો છે, તેજ છે.

અથવા એ ત્રણેના પ્રકારાં નિચાર છે પૂર્વવત—પૂર્વે કોટલે
 પ્રથમનું ને વ્યાપ્તિગ્રાહક મત્યક્ષતેના ને પુનઃ અનુમાન તે પૂર્વવત મ અથ
 ગ્રાહક મત્યક્ષથી વિષયની તુલ્યતા થયેલી છે, કોટલે પરિચ્છેદક્રિયાની
 પાણુ તુલ્યતા થવી થયે, કોટલે વત મત્યક્ષ ને લગાડ્યો છે તે તુલ્ય-
 ત્વાયેન છે અર્થાત પૂર્વજ્ઞાનતુલ્ય જ્ઞાન નેનાથી થાય છે તે અનુમાન
 તુ નામ પૂર્વવત ઉદાહરણ ધર્યાં ને છે તે પરતર છે કેમકે ગુણ
 છે કોટલે રૂપાદિ ને જોવા ને ગુણે જોયવત કોટલે પરિચ્છેદક્રિયા-
 માન ને પ્રસક્ત હોય તના મતિપેષ કરવાથી અન્યત્ર પ્રસંગ હોવા
 અસંભવિત થાય, કોટલે ને જોય રહે ની મતિની થાય તે જોયવત
 ઉદાહરણ ગુણના આ પ્રેરુ લાઇને ધર્યાંદિતુ પાત્રત્ર્ય સિદ્ધ થયેલુ
 છે, કોટલે સનીસાદિમા તે ધર્યાંદિના પ્રસંગ છે, હતા ત્યાથી તેમનો
 તેમનો નિષેધ થઇ ગયે, કેમકે ધર્યાંદિ સરી સિદ્ધિ ગુણ નથી
 સરીરગુણ ને રૂપાદિ છે તે જોવાને તેમ પારખાને મત્યક્ષ થાય છે,
 ને ધર્યાંદિ છે તે માન જોવાને થાય છે, કોટલે તે જ ગુણ વચ્ચે
 બહુ ફર છે તેમ તે ગુણ ધર્યાંદિને કે વિચરને પાણુ આરોપી ગણાય
 નહીં, કેમકે કોમ હોય તો મુરેલા પાણુ અનુમાન પામી શકે
 આ પ્રમાણે જનોરમાથી તો આ ગુણેના મા પ્રકારે નિષેધ થયે,
 બીજે કહ્યું તે હોય મહેતવા મના નથી, ત્યારે સર્વ વસ્તુથી પરિ-
 ચય ને આત્મા તેની વિનિયત તેનો પ્રયોગ આત્મા ધર્યાંદિ
 પત્રત્ર્ય છે તેમા ને પર તે આત્મા છે કેમકે ધર્યાંદિમા આધાર છે
 ને આત્મા નમા તે ધર્યાંદિમા પાણુ નથી, નેમકે જોગાદિ અત્ર
 મત્યક્ષથી અન્ય ન મુદ્રા હતા પાણુ કોટલેવિતેકતા બહુમોન
 આત્માસિદ્ધિ થઈ એ જોયવતરુ જગ કુવે નીતુ ન્યા ધર્મી તથા
 સમ્યક્ધર્મ જે મત્યક્ષ હોય આ સમ્યક્ધર્મ સર્વ અમત્યક્ષ સંધા
 થ તે મામાન્ય પ્રદેશ ઉદાહરણ ધર્યાંદિ પરતર છે, કેમકે ગુણ છે,
 માટે રૂપના જે ઉદાહરણ પ્રદેશ છે કેમકે ક્રિયા છે, માટે
 દેહાદિ વિષયની જે ઉદાહરણ વિચર અરસા હા માગુપૂર્વક
 છે કેમકે ચિત્ર છે, માટે ચિત્રાદિ ને માત્ર જે ઉદાહરણ અન્યતા-

દૃષ્ટનાં અનેક ઉદાહરણ જાણવાં. એમાં શંકા કે સાધ્યધર્મ બ્યારે સર્વદા અપ્રત્યક્ષ છે ત્યારે સાધ્ય અને હેતુની વ્યાપ્તિ શીરીતે ગ્રહાય ? એનું સામાધાન ઇચ્છાદિ છે તે તો પ્રત્યક્ષ જાણાય છે, ને ગુણત્વ કાર્યત્વાદિ ને હેતુ છે તે તેના ધર્મ છે એ પણ પ્રત્યક્ષ છે. એમાં સાધ્ય ને પારતંત્ર્ય તેની વ્યાપ્તિ, પ્રત્યક્ષ વડે રૂપાદિમાં ને ગુણત્વાદિ છે તેથી, થયેલીજ છે; તેમ સાધ્યવ્યાવૃત્તિ સાથે સાધનની પણ વ્યાવૃત્તિ છે એ પણ પ્રમાણાંતરથી જાણેલું છે. એ સમાધાન તો ઠીક છે, પણ બ્યારે આમ છે ત્યારે પૂર્વવત્ શેષવત્ અને સામાન્યતોદૃષ્ટ, એ ત્રણ વચ્ચે તફાવત શો છે ? એનું ઉત્તર એમ છે કે ઇચ્છાદિનું પારતંત્ર્ય માત્ર જાણવામાં ને ગુણત્વ કે કાર્યત્વ તે પૂર્વવત્; તેમાં ન તેમાંજ આશ્રયાંતરનો બાધ બતાવી, વિશિષ્ટ આશ્રયત્વ, બીજા બાધક પ્રમાણથી શિદ્ધ થાય તે શેષવત્તનું ક્ષણ; તે સાધ્યધર્મ છતાં, સાધ્ય-ધર્મીમાં સર્વદા અપ્રત્યક્ષ હોય, એ સામાન્યતોદૃષ્ટ; એમ ત્રણનું એ એકજ ઉદાહરણ સમજ લેવું. એ પ્રમાણે કારણાદિના ત્રૈવિધ્યને લીધે ત્રિવિધ લિંગ પ્રતીતિ પેદાકરનાર તત્પૂર્વક ને જ્ઞાનતે અનુમાન એ દ્વિતીય વ્યાખ્યાન.

આ બે વ્યાખ્યાનમાંથી ઘણાકને પ્રથમ વ્યાખ્યાનજ ચોગ્ય લાગે છે તેમાં પૂર્વવદાદિની વ્યાખ્યા, એટલે દ્વિતીયવ્યાખ્યા, તેથી ચાર પ્રકાર કહ્યા, તે બેવી. હવે શાસ્ત્રકાર પોતેજ, બાલકોને બહુ ગુચવાડામાં ન નાખવા સારૂ, બીજા વ્યાખ્યા પ્રકારની ઉપેક્ષા કરી, ત્રિવિધ અનુમાનના વિષયનું જ્ઞાપન કરવા માટે, પૂર્વવદાદિપદની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે “ પ્રથમ તે ” ઇત્યાદિ પ્રથમ એટલે પૂર્વવત્, તે કારણ રૂપલિંગથી કાર્ય એટલે લિંગીનું અનુમાન, જ્ઞાન, એવું કાર્યાનુમાન. એ પદનો પ કાન્તર છે, પણ તેનો અર્થ પણ એનો એજ છે. એ ઉભય પાઠમાં ને લિંગીજ્ઞાન અનુમાન રૂપે કહેવાયું, તે દ્વિતીય વ્યાખ્યા કરનારના મત પ્રમાણે કહ્યું, પ્રથમ વ્યાખ્યા કરનારના મત પ્રમાણે નહિ. પ્રથમવાળા ને મતે તો જ્ઞાનનો ને હેતુ તેજ અનુમાન

શબ્દ વાચ્ય છે એ પ્રમાણે શેષવત્ત્વા પાણુ જાણુજી જ્યા કારણથી
એટલે સ્વજ્ઞાનવિશિષ્ટ કારણથી કાર્યનુ જ્ઞાન થાય, તે પૂર્વવદનુમાન
કેમકે અત્ર એવુ વચન છે કે " અયોપલ્લમ્નિ હેતુ તેજ પ્રમાણુ "
તે આધાર જુત છે કાર્યજ્ઞાન તે તો અનુમાનનુ કૃત્ત છે, ને અનુમાન
પ્રમાણુ તો ને હેતુ હોય તે એટલા માટે અત્ર કારણુ, તેનુંજ્ઞાન, કાર્ય
કારણુ પ્રતિષ્ઠાપ્રસ્થાપણુ, એમાંનુ ગમે તે ને કાર્યનુ જ્ઞાપન કરે તે
પૂર્વવદનુમાન હવે તેનુ ઉદાહરણુ કહે છે —

શેષજ, નવન, વ્યાપ, તમાપ, એમના જેની જ્યામ પ્રભા-
વાળા આના પ્રમાણના મેધ કદાપિ અત્ર વૃષ્ટિથી વ્યભિચરતા
નથી—૧૯

શેષજ-જ્ઞમર, ગવત્ત-અગણ્યમહિષ, વ્યાપ-કુલગન અથવા
મર્ધ, અને તમાપ, એટલાના જેવી જ્યામપ્રભાવાળા મેધ, અત્ર મેધને
પ્રભાવાળા કહેવાથી કોઇક અનિવચનીય ત્યામત્વ કહ્યુ આવા
પ્રકારના એમ કહેવાથી ગલીગગર્જિત, વિદ્યુત, આદિનુ બાહ્ય સૂચ-
વ્યુ એવા વિશેષાણુ વિશિષ્ટ મેધ, અત્ર એટલે લોખા, કદાપિ પાણુ
વૃષ્ટિથી વ્યભિચરતા નથી, અર્થાત્ સર્વદા વૃષ્ટિ કરેહેજ આ અનુ-
માનનો પ્રયોગ તો મૂત્ર ગમજવની વખતે આપેનો છે હવે શેષવત્

કાર્યથી કારણાનુમાન ને ગેપવત્ત્વ જેમકે આના નદી પૂંથી-
જરૂર મૂત્ર તન્ન નરસાદ થયો (એમ જાણુજી તે).—૨૦

કાર્યે ઉપ ત્રિ ગથી કારણુ ઉપ વિગનુ અનુમાન એટલે જ્ઞાન તે
શેષવત્ત્ તાત્પર્ય એવુ છે કે જ્યા કાર્યથી મગજનુ જ્ઞાન થાય તે ગેપ
વદનુમાન, અત્ર પાણુ આગામીની પેઠે, કાગણુ જ્ઞાનનો ને હેતુ, કાર્ય,
કાર્યર્જન, તત્સમધ -મરણુ, ને હોય તે, અનુમાન એમ જાણુજી

જેમકે ઉદાહરણ. “ આવા ” એટલે શીઘ્ર દોડતા, ફૂલ ફૂલાદિ ખે-
તી જતા, ઉભય તટમાં ન સમાતા, એવા ધર્મ વિશિષ્ટ પૂર રૂપી લિં-
ગથી મૂલ તરફના પ્રદેશમાં વરસાદ થયો છે એ જ્ઞાન થાય છે. અત્ર
પણ પ્રયોગ આગળ બતાવેલો છે તે જાણવો.

જે સામાન્યતોદષ્ટ તે આ પ્રમાણે કે પુરુષની દેશાંતરપ્રાપ્તિ
જેમ ગતિપૂર્વક છે તેમ સૂર્યનું પણ.—૨૧

કાર્યકારણભાવવિના અન્યરીતે સામાન્યતઃ એટલે અવિના-
ભાવના બલથી જે લિંગ દબાય તે સામાન્યતોદષ્ટ. તેનું ઉદાહરણ.
જેમ પુરુષની એકથી બીજે દેશ પ્રાપ્તિ થવી તે ગતિપૂર્વક છે, એટલે
ગતિ કર્યા વિના ન થઈ શકે તેવી છે, તેમ સૂર્યને પણ જે દેશાંતર-
પ્રાપ્તિ છે તે ગતિપૂર્વકજ છે. અત્ર દેશાંતરપ્રાપ્તિ એ શબ્દથી દેશાં-
તર દર્શન સમજવું, નહિતો દેશાંતર પ્રાપ્તિ તો ગતિનું કાર્ય છે એટલે
આ ઉદાહરણ શેષવદ્વિમાનનું થઈ જાય. ગગનમાં ફરતા સૂર્યની
ગતિ નેત્રપ્રસરથી જાણવી યદ્યપિ અશક્ય છે તથાપિ ઉદયાચલથી
અસ્તાચલ ઉપર થોડેક કાલે તેનું દર્શન થાય છે એજ તે વાતનું
જ્ઞાપક છે. પ્રયોગ તો આગળ બતાવેલો છે. અથવા દેશાંતરપ્રાપ્તિ છે
તે ગતિનું કાર્ય છે એમ લોક માનતા નથી એમધારી, કાર્યકારણ
ભાવની અવિવક્ષાથી, આ ઉદાહરણ અત્ર આપેલું છે એમ માનવું.
પ્રયોગ આ પ્રમાણે સૂર્યની દેશાંતરપ્રાપ્તિ ગતિપૂર્વક છે, કેમકે
દેશાંતરપ્રાપ્તિ છે, એટલે દેવદત્તાદિની દેશાંતરપ્રાપ્તિની પેઠે.
હવે ત્રીજા ઉપમાનપ્રમાણનું લક્ષણ કહેછે:—

પ્રસિદ્ધ વસ્તુ સાધેના સાધર્મ્યને લીધે જે અપ્રસિદ્ધ વસ્તુનું
સાધન, તે ઉપમાન કહેવાયઃ જેવો બળદ તેવું ગવય—૨૨

“ પ્રસિદ્ધ સાધર્મ્યથી સાધ્યનું સાધન તે ઉપમાન ” એવું ગૌતમ

સૂત્ર છે અતઃ “જે થકી” એટલો અધ્યાહાર માનવો ત્યારે અર્થ
 એવો કે પ્રસિદ્ધ એવી વસ્તુ જે બ્રહ્મ તેની સાથેજ આધર્મ્ય તેનાથી,
 એટલે પ્રસિદ્ધવસ્તુ સાથેના સાધર્મ્યથી, અપ્રસિદ્ધ એવું જે ગવય
 (ચોર) કેવળ સાધ્ય તેમા સજ્ઞાસક્તિસબધસાધનની પ્રતિપત્તિ જે
 સાધર્મ્યજ્ઞાનથી થાય તે ઉપમાન સાધર્મ્યની જે પ્રગિદ્ધિ તે આગમ
 પૂર્વક જાણી, એટલે આગમ સૂચવવા કહે છે કે જેવો બ્રહ્મ તેવું
 ગવય આવું તાત્પર્ય છે કે સ્વામીએ કાંઈને ગવય લાવવાની
 આજ્ઞા કરી, તો તે માણસ એ અર્થ સમજતો ન હતો તેથી
 સ્વામીને પૂછના જાગ્યો કે ગવય કેવું હોય ? સ્વામીએ કહ્યું જેવો
 જો તેવું ગવય પછી પેનો પુરુષ અરણ્યમા દૃઢતા જ્યારે સમાન
 અર્થ દર્શાવે છે ત્યારે તેને પેલા સ્વામીવાચ્યાર્થનું સ્મરણ અને
 ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિર્ઘન એ ઉભરથી ‘આ જો જેવું છે’ એવું જે
 આધર્મ્ય જ્ઞાન પેલા થાય છે તે, પ્રત્યક્ષ દૃઢ હોઈ, અવ્યભિ
 ચાર્યાદિ વિશેષણ વિગિષ્ટ હોઈ, ‘આ ગવય શબ્દવાચ્ય છે’ એવી
 સજ્ઞાસક્તિસબધપ્રતિપત્તિ પેલા કરે છે ત્યારે તે ઉપમાન
 કહેવાય છે સજ્ઞાસક્તિસબધની જે પ્રતિપત્તિ થઈ તે ઉપમાનનું
 દૃઢ, પણ તે શાબ્દમમાણ છે એમ ન જાણતું કેમકે તે જ્ઞાન સમયે
 શબ્દનો અભાવ છે ગવયપિંડ ઓળખાયા પછી તેને લેવા મૂકવાનું
 જે જ્ઞાન થાય તે તો ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિર્ઘન્ય હોવાથી પ્રત્યક્ષ દૃઢ છે
 હવે ચોથું શાબ્દમમાણ તે કહે છે —

આપ્તોપદેશ તે ચોથું શાબ્દમમાણ હવે પ્રમેય તે આત્મ
 દેહાદિ તથા ભુદિ ઈન્દ્રિય મુખાદિ.—૩

શબ્દજનિત તે શાબ્દ, એટલે વેદ શાબ્દમમાણ ક્યારે કે તે
 આપ્તોપદેશ હોય ત્યારે આપ્ત તે કે જે એકાન સ્વયં અને દ્વિત

બોલે તેના ઉપદેશ, એટલે તેનું વચન, તે આપ્તોપદેશ, તેનાથી જે
 જ્ઞાન થાય તે શબ્દકૂલ જાણવું. એ ચાર પ્રકારનાં પ્રમાણ કહેવાઈ
 ચૂક્યાં. આ પ્રમાણે પ્રથમ જે પ્રમાણ તત્ત્વ તેની વ્યાખ્યા થયા પછી
 હવે બીજા પ્રમેય તત્ત્વની વ્યાખ્યા કરે છે. પ્રમેય એટલે પ્રમાણકૂલથી
 જે ગ્રાહ્ય છે તે, આત્મદેહાદિ. આત્મા એટલે જીવ, દેહ તે શરીર, તે
 જે જેમાં આદિ છે તે આત્મદેહાદિ, તથા બુદ્ધિ ઇન્દ્રિય અને સુખ એ
 આદિ તે પ્રમેય. બુદ્ધિ એટલે જ્ઞાન, ઇન્દ્રિય તે ચક્ષુરાદિ મન પર્યંત,
 તથા સુખ એ જેમને આદિ છે તે બુદ્ધિ ઇન્દ્રિય સુખાદિ. અત્ર દેહાદિ
 તથા સુખાદિ એમ જે જે વખત આદિ શબ્દ કહે છે તેથી બાકીનાં
 સાત પ્રમેય પાંચ સમજવાં. તેનું નૈયાયિક સૂત્ર આવું છે: “ તે
 આત્મા, શરીર, ઇન્દ્રિય, અર્થ, બુદ્ધિ, મન, પ્રવૃત્તિ, દોષ, પ્રેત્યભાવ, ફલ,
 દુઃખ, અપવર્ગ, એ ભેદચક્રી, બાર પ્રકારનું છે ” તે એટલે પ્રમેય. શરી-
 રથી દુઃખ સુધીના જે ભાગ કહ્યા તે હેય છે, અપવર્ગ ઉપાદેય છે, ન
 આત્મા કાંઈક હેયને કાંઈક ઉપાદેય છે, કેમકે સુખદુઃખાદિ ભોક્તારૂપે
 હેય છે, ન તેથી વિમુક્ત હોવા રૂપે ઉપાદેય છે, એટલે સુખદુઃખઘ્નિષ્ઠા
 દ્વેષમયત્નજ્ઞાન એ આદિનો આશ્રય આત્મા છે; ન તે સચેતન-ત્વ
 કર્તૃત્વ, સર્વગતત્વ, આદિ ધર્મોર્થી પ્રતીત થાય છે. ૨. તેનું જે ભોગાય-
 તન તે શરીર. ૩. ઇન્દ્રિય પાંચ: દ્રાણ, રસન, ચક્ષુ, ત્વક્, શ્રોત્ર. ૪.
 અર્થ પાંચ: ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ, શબ્દ. તેમાં ગંધરસ રૂપને સ્પર્શ
 તે પૃથ્વીના ગુણ; રૂપ રસ સ્પર્શ એ ત્રણ અપ્ના ગુણ છે; રૂપ અને
 સ્પર્શ જે તેજસ્ના ગુણ છે; સ્પર્શ એકજ વાયુનો ગુણ છે; ન શબ્દ
 આકાશનો ગુણ છે. ૫ બુદ્ધિ એટલે ઉપલબ્ધિ, અર્થાત્ જ્ઞાન. ભોગ
 સ્વભાવવાળી હોવાથી ક્ષણિક છે, ન તેથીજ તે સંસ્કારનું કારણ છે
 માટે હેય છે. ૬. ઇન્દ્રિયાર્થસન્નકર્ષ છતાં પણ યુગપત્તજ્ઞાન થતું નથી
 તેથી, ન આંતર જે સુખાદિ જ્ઞાન થાય છે તેનું પણ, બાહ્યગંધાદિની

પેઠે, કરણ હોય નહીં તેથી, ને અતરકરણ તેમન હોય નહીં
 ક્રિમ અનુમાન થાય છે તે સર્વ વિષયને હાથ ધાય છે, તે અણ છે,
 વેગવાળું છે, ને આશુ સચાર કરનાર છે, ને નિત્ય છે ૭ વાણી
 મન અને કાયાનો ને શુભાશુભફલવાળો વ્યાપાર તે મૃત્તિ ૮ રાગ
 દેષને મોહ ક્રોધ શુદ્ધ દાપ કહેવાય ઇર્ષ્યાદિનો ક્રોધાન સમાસ જાણુ-
 વો સ સાર માત્ર તે દાપનો જાને છે ૯ દહેન્દ્રિયાદિનો પૂર્વ
 સ્વધાત તે તથા નવો દહેન્દ્રિયાદિમધ્યાત શ્રુણુ કરવો તે પ્રેત્યભાવ,
 ક્રિમ મ સાર ૧૦ મૃત્તિદાપથી પેના થયેલુ મુખકુ ખાતમ ને
 પરિણામ તે મુખ્ય ફલ, તેનું આધન તે જાણુ ૧૧ પીડા સતાપ
 સ્વભાવવાળું તે કુખ, ફલ ક્રોધાગમ કુખનો પણ આસિપ સિદ્ધ છે,
 તથાપિ મુખ છે તે કુખ વિના હોય નહીં ક્રિમ જાણી કુખ ક્રો-
 ભાગ જુદો ગણ્યો છે ૧૨ આત્મિક કુખોર છે તે અપવગ
 ક્રોધે મોહ, ક્રોધે સર્વગુણથી વિમુક્ત થઈ આત્માનું ને સ્વરૂપથી
 અવસ્થાન તે મુખકુખને વિવેકથી તજવા તે અગત્ય હોવાથી, કુખને
 તજવાની ઇચ્છાવાળાએ મુખ પણ તજવું, કે તેથી જનના જગ મરણ
 ક્રોધાદિ ઉગ્રેદેશ થવા રૂપી પગમ પુરુષાર્થ ને અપવગ તે ધામ ક્રો-
 થવામાં તત્વજ્ઞ ને ક્રિમ મુખ્ય વાત છે હવે સશય આ પ્રયોજનનું
 રાજ્ય હોય —

આ શુ છે ? ક્રિમો ને મદિન પ્રત્યય તે મગય, જેના અંગે
 મૃત્તિ થાય તે માધ્ય તે પ્રયોજન — ૨૬

શુ ક્રિમ શબ્દ અને પાંચ પાઠ વપરાય છે, ને દ્રોહ કરે તે શાનો
 મિત્ર ? પ્રત્યય પાઠ વપરાય, શુ નહીં ? નિવાસપૂર્ણ પાઠ છે, શો
 વાધી શુ ? અપવાપૂર્ણ પાઠ છે, તાર શુ દેવ છે ? અનુતપાંચ પાઠ
 છે, આપનું શુ કરે ? નિત્ય પાઠ છે, પેનું શુ છે ? દૂર જાણવાથી,

પદાર્થ સામાન્ય જાણાયા છતાં, તેનું વિશેષ રૂપ ન જાણાયાથી સંદેહ થઈ પિતૃક પેદા થાય છે કે આ પ્રત્યક્ષ રૂપે જે આગળ જાણાય છે તે શું સ્થાણુ છે કે પુરુષ છે ? આવો સંદિગ્ધ એટલે કોઈ એક કોટિના જેમાં નિશ્ચય નહિ એવો અનેક કોટિના પરામર્શવાળો જે પ્રત્યય તે સંશય જાણવો. હવે પ્રયોજન સમજે કે જેના અર્થે એટલે જેની અભિલાષાથી પ્રવૃત્તિ થાય એટલે તે પદાર્થના સાધન માટે યત્ન થાય તે જે સાધ્ય, અર્થાત્ કર્તવ્યરૂપે ઇષ્ટ પ્રયોજન અથવા ફલ, જેની ઇચ્છાથી પ્રવૃત્તિ થાય, તેનું નામ પ્રયોજન જાણવું. પ્રમાણુની પ્રવૃત્તિ થવી તે પ્રયોજનમૂલક છે, એટલે પ્રમેયમાં પ્રયોજન અંતર્ભૂત છે તથાપિ જૂદું બતાવ્યું છે. હવે દૃષ્ટાંત અને સિદ્ધાન્ત વિષે કહે છે:—

જે વિવાદવિષય નથી તે દૃષ્ટાંત; ને સિદ્ધાન્ત તો સર્વતંત્રાદિ ભેદે કરીને ચતુર્વિધ છે—૨૫

ઇષ્ટ એટલે જાણાયલો છે. અંત એટલે નિશ્ચય જેમાં તે દૃષ્ટાન્ત વાદી પ્રતિવાદીનો જે પરસ્પર વિરુદ્ધ વાદ ચાલે છે તેનો જે વિષય ન હોય, એટલે કે જે વાદી પ્રતિવાદી ઉભયને સંમત હોય, તે દૃષ્ટાન્ત, એનો ઉપયોગ અનુમાનાદિમાં કરવો એમ તાત્પર્ય જાણવું. પાંચે અવધવ કહેવા જોઈએ ત્યાં એકલો દૃષ્ટાન્ત કહ્યો તેનું કારણ એ છે કે સાધ્યધર્મ અને સાધનધર્મ તેની વ્યાપ્તિ જેનાથી ગ્રહણ થઈ શકે તે દૃષ્ટાન્ત એકજ છે માટે તે જૂદા ગણ્યો છે. અન્વયવ્યતિરેકચુક્ત અર્થે ત્યાં સુધીજ વ્યભિચારી થઈ શકે છે, જ્યાં સુધી તેને દૃષ્ટાન્તનો ટેકો મળ્યો નથી. કહ્યું છે કે: વિચારનારના વિષયમાં આવેલો અર્થ ત્યાં સુધીજ ચાલે છે કે જ્યાં સુધી તેને દૃષ્ટાન્તનો ટેકો આપવામાં આવ્યો નથી. સિદ્ધાન્તનું સ્વરૂપ કહે છે કે સિદ્ધાન્ત તો ચાર પ્રકારનો છે. સર્વ-

તત્ર સિદ્ધાન્ત, પ્રતિતત્રસિદ્ધાન્ત, અધિકરણ સિદ્ધાન્ત, અલ્યુ
 પગમ સિદ્ધાન્ત સર્વતત્ર તેમા તત્ર એટલે શાસ્ત્ર એમ જાણવું,
 એટલે કે સર્વે શાસ્ત્રોને અપરિહ એવો ને સિદ્ધાન્ત તે સર્વતત્ર સિ
 ધ્ધાન્ત નેમકે પ્રમાણુ પ્રમેયના આધન છે, ઘાણુ ઇદ્રિય છે, ગ ધાદિ
 તેના વિષય છે, પ્રમાણુથી પ્રમેયના પરિચ્છે થાય, ઇત્યાદિ ગમાન
 તત્રમા પ્રસિદ્ધ અને પરતત્રમા અસિદ્ધ એવો ને સિદ્ધાન્ત તે પ્રતિ
 તત્ર સિદ્ધાન્ત યોગવાળાને વૈગયિકો ઇદ્રિયોનું ભૈતિકત્વ માને છે,
 માખ્યવાળા નથી માનતા, સાખ્યવાળા સર્વતી ઉત્પત્તિ સત્થી માને
 છે, નૈયાયિકાદિ સર્વને, સામગ્રીવશાત્ અસત્થી માને છે, ને જોના
 સદસત્ ઉત્પત્તિ માને છે એ સિદ્ધાન્તો પ્રતિતત્ર કહેવાય નેની સિદ્ધિ
 થતાની સાથે પ્રકૃત એવો અન્ય મિદ્ધાન્ત પણ પ્રમગને ઇધને
 સિદ્ધ થાય, તેનું નામ અધિકરણ સિદ્ધાન્ત નેમકે કાયત્વ એ
 હેતુ હળને સિલ્યાદિને બુદ્ધિમત્કાર્યત્વ સિદ્ધ થતાની સાથેન તે કાય
 રૂપે તેને જ્ઞવાને સમર્થ એવા કોઇ નિત્ય જ્ઞાનચ્છાપ્રયત્નાધારબૂત
 કારણની પણ સિદ્ધિ થઇજ ગઇ ત્રોઢ વાદીઓ પાતાની બુદ્ધિના
 ચમત્કાર જાણાવવા, અપરિક્ષિત એરી પણ કોઇ વસ્તુનો અલ્યુપ
 ગમ કરે છે, ને પછી તેના વિગયની પરીક્ષા ચલાવે છે, તે અલ્યુપ-
 ગમ સિદ્ધાન્ત શબ્દરૂપ છે એમ કોઇ કહે તો તેના અલ્યુપગમ
 કરીને પૂછે કે ત્યારે તે નિત્ય છે કે અનિત્ય છે ? એ રીતે પરીક્ષા ચ
 લાવે અર્થાત્ અનિષ્ટ એવું ને શબ્દનું દ્ર-યત્વ તે તકરારની ખાતર
 સ્વીકારી તેની પરીક્ષા ચલાવવી તે અલ્યુપગમ મિદ્ધાન્ત થયો હવે
 અન્યવાદિ ત્રણ તત્ત્વ વિષે કહે છે —

પ્રતિગમ, હેતુ, ખાત, ઉપનય, નિગમન, એ પાચ અવ
 યન, તર્ક મદેહોપનમ મારે થાય, જેમકે કાકાદિ મ પાતવી અન
 યથાહ છે (એમ જાણવું), તેમ સદેહને તર્ક પછી ને પ્રત્યય
 તે નિલય. — ૧૬ — ૭

અવયવ પાંચ છે: પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, દૃષ્ટાંત, ઉપનય, ને નિગમન. પ્રતિજ્ઞા એટલે પક્ષને ઉદ્દેશીને ધર્મધર્મીવચન, આ પર્વત વન્હિમાન છે. હેતુ એટલે સાધનરૂપ લિંગવચન તે, જેમકે ધૂમવાન છે માટે દૃષ્ટાંત એટલે ઉદાહરણ તે બે પ્રકારે હોય છે, અન્વય કે વ્યતિરેક. અન્વય એવું કે જે જે ધૂમવાન છે તે તે વન્હિમાન છે, જેમકે મહા-નસાદિ. વ્યતિરેક એવું કે વન્હિમાન નથી તે ધૂમવાન પણ નથી જેમકે જલાદિ ઉપનય એટલે હેતુના ઉપસંહાર કરવારૂપ વચન, જેમકે પ્રકૃત અનુમાનમાં, આ ધૂમવાન છે એમ કહેવું તે. નિગમન એટલે હેતુના ઉપદેશપૂર્વક સાધ્યધર્મના ઉપસંહાર કરવો તે, જેમકે ધૂમવાન છે માટે આ વન્હિમાન છે. અવયવ પછી તર્ક સમ-જાવે છે સંદેહોપરમ માટે તર્ક છે તે આ પ્રમાણે. વસ્તુસ્વરૂપ યથાર્થ સમજાય નહિ ત્યારે આ સ્થાણુ છે કે પુરુષ છે એવો સંદેહ થાય; તે સંશયને ટાળવા માટે અન્વયધર્માન્વેષણરૂપતર્ક પ્રયુક્ત થાય. તેનું ઉદાહરણ કહે છે. કાકાદિ સંપાત એટલે કાગડા વગેરે આવી આવીને બેસે, પડે, તે; તેનાથી પણ જે હાલ્યાવિના સ્થિર રહે છે તે આ અરણ્યપ્રદેશમાં સ્થાણુવિના બીજું નથી. અરણ્યમાં મનુષ્યનો સંભવ નથી, ને સ્થાણુધર્મમાત્રજ જણાય છે, માટે એ સ્થાણુજ છે. એજ વાત કહી છે કે આ અરણ્ય છે, સૂર્ય અસ્ત પામ્યો છે, અત્યારે અન્ન માનવ હોય એ શક્ય નથી, માટે આ જેના ઉપર કાકાદિ પક્ષી રહેલા છે તે સ્મરારિના (૧) નામવાણુજ હોવું જોઈએ. નિર્ણયનુ સ્વરૂપ હવે સમજાવે છે, કે સંશય અને તર્ક એ બે થયા પછી જે નિશ્ચય થાય તે નિર્ણય, જેમકે આ સ્થાણુજ છે; આ પુરુષજ છે; ઇત્યાદિ. હવે વાદનું સ્વરૂપ બતાવે છે:

આચાર્ય અને શિષ્ય વચ્ચે, પક્ષપ્રતિપક્ષનો પરિગ્રહ કરીને, અભ્યાસના હેતુથી, જે કથા થાય તે વાદ કહેવાય— ૨૮

(૧) સ્મરારિ એટલે શકર તેમનું નામ સ્થાણુ એવું છે, તે નામવાળો એટલે સ્થાણુ—થાભલો હોવો જોઈએ

વાદી અને પ્રતિવાદી, પક્ષ અને પ્રતિપક્ષનો જે આશ્રય કરે તેનું નામ કયા તે એ પ્રકારની વીતરાગકથા, ને વિનિગીધુકથા જ્યાં વિતરાગ એવા ગુરુ સાથે, તત્ત્વનિર્ણય માટે સ્વપક્ષસાધન અને પરપક્ષી અનુમાનાદિથી ઉપાલભ એટલે દૂધણ એ પ્રકારની, કથા શિષ્ય કરે તે વીતરાગ કથાવાદ કહેવાય વાદ છે તે પ્રતિપક્ષના સ્થાપનહીનપણું હોઈ શકે છે જ્યાં પ્રમત્તદ્વારાએ વિનિગીધુ એટલે વિનયાર્થી, જે પરાજય પામનાર છે તેની સાથે, લાભ પૂજા ખ્યાતિ આદિ કારણથી કથા પ્રવર્તાવે, તે, અથવા જ્યાં વીતરાગ પરાનુ શ્રદ્ધા તથા જ્ઞાનાકર સરસાગ્રાથે મપતે છે, તે, વા ૧, પ્રતિવાદી, સખા, અને મનિમાશ્રિક એ ચાર અગત્યની કથા તે વિનિગીધુકથા જાણવી તે જલ્પ તથા નિતડા કહેનાય છે કહ્યું પણ છે કે “તત્ત્વાધ્યવમાયના સરસાગ્રાથે, જલ્પ તથા નિતડા, બીજ પ્રસાદને સાચવવા માટે કાટાની વાડની પેઠે, (પ્રયોજવા પડે છે)” યથોપપન્ન લક્ષાગ્રયુક્ત છલ જાનિ કે નિગ્રહધ્યાન તેના સાધનજૂત જે દાષ તે જલ્પ પોતાના પક્ષના સ્થાપન વિના પરપક્ષને દાષ આપવા રૂપ તે વિતડા એ રીતે વા ૭ જ પ ને વિતડા સમજવા પણ પ્રકૃતને અનુસરીએ આચાર્ય એટલે આધ્યાપક, ગુરુ, શિષ્ય એટલે અધ્યતા, તે એ પક્ષ અને પ્રતિ-પક્ષનો પરિગ્રહ કરી, એટલે પક્ષ એટલે પ્રતિજ્ઞાદિ પૂર્વપક્ષ અને પ્રતિ પક્ષ એટલે ઉત્તરપક્ષ અર્થાત્ પૂર્વપક્ષથી વિરુદ્ધપક્ષ, તનો પરિગ્રહ એટલે સ્વીકાર કરી, કેવલ અભ્યાસના હેતુથીજ, ને પ્રામાણિક કથા કરે તે વાદ કહેવાય આચાર્ય પૂરપક્ષનો સ્વીકાર કરી બોલે છે, શિષ્ય ઉત્તરપક્ષનો અગીકાર કરી પૂર્વપક્ષને ખડે છે, એ રીતે પક્ષ પ્રતિપક્ષના સત્રકુચકી જ્યાં યથાર્થ તત્ત્વગ્રહણની બુદ્ધિથી, જલ્પ પરાજય હક્કમત્યાધનપેન રહી, ગુરુશિષ્ય વાત કરે તે વાદ જાણવો, હવે જલ્પ અને વિતડા સમજાવે છે —

હક્કમત્યાદિ દૂષણવાળી જે વિનિગીધુ કથા તે જલ્પ, ને તેજ જે પ્રતિપક્ષ વર્ણિત તે નિતડા. ૨૬.

વિનિગીધુ એટલે વિન્ય કરવાની ઇચ્છાથી ચલાવેલી ને કથા, એટલે કે વાદી પ્રતિવાદીએ કેવલ પરસ્પર વિન્યાર્થેજ આરંભેલી પ્રમાણુગોષ્ઠી, તે કેવી કે જેમાં છલ્લનતિનિગ્રહસ્થાનાદિ, જેનાં લક્ષણ હવાણાં કહેવાશે, તે રૂપી દોષ સામાને ચઢાવવાનું બની આવે, તે જલ્પ કહેવાય. કોઇ કહેશે છલ્લનત્યાદિ પરપક્ષમાં દૂષણ આરોપવું એ સત્પુરુષને યોગ્ય કહેવાય નહિ, તો તેનું ઉત્તર એ છે કે સન્માર્ગની પ્રતિપત્તિને અર્થે તેમ કરવું એ દોષવાળું ગણાતું નથી. સ્વપક્ષના સ્થાપનથી સન્માર્ગની પ્રવૃત્તિ થાય એમ જાણી, છલ્લનત્યાદ્યુપન્યાસથી પણ પરપક્ષમાં દોષનો સંભવ બતાવાતો હોય તો તે શિષ્ટસમત વાત ગણાય છે. કહ્યું છે કે: કુશિક્ષિત અને કૃતકૃતા અશ્લેષથી જેમનાં મુખ બકવાદ કરી રહ્યાં છે એવા, તે વિતંડા કરનારા નકામા પંડિતો. તેમને બીજા શા પ્રકારે છતી શકાત ! લોક તો ગતાનુગતિક છે, એટલે તેમનાથી છેતરાઇ કુમાર્ગ અઢે નહિ એટલામાટે કરુણાવાન્ મુનિએ છલાદિની યોજના બતાવી છે માટે સંકટ હોય કે તેવો પ્રસ્તાવ હોય ત્યારે છલાદિથી પણ સ્વપક્ષનું સ્થાપનકરવું યોગ્ય છે; પરપક્ષનો વિન્ય થતાં ધર્મધ્વસાદિ દોષ ઉદ્ભવવાનો સંભવ થાય તે કરતાં છલાદિ થકી પણ તે પક્ષનો પરાજય થતો હોય તો તે ઉત્તમ વાત છે. હવે વિતંડા બતાવે છે કે તેજ એટલે વિનિગીધુ કથાજ ન્યારે પ્રતિપક્ષવર્જિત હોય ત્યારે તે વિતંડા કહેવાય. વાદીએ જે કલ્પના કરી છે તેનાથી વિરુદ્ધ બીજા જે કલ્પના તે પ્રતિપક્ષ, તેવા પ્રતિપક્ષ વિવર્જિત એટલે વિનાની, એટલે પ્રતિપક્ષ સાધનાહીન, જે કથા તે વિતંડા. જે વિતંડીવાદી છે તે પોતાના પક્ષને સ્થાપ્યા વિના ગમે તે પ્રકારે પરોક્તને ક્ષપવા તત્પર રહે છે. હવે હેત્વાભાસાદિ ત્રણતરવ બતાવે છે:

અસિદ્ધાદિ તે હેત્વાભાસ, જલ્પતેદૂષનવોદક, જાતિ તે દૂષણાભાસ, જેનાથી પક્ષાદિ દૂષિત થતું નથી—૩૦

અસિદ્ધાદિ તે અમિદ્ધ, વિરુદ્ધ, અનૈકાંનિક, કાલાત્યથાપદ્ધિ, પ્રકરણસમ, એ પાંચ હેત્વાભાસ. તેમાં જેને પક્ષધર્મત્વ ન હોય

તે અસિદ્ધ, નેમ કે, શબ્દ નિત્ય છે, કેમકે કાર્ય છે પક્ષાદિ ત્રણેમા
 હોય તે અનૈકાતિક, નેમકે, શબ્દ નિત્ય છે કેમકે પ્રમેય છે હેતુના
 મધોગનો ને કાણ, તે પ્ર પક્ષ જ્ઞાનથી અબાધિત એવા પક્ષના પરિ-
 શ્રદ્ધના સમય તેને જાણુનો હવે એ સમયને પડતો મૂકી, અથવા એ
 સમયના ગયા (અત્યય) પછી, ને અપરિણામ પ્રયોજેલો અર્થાત્
 મત્પક્ષ પ્રમાણથી વિરુદ્ધ એવા પક્ષમા રહેતો, હેતુ તે કાલાત્મયાપ-
 દિષ્ટ અગ્નિ શીતલ છે, કેમકે કૃતક છે પ્રાણજ્ઞ દાડપીવા, કેમકે
 તે દૂધની પેઠે, દ્રવ દ્રવ્ય હોવાથી જેય છે સ્વપક્ષની બિદિમા તેમ
 પરપક્ષની સિદ્ધિમા પણ ને ત્રિષ્ટ હેતુ આવે છે તે પ્રકરણસમ,
 અર્થાત્ પ્રકરણમા, પક્ષમા, કે પ્રતિપક્ષમાં ને તુલ્ય હોય તે શબ્દ
 અનિત્ય છે, કેમકે પક્ષ કે સપક્ષમાનો એક છે, ન તેતુ ઉદાહરણ
 સપક્ષ છે, આત્ર એક વાદી કહે ત્યા બીજો કહે કે ને એ પ્રકારથી
 અનિત્યત્વ મધાતુ હોય તો નિત્યતાસિદ્ધિપણુ એમના એમ થઈ
 શકશે શબ્દ નિત્ય છે, કેમકે પક્ષ કે સપક્ષમાનો એક છે, ન તેતુ
 ઉદાહરણ સપક્ષ છે અથવા બીજી રીતે ઉદાહરણ આપીએ શબ્દ
 અનિત્ય છે, કેમકે તેનામા નિયમની ઉપવિધિ થતી નથી,
 ઉદાહરણ ધર તેનાથી ઉલટું અનુમાન કે શબ્દનિત્ય છે, કેમકે
 તેનામા અનિત્ય ધમની ઉપલબ્ધિ થતી નથી, ઉદાહરણ આકાશ આમ
 જે હેતુ જતાવી એ અનુભૂતિ કે ૧ તેમા એકે એકનાથી વધારે બલવાન
 ગણાય નહિ કે નેને લઈ જેમાત્ર એક જોડ પાડી સમય નિશ્ચય સ્થાના
 તર્જન છતા પણ આ હેતુભાસ, ન્યાયવિવેક કરનારને, વાદ થકી વસ્તુ-
 શુદ્ધિ ૧ ૩ગીઆપનામા ઉપયુક્ત છે, એમ જાણી જાદ તત્ત્વરૂપે
 ગણ્યા છે "છ-તેદૂપનવોદક" એમને કહ્યું છે તેમા 'દૂપનવોદક છે'
 એ ઉલટું ઉદાહરણ જાણુ, તે ઉપરથી તેતુ સ્વરૂપ પણ સમજ
 લેવું પરોપન્યસ્ત ને વાદ તેમા સ્વાભિમત કલ્પનાથી ને વચન

વિધાત કરવો તે છલ તે ત્રણ પ્રકારનો છે. વાક્યછલ, સામાન્યછલ, ઉપચારછલ. પરોક્તમાં અર્થાન્તરની કલ્પના કરવી, તે વાક્યછલ. નવી છે કંબલ જેની તે નવકંબલ કહેવાય, એમ નવ કંબલ દેવદત્ત એવું કહેતાં નવ એટલે નવ સંખ્યા એમ અર્થ ઉલટાવી એ દેવદત્તને નવ કંબલ ક્યાંથી ? એમ છલ કરે તે વાક્યછલ. સંભાવના વડે કરીને, અતિપ્રસંગવાળા એવા પણ સામાન્યને હેતુ કોટિમાં આરોપી તેનાજ જે નિષેધ કરવો તે સામાન્યછલ. અહો આ પ્રાક્ષણ છે, કેવો વિદ્યારણસંપન્ન છે ! એમ પ્રાક્ષણની સ્તુતિના પ્રસંગે કોઈ કહેકે પ્રાક્ષણનામાં વિદ્યારણસંપત્તિ હોય એમાં કહેવાનું શું ? તે સમયે છલવાદી પ્રાક્ષણત્વ સામાન્યને હેતુત્વ આરોપી, નિષેધ કરવા માટે, પરાન્યની યુક્તિ ચોજે છે કે પ્રાક્ષણત્વ એ અનૈકાંતિકહેતુ છે કેમકે પ્રાત્યમાં પણ હોય; જો પ્રાક્ષણમાં વિદ્યારણસંપત્તિ આવી જતી હોય તો પ્રાત્યમાં પણ હોવીજોઈએ કેમકે તે પણ પ્રાક્ષણ છે લાક્ષણિકપ્રયોગ હોય ત્યાં સુખ્યાર્થની કલ્પના કરીને જે વચનવિધાતની યુક્તિ થાય તે ઉપચારછલ કહેવાય. પક્ષગ રૂવે છે એમ કહેવાતાં છલવાદી કહેછે કે પક્ષગમાં સુતેલાં મનુષ્ય રૂવે છે, પક્ષગ નહિ, કેમકે તેને કાંઈ શુભ નથી. ગ્રંથકારે તો આત્રિવિધ છલનું સ્વરૂપ બતાવવા માટે ' કૂપનવોદક ' એટલું એકજ ઉદાહરણ વાક્યછલનું આપ્યું છે, કેમકે એમાં નવ એટલે નવું તે અર્થ તણ છલવાદી નવ એટલે નવ સંખ્યા એમ આરોપ કરી વચનવિધાત કરવા જાય છે. એ ઉદાહરણથી જ બીજા બે છલ-પ્રકાર પણ સમજી લેવા. હવે જાતિની વ્યાખ્યા ગ્રંથકાર કરે છે. જાતિ એટલે દૂષણાભાસ; અર્થાત્ અદ્વૈત છતાં પણ દૂષણવત્ આભાસે તે દૂષણાભાસ, જેનાથી પક્ષ હેત્વાદિ દૂષાતું નથી, કેમકે દાષ છે તે આભાસમાત્ર હોવાથી દૂષણ ચઢાવવા સમર્થ થતો નથી. વાદી કેવલ સમ્યક્હેતુ કે હેત્વાભાસનો પ્રયોગ કરે ત્યાં જ્યારે તે પ્રયોગમાનો દાષ ઝટ લઈને પ્રતીત ન થતો હોય, ત્યારે તેજ હેતુના પ્રતિગિબ જેવું કાંઈ જે કહેવું તે જાતિ કહેવાય. એના ચોવીશ ભેદ છે. તે

આ પ્રમાણે સાધાર્ય, વૈધાર્ય, ઉત્કર્ષ, અપકર્ષ, વણ્ય, અવણ્ય, વિકલ્પ, સાધ્ય, પ્રાપ્તિ, અપ્રાપ્તિ, પ્રસંગ, પ્રતિદષ્ટાત, અનુત્પત્તિ, સ શય, પ્રકરણ, અહેતુ અર્થાપત્તિ, અવિગ્રહ, ઉપપત્તિ, ઉપલબ્ધિ, અનુપલબ્ધિ, નિત્ય, અનિત્ય, કાર્યસમ ૧ સાધાર્યથી ને પ્રત્યક્ષ સ્થાન તે સાધાર્ય સમાજતિ, શબ્દ અનિત્ય છે કેમકે કૃતક છે, ઉદાહરણ ઘટ, આ પ્રયોગમાં સાધાર્ય પ્રયોગથી ને બીજી કહેણ, નેમકે અનિત્ય એવા ઘટની જોડેના સાધાર્યથી, કૃતકત્વ એ હેતુને વધ, શબ્દને અનિત્ય કહેતા હો, તો નિત્ય એવા આકાશની જોડેના સાધાર્યથી, અમૂર્તત્વ એ હેતુ લઈ, શબ્દને નિત્ય પણ કહી શકાયો, તે સાધાર્ય મમાજતિ ૨ વૈધાર્યથી પ્રત્યક્ષસ્થાન તે વૈધાર્ય સમાજતિ શબ્દ અનિત્ય છે, કેમકે ઘટની પેઠે કૃતક છે એ સ્થલે શબ્દ નિત્ય છે, કેમકે અમૂર્ત છે, એ વૈધાર્ય પ્રત્યક્ષસ્થાન યગે, કેમકે અનિત્યત્વ ને છે તેથી મૂર્તત્વ સાથે જોડે નેમકે ઘટાદિમા, ત્યારે નિત્ય એવા આકાશ સાથે વૈધાર્યથી કૃતકત્વ એ હેતુ લઈ શબ્દનુ અનિત્યત્વ કહેણ, તો અનિત્ય ઘટાદિના વૈધાર્યથી અમૂર્તત્વ એ હેતુ લઈ, આકાશાદિની પેઠે શબ્દનુ નિત્યત્વ પણ કહી શકાયો ૩ ૪ ઉત્કર્ષ આ અપકર્ષથી પ્રત્યક્ષસ્થાન તે ઉત્કર્ષમમા અને અપકર્ષ મમાજતિ બાણથી ને ઉદાહરણ ઉપરઆને છે તેમાજ દષ્ટાન્તના ધમનુ કિ ચિત્ર સાધાર્ય સાધ્યધર્મમા ઉપપાદન કરી, ઉત્કર્ષ સમાજતિ પ્રયોગ સકાય છે ને ઘટની પેઠે કૃતક હોવાથી શબ્દ અનિત્ય હોય તો ઘટની પેઠે જ મૂર્ત પણ થવો જોઈએ મૂર્ત તો શબ્દ છે નહિ, ત્યારે ઘટની પેઠે અનિત્ય પણ ન હો, એમ જાતિ પ્રયોગથી શબ્દને વિષે કાઈક ઉત્કર્ષનુ આપાન કર્યું અપકર્ષ તે એ પ્રકારે કે દષ્ટાત ને ઘટ તે કૃતક છે પણ તેની સાથે જ શ્રવણગોચર નથી, માટે ઘટના ને શબ્દના સાધાર્યથી જ ન્યારે અનુમાન થાય છે ત્યારે શ્રવણગોચર ન થવા રૂપ ધર્મ શબ્દમા પણ આવેલા નોઈએ એમ શબ્દનો અપકર્ષ, ને થવો અગત્ય છે ૫—૬ વણ્ય અને અવણ્યથી ને પ્રત્યક્ષસ્થાન તે વણ્યસમા અને અવણ્યસમા-

જાતિ જાણવી. જેનું ખ્યાપન કરવાનું છે તે વર્ણ, ન તેથી વિપરીત તે અવર્ણ, એ વર્ણ અવર્ણ એવા જે સાધ્ય અને દષ્ટાંતના ધર્મ તેના વિપરીત જાતાવવા વર્ણ અવર્ણ જાતિ પ્રયોજાય છે. કૃતકત્વ એ જે પ્રકારે શબ્દધર્મ છે, તે પ્રકારે તે ઘટધર્મ નથી, ન જેવો ઘટ ધર્મ છે તેવો શબ્દધર્મ નથી. સાધ્ય અને દષ્ટાંતના જે ધર્મ તે તો તુલ્ય હોવા જોઈએ, પણ અત્ર તો એથી ઉલટું છે, કેમકે કૃતકત્વ જે પ્રકારે ઘટધર્મ છે તે પ્રકારે શબ્દધર્મ નથી, કેમકે ઘટનું જે કુંભકારાદિથી પેદા થવું તે કૃતકત્વ જૂદું છે, ન શબ્દનું જે તાદ્વોષાદિથી ઉત્પન્ન થવું તે કૃતકત્વ જૂદું છે. ૭. ધર્માંતર વિકલ્પથી જે પ્રત્યવસ્થાન તે વિકલ્પ સમાજાતિ. કૃતક એવું જે જે છે તેમાં કેટલુંક રૂની રજાઈનેવું મુદ્દુ પણ છે, કુકારાદિ જેવું કઠિન પણ છે, એજ પ્રમાણે કૃતક છતાં તેમાંનું કેટલુંક ઘટાદિ જેવું અનિત્ય પણ હોય, ને શબ્દાદિ જેવું નિત્ય પણ હોય. ૮. સાધ્યસાધ્યનું પ્રતિપાદન કરીને જે પ્રત્યવસ્થાન તે સાધ્યસમાજાતિ. જો યથાઘટ તથા શબ્દ એ અનુમાન હોય તો યથા શબ્દ તથા ઘટ એ પણ આવવુંજ જોઈએ. જેમ શબ્દ સાધ્ય છે તેમ ઘટ પણ સાધ્ય થાય; એમ થાય ત્યારે જે સાધ્ય છે તેજ સાધ્ય દષ્ટાંત થઈ શકે નહિ, એટલે વૈદ્ય-ક્ષણે આવવાથી સુતરાં દષ્ટાંતજ નહિ મળે ૯-૧૦ પ્રાપ્તિ ને અપ્રાપ્તિ એ રૂપ વિકલ્પથી જે પ્રત્યવસ્થાન તે પ્રાપ્તિસમા અને અપ્રાપ્તિસમાજાતિ કહેવાય. કૃતકત્વ એવો જે હેતુ માન્યો છે તે પ્રાપ્તિ-સાધ્યને સાધે છે કે અપ્રાપ્તિને ? પ્રાપ્તિને સાધતો હોયતો જ્યાં ઉલચે વિદ્યમાન હોય ત્યાં તેમની પ્રાપ્તિ થઈ શકે, પણ સત્ અને અસતની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, ને ઉલચે સત્ છે ત્યાં કીચુ કોનું સાધ્ય કે સાધન મનાય ? અપ્રાપ્તિ સાધ્યને સાધનાર હેતુ માનો તો અપ્રાપ્તિનું સાધ-વુંજ અયુક્ત છે, કેમકે તેમાં અતિપ્રસંગ આવે છે. ૧૧ પ્રસંગ-પાદન કરીને જે પ્રત્યવસ્થાન તે પ્રસંગ સમાજાતિ. જો અનિત્ય ત્વસાધવામાં કૃતકત્વ હેતુ છે, તો કૃતકત્વ સાધવામાં કીચો હેતુ માનશે ? ૧૨ પ્રતિદષ્ટાંતથી પ્રત્યવસ્થાન તે પ્રતિદષ્ટાંતસમાજાતિ.

શબ્દ અનિત્ય છે, કેમકે ઘટની પેઠે, પ્રયત્નાનન્તરીયક છે, જ્યમ કહે
 તેની સામે જાતિવાદી કહે કે જેમ ઘટ પ્રયત્નાનન્તરીયક હોવાથી
 અનિત્ય છે, તેમ પ્રતિદૃષ્ટાંતમાં નિત્ય જોવું ને આકાશ તે પણ
 પ્રયત્નાનન્તરીયક છે, કેમકે કૃપખનનના પ્રયત્ન પછીજ તેની
 ઉપવચ્છિ થાય છે આ પ્રકારની ને જાતિ તે અનેકાન્તિકત્વ રૂપ
 દ્વાયની ઉદ્ભાવના કરતાં જૂની જાણી કેમકે જગત્પરથી પ્રચુત
 થાય છે ૧૩ અનુત્પત્તિથી ને પ્રત્યવસ્થાન તે અનુત્પત્તિ સમા-
 જાતિ અનુત્પત્તિ જોવા શબ્દાખ્ય ધર્મોમાં કૃતકત્વ એ ધર્મ કયા રહેલો
 હોય છે ? માટે હેતુનોજ અભાવ હોવાથી અનિત્યત્વ અસિદ્ધ છે
 ૧૪ સાધ્યસમા અને વૈધ્યસમા ને જાતિ આગળ કહી
 તેનોજ ન્યારે સશયથી ઉપગ હાજ કરાય ત્યારે તે સશયસમા
 જાતિ શુશબ્દ, ઘટ સાધ્યને જાણ કૃતકત્વ વાળો હોવાથી અનિત્ય
 છે કે ઘટ વૈધ્યને જાણ અમૂર્તત્વવાળો હોવાથી નિત્ય છે .
 ૧૫ દ્વિતીય પક્ષના ઉત્થાપનની શુદ્ધિથી, જાતિ એજ સાધ્ય-
 સમા અને વૈધ્યસમાજાતિ ન્યારે પ્રયોજ્ય ત્યારે તે પ્રકરણ-
 સમાજાતિ જાણવી શબ્દ અનિત્ય છે, ધરની પેઠે કૃતકત્વને લાધે
 એ એજ શબ્દ નિત્ય છે, શબ્દત્વની પેઠે શ્રવણગોચર છે માટે, એ
 ઉદ્ભાવન પ્રમાર રૂપ જાતિ થાય એ પ્રમાણે આ જાતિનું નાનાત્વ
 છે ૧૬ ત્રૈકલિક અનુપપત્તિથી હેતુનું પ્રત્યવસ્થાન તે અહેતુ
 સમાજાતિ હેતુ જોલે સાધ્ય તે સાધ્યમાં પૂર્વ, ઉત્તર, કે સાધ્યની
 માથે, તેજ ગમે ને પૂર્વ હોય તો સાધ્ય ન હોય એટલે સાધવાનું
 શુ રહ્યું ? ને ઉત્તર કાલે હેતુ હોય તો સાધ્યકચારનું એ સિદ્ધ્ય છે
 એટલે સાધ્યનું શુ કામ રહ્યું ? ત્યારે સાધ્યસમાજાતિ હેતુ માની
 એ તો ગયના લાગ્યા જાણી શીગડાની પેઠે તે બેની વચ્ચે સાધ્ય
 સાધ્યનભાવ કેમ ઘટે ? ૧૭ અર્થાપત્તિથી ને પ્રત્યવસ્થાન તે
 અર્થાપત્તિમાજાતિ ને અનિત્ય સાથે સાધ્યવાળા પ્રત્યકત્વને
 લાધે શબ્દનું અનિત્યત્વ અર્થાપ સિદ્ધ હોય તો નિત્યની સાથે સાધ્ય

પાળા હેતુને લીધે નિત્ય છે એમ પણ કાં નહિ? કેમકે નિત્ય સાથે
 સાધર્મ્યનાળા અમૂર્તત્વાદિ ધર્મ છેજ. આવો જે ઉદ્ધાવનપ્રકાર
 તે અર્થાપત્તિસમાજતિ. ૧૮. અવિશેષના આપાદનથી જે
 પ્રત્યવસ્થાન તે અવિશેષસમાજતિ. જે શબ્દ અને ઘટ ઉભયનો
 ધર્મ એક કૃતકત્વ છે એમ કહેતા હો તો સમાન ધર્મના યોગે કરીને
 તેમની વચ્ચે કશો વિશેષ રહે નહિ, ન એ જે પદાર્થ એકજ ગણાય,
 જે રીતે તો પદાર્થમાત્રનું એકત્વ સિદ્ધ થવા જશે. ૧૯.
 ઉપપત્તિ થકી પ્રત્યવસ્થાન તે ઉપપત્તિસમાજતિ. જે કૃતકત્વો
 પપત્તિથી શબ્દનું અનિત્યત્વ સિદ્ધ હોય તો અમૂર્તવોપપત્તિથી-
 નિત્યત્વ પણ કાં સિદ્ધ ન હોય? એમ જે પક્ષે ઉપપત્તિ બતાવી ન
 અનધ્યવસાય કરી બતાવવો એજ વિવક્ષિત છે; એટલે આપણ
 એક ઉદ્ધાવન પ્રકાર જાણવો. ૨૦. ઉપલબ્ધિથી પ્રત્યવસ્થાન તે
 ઉપલબ્ધિસમાજતિ. શબ્દ અનિત્ય છે પ્રયત્નસાધ્ય હોવાથી,
 એમ કહે ત્યાં જાતિ વાદી કહે કે પ્રયત્ન સાધ્યહોવાનું એ અનિત્યત્વનો
 સાધક હેતુ નથી, કેમકે સાધ્યહેતુ તો તે કહેવાય કે જેના વિના
 સાધ્યની ઉપલબ્ધિજ બને નહિ પ્રયત્નસાધ્યત્વ વિના પણ વિદ્યુદા-
 ત્તિમાં અનિત્યત્વ છે. તેજ પ્રમાણે કવચિત્ વાયુવેગે ભાગેલી
 વનસ્પતિથી પેદા થયેલા શબ્દમાં પણ તેમજ સંભવે છે. ૨૧.
 અનુપલબ્ધિથી પ્રત્યવસ્થાન તે અનુપલબ્ધિસમાજતિ. પૂર્વોક્ત
 પ્રયત્ન સાધ્યત્વ એ હેતુવાળા અનુમાનમાં જાતિવાદી કહે કે શબ્દ
 પ્રયત્નસાધ્ય નથી, કેમકે ઉચ્ચારણ પૂર્વે પણ છેજ, અને જે નથી
 જાણાતો તે તો માત્ર આવરણયોગે કરીનેજ છે. આવરણનો
 અનુપલંબ હોય તો પણ શબ્દનો હિપલંબ થતો નથી એટલે ઉચ્ચારણ
 પૂર્વે શબ્દ છેજ નહિ એમ કોઇ કહે તો તે ભરાબર નથી. અત્ર જે
 અનુપલંબ એટલે અનુલબ્ધિ તે આત્માને વિષે છે કે નથી? જે
 છે એમ કહે તો જે આવરણને વિષે અનુપલંબ છે, તે આવરણનો
 જે રીતે અનુપલંબ છે તેજ રીતે, આવરણાનુપલંબનો પણ અનુપલં-
 બ થશે. આવરણાનુપલંબનો અનુપલંબ એટલે આવરણાનુપલંબનો

(૯૧)

અભાવ થયો, એટલે આપણા પવનનો લાવ થયો, ન તેમ થયું
 એટલે માટીથી દટાયલા મૂલાં નેમ જડ પડતા વ્યસ્ત થાયછે તેની
 પેઠે સખદનું પાણુ ઉચ્ચાગણુ પૂર્વે અસ્તિત્વ સિદ્ધ થયું હવે નોબીને
 પસ લઇને કદો કે આત્મામાં અનુપવિધિ નથી તો અનુપવલ પોતે
 જ સ્વરૂપથી નથી એમ થયું, એટલે અનુપવિધિનો અભાવ અર્થો
 તુલ્યપરિધિન થઇ, ન તેમ પાણુ ઉચ્ચારણુ પૂર્વે સખદનું અસ્તિત્વ
 સિદ્ધ થયું એમ લભયથાપણુ મયલ સાધ્યતાનો અભાવ આવવાથી
 સખદ નિત્ય છે રૂ આધારને નિત્ય અનિત્ય એમ વિકલપથી
 તપાસી તેનું નિત્યતા પ્રતિપાદન કરવું તે નિત્યસમાભવિ સખદ
 અનિત્ય છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરી ત્યાં ભવિષ્ય સિદ્ધ કરે છે સખદ
 ની અનિત્યતા કહી તે અનિત્ય છે કે નિત્ય છે? ને અનિત્ય હોય
 તો તો તે અવશ્ય જતી રહેવાની છે, એટલે તે સમયે સખદ નિત્ય
 થાતો ને નિત્ય હોય તો અનિત્યતા રૂ ને ધર્મ તે નિત્ય રૂંધો,
 એટલે તેમ આશ્ચર્ય પાણુ નિ ય દોરો ને એ, અર્થાત્ અમ પાણુ
 સખદ નિત્ય થાતો રૂ એમ રીતે આમાત્રનું અનિત્યતા ઉપાદ-
 ન કરીને જે મ યવગ્ધાન, ને અનિત્ય સમાભવિ, અનિત્યતા ત્રીય
 સખદને ઘટાયે માધ્યમ્ય છે એમ માનીને સખદનું અનિત્યતા પ્રતિપાદન
 થવું હોય તો પદ્યમાત્રને ઘટ માયે માંડ ને માંડ માધ્યમ્ય તો છે એટ-
 લે તેમનું પાણુ અનિત્યતા માનો ને એમ કદો કે બીજા પદ્યોને
 માધ્યમ્ય હતા પા અનિત્યતા રૂ, તો સખદને પાણુ મામાટે
 માનવું, અનિત્યતા માત્રા ઉપાદનપૂર્વક દોવાથી અવિશેષ
 સમાભવિ હતા આ ભવિષ્ય છે રૂ મયલપર્યંતુ નાનાત્વ
 લગી જે મયલગ્ધાન ને ઈમમાભવિ સખદ અનિ ય છે કેમકે
 મયલગ્ધાન છે એમ કહા, એ નો ભવિષ્ય રૂ મયલ છે તે એ
 મયલ છે, અર્થાત્ મયલનો અમલ ઉત્પન્ન થાય, નેમકે ઘટાદિ,
 રૂમકે મયલ અ ય નાદિ રૂ માત્રે રૂમકે રૂમકે મયલનું નાનાત્વ
 રૂમકે મયલ, એમકે રૂમકે રૂમકે રૂમકે મયલનું નાનાત્વ
 રૂમકે મયલ થાય છે કે મયલમાત્રા રૂમકે રૂમકે મયલનું
 મયલ માત્ર છે એમ મયલમાત્ર રૂમકે રૂમકે રૂમકે

આ પ્રમાણે ઉર્લવન, વિષય, અને વિકલ્પ, એમના અનંત ભેદને લઈ જાતિ પણ અનંત છે. તથાપિ શુદ્ધ ઉદાહરણ બતાવવાની ઇચ્છાથી આટલા ચોવીસ ભેદને દર્શાવ્યા છે. વાદીના ઉપર જાતિનો પ્રયોગ થાય ત્યારે તેનું પ્રતિસમાધાન કરવા માટે તો પક્ષધર્મત્વાદિ અનુમાનલક્ષણની પરીક્ષા છે તેજ કરવી જોઈએ; કેમકે જે અતિવિશુદ્ધ હેતુ હોય તો તે ઉપર આવો કચરો ટકી શકે નહિ. કૃતકત્વ, પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વ અથવા પ્રગત્નસાધ્યત્વ, એ જે જે હેતુ તેમને અનિત્યત્વ સાથેજ દૃઢ વ્યાપ્તિ છે તેથીજ શબ્દનો અનુપલ્લંગ થાય છે, આવરણાદિને લીધે નહિ, એમ જાતિવાદીને યથાર્થ ઉત્તર કહેવું, પણ જાતિનું ઉત્તર આપવા બેસવું નહિ, કેમકે એમ તો અસામાન્ય પેદા થઈ આવે, ને મૂલવાત દર રહી જાય. હવે નિગ્રહસ્થાન કહે છે:—

નિગ્રહસ્થાન તે કે જે પ્રતિજ્ઞાહાનિસંન્યાસ વિરોધાદિ ભેદથી સામા નિગ્રહ પામે. —૩૧

પ્રતિજ્ઞા હાનિ આદિ અપરાધથી જે તે રીતે સામાનાણુમ નિગ્રહ પામે એટલે વાદ કરતાં બંધપડે તેનું નામ નિગ્રહસ્થાન, અર્થાત્ નિગ્રહ એટલે પરાજય તેનું સ્થાન એટલે કારણ—હાનિ, સંન્યાસ, વિરોધ એ પ્રત્યેક શબ્દ પ્રતિજ્ઞાશબ્દ સાથે ચોજવો, કેમકે પૂર્વોક્ત ત્રણ શબ્દનો દ્વંદ્વસમાસ છે, ને પછી તેનો પ્રતિજ્ઞાશબ્દ સાથે તત્પુરુષ છે એટલે પ્રતિજ્ઞાહાનિ, પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસ, પ્રતિજ્ઞાવિરોધ, એ આદિ નિગ્રહસ્થાન જાણવાં. આદિ શબ્દવડે કરીને આ ત્રણ સિવાય બીજા જે અનુક્રમભેદ છે તે પણ સમજવા. નિગ્રહસ્થાનના સામાન્યતા જે પ્રકાર છે: વિપ્રતિપત્તિ, ને અપ્રતિપત્તિ, વિપ્રતિપત્તિ એ કે સાધનાભાસમાં સાધનબુદ્ધિ, અથવા દૂષણભાસમાં દૂષણબુદ્ધિ; અપ્રતિપત્તિ એ કે સાધનનું અદૂષણ, કે દૂષણનું અનુધ્વરણ. એમાં સમજવાનું એ છે કે વાદીનો પરાજય જે પ્રકારે થઈ શકે, એક એ કે કર્તવ્યની તેને પ્રતિપત્તિજ ન થાય, ને બીજું એ કે પ્રતિપત્તિ થાય તો વિપરીત થાય. વિપ્રતિપત્તિ અને અપ્રતિપત્તિના ભેદવડે કરીને નિગ્રહસ્થાન બાવીશ છે: પ્રતિજ્ઞાહાનિ, પ્રતિજ્ઞાતર, પ્રતિજ્ઞાવિરોધ, પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસ, હેત્વંતર, અર્થાતર, નિરર્થક, અવિજ્ઞાતાર્થ, અપાર્થક, અપ્રાપ્ત-

કાવ, ન્યૂન, અધિક, પુનરુક્ત, અનનુભાષણ, અજ્ઞાન, અપ્રતિભા, વિદ્વેષ, મતાનુસાર, પર્યનુયોજ્યોપેક્ષણ, નિરનુયોજ્યાનુયોગ, અપ સિદ્ધાન્ત, હેત્વાભાસ એમાં અનનુભાષણ, અજ્ઞાન, અપ્રતિભા, વિદ્વેષ અને પર્યનુયોજ્યોપેક્ષણ એટલા અપ્રતિપત્તિમકાર જાણવા, ને બીજા વિપ્રતિપત્તિમકાર જાણના ૧ હેતુને અનેકાંતિક બતાવતા, પ્રતિદષ્ટાતનો જે ધર્મ તે પોતાના દષ્ટાતમા સ્વીકારવો એ પ્રતિજ્ઞાહાનિ નામનું નિગ્રહસ્થાન થયું શબ્દ અનિત્ય છે કેમકે ઇદ્રિયવિષય છે, ધરની પેઠે એમ વાદીએ કહ્યું ત્યા પ્રતિવાદી કહે કે ઇદ્રિયવિષયકત્વ તે તો સામાન્ય જે નિત્ય છે તેમા પણ જાણાયછે, માટે એ હેતુ અનેકાંતિક છે, ત્યારે જે વાદી કહે કે તો બલે ઘટ પણ સામાન્યની પેઠે નિત્ય થાજી, તો એજ તેણે પોતાની મૂલ્યપ્રતિજ્ઞાની હાનિ કરી, કેમકે એ શી તે તો શબ્દ પણ નિત્ય થવા ગયો માટે પ્રતિજ્ઞાહાનિ, એ નિગ્રહસ્થાનથી, વાદી ૧ પાનજ્ય થયો ૨ પ્રતિજ્ઞાત જે અર્થ તેના પ્રતિપેધ પ્રતિવાદી કરે ત્યારે એમ કહેતું કે પ્રતિજ્ઞાત જે ધર્મો છે તેના અન્યધર્મને અમે તો સાધવા ઇચ્છીએ છીએ, એ કાષ્ઠનું નામ પ્રતિજ્ઞાતર શબ્દ અનિત્ય છે કેમકે ઇદ્રિયવિષય છે એમ વાદીએ કહ્યું ત્યા પ્રતિવાદીએ સામાન્યનું હિદાહરણ લઈ ઇદ્રિયવિષયત્વ એ હેતુનો વ્યભિચાર બતાવ્યો, ત્યારે પાછો વાદી કહે કે એ વાત હીક છે પણ ઇદ્રિયવિષય જે સામાન્ય તે નિત્ય છે પરંતુ અર્વગત છે, અને મહૂત જે શબ્દ તે તો અમવગત છે, એટલે એટલા વિરોધને લઈનેજ તેનું અનિત્યત્વ માનવું, આ જે કહેવું તે પ્રતિજ્ઞાતર થયું, કેમકે શબ્દ અમવગત છે એમ હવે પ્રતિજ્ઞા થઈ, ને પૂર્વની જે પ્રતિજ્ઞા તે ગઈ, માટે એજ વાદીનું નિગ્રહસ્થાન થયું ૩ પ્રતિજ્ઞા અને હેતુનો વિરોધ તે પ્રતિજ્ઞાવિરોધનામનું નિગ્રહસ્થાન ગુણવ્યતિરિક્ત તે દ્રવ્ય, કેમકે રૂપાદિ કરતા અન્ય પદાર્થની અનુપજ્ઞિ છે આણું જે કહેવું તેજ પ્રતિજ્ઞા અને હેતુના વિરોધરૂપ છે જે ગુણવ્યતિરિક્ત તે દ્રવ્ય એમ હોય, તો રૂપાદિ કરતા અન્યપદાર્થની અનુપજ્ઞિ કયા રહી? અને જે રૂપાદિ કરતા અન્ય પદાર્થ તે અનુપજ્ઞિ હોય તો ગુણવ્યતિરિક્ત તે દ્રવ્ય એ કેમ થઈ શકે? માટે પ્રતિજ્ઞા અને હેતુના વિરોધરૂપ પ્રતિજ્ઞાવિરોધના-

મે નિગ્રહસ્થાનથી વાદીનો પરાજય થયો. ૪. પ્રસંગત જે સાધન તે પ્રતિ-
 વાદીએ દૂષિત કર્યું, તે સમયે તેનો ઉદ્ધાર કરવાની શક્તિ ન હોવાથી.
 પ્રતિજ્ઞાનેજ છુપાવવા પ્રયત્ન કરવો તે પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસ. શબ્દ અનિ-
 ત્ય છે કેમકે ઇંદ્રિયવિષય છે એમ વાદી કહે ત્યાં પ્રતિવાદી સામાન્યતા
 ઉદાહરણથી ઇંદ્રિયવિષયત્વ એ હેતુનું અનૈકાંતિકત્વ બતાવે ત્યારે વાદી
 કહે કે શબ્દ અનિત્ય છે એ દોષ કહે છે? તો તે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો
 સંન્યાસ કરવાથી પરાજિત થાય. ૫. અવિશેષવાળો હેતુ કહેતાં તેનો
 પ્રતિષેધ થાય ત્યારે તેનું વિશેષણ કહેવું તે હેત્વન્તર નામનું નિગ્રહ-
 સ્થાન. જે ઉદાહરણ આણે છે તેમાં તેમાંજ હેતુને જ્યારે સામાન્યપ્રતિ-
 વ્યભિચાર બતાવી દુષ્ટ જાણાવવામાં આવે, ત્યારે જાતિમત્તર સાથે ઇન્દ્રિ-
 યવિષયત્વ જોઈએ એમ વિશેષણનું ઉપાદાન કરવું તે હેત્વન્તર થયો,
 ને એ નિગ્રહસ્થાન થયું. ૬. પ્રકૃતાર્થ કરતાં અર્થાન્તર જે તે પ્રસંગને
 ઉપયોગી ન હોય તે કહેનારો અર્થાન્તર એ નિગ્રહસ્થાનથી પરાજય
 પામે. શબ્દ અનિત્ય છે; તે કૃતકત્વ એ હેતુને લીધે; ત્યાં હેતુ શાને
 કહેવો કે હિ ધ્રાતુને તુ પ્રત્યય કરવાથી જે કૃદંતપદ થાય તે હેતુ એવું
 થાય; પદ જે છે તે નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ, નિપાત, એ રીત ચાર
 પ્રકારનું છે. એમ જે ઉત્તરોત્તરનું વ્યાખ્યાન કરી અપ્રકૃતતાત લખા-
 વવી તે અર્થાન્તરનિગ્રહસ્થાન. ૭. કહેવાના તાત્પર્ય વિનાનું અને
 કેવલ વર્ણાનુપૂર્ણમાત્રવાળું એવું કાંઈ પ્રયોજવું તે નિર્રથક. શબ્દ
 અનિત્ય છે કે અ ટ ત પના ગ જ ડ દ બત્વને લીધે ધ ઝ ઢ ધ્વ લની પેઠે.
 આવું કહેવામા કરેલા અર્થ નથી તેથી, અથવા સાધ્યપ્રતિતે કર્યા
 ઉપયોગનું નથી તેથી, એ નિર્રથ નામે નિગ્રહસ્થાન થયું. ૮ સાધન-
 વાક્ય અથવા દ્વિપદવાક્ય જે ત્રણવાર કહ્યા છતાં પણ પરિપૂર્ણ થી કે પ્રતિ-
 વાદીથી સમજી શકાય નહિ તે, કિલ્લજ્જશબ્દ, અપ્રસિદ્ધપ્રયોગ, અતિ-
 હસ્યોચ્ચાર, એ પ્રકારનું જે હોય, એ બધું અવિજાતાર્થ નામે નિગ્રહ-
 સ્થાન કહેવાય. અસામર્થ્યનો એક એ પણ પ્રકાર છે માટે એ નિગ્રહ-
 સ્થાન છે. ૯. પૂર્ણપરઅસ ગત એવો પદસમૂહ પ્રયોજવાથી અપ્રતિષ્ઠિત
 વાક્યાર્થ તે અપાર્થકતામે નિગ્રહસ્થાન. દશ દાડિમ, છ અપૂપ, અને
 કુંઝમની જિનપલ્લ પિંડ ઇત્યાદિ. ૧૦. પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપ-

નય, નિગમન એ જ ક્રમ છે તેનું ઉલ્લેખ કરી, અવયવોનો વિપરી-
 સ કરી, જે અનુમાનપ્રયોગ કરે, તે અપ્રાપ્તકાલ નામે નિગ્રહસ્થાન,
 કેમકે પોતાને જે રીતે પ્રતિપત્તિ થઈ તે રીત કરતા પારકાને પ્રતિપત્તિ
 કરાવવામા ઉલ્લટી રીત વેતી તે અયોગ્ય છે ૧૧ પણ અવયવ વાક્યના
 પ્રયોગને સ્થાને એકાદ બે અવયવહીન વાક્યનો પ્રયોગ કરવો તેજ
 ન્યૂનનામે નિગ્રહસ્થાન, કેમકે પ્રતિજ્ઞાદિ પાએ અસ્યવ પારકાને સમ-
 ભાણ પાડવામા ઉપયોગના છે ૧૨ એકજ તેનુંથી કે એકજ ઉદાહરણથી
 કાંઈ વાત પ્રતિપાદિત કરી તેમા પાછો બીજો હેતુ કે બીજું ઉદાહરણ
 આપવું એ અધિક્ષનામે નિગ્રહસ્થાન, કેમકે એમ કહેવું એ નિમ્ન-
 યોગ્ય છે ૧૩ શબ્દ કે અર્થની પુનરુક્તિ તે પુનરુક્તનામે નિગ્રહ
 સ્થાન, પણ એક અનુવાદમા નહિ શબ્દ પુનરુક્ત ત્યાં જાણવું કે
 જ્યાં શબ્દજ પુન ઉચ્ચારાય, જેમકે શબ્દ અનિત્ય છે, શબ્દ અનિત્ય
 છે ઇત્યાદિ અર્થપુનરુક્ત તે એ કે જ્યાં અર્થને એક શબ્દમાં કહી પછી
 ફરીથી તે શબ્દના પર્યાયથી કહેવો જેમકે શબ્દ વિનાશી છે કેમકે
 પુનિ છે જ્યાં અનુવાદ હોય ત્યાં તો પુનરુક્તિએ દાવ નથી, જેમકે
 હેતુના ઉપદેશપૂર્વક પ્રતિજ્ઞાનું પુનર્વચન તે નિગમન ૧૪ પરિવદ્ધ
 થી મળતેલું ને વાદાંત્રાણનાર કહીબતાવેલું, એવું હતા જેનું
 મત્યુચ્ચારણ થઈનકતું નથી તે, પ્રતિપાદીનું, અનુમાનાણનામે
 નિગ્રહસ્થાન જાણવું જે મત્યુચ્ચાર કરો શકનો નથી તે માં આધારે
 દૂષણ કહ્યું? ૧૫ પરિવદ્ધ જાણીગણો હોય પણ પ્રતિપાદી ન સમજી
 શકે હોય એવું જે વાદીનું કહેવું તે પ્રતિપાદીનું અજ્ઞાન નામે
 નિગ્રહસ્થાન, કેમકે ઉત્તરનો વિના જોના જાણ્યામાં નથી તે શું
 બોલે? આ અનુમાપણ નથી કેમકે જેનું જાણ્યા પછી ન બોલવા
 રૂપ નથી ૧૬ પરખતનું ગ્રહણ થયું હોય, તેનું અનુમાપણ કરી
 બતાવ્યું હોય, હતા તેનું ઉત્તર નહોતું એ અપ્રતિબાનામે નિગ્રહ
 સ્થાન ૧૭ કાર્યવ્યાગ ગયકી કથાના વિરોધે તે વિદેશનામે નિગ્રહસ્થા
 ન સાધવા પારેલા કાર્યની સાધનતા ગયક મા તોડક કથાને કોઈપ્રકારે
 ઉદાવતી તે એનું ઉલ્લેખનું છે, જેમને આ કંઈ ગાંઠે ગાંઠાદેવું પડે
 કેમકે પશુસૂત્રી કે ને કંઈ ઉપરુદ્ધ થયે છે એમ મહી કથાને કાપી

નાખવી તે વિદ્યેયથી પરાજય કહેવાય. ૧૮. સ્વપક્ષમાં સામાજી કાઢે-
લા દોષનો ઉધ્ધાર કર્યા વિના પરપક્ષમાં વિરોધનું આપાદન કરવા
એસણુ તે મતાનુજાનામનું નિગ્રહસ્થાન. તમે પુરુષ છો, માટે ચોર છો,
પ્રસિધ્ધ ચોરાદિની પેઠે, એમ કહે ત્યાં તમે પણ પુરુષ દોષવાથી ચોર છો
એમ સામાન જે કહે તે સામાજી પોતાના ઉપર ચઢાવેલા દોષનો સ્વી-
કાર કરેછે, ને એમ પરાજય પામેછે. ૧૯. નિગ્રહપ્રાપ્તનો અનિગ્રહ તે
પર્યંતુચોજ્યોપેક્ષાનું નામે નિગ્રહસ્થાન. પર્યંતુચોજ્ય એટલે નિગ્રહ બતા-
વીને અવરજ આ તમારું નિગ્રહસ્થાન માટે તમે પરાજય પામ્યા એમ
જેને કહેવાનું તે. તેને ઉપેક્ષાથી જે નિગ્રહ કરતો નથી તે પર્યંતુચોજ્યો-
પેક્ષાનુંથી પરાજય પામે. ૨૦. અનિગ્રહસ્થાન ને નિગ્રહસ્થાન કહેવું
તે નિરંતુચોજ્યાનુચોગ. યથાચોજ્ય, અપ્રમાદી, અને નિગ્રહાનર્હ.
એવા વાદીને પણ જે એમ કહે કે તમે નિગ્રહ પામ્યા તે પોતેજ એવા
અસદ્દોષની ઉદ્ભાવનાથી નિગ્રહ પામેછે. ૨૧ સિધ્ધાન્તનો અલ્પુ-
પગમ કરીને પછી અનિયમિતકથાપ્રસંગમાં પડવું તે અપસિધ્ધાન્ત
પ્રથમે કોઈક સિધ્ધાન્તનો અલ્પુપગમ કરીને કથાનો ઊપક્રમ કરે ને
પછી તેમાંજ જે સાધવાનો અર્થ હોય તેમાટે કે પ્રતિવાદીને દ્વણુ
આપવા માટે, અલ્પુપગમ કરેલો સિધ્ધાન્ત તેની વિરુદ્ધ કાંઈક બોલે
તો તે બોલનાર અપસિધ્ધાન્ત એ નિગ્રહસ્થાનથી પરાજય પામે. ઉદા-
હરણુ કોઈક મીમાંસાનો અલ્પુપગમ કરીને કહેછે કે અગ્નિહોત્ર
સ્વર્ગસાધન છે. તેમાં પ્રતિવાદી પૂછેછે કે અગ્નિહોત્રક્રિયા તો ધ્વંસ
પામે છે તે સ્વર્ગસાધક ક્યાંથી રહે? ત્યારે જો વાદી એમ ઉત્તર
આપે કે એ ક્રિયાથી પ્રસન્ન થઇ મહેશ્વર દુષ્ણ આપેછે તો એ અપ-
સિધ્ધાન્તનામનું નિગ્રહસ્થાન થયું કેમકે મીમાંસામતનો સ્વીકાર કરેલો
છે ને તેમત પ્રમાણુ ઇશ્વર માનવામાં આવતાં નથી ૨૨. હેત્વાભાસ તો
પૂર્વે જે કહ્યા છેતે, અસિધ્ધ, બાધિત, વિરુદ્ધ, આદિ. એ પ્રકારે, અનંત
ભેદભેદાંતર છતાં પણ મૂળરૂપ જે બાવીશ નિગ્રહસ્થાન તે કહ્યા
આ પ્રકારે, છત્રજ્ઞાતિનિગ્રહસ્થાનનાં સ્વરૂપ અને ભેદને બાણનાર,
તેમને પોતાની પ્રતિજ્ઞામાં આવવા ન દે અને પારકાથી પ્રયુક્ત થાય તો
સમાધાન કરીલે, ને એ રીતે પોતાને જે સિધ્ધ કરવાનું ઇષ્ટ હોય તે
કરી શકે.

અત્ર ન જતાવેલું એવું પણ કંટાળુક જતાવીએ છીએ અર્થો-
પદાધિપતેતુ તે પ્રમાણુ એકલા આત્મા સાથે સમવાયસબધવાળુ
અને જ્ઞાનાન્તરવેધ તે જ્ઞાન કૃત્ત તે પ્રમાણુથી ભિન્ન, તેમાં પૂર્વ
પૂર્વપ્રમાણુ ને ઉત્તર ઉત્તરકૃત્ત સ્મૃતિ પ્રામાણ્ય નહિ સામાન્યને
વિશેષ પરસ્પર વિલક્ષ્ત, તેમ નિત્ય અને અનિત્ય, તથા સત્ અને
અસત્ આ શ, તેપણુ પ્રમાણુનો વિષય પારમાર્થિક તમસુ ને છાયા તે
દ્રવ્ય નહિ આકાશનો ગુણુ શબ્દ તે પૌર્ણલિક માનવો શબ્દાર્થની
પ્રતીતિ સંજેતવરા તજ પણુ અર્થે પ્રતિપાદન સામર્થ્ય રજાતુ નહિ ધર્મ અને
ધર્મો ભિન્ન સામાન્ય અનેક વૃત્તિ આત્મા વિશેષણુ ગુણુસ્યાણુ કર્મ
વપુ, વિનય, ઈન્દ્રિય, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, એમનો ઉચ્છેદ થવાથી આત્મ-
સંસ્થાન થાય તે પ્રક્રિયા ન્યાયસાગ્રા પ્રક્રિયા સ્વરૂપ એવું છે કે
નિત્ય જેનો અનુભવ રહ્યા કરે એવા મુખથી વિશિષ્ટ જે દુઃખાત્યન્તા
ભાવ તે મોક્ષ એ શાસ્ત્રના ગદ્ય ન્યાયમૂત્ર, ભાષ્ય, ન્યાયવાર્તિક,
તાત્પર્યટીકા, તાત્પર્યપરિશુદ્ધિ, ન્યાયાલકારવૃત્તિઓ, અક્ષપાદ, વાત્સ્યા
યન, ઉદ્યોતકર, વાયસ્વતિ, ઉદયન, શ્રીકાલયનિવગેપાધ્યાય, એમણે
રચેલા ૫૪૦૦૦ સંજ્ઞામણોત ન્યાયસારના અઢાર ટીકા તેમા ગ્રુખ્ય
ટીકા ન્યાયભૂષણુ, ન્યાયકલિકા, જયતરચિત ન્યાયકુમુદાગ્નિ અને
તકું હવે એ મળેા ઉપસંહાર કરવામાટે તથા આગળ આવનાર
મતનો ઉપન્યાસ કરવા માટે કહે છે —

નૈયાયિકમતનો આ સંક્ષેપ યથાર્થ કહેા, હવે માખ્યાભિમત-
તરનો મ સંક્ષેપ કહેવાય છે.—૩૨

ન્યાયો સંક્ષેપથી યથાયોગ્ય સાર જતા હી હવે સાખ્યોક્તત લ્પ-
નો સંક્ષેપ કહેવાનો આર ભ કરે છે

હતિશ્રી તપાગણનભોગાહુદિનમણિ શ્રીદત્તસૂરિપદપદ્યોપહતી
શ્રીગુરુરત્નસૂરિવિરચિત તકર મધદિપિકાનામનો ધર્મનસામુચ્ચયની
વૃત્તિનો નાનાવિક્રમતરગ્રુખ્યકટનનામનો બીજો અધિકાર સમાપ્ત

હવે સાંખ્યમતાવલંબીઓના પરિજાનોયે ત્રિંગાદિક કહીએ
 છીએ. ત્રિદંડ કે એકદંડ, કૌપીનધારી કે ધાતુરક્તાંબરધારી, શિખા
 વાળા કે જઠાધારી, ગાયે મુંડેલા અને મૃગચર્માસનવાળા, તથા
 દ્વિચ્છાલિંગ જમનારા, પંચગ્રાસપરાયાણુ, દાદશાક્ષર જપનારા,
 એવા પરિવ્રાજકાદિ તે મતના ભક્તો હોય છે, અને વંદના કરતાં
 આં નમોનારાયાણુ એમ ઉચ્ચાર કરે છે, ને પ્રત્યુત્તરમાં પણ આં
 નારાયણાયનમઃ એમ કહે છે. મહાભારતમાં બીટ નામથી પ્રશસ્ત
 દારવીમુખવસ્ત્રિકા, મુખનિશ્વાસને રોકનારી, ભૂતપ્રતિ દયાને નિ-
 મિતે, તેઓ રાખે છે. તે કહે છે:—આણુમાત્ર અક્ષરના ઉચ્ચારથી
 પણ વ્રાણાદિથીજ એકજ શ્વામ નીકળે તેથી, હે પ્રજ્ઞાનુ સેકડો છવ
 મરી જાય છે. તે લોક જલછવ ઉપર દયા રાખી સર્વદા ગળાણું પાસે
 રાખે છે, તથા ભક્તોને પણ ઉપદેશ આપે છે: છત્રોશ આંગળ લાખુ,
 ને વીશ આંગળ પહોળું, એવું ગળાણું રાખવું, ને તેનાથી
 છવની વિશુદ્ધિ કરી નાખવી. મીઠાજલથી ખારાપાણીના પોરા મી-
 જાય છે, ને ખારાથી મીઠાના મરીજાય છે, માટે સંકર કદાપિ કરવો
 નહિ. કરોળિયાના મુખમાંથી પહેલી લાળના બિંદુમાં જે જંતુઓ છે
 તે અતિસૂક્ષ્મ માનવાળા છે; તે એટલા બધા છે કે સ્વર્ગમાં પણ માઈ
 શકે નહિ. એ પ્રમાણે તેમની મીમાંસામાં ગળાણાનો વિચાર છે.
 સાંખ્યમતમાં કેટલાક ઇશ્વરને દેવતા માને છે, કેટલાક ઇશ્વર માનતા
 નથી, જે નિરીશ્વર છે તેમનો નારાયણ દેવતા છે. તેમનો જે આચાર્ય
 તેજ વિષ્ણુ, પ્રતિષ્ઠાકારક, ચૈતન્ય, ઇત્યાદિ શબ્દોથી કહેવાય છે.
 તેમના મતના પ્રવર્તક કપિલ, આસુરિ, પંચશિખ, ભાર્ગવ, ઉત્પલ્લુક,
 આદિ થયાછે. તે ઉપરથી સાંખ્યોને કાપિલ પણ કહેવાય છે, તેમજ
 કપિલનું બીજું નામ પરમર્ષિ છે તે ઉપરથી તેમને પારમર્ષ પણ
 કહેવાય છે. વારાણસીમાં તે ઘણા હોયછે. કેટલાક તો મહીનામહી-
 નાના ઉપવાસ કરે છે. બ્રાહ્મણો છે તે અર્ચિમાર્ગથી વિરુદ્ધ જે ધૂમ-
 માર્ગ તે માર્ગે જાય છે, સાંખ્યો તો અર્ચિમાર્ગેજ ચાલે છે; એટલે
 કરીનેજ બ્રાહ્મણોને વેદ ઉપર શ્રદ્ધા હોય છે ને તે યજ્ઞયાગાદિમાં કૃત-
 કૃત્યતા માને છે, પણ હિંસાદિથી તેમ વેદથી વિરત રહી અધ્યાત્મ

વાદમાં કૃતાર્થતા માનેછે તે પોતાના મતનો મહિમા ને બતાવેછે તે માઠર માતમાં કહ્યું છે નિત્યે હસો, પીઓ, આન દો, ખાઓ, યથા-ભિરુચિભોગ ભોગવો, ને કપિલમતનુ તત્ત્વ હાથ આવ્યું હશે તો પોડાકમાજ મોક્ષ થયા વિના રહેવાનો નથી સાસ્ત્રાન્તરમા પણ કહેછે પચીસ તત્ત્વને જાણનારો, ગમે તે આશ્રમમા હોય, શિષ્યા-ધારી, મુડીઓ, જટાધારી, ગમે તે હોય, તોપણ અસંશય મોક્ષ પામેછે હવે સાખ્યમત કહેછે —

કેટલાક સાખ્ય નિરીશ્વર છે ને કેટલાક ઇશ્વરને દેવતા માનેછે, પણ તે સર્વે તત્ત્વ તો પચીસ માનેછે.—૩૩

કેટલાક સાખ્ય એટલે સાખ્યમતવાળા નિરીશ્વર એટલે ઇશ્વરને ન માનનારા છે, ને કેટલાક ઇશ્વરને દેવતા માનેછે, પણ નિરીશ્વર શેશ્વર ઉભયને જે તત્ત્વવ્યવસ્થા માન્ય છે તેતો પચીસ તત્ત્વ છે તેજ છે સાખ્યમતમા હું ખત્રયથી દાઝેલા પુરુષને તે હું ખના પરિહાર માટે તત્ત્વનિરૂપણ પેદા થાયછે હું ખત્રય તે આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક, અને આધિભૂતિક આધ્યાત્મિક બે પ્રકારનું સારીર અને માનસ તેમા વાત પિત્ત કફના પૃથક્કરણે, આત્મા એટલે દહમા, જ્વર અતિસારાદિ થાય તે સારીર, અને કામ ક્રોધ લોભ મોહ ઇર્ષ્યા એ આદિથી થાય તે માનસ આ બધું આતર ઉપાયથી સાધ્ય હોવાને લીધે આધ્યાત્મિક હું ખ કહેવાય બાહ્યઉપાયસાધ્ય ને હું ખ તે બે મપરનું છે આધિદૈવિક જેનું કે યદરાગમ્યગાદિ આનેશ ઇત્યાદિથી થયેનું, અને આધિભૂતિક જેનું કે મનુષ્ય પશુ પતિ મૃગ સર્પ તથા સ્વાદગાદિ નિમિત્તે થયેનું આ ત્રિવિધ હું ખને લાભે, છુટ્ટિમાં રહેલા રજ પરિણામના બે મો માણીને પીડા થાયછે ને તે હું ખ ટાળના, તત્ત્વનિરૂપણ ૮૬૨ છે તત્ત્વ છે તે પચીસ છે, તે બતાવતા પૂર્વે સત્વાદિ ગુણનું અરૂપ બતાવે —

મન્ત્ર ગ્રન્થ તમમ્ એ પ્રાણ ગુણ બાળના, પ્રમાદ તાપ દૈન્યાદિકાર્યે તે કમરવી તેમનાં ચિન્હ છે—૩૬

સત્ત્વ સુખલક્ષણ છે, રજસ્ દુઃખલક્ષણ છે, ને તમસ્ મોહલક્ષણ છે, એ પ્રકારના ત્રણ ગુણ પ્રથમે જાણવા જોઈએ. તેમનું એ સ્વરૂપ જ થતાવે છે. ક્રમથી એટલે જે જેનું હોય તેને તે લગાવી લેવાથી પ્રસાદ સત્ત્વથી, તાપ રજસ્થી, અને દૈન્યાદિ તમસ્થી, એમ અર્થ થયો. પ્રસાદ એટલે પ્રસન્નતા, તાપ એટલે સંતાપ, ને દૈન્ય એટલે દીન વચનાદિ યોગ્યતાં પડે તેવી વિષમતા. એમ અર્થ છે કે પ્રસાદ, ખુદ્ધિપાટવ, અલાઘવ, અનલિખંગ, અદ્વેષ, એ આદિ કાર્યને સત્ત્વગુણનાં ચિન્હ જાણવાં. તાપ, શોષ, ભેદ, ચલચિત્તતા, સ્તંભ, ઉદ્વેગ, એ આદિ કાર્યને રજ્જેગુણનાં ચિન્હ જાણવાં. દૈન્ય, મોહ, મરાણ, આસાદન, બીભત્સ, અજ્ઞાન, અગૌરવ, એ આદિ તમોગુણનાં ચિન્હ જાણવાં. એવાં ચિન્હોથી એટલે કાર્યથી સત્ત્વાદિ ગુણ સમજી શકાય. લોકમાં જે કોઈ સુખ પામે છે તે આર્જવ મૃદુતા, સત્ય શૌચ, લાજ, ખુદ્ધિ, ક્ષમા, અનુકંપા, પ્રસાદ આદિનું પણ સ્થાન થાય છે. એજ સત્ત્વ. જેને દુઃખ આવી પડે છે તે તે સમયે દ્વેષ, દ્રોહ, મત્સર, નિંદા, વંચન, બંધન, તાપ, એ આદિનું સ્થાન થઈ પડે છે. એજ રજસ્. જેને કદાપિ મોહ થાય છે તે અજ્ઞાન, મદ, આલસ્ય, ભય, દૈન્ય, અકર્મણ્યતા, નાસ્તિકતા, વિષાદ, ઉન્માદ, સ્વપ્ન, એ આદિનું સ્થાન થાય છે. એજ તમસ્. સત્ત્વાદિ ત્રણે ગુણ, પરસ્પરને અસર કરે છે, ને તેમના પરસ્પર સંમેલનથી જગત્ માત્ર વ્યાપી રહેલું છે પરંતુ ઉર્ધ્વલોકમાં એટલે દેવલોકમાં સત્ત્વનું પ્રાધાન્ય છે, અધોલોકમાં તિર્યકચોનિમાં, તમોગુણનું પ્રાધાન્ય છે, અને નરલોકમાં રજ્જેગુણનું પ્રાધાન્ય છે. કેમકે મનુષ્યો દુઃખપ્રાય છે. કહ્યું પણ છે કે આ સૃષ્ટિ બ્રહ્માદિ સ્તંભપર્યંત, ઉર્ધ્વભાગે સત્ત્વ પૂર્ણ છે, ને મધ્યભાગે રજ્જેમય છે. બ્રહ્માદિ સ્તંભ પર્યંત એટલે બ્રહ્મથી પિશાચપર્યંત અષ્ટવિધ સર્ગ તે.

એ ત્રણની જે સમાવસ્થા તે પ્રકૃતિ કહેવાય છે; તેજ પ્રધાન, અવ્યક્ત, એ શબ્દથી પણ કહેવાય છે; તે નિત્ય સ્વરૂપ છે.—૩૫

એ ત્રણ ગુણની સમાવસ્થા, એટલે તુલ્યપ્રમાણથી ત્રણે જેમાં

રહેલા તેવી અવસ્થા તેને પ્રકૃતિ કહેવાય છે. દેવમનુષ્યાદિમાં ગુણો-
 તુ તારતમ્ય છે તે પણ બધાં ત્રણેની સમાન સ્થિતિ છે તેનું નામ
 પ્રકૃતિ ક્રિમ તત્ત્વ સમજવું તેને પ્રધાન અથવા અવ્યક્ત પણ કહે છે
 ને તે નિત્ય સ્વરૂપ કોટલે નિત્ય અર્થાત અચ્યુત, અનુત્પન્ન, સ્થિર,
 ક્રિયક સ્વભાવ, એવું કોટસ્થ નેનું સ્વરૂપ તેવી છે, કોટલે કદાપિ
 પિકાર પામતી નથી, કોથીજ તે અનવયવા, અસાધારણી, અથગ્ધા,
 અસ્પર્શી, અરસા, અરૂપા, અગ્રધા, અલ્પયા, પણ મનાય છે ને
 શોભિત્ય સાંખ્યો છે તે આત્માએ આત્મા એ પ્રધાનને જુદું જુદું કહે
 છે, ને પછીના સાંખ્યો સર્વ આત્મામાં પ્રધાન ક્રિયજ અને નિત્ય
 માને છે પ્રકૃતિ અને આત્માના સંયોગથી સૃષ્ટિ થાય છે, માટે હવે
 સ્પષ્ટિકર કહે છે.—

તેમાંથી જુદી પેદા થાય છે, જેને મહાન કહે છે, તેમાંથી
 અલંકાર અને તેમાંથી જોળનો સમૂહ.—૩૬

તેમાંથી કોટલે પ્રકૃતિમાંથી જુદી પેદા થાય છે તે ગાય આદિ
 સમસ થાય તો તે ગાયજ છે અથ નથી કોવી, અથવા આ ધામજોજ
 છે પુરુષ નથી ક્રિમ વિવરણિશ્વરપ્રી, સમજવી એવું નામ મહાન
 પણ કહેવાય છે જુદીનાં રૂપ આ છે ધર્મ, જ્ઞાન, પેશબ્ય, ક્રિયર્થ,
 એ ચાર સાન્નિધ્ય, અને અર્થમાદિ, તે ચારનાં પ્રતિપક્ષ, તે તામસ ચાર,
 ક્રિમ આ છે તેમાંથી કોટલે એ જુદીમાંથી, અલંકાર પેદા થાય છે કે
 સુખમયુ, કે દુઃસ્વપ્ન એવા અભિમાન રૂપ તે જાણવો તેમાંથી કોટલે
 તે અલંકારમાંથી જોળનો સમૂહ પેદા થાય છે. તે જોળનો સમૂહ
 એ શ્લોકથી જણાવે છે —

સ્પર્શન, રસન, ધાતુ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, એ પાંચ જીવીન્દ્રિય;
 તેમજ કર્મેન્દ્રિય, પાપુ, ઉપરચ, વાહુ, પાજિ, પાદ, એ પાંચ; તથા
 મન, અને પાંચ તન્માત્ર, એ જોળ.—૩૭-૩૮

સ્પર્શન કોટલે તથા, રસન કોટલે તિષ્ઠા, ધાતુ કોટલે ના-

સિકા, ચક્ષુ નેત્ર, શ્રોત્ર કાન, એ પાંચ બુદ્ધીન્દ્રિય પોતપોતાના વિષય-
 ન ગ્રહે છે માટે ઇન્દ્રિય પોતેજ બુદ્ધિઇન્દ્રિય કહી છે: સ્પર્શન છે તે
 સ્પર્શને ગ્રહે છે, રસન રસને, વ્રાણુ-ગંધને, ચક્ષુ રૂપને, શ્રોત્ર શબ્દ-
 ને. કર્મેન્દ્રિય પણ પાંચ. તે પાંચ પાત્રુ આદિ. પાત્રુતે ગુદા, ઉપસ્થ તે
 લિંગચોનિ ઉભય, વાક તે જોનાથી બોલાય છે તે, ઉર કંઠ આદિ અષ્ટ
 સ્થાનથી ઉડનારી, પાણિ તે હાથ, પાદ તે પગ. એમનાથી મલો-
 ત્સર્ગ સભોગ, વચન, આદાન, ચલન, આદિ કર્મ સિદ્ધ થાય છે માટે
 તે કર્મેન્દ્રિય કહેવાય છે પાંચ બુદ્ધીન્દ્રિય ને પાંચ કર્મેન્દ્રિય મળીને
 દશ અને અગીઆરમું મન, જે બુદ્ધિન્દ્રિય ભેગું બુદ્ધિરૂપ થાય
 છે, ન કર્મેન્દ્રિય ભેગું કર્મરૂપ થાય છે. તેના સ્વભાવ, તત્ત્વાર્થ વિના
 પણ, સંકલ્પ કર્યા કરવાના છે. તે આ પ્રમાણે. કોઇ બાલક સાંભળે
 છે કે ફૂલાણે ગામ લાડુ જન્મવાના છે; આ ઉપરથી તેને સંકલ્પ ઉઠે
 કે હું ત્યાં જઈશ ને કેવું મજાનું ઘી ગોળવાળું ભોજન જમીશ ?
 દહીં પામીશ ? કે કાંઈ નહિ પામુ ? આનું નામજ મન. એ અગી-
 આર અને પાંચ તન્માત્ર એમ મળીને સોળ, તે પૂર્વોક્ત સોળનો સ-
 મૂહ. અહંકારથી અન્યાન્ય પર જે રૂપ તે તન્માત્ર, તેજ સૂક્ષ્મ. તે
 પાંચ છે. રૂપ તન્માત્ર તે શુક્લ કૃષ્ણાદિ રૂપ વિશેષ; રસ તન્માત્ર તિ-
 ક્તાદિ રસ વિશેષ; ગંધ તન્માત્ર મુગંધ દુર્ગંધ આદિ ગંધવિશેષ;
 શબ્દ તન્માત્ર મધુર કોમલ કઠોર આદિ શબ્દવિશેષ; સ્પર્શ તન્માત્ર
 મૃદુ કઠિનાદિ સ્પર્શ વિશેષ; એ પાંચ. એમ સોળ, તેજ સોળનો
 સમૂહ. પાંચ તન્માત્રથી પાંચભૂત થાય છે તે કહે છે:—

રૂપથી તેજ, રસથી જલ, ગંધથી ભૂમિ, શબ્દથી આકાશ,
 સ્પર્શથી વાયુ, એમ પાંચથી પાંચ ભૂત થાય છે—૩૯

રૂપ તન્માત્ર એ સૂક્ષ્મથી તેજ એટલે અગ્નિ પેદા થાય છે; રસ-
 થી જલ; ગંધથી ભૂમિ એટલે પૃથ્વી; શબ્દથી આકાશ; સ્પર્શથી વાયુ;
 એમ પાંચે તન્માત્રથી પાંચ ભૂત થાય છે.

એ પ્રમાણે ચતુર્વિંગતિ તત્ત્વરૂપ પ્રધાન માખ્યમનમા કહ્યું,
તેથી અન્ય, અકર્તા, વિગુણ, ભોક્તા, એવું પુરુષતત્ત્વ કહેલું
છે—૪૦

એ પ્રમાણે એટલે ઉક્ત પ્રકારે, પ્રધાન ને ચોવીશ રૂપે છે તે ૬
હી જતાવ્યું મહત્તિ, મહાન્, અહકાર, એ ત્રણ પાંચ બુદ્ધીન્દ્રિય,
પાંચ કર્મેન્દ્રિય, ને એક મન એ અગીઆર પાંચ તન્માત્ર ને પાંચ
જૂત એ દશ એમ ચોવીશ કહ્યું પણ છે કે મહત્તિથી મહાન્,
તેથી અહકાર, તેથી સોળના સમૂહ, ને તેમાંના પાંચથી પાંચ
જૂત આ મહત્તિ તે વિકાર નથી કેમકે કરાથી ઉત્પન્ન થયેલી
નથી બુદ્ધિ આદિ સાત તે પરનાં કારણ હોવાથી મહત્તિ છે,
તેમ પોતે જાતે કાર્યરૂપ હોવાથી વિકૃતિ પણ છે એટલે મહત્તિવિ-
કૃતિ છે સોળના સમૂહ તે વિકૃતિજ છે, ને પુરુષ છે તે વિકૃતિ
પણ નથી ને મહત્તિ પણ નથી કેમકે અનુત્પન્ન અને અનુત્પાદક
ઉભય છે ઇશ્વરકૃષ્ણે કારિકામા એજ કહ્યું છે મૂલમહત્તિ અવિકૃતિ છે,
મહદાદિ સાત મહત્તિવિકૃતિ છે, સોળના સમૂહ વિકૃતિ છે, ને પુરુષ
મહત્તિ નથી કે નિકૃતિ નથી મહદાદિ ને મહત્તિવિકૃતિ તે વ્યક્ત
હોઇ પણ અવ્યક્ત પણ થઇ જાયછે, ને એમ અનિત્ય હોવાને ક્ષીણ
સ્વરૂપથી જ્ઞાન પામેછે મહત્તિ છે તે તો અવિકૃત અને નિત્યજ
માનલી છે, એટલે તે તો કદાપિ પણ સ્વરૂપથી જ્ઞાન પામતી નથી
મહદાદિ તથા મહત્તિ તેનું સ્વરૂપ માખ્ય આ પ્રમાણે કહેછે હેતુ
મન, અનિત્ય, અવ્યાપ્ત, સક્રિય, અનેક આશ્રિત, નિગ, સાનયવ, પર
તત્ત્વ, તે વ્યક્ત, અને તેથી વિપરીત તે અવ્યક્ત આમા હેતુમત્ત એટલે
કારણાણ, ને તેથીજ અનિત્ય, કેમકે બુદ્ધ્યાદિની ઉત્પત્તિ પણ
તેમાંથીજ છે અન્યાત્ત એટલે સ્વસ્વરૂપને નિયત, સર્વવ્યાપી નહિ
સક્રિય એટલે ક્રિયા સાથે અર્થાત્ અધ્યવમાયાદિથી ક્રિયા કરે, એટલે
સચરણ ક્રિયાની પેઠે સન્યાપાર અનેક એટલે ત્રેવીશ ભેદવાળું આશ્રિત
એટલે આત્મોપકારસ્વરૂપે મહત્તિના આશ્રયે રહેલું લિંગ એટલે
ન્યાયી ઉત્પન્ન થયું તેમાજ લય પામનારૂં, તન્માત્રમા જૂત લય પામેછે,

તન્માત્ર મહત્ત્વા, મહત્ત્વ પ્રકૃતિમાં, જે કશામાં લય પામી શકતી નથી. સા-
 વ્યવ એટલે શબ્દ સ્પર્શરૂપ રસ ગંધઆદિ અવયવ યુક્ત. પરંતુ એટલે
 કારણને આધીન. એવું જેનું રૂપ છે તે વ્યક્ત એટલે મહત્ત્વ. એ સર્વ
 થી વિપરીત તે પ્રધાન, અવ્યક્ત. સર્વ અંશ એ પાત્રે વિપરીત જાણાશે.
 પ્રધાન છે તે આકાશ પાતાલ સર્વત્ર હોવાથી સર્વગ્રામી છે, ન તેથી-
 ન સચરણ ક્રિયા તેને ઘટે નહિ. એટલે અક્રિય છે, એ દિગ્માત્ર સમ-
 જન્યું, વધારે વ્યાખ્યાન સાંખ્ય સપ્તત્યાદિ શાસ્ત્રથી સમજાવેલું.
 આવું પ્રકૃતિતત્ત્વ જતાવ્યા પછી મૂલ્યવ્યક્તમાં હવે પચીસમો જે પુરુષ
 તે જતાવે છે, “તેથી અન્યઅકર્તા” ઇત્યાદિ તેથી એટલે ચોવીસ ત-
 ત્ત્વરૂપ પ્રકૃતિથી, અન્ય એટલે જુદા, તે કેવો કે અકર્તા, વિગુણ, ભોક્તા,
 નિત્યચિત્, પ્રમાણ, તે પુરુષતત્ત્વ. પુરુષ અથવા આત્મા તે વિષય સુખા-
 દિક અર્થાત્ તેનાં કારણ પ્રણય પાપાદિ તે કરતો નથી માટે અકર્તા છે. એક
 તૃણ પાણુ વાળી શકવાને આત્માને સામર્થ્ય નથી, માટે અકર્તા છે; કર્તા-
 પાણું જે છે તે પ્રકૃતિના જ ધર્મ છે પુરુષ વળી વિગુણ એટલે સત્ત્વરજ-
 સ્તમસ એ ગુણથી વર્ણિત છે, નિર્ગુણ છે, કેમકે ગુણ છે તે પ્રકૃતિના
 ધર્મ છે. ભોક્તા એટલે અનુભવ કરનાર છે, પણ તે પણ સાક્ષાત્
 ભોક્તા નહિ, પણ પ્રકૃતિના વિકારરૂપ બુદ્ધિ જે ઉભયમુખદર્પણ
 જેવી છે તેમાં સુખ દુઃખાદિનું જે પ્રતિબિંબ પડે તે સ્વચ્છ આત્મામાં
 પણ સ્ફુરે અને તેથી તેને ભોક્તા એક લક્ષણામાત્રથી કહી શકાય, કેમકે
 એવું વચન છે કે બુદ્ધિમાં સ્ફુરેલા નિપયને પુરુષ ચેતનવાળો કરે છે.
 જેમ જપાકુમુખના સાન્નિધ્યથી સ્ફટિકને રક્તતા આરોપાય છે, તેમ
 પ્રકૃતિના પોતે અભિન્ન સાક્ષી છે તેથી તેનાં સુખદુઃખનું ભોક્તાપણું
 પુરુષને આરોપાય એ પણ ઠીક છે. વાદ મહાર્ણવમાં કહે છે: બુદ્ધિ-
 દર્પણમાં સંક્રાન્ત જે અર્થપ્રતિબિંબ તે બીજા દર્પણ જેવા આત્મામાં
 પણ સ્ફુરે છે, તેજ સ્થાનુ ભોક્તાપણું, બાકી સ્વતઃ ભોક્તાપણું હોય તો
 તેથી તો વિકૃતિ પામવારૂપ દોષ તેને લાગુ થાય. આસુરિ પણ કહે
 છે: જેમ ચંદ્રમાના પ્રતિબિંબનો સ્વચ્છ જલમાં ઉદય થાય છે, તેમ
 વિવિક્તદૃષ્ટું જ્યાં પ્રતિબિંબ છે એવી બુદ્ધિમાં જે ભોગ તે દૃષ્ટ

(૬૯૮)ના બોગ કહેવાય છે વિધવાસી આશ્રમાણે બોગ બતાવે છે પુરુષ તો અવિકૃતજ છે, પણ અચેતન ને મન તે તેને પોતાની સન્નિધિથી પોતાના આભાસવાળો બનાવે છે, જેવી રીતે ઉપાધિ સ્ફટિકને પોતા જેવા બનાવે છે વળી પુરુષ કેવો તે કહે છે કે નિત્ય-ચિત્ત એટલે નિત્ય એવી ને ચેતનશક્તિ તે રૂપ આમ કહેવાથી એક બતાવ્યું કે પુરુષનું લક્ષણ ચેતન્ય એટલું જ છે, જ્ઞાન નહિ, ક્રમકે જ્ઞાન છે તે બુદ્ધિનો ધર્મ છે આત્મા ને કેવલ છે તે બુદ્ધિથી અવ્યતિ-રિક્ત છે, પણ સુખ કુખાદિ ભાવ ઇન્દ્રિયદ્વારા બુદ્ધિમાં સંક્રાન્ત થાય છે, બુદ્ધિ ઉભયમુખર્પણ જેવી છે, એટલે તેમાં ચેતન્યશક્તિ પ્રતિબિંબ પામે છે, ન તેમ યતાં 'હું સુખી,' 'હું કુખી,' એમ વક્ષણ-માનથી પુરુષને ઉદ્દેશીને કહેવાય છે, પતંજલિ પણ કહે છે પુરુષ શુદ્ધ છતાં પણ બુદ્ધિગતમત્સ્યયને અનુભવે છે, ન એમ અતદાત્મ છતાં તદાત્મ હોય તેવો ભાસે છે, બુદ્ધિ પણ અચેતન છતાં ચિત્ત-સ્થિતિના સાન્નિધ્યને લીધે ચેતનવાળી હોય એમ ભાસે છે પુરુષ અને કહે, ક્રમકે 'પુરુષ,' એમ ને એકનયનમા ઉપર ગણે જોણાય છે તે જ્ઞાતિની અપેક્ષાથી એકવચનપ્રયોગ છે એમ જાણવું, તેમ જન્મ-મરણાદિના પણ સંભવ ઘટી શકે તે માટે આત્માને અનેક માનવો વાસ્તવિક છે, તેમજ ધર્માદિનાના પ્રવૃત્તિ પણ તે વાતની સાક્ષી છે સર્વ આત્મા (પુરુષ) સર્વગત અને નિત્ય જાણવા કહ્યું છે અમૂર્ત, ચેતન, બોક્ષતા, નિત્ય, સર્વગત, અક્રિય, અકર્તા, નિર્ગુણ, સક્ષમ, એવા, કલિ-લક્ષણમા, આત્મા માનેલા છે ત લેવોનો હવે ઉપસાહાર કરે છે —

સંખ્યાયત્તી તત્ત્વ પચીસ થાય છે, પ્રધાન અને પુરુષ તેમને સંખ્યધ અત્ર પચ્ચધ જોડો જાણવો. ૪૨

સંખ્યાયત્તી એટલે ગણતરી કરી જોતાં તત્ત્વ પચીસ થયાં પ્ર-કૃતિ ને પુરુષ ઉભયે સર્વગત છે, મિથ સંયુક્ત છે, તે કેવી રીતે પ્રવર્તેલા હશે ? એ સમજાવવા 'માટે કહે છે પ્રધાન અને પુરુષ' ઇત્યાદિ અત્ર એટલે જગત્મા પેશુ અને અધ તેના જેવી પ્રધાન અને પુ

રુપની વૃત્તિ, સંબંધ, છે. કોઈક આંધળો સંઘ સાથે પાટલીપુર નગર જવા નીકળ્યો, સંઘ તો રસ્તામાં ચોરોએ મારી નાખ્યો પણ પેલો આંધળો બચી ગયો, ને ત્યાંજ પડ્યો. આમતેમ ફાંફાં મારતો હતો તેવામાં વનના કોઈ ભાગમાં રહેલા પંચુ એટલે પાંગળાએ દીઠો. પાંગળો બોલ્યો અરે ! આંધળે ! બીહીશ નહિ, હું પાંગળો છું તેથી ચાલવા ફરવાને અશક્ત છું પરંતુ મારી આંખો સાબીત છે, ને તું ચાલવા ફરવાને સમર્થ છે પણ તારે આંખો નથી. ત્યારે અધે કહ્યું કીક છે, હું તને મારી ખાંધે બેસાડી લઉં, એટલે આપણે ચાલ્યા જઈશું. દેખવારૂપી ગુણવાળા પાંગળાને આંધળે ખાંધે બેસાડી લીધો, એટલે નગરમાં પહોંચી નાટકાદિ જ્ઞેતાં, ગીતાદિ સાંભળતાં, તથા બીજાં ઇન્દ્રિયાર્થ ભોગવતાં, પ્રસન્ન થંવા લાગ્યા. એજ પ્રમાણે પાંગળાને સ્થાને શુદ્ધ ચૈતન્યવાળો પુરુષ જાણવો, ને આંધળને સ્થાને જડ પ્રકૃતિ જેનો ક્રિયા કરવારૂપી સ્વભાવ છે તે જાણવી. પુરુષ પ્રકૃતિનો એજ રીતે આશ્રય કરેછે ને, બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત જે શબ્દાદિક તેનું ચોતામાં પ્રતિબિંબ પડવાથી તેમાં આનંદ માને છે; ને એમ પ્રકૃતિને સુખરૂપ માની મોહથી સંસારમાં પડ્યો રહે છે. ત્યારે હવે તેની મુક્તિ શી રીતે ? તે કહે છે:—

એમના અંતરના જ્ઞાનથી પ્રકૃતિવિયોગ તેજ પુરુષનો મોક્ષ; અત્ર પ્રમાણ ત્રણ: પ્રત્યક્ષ, લૈંગિક, શાબ્દ—૪૨

એમના એટલે પ્રકૃતિ પુરુષના અંતર એટલે તદ્વાવતના જ્ઞાનથી, એટલે વિવેકજ્ઞાનથી પુરુષનો પ્રકૃતિચક્રી જે વિયોગ તે મોક્ષ જાણવો. કહ્યું પણ છે કે: પરમાર્થદષ્ટિથી જ્ઞેતાં પુરુષ શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ છે, તે મોહથી કરીને, પ્રકૃતિના સ્વરૂપનો જે વિવેક તે ન સમજાથી, સંસારમાં પડેલો છે; અર્થાત્ સુખદુઃખ અને મોહ એ સ્વરૂપવાળી પ્રકૃતિનો જ્યાંસુધી વિવેક નથી ત્યાંસુધી મોક્ષ નથી. પ્રકૃતિના વિવેક સમજ્યો ત્યાં પ્રકૃતિ ટળી જાયછે, અને પુરુષ સ્વરૂપે રહેછે. એજ મોક્ષ. મોક્ષ છે તે બધના છેદથી થાય; બંધ ત્રિવિધ છે: પ્રાકૃતિક, વૈકારિક,

દાક્ષિણ્ય મહત્તિને આત્મા જાણી ને મહત્તિને ઉપાસેછે તેમ? પ્રાકૃતિક બધ, જૂત, ઈદ્રિય, અહંકાર, બુદ્ધિ, એ વિકારને પુરુષ જાણી ઉપાસે તેમને વૈકારિકબધ ઇષ્ટાપૂર્ત આદિ કર્મને પુરુષ બુદ્ધિથી સેવે તેને દાક્ષિણ્યબધ થાયછે પુરુષત્વને ન જાણનારા ઇષ્ટાપૂર્તાદિ કામનાથી બધાયછે તે તે લોકને કલ્યાણપ્રમાણે બધ થાયછે એ અર્થનાળી રૂપાપૂર્ત મન્યમાના, નાચત્રચેયોયેમિન્નદતિ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ છે બધને લીધેજ સુવેલાને પણ પાછો સંસાર પ્રાપ્ત થાયછે, ન એમ વ્યવહાર આલેછે સાખ્યમતમા તો મહત્તિ વિકૃતિરૂપ નહિ એવા પુરુષને બધ નથી, મોક્ષ નથી, ને સંસાર પણ નથી, પણ તે બધુ તો મહત્તિને છે કપિલદર્શનવાળા પણ કહેછે માટે કોઈપણ બધાતુ નથી, મુક્તયતુ નથી, સરતુ નથી, બધાતુ, મુક્ત યતુ, મસરતુ, તે નાના રૂપવાળી મહત્તિનેજછે, ન એ બધમોક્ષ સંસારાદિ પુરુષને છે એવુ માત્ર લક્ષણથી કહેવાયછે જેમ મૃત્યુગત છતાં પણ જ્ય પરાજ્ય સ્વામીના કહેવાયછે તે પ્રમાણે ક્રમકે જ્ય લાભતુ ને ફલ તેના સ્વામીમાથે સંબધ છે તે પ્રમાણે સુખ મોક્ષાદિ ને મહત્તિગત છે તે પણ અવિવેકને લીધે પુરુષ સાથે સંબધવાળા મનાયછે

હવે પ્રમાણલક્ષણ કહીએ—અર્થોપલબ્ધિતુ કારણ તે પ્રમાણ મૂનસ્લોકના ઉત્તરાર્ધમા તેજ કહ્યુંછે કે આતુ ને પ્રમાણ તે અન્ન એટલે સાખ્યમતમા ત્રણ છે પ્રત્યક્ષ, લૈંગિક એટલે અનુમાન, અને શાબ્દ પ્રત્યક્ષતુ લક્ષણ કે અવિકલ્પિક એવી ને શ્રોત્રાદિ વૃત્તિ તે પ્રત્યક્ષ શ્રોત્રાદિ એટલે શ્રોત્ર, ત્વક, ગમુ જિહ્વા, નાસિકા, એ પાંચે સમજવા તે ઇદ્રિયાની વૃત્તિ એટલે તેમના પરિણામ, ક્રમકે ઇદ્રિય પોતેજ વિષયાકાર પરિણામ પામે છે તેજ પ્રપક્ષ જ્ઞાન એવો સાખ્યસિદ્ધાન્ત છે અવિકલ્પિક એટલે નામ જાતિ આદિ વિકલ્પરહિત, અર્થાત્ બૌદ્ધમતમાં જેવુ પ્રત્યક્ષ કહ્યુંછે તેવુ એમ મમજી લેવુ ઇશ્વરકૃપણ કહે છે કે શ્રોત્રાદિસમુત્પત્તિનિયતાધ્યવસાય તે પ્રત્યક્ષ અનુમાનતુ લક્ષણ કહીએ પૂર્વવત્, શેષવત્,

સામાન્યતોદૃષ્ટ, એમ ત્રિવિધ અનુમાન. તેમાં નદીમાં પૂર દીઠથી ઉપલેખામે વર્ષાદિ થયો એમ અનુમાન કરવું તે પૂર્વવત્. સમુદ્રના બલબિંદુનું પાન કરતાં શેષ બલક્ષાર છે એમ જાણવું તે, અથવા ભૂમિ હાંલામાંથી દાંણો ચાંપી જોતાં શેષ મુલું કાઢવું છે એમ જાણવું તે શેષવત્ અનુમાન. સામાન્યતઃ દૃષ્ટ ત્રિંગળી ત્રિંગીજ્ઞાન, જેમકે ત્રિદંડ દૃષ્ટતાજ અદૃષ્ટ એવો પણ જે ત્રિંગી તે સંન્યાસી છે એમ નિશ્ચય થાયછે, તે સામાન્યતાદૃષ્ટ અનુમાન અથવા ત્રિંગ ત્રિંગીપૂર્વક (જ્ઞાન) તે અનુમાન. એ અનુમાનલક્ષણ સાંખ્યોને માન્ય છે એમ જાણવું. શાબ્દ તે આપ્તશ્રુતિવચન. આમ તે રાગદ્વેષાદિરહિત, ખત્વા સનત્કુમારાદિ શ્રુતિ એટલે વેદ તેનું જે વચન તે શાબ્દપ્રમાણ.

ન બતાવેલી એવી પણ કેટલીક વાત બતાવીએ. ચિચ્છક્તિ વિષયપરિચ્છેદ શન્ય હોઇ પદાર્થને જ્ઞાણતી નથી, ન બુદ્ધિ જડ હોઇ ચિત્તધર્મ બળવી શકતી નથી, માટે તેમના બન્નેના સાન્નિધ્ય-ને લીધે બન્ને પોતાના સ્વભાવ કરતાં ઉલટાં જાણાય છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષના સંયોગથી સૃષ્ટિ સંભવે છે. પ્રકૃતિના વિકારરૂપ કર્મ, ત્રૈગુણ્ય-રૂપ સામાન્ય, અને પ્રમાણનો વિષય તાત્ત્વિક. ત્રણ ગુણ સત્ત્વરજ-સ્તમસ, તે ત્રિગુણશબ્દને સ્વાર્થિકાણ્યપ્રત્યય થતાં ત્રૈલોક્ય પાર્શ્વણ્ય તેની પેઠે ત્રૈગુણ્ય એ રૂપ થયું, તેના અર્થ તો ત્રણ ગુણ એટલેજ. તે ત્રણ ગુણ જેનું રૂપ તે સામાન્ય એમ ત્રૈગુણ્યનો અર્થ જાણવો. પ્રમાણ-ફલની વાત એવી જાણવી કે પૂર્વ પૂર્વ પ્રમાણ અને ઉત્તર ઉત્તરફલ વળી કારણમાં કાર્ય સત્ હવું તે ઉત્પન્ન થયું એમજ માનવું કેમકે અસત્ હોય તો થાય ક્યાંથી ? એ આદિ તેમ માનવાનાં કારણ છે. કહ્યું છે કેઃ અસત્ કરણ થઈ શકતું નથી તેથી, ઉપાદાનતું ગ્રહણ થઈ શકે છે માટે, સર્વનો સભવ એકથી થઈ શકતો નથી માટે, જે જે માટે શક્ત હોય તેજ પોતાનું શક્ય પેદા કરી શકે એવો નિયમ છે તેથી, કારણ ભાવરૂપ છે તેથી, (કારણમ) કાર્ય સત્—છે. સર્વનો સભવ એકથી થતો નથી તે આવી રીતેઃ જો અસતકાર્ય હોય તો સર્વનવસ્તુ

સત્રે દોની ઘડે, ને તૃણાદિયો પાણી મુવણાદિ સભવે તેમ તેા
 યતુ નથી, માટે કારણમા કાર્ય મતુ માનવુજ પડે છે કેવલ
 દ્રવ્યજ ॥ એમ સ્ત્રી બીજા સિદ્ધાન્ત છે, ઉત્પત્તિ વિપત્તિ ધર્મરૂપ
 પદ્ધતિ છે એમ માનતા નથી, ને આરિખા તિરોલાવમાત્રથીજ
 નિર્વાદ છે માખ્યના તર્કત્રય, સાક તત્ત્વોના ઉપધારરૂપ પાકજમાખ્ય
 સાખ્યમમતિ નામતુ, તત્ત્વકોમુદી ગોપાદ અને આવેલન ઇ
 ત્યાદિ આખ્યમતનો ઉપશ્ચકાર કરવાની ઇચ્છા રી ને હવે તુરજ જન
 મતને કહેવાની ઇચ્છાથી કરે છે —

એમ માખ્યમતનો પાત્ર ગમાગ કરો હવે મુનિચાગનાજા
 જનદગની સનેપ કહેવાયછે. ૯૩

એમ એટલે ઉત્તર પ્રકારે, માખ્યમતનો પાણી એટલે કેવલ ન્યાય
 બોદાદિનોજ નહિ પાણી સ્વપ્નનો પાણી, ગમાગ એટલે સદૌપ બોદા
 હવે જનદર્શન કહેવાયછે જનદર્શન કેવુ ? મુ એટલે માગ, અર્થા
 કાર્ય પ્રમાણથી અમાપિત સ્વરૂપ દોવાથી મારા જે વિચાર તે છે તેમાં
 તેવુ, અવિચારમાત્રથીજ ઉપર ઉપર કીક લાગવાથી વિચારવાતુ
 કીકુ નહિ આમ કહેવાથી બીજા હર્મનો જે તે અવિચારને લીધેજ
 ગના રીપ લાગેછે એમ સમજ્યુ પડદર્શનવા રીજા મુદ્ધા છે પ્રમાણ
 માનવથી મામરે, અને ચિત્તિ મા, એ ચાર આગામિય છે,
 તેમ જેનુ અદિ આગેપથી વિચાર કરેતો નહિ, પરમતત્ત્વ મા જોનાના
 અનર્થ કાઇ રીત આગે પડે એમ અર્થા પાત્ર ન, મતની પરીમા
 કરવા નથી એટલે કે કાંઈ પડવ્યવસ્થા છે અને લીધેજ અને રી
 કાર માત્ર નથી નહિ લાગે કે દૈવ મંચન છે અને પરીમાનો મા
 માત્ર છે ? આમ રીતમાંજ જે વિચાર રીતના મતને કેરુદ્ધાર
 રહિત જ, જે કીકુ મા પિ સ્વમતપરોમા કરના પડે તે નથી
 રીતના મતને અપાત્ર તરુને, અપાત્ર રીતની, અપાત્ર મુનિચી
 રીતને — એટલે કે મુનિચી રીતને, ને તેમ કે
 રીતને — એટલે કે મુનિચી રીતને, ને તેમ કે

આવે, તેજ બુદ્ધિમાને સ્વીકારવું નેમળે, બીજું નહિ. કહ્યું
પણ છે: મારે શ્રીવીરનો પક્ષપાત નથી, કપિલાદિનો દેવ નથી. પણ
જેનું વચન યુક્તિવાળું હોય તેનો પરિગ્રહ કરવો નેમળે.

ઇતિશ્રી તપાગચ્છગગનાંગણનભોગણિ ઇં ૦ ફૂન પદ્મદર્શન સમુ-
ચ્ચયવૃત્તિનો સાંખ્યમતરહસ્ય નામ તૃતીય અધિકાર સમાપ્ત.

હવે આરંભે જૈનમત પ્રમાણે ત્રિંગવેધાચારાદિ ને છે તે
કહેવામાં આવેછે. જૈન બે પ્રકારના છે: સ્વેતાંબર અને દિગંબર.
સ્વેતાંબરોનાં રત્નેહરાણ, મુખવસ્ત્રિકા, આલોચ, એ આદિ ત્રિંગ છે; ને
તેમના વેષ ચોલપટ્ટાદિ છે. પંચ સમિતિને ત્રણ ગુપ્તિ એ તેમના
આચાર છે. ધૃત્યા, ભૂષણાદિ, નિદ્રેપ, ઉત્સર્ગ, એ પાંચ સમિ-
તિ. ગુપ્તિ ત્રણ છે એવું "ત્રિયોનિગ્રહથી" એ વચનથી સિદ્ધ થાય
છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, પ્રત્યક્ષ, અકિંચનત્વ, ક્રોધાદિન્યય,
ધત્યાદિ સમેત તથા દાંતોદ્રિય, એવો જે નિર્ગ્રંથ તે ગુરુ મનાય છે.
માધુકરીવૃત્તિથી, નવકોટિ વિશુદ્ધ, એવો તેમના નિત્યઆહાર છે.
સંયમના નિર્વાહને અર્થેજ વસ્ત્રપાત્રાદિ ધારણ કરેછે. કોઈ વંદના
કરે ત્યારે ધર્મલાલ એમ કહેછે. દિગંબરોનું તો નગ્નતા એજ ત્રિ-
ંગ છે; હાથ એજ પાત્ર છે. તેમના ચાર ભેદ છે: કાષ્ઠાસંઘ, મૂલસંઘ,
માથુરસંઘ, ગોખ્યસંઘ. કાષ્ઠાસંઘમાં ચમરીના વાળની પીછી, મૂળસં-
ઘમાં મોરનાં પીછાંની પીછી, માથુરસંઘમાં મૂલથીજ પીછીના રીવાજ
નથી; ગોખ્યમાં પણ મોરની પીછી. પ્રથમના ત્રણ સંઘવાળા વંદના
લેતાં ધર્મવૃદ્ધિ કહેછે સ્ત્રીઓની મુક્તિ, કેવલીની ભુક્તિ, સચીવર છતાં
પણ વ્રતી હોય તો તેની મુક્તિ, એ બધું માનતા નથી. ગોખ્યવાળા
વંદના લેતાં ધર્મલાલ કહેછે, સ્ત્રીઓનો મુક્તિ, ને કેવલીનીભુક્તિ
માનેછે. ગોખ્યવાળાને યામલીય પણ કહેછે. સર્વને ભિક્ષાટનમાં ને
બોજનમાં બત્રીસ અંતરાય અને ચૌદ મલ વર્જ્ય છે. બીજા બધા
આચાર, ગુરુ, દેવ, એ સર્વ સ્વેતાંબરોના જેવુંજ છે; ને તેમના શા-
સ્ત્રમાં કે તર્કમાં કાંઈ ફેર નથી. હવે દેવતાલક્ષણ કહેછે કે:—

(૧૦૧)

તેમાં જિનેન્દ્ર દેવતા છે, તે રાગદ્વેષવિનર્જિત, મોહ મહામ-
લ્પનો હજારના, કેવલ જ્ઞાનદર્શન મુગ મુરેન્દ્ર મપૂન્ય, સદ્ભૂતાર્થ
પ્રકાશક, છે, ને સનકમનો ક્ષય કરીને પરમપદને પામેલા છે. -૮૮-૪૫

તેમાં ઐશ્વર્ય જૈનમતમાં, રાગાદિના ને જય કરે તે જિન, તેવા
ને સામાન્ય કવલી, તેના ઈદ્ર ઐશ્વર્યે તેમનાથી વિલક્ષણુ એવા ચોત્રી-
ય અતિશય યુક્ત ને પરમેશ્વર્ય તેમજો સ્વામી, એવા જિનેન્દ્ર તે
દેવતા છે તે સર્વ કર્મના ક્ષય કરીને પરમપદને પામેલા છે એમ અબધ
લેવા તે કહેવા છે તે કહે છે રાગદ્વેષવિનર્જિત ઐશ્વર્યે વીતગગ રાગદ્વેષ
બહુ કર્ન્ય છે, અને દુરતભવમા નાખનાર જેનું બોધ યુક્તિમાર્ગના
રોધ કરનાર છે એવું સમયાચારમા કહ્યું છે કહે છે કે —

‡ * માટે તેમના વિચ્છેદ કહેા છે મોહ મહામ જનો હાશુનાર *
મોહનીય કર્મના ઉદયથી, હિ સામયસાત્તાદિથી પણ, યુક્તિ ઈ-
ચ્છી જોઈ મોહ, તે આખા જગત્થી છતાંયો નથી માટે તેજ મહા-
મત્ય છે, એ મહામદ્વને હાશુનાર આ અને આગળુ એ એ
વિશેષણથી જિનેન્દ્રનો અપાયા પગમાતિશય બતાવ્યો અને રાગ
દેવમોહગુહિત ને અર્હનુ પ્રપુ તેજ દેવ એમ પણ સૂચ્યુ કહ્યું છે
અ ગના સગમથી રાગનુ અનુમાન કરવુ, સત્ત્વને ચીરીનાજી તેના
ભાષાથી દેવ સમજવો, કૃત્તિના ઉદયથી જે રાજ તે ઉપરથી મો
હનુ અનુમાન કરવુ, એ ત્રણે નેનામાં નજ સિધ્ધ થાય તે દેવ, ન
શ્રીઅર્હનુ તેમાજ છે દેવજ્ઞાનદર્શન-કવલ ઐશ્વર્ય અન્ય જ્ઞાનની
અપેમા નિનાના, ઐશ્વર્ય સ્વત મપૂર્ણ જ્ઞાન અને દર્શન છે નેના તે
વો કવલજ્ઞાન અને કવલદર્શનરૂપી શ્રીભગવાન દ્રવ્યપર્યાયાત્મક
ને અનગરત જગત્ સ્વગ્ય તેને હસ્તામલકવલ જાણે છે, જુઓ છે
કવલ જ્ઞાનદર્શન એ પદ સાબિતાય છે ક્રમકે ને ઇશ્વર્ય છે તેમને

‡ અથ પ્રાપ્ત થાયા છે નેનો બાનધ એ છે કે અદાતા દાખ
નેનામાં નથી ને જિન

પ્રથમ દર્શન થાય છે, ને પછી જ્ઞાન થાય છે, પણ કેવલી ને પ્રથમ જ્ઞાન ને પછી દર્શન થાય છે. સામાન્ય વિશેષાત્મક પ્રમેય માત્ર છે, તેવી પ્રમેય વસ્તુમાં સામાન્યને ગોણું કરી દઇ વિશેષને પ્રાધાન્ય આપી જે ગ્રહણ કરે તે જ્ઞાન કહેવાય; અને એથી ઉલટી રીતે વિશેષ ને ગોણું રાખી સામાન્યને પ્રાધાન્ય આપી જે ગ્રહણ કરે તે દર્શન કહેવાય. આ વિશેષણથી કરીને જ્ઞાનાતિશય સાક્ષાત્ કહ્યો. સુરાસુરેન્દ્રસંપૂજ્ય—સુર એટલે દેવ, અસુર એટલે દૈત્ય. સુર માત્ર કહેવાથી અસુરનું પણ અનુકર્ષણ થઇ શકે છે તથાપિ લોકરૂઢિને અનુસરી અસુર શબ્દ પણ સ્પષ્ટ કહ્યો છે એમ જાણવું, કેમકે લોકમાં દેવ અને તેમના વિપક્ષ દાનવ એમ કહેવાનો સંપ્રદાય છે—સુરાસુરનો ઇંદ્ર એટલે સ્વામી તેમનો પૂજ્ય. એવા જેને પૂજે તેને માનવતીર્થદ્વ ખચર કિન્નરાદિ પૂજે એ તો કહેવાની પણ જરૂર નથી. આ વિશેષણ થકી પૂજાતિશય બતાવ્યો. સદ્ભૂતાર્થ પ્રકાશક—સદ્ભૂત એટલે યથાવસ્થિત જે અર્થ એટલે જીજ્ઞાસુવાદિ પદાર્થ તેના પ્રકાશક એટલે ઉપદેશ કર્તા. આ વિશેષણથી વચનાતિશય કહ્યો. સર્વ કર્મનો ક્ષય ૬૦—સર્વ એટલે સંપૂર્ણ અર્થાત્ ઘાત્યઘાતાદિ જ્ઞાનાવરણરૂપ કર્મમાત્ર તેના ક્ષય એટલે સર્વથા પ્રલય કરી પરમપદને એટલે સિદ્ધિને પામેલો. આ વચનથી સર્વ કર્મક્ષયલક્ષણ સિદ્ધાવસ્થા કહી. બીજા જે સુગતાદિ મોક્ષ પામ્યા છતાં પણુતીર્થનિકારાદિ સંભવે પુનઃ સંસારમાં અવતરે છે. કહે છે કે: ધર્મ તીર્થના કરવાવાળા જ્ઞાનીઓ પરમપદને પામીને, વળી પણુ, તીર્થનિકારને લઇ, ભવમાં આવે છે. આવા જે તે પરમાર્થથી મોક્ષગતિવાળા કહેવાય નહિ, કેમકે તેમના કર્મનો ક્ષય થયો કહેવાય નહિ ને યથાર્થ કર્મક્ષય થયો હોય તો પુનઃ અવતાર સંભવેજ નહિ. કહ્યું છે: બીજા દગ્ધ થયે અંકુરનો કદાપિ પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી, તેજરીતે કર્મબીજ દગ્ધ થયે ભવરૂપી અંકુર ઉદય પામતો નથી. શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરે પણુ જે મુક્ત થઇ ભવમાં પડે છે તેમનું પ્રબલ મોહ વિનૃત્તિભત ગાયું છે: દગ્ધેન્ધનપણુ કાંઇ ભીતિ ન ધરતાં, નિર્વાણને પણુ અનિષ્ટ જાણી દર કરીને, ફરીથી ભવમાં પડે છે! મુક્ત પણુ પરાયં શૂરા થઇ પોતે

(૧૦૩)

દેહ ધરે છે ! આહો ! તારા મતને માનનારાના ઉપર મોહનુજ પ્રબલ
રાજ્ય વર્તે છે ! ! માટે બહુ વિસ્તાર કરવાનું પ્રયોજન નથી ત્યારે
ઉત્ત ને ચાર અતિશય તે જોનામા હોય, અને જે સુક્ત હોય, તે દવ-
તા કે પે ગણાય તેજ પારકાને પણ મિધ્યપદ પહોચાડી શકે પણ
તે વિના બીજા રાગી અથવા ભવમા અવતાર લેનાર તે દવ કહેવાય
નહિ કોઈ શકા કરે છે કે બુદ્ધ્યાદિને દવ કહેશે નહિ તો તે કીક છે,
પણ ધધરને દવ સામાટે માનતા નથી ? શુ તેની સિદ્ધિ કમી આ
પનાડ પ્રમાણ નથી ? માળજો પ્રમાણ આ રીતે છે પૃથ્વ્યાદિ
બુદ્ધિમાન કર્તાવાળા છે, કેમકે કાર્ય છે માટે ઘટની પેઠે આ અનુમાન
માં ન હેતુ છે તે અમિધ્ય છે એમ નથી, કેમકે પૃથ્વ્યાદિ સાવયવ
હોવાથી કાર્ય છે જ બુદ્ધિમાન કતાવાળા છે એ સાધ્યના ન હેતુ
સાવયવ છે, ઘટની પેઠે બુદ્ધિમાન કતાવાળા છે એ સાધ્યના ન હેતુ
તે જોમ અસિધ્ય નથી તેમ વિરુદ્ધ પણ નથી, કેમકે જોના કર્તા
નિશ્ચિત છે એવા ઘટાદિમા કાયત્વહેતુ રહેલો જાણાય છે અનેકાંતિક
પણ નથી કેમકે જોના કર્તા નથી એના આકાશાદિમા કાયત્વ હેતુ રહેતો
નથી એવી શકા ન કરી કે દષ્ટાત ને ઘટ તેના કર્તા અસર્વજ્ઞ, અસર્વ
કર્તા, એવા ધર્મવાળો છે, એટલે કાયત્વ એ હેતુથી સાધ્ય માધવા માટે
આપેલી ઘટદષ્ટાતથી તો સર્વજ્ઞત્વ, સર્વ કર્તૃત્વ, એ ધર્મથી વિરુદ્ધધર્મ
વાળા સાધ્યના સિદ્ધિ થશે, માટે હેતુ વિરુદ્ધ છે અને, દષ્ટાત પણ
નિષ્ફલ છે, કેમકે તેના કર્તા સર્વજ્ઞત્વાદિધર્મવાળો નથી આ રીતે
વ્યાપ્તિ અનુમાન માટે જોઈએ એમ ને કહેવાય નો તો અનુમાન-
માત્રનો ઉચ્છેદ થઈ જાય સામાન્યત ને અન્યથ અન વ્યતિગેક
તેટલાથી વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ થાય છે, ને તે તો આનન્ત્યદાયની તેમ
વ્યભિચારદાયની આપત્તિને લાગે વિશેષ પરત્વે શુદ્ધી રાકાય નહિ
આમ નિયમ હોવાથી કાયત્વ એ હેતુની વ્યાપ્તિ, બુદ્ધિમાન કર્તા હોના
જોઈએ એ સાધ્ય સાથે માનની, પણ શરીરાદિમાન બુદ્ધિમાન કર્તા

એમ વિશેષ અર્થે ન સમજવી. અને કર્તૃત્વ સામગ્રીમાં શરીરનો ઉપ-
 યોગ જણાતો નથી, કેમકે તેના વિના પણ જ્ઞાન, ઇચ્છા, પ્રયત્ન, તેના
 આશ્રયરૂપ સ્વશરીરનું કર્તૃત્વ સંભવેછે. કાંઈ ઉપયોગનું ન થઈ શકતાં
 છતાં માત્ર સાથે હોય તેથીજ ને કોઈ કોઈનું કારણ થઈ શકતું
 હોય તો તો અગ્નિની પિંગલિમા તે પણ ધૂમનું કારણ થવી નેહએ.
 અને શરીર હોય તથાપિ પણ જ્ઞાન, ઇચ્છા અને પ્રયત્ન એ સમસ્ત
 કે વ્યસ્ત ને ન હોય તો કુલાલાદિનું પણ કર્તૃત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું
 નથી. પ્રથમ કાર્યોત્પાદક જે કારણસમૂહ તેનું જ્ઞાન નેહએ, પછી
 કરવાની ઇચ્છા નેહએ. ને પછી પ્રયત્ન નેહએ, ત્યારે ફલ થાયછે,
 એમ આ ત્રણેનો કાર્યકર્તૃત્વની સાથે અવ્યભિચરિત સંબંધ છે. આ
 પ્રમાણે ઉક્ત અનુમાનથી જે ઇશ્વર સિદ્ધ થાય તેનું સર્વજ્ઞત્વ તો
 અખિલકાર્યકર્તૃત્વ ઉપરથી સિદ્ધ છે. પ્રયોગ આ રીતે. અખિલ
 પૃથ્વીયાદિ કાર્યકર્તૃત્વને લીધે ઇશ્વર સર્વજ્ઞ છે; જે જેનો કર્તા છે તે તેનાં
 ઉપાદાનાદિથી જાણીતો છે, જેમકે ઘટકરનાર કુલાલ માટી આદિથી;
 જગત્નો આ કર્તા છે; માટે એ સર્વજ્ઞ છે. જગત્નું ઉપાદાન, પાર્થિવ,
 આખ્ય, તૈજસ, ને વાયવીય, એવાં ત્રાર પ્રકારનાં પરમાણુ તે છે;
 નિમિત્તકારણ અદૃષ્ટાદિ છે; ને આત્મા (જીવ) ભોક્તા છે; ભોગ્ય ત-
 ત્વાદિ છે. એથકી જે અનભિજ્ઞ છે તેને પૃથ્વીયાદિ કર્તૃત્વ સંભવતું નથી,
 જેમકે આપણા જેવાંને. તેનાં એટલે ઇશ્વરનાં ઉક્તજ્ઞાનાદિ તે
 નિત્ય છે, કેમકે કુલાલાદિજ્ઞાનથી વિલક્ષણ છે. એ જે કર્તા તે એક છે,
 કેમકે અનેક કર્તા છતાં પણ તે બધા એકને તાબે હોય ત્યારેજ પ્રવૃત્તિ
 થાયછે. વ્યવહારમાં પણ કડીઆ સુતાર આદિ એક કમઠાયાને તાબે
 રહેવાથી મહાપ્રાસાદાદિ સિદ્ધ કરેછે એ પ્રત્યક્ષ છે. ઇશ્વરના એક-
 ત્વથી ને નિત્યત્વથી કાર્યનું કાદાચિત્કત્વ અને વૈચિત્ર્ય સિદ્ધ નહિ
 થાય એમ કહેવું ચોગ્ય નથી, કેમકે કાદાચિત્ક અને વિચિત્ર એવાં
 સહકારીના સંબંધે તેવી સૃષ્ટિ થવાને કશી વિપરીતતા નથી. આ
 સ્થલે વળી ઇશ્વરસિદ્ધિના મૂલ્યઅનુમાન ઉપર કોઈ બીજી શંકા
 કરેછે. પૃથ્વીયાદિ ને પ્રુદ્ધિમાન કર્તાવાળાં કાર્યત્વ એ હેતુથી હોય
 તો જેમ જીર્ણ કૂપાદિને જોતા, તે કૂપની ક્રિયાને ન દેખનારને

માનીએ તો જીર્ણ કૂપપ્રાસાદદિની પેઠે તેમાં પણ, તે કાર્યની ક્રિયા ન દીઠેલી એવાને પણ, ' કૃત ' એવી બુદ્ધિ સ્ફુરવી જોઈશું. સમારોપને લીધે તેમ નથી થતું એમ કહ્યેશો તો તે સમારોપ તો ઉભયત્ર સમાન છે, કેમકે ઉભયમાં કર્તા અતીન્દ્રિયજ છે. હવે એમ કહ્યેશો કે પ્રામાણિકને તો એ સ્થાને ' કૃત ' એવી બુદ્ધિ થાયછેજ માટે કૃત-બુદ્ધિ વિશિષ્ટ કાર્યત્વવાળાં હોવાથી પૃથ્વ્યાદિ બુદ્ધિમાન્ કર્તાવાળાં છે એમ કહો, તો પૂછવાનું કે જે કૃતકત્વબુદ્ધિ થઈ તે આ કલ્યા તેજ અનુમાનથી કે બીજાથી થઈ ? જો ઉક્ત અનુમાનથી એમ કહો તો અન્યોન્યાશ્રયદાષ આવશે, કેમકે જેનાં વિશેષણ સિદ્ધ છે એવા હેતુથી એ સાધ્યને સાધ્યું, ને તે સાધ્યું ત્યારે હેતુનાં વિશેષણ સિદ્ધ થયાં. અનુમાનાન્તરથી એમ કહ્યેશો તો તે અનુમાનમાં પણ વિશેષણ સહિત હેતુથી સાધ્યનું ઉત્થાન થશે, ને તે સિદ્ધ કરવા પાછું બીજું અનુમાન જોઈશું, તેને ત્રીજું, એમ અનવસ્થા થશે. માટે કૃત-બુદ્ધિવિશિષ્ટ એવું જે વિશેષણ માન્યુ તે સિદ્ધ થતું નથી; ને હેતુને વિશેષણસિદ્ધત્વદાષ આવ્યો. વળી તમે જે કહો છો કે ખાદીને પૂરી નાખેલીભૂમિના દૃષ્ટાંતથી, કૃતવસ્તુઓ કૃત એવી બુદ્ધિનો પ્રત્યય કરનારી હોવી જોઈએ એ નિયમ તૂટેછે, તો તે બાબતમાં કહેવાનું કે તેવી ભૂમિને અકૃત્રિમ ભૂમિ સાથે જે સાર્થ્ય છે તે સાર્થ્ય એ પ્રત્યયને અટકાવેછે ને તેથી પ્રત્યય નથી થતો એ વાત ઉપ-પન્ન છે, નિયમભંગ નથી. જે અનુમાન પ્રયોજ્યું છે તેમાં પક્ષભૂત પૃથ્વ્યાદિમાં પણ અકૃત્રિમનું સાર્થ્ય, કૃતબુદ્ધિપ્રત્યયનું પરિભાવ-ક માનો, તો શો બાધ છે? એમ તમે કહો તો તે ચાલશે નહિ કેમકે અ-કૃત્રિમ સાર્થ્યનો અભ્યુપગમ કરતા નથી, ને કરો તો તમારા પોતાના જ સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ, અપસિદ્ધાંત દાષ આવે. માટે કૃતબુદ્ધિ-વિશિષ્ટતા એ વિશેષણ સિદ્ધ ન થવાથી વિશેષણસિદ્ધત્વરૂપ દાષ હેતુ-ને વળગેલો રહેા. અથવા વિશેષણ સિદ્ધ માનો તો પણ હેતુને વિરુ-દ્ધ એ દાષ લાગશે, કેમકે દૃષ્ટાન્તભૂત ઘટાદિની પેઠે, એ હેતુનો સાધ્ય જે બુદ્ધિમાન્ કર્તા તે શરીરવિશિષ્ટ હોવોજોઈશું. તમે એમ કહ્યેશો કે આ પ્રમાણે દૃષ્ટાન્ત એને દાષ્ટાન્તનું કેવલ સામ્યશોધનું એ તો હેતુ-

અનુબલ્લુત્વ સાધવામાં દ્રવ્યત્વની પેઠે, પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. તમે કહેશો કે તેમનો પણ કર્તા અદૃષ્ટ એવો ઇશ્વર માનવો જોઈએ તો તે કહેવું ઠીક નથી. તેવા અદૃષ્ટ ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ અનુમાનથી સાધાછે કે બીજા પ્રમાણથી ? જો આ અનુમાનથીજ સાધતા હો તો ચક્રકાપત્તિ-દોષ છે, કેમકે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય, ત્યારે તે અદૃશ્ય હોવાથી તેનું અપ્રત્યક્ષત્વ સિદ્ધ થાય ન તેથી કાલાત્મયાપદિષ્ટદોષનો પરિહાર થાય, ને તે દોષાભાવથીજ પાછી તેના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ-થવાની આવે ! બીજો પક્ષ કે બીજા અનુમાનથી સિદ્ધ કરીશું, તેપણ ઠીક નથી, કેમકે ઇશ્વરસદ્ભાવ સિદ્ધ કરનાર પ્રમાણાન્તર છે નહિ. અથવા ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ ક્ષણભર અસ્તુ, તોપણ તેને અદૃષ્ટ હોવાનું કારણ તેને શરીર નથી તેછે ? વિદ્યાદિ પ્રભાવ છે ? જાતિવિશેષ છે ? જન પ્રથમ વિકલ્પ સ્વીકારે તો કર્તૃત્વ અનુપપન્ન છે, કેમકે અશરીરી છે તે મુક્ત-આત્માની પેઠે કર્તા થતો નથી. શરીર ન છતાં પણ જ્ઞાનેચ્છાદિના આશ્રયરૂપ સ્વશરીરકરણથકી કર્તૃત્વ પણ સંભવશે તો તે પણ વગર વિચારનું ઉત્તર છે, કેમકે શરીરસંબંધથીજ પ્રેરણા ઉપપન્ન થાય, ને શરીર ન હોય તો તો મુક્ત આત્માની પેઠે પ્રેરણાદિ સંભવેજ નહિ. શરીરનો અભાવ હોય ત્યારે જ્ઞાનાદિનો આશ્રય પણ ક્યાં થઈ શકે, કેમકે તેમને ઉત્પન્ન થવામાં તે નિમિત્તકારણ છે; ને એમ નહોય તો મુક્ત આત્માને પણ તેની ઉત્પત્તિ થઈ શકે. વિદ્યાદિપ્રભાવથી અદૃશ્ય છે એ વિકલ્પ માનીએ તો તેપણ ઘટતો નથી, કેમકે તેવીરીતે જે અદૃશ્ય રહેછે તે કોઈકવાર પણ દૃશ્ય થાયછે. નિરતર અદૃશ્ય એવા વિદ્યાપ્રભાવવાળા તો જાણ્યા નથી. પિશાચાદિની પેઠે જાતિવિશેષને પણ અદૃશ્યત્વનું કારણ માનીશકાય નહિ, કેમકે એકવસ્તુને જાતિવિશેષ હોય નહિ; જાતિ અનેકનિષ્ઠ છે એવો નિયમ છે. અથવા અદૃશ્ય છે એમ પણ ક્ષણભર માનો, તથાપિ તે પૃથ્વીયાદિનું જે કારણ થાયછે તે શી રીતે ? સત્તામાત્રથી ? જ્ઞાનવત્ત્વથી ? જ્ઞાનેચ્છાપ્રયત્નવત્ત્વથી ? તત્પૂર્વક વ્યાપારથી ? ઐશ્વર્યથી ? પ્રથમ વિકલ્પ માનીએ તો કુલાલાદિ પણ પૃથ્વીયાદિ કર્તા થાય કેમકે તે પણ કાંઈ સત્તાવાળા નથી એમ નથી. બીજો વિકલ્પ સ્વીકારતાં ચોગીને પણ કર્તૃત્વ પ્રાપ્ત થાય. તૃતીય તો

ચોખ્ખા નથી કેમકે પ્રથમથીજ અને જે સ્વસરીર છે તેને જ્ઞાનાધાર્ય-
 નના નિષેધ કર્યો છે અત્યુર્થ પણ નહિ ઘટે તેમકે જેને સરીર નથી તેને
 કાયાવાણી આદિથી કરી શકાય તેવા વ્યાપારનો સભવ નથી પચમ
 વિક-પમા અર્થ્ય તે જ્ઞાતૃત્વ, કર્તૃત્વ કે કાંઈ અન્ય, શુ માનવ ?
 જ્ઞાતૃત્વ હોય તો તે જ્ઞાતૃત્વ માત્ર કે સર્વજ્ઞાતૃત્વ ? પ્રથમ પક્ષ લઈએ
 તો તે જ્ઞાતા માત્ર થાય ઇશ્વર નહિ, કેમકે આપણા જેવા જ્ઞાતા કરતા
 તેનામા કાંઈ આધિક થયું નહિ બીજા પક્ષથી પણ તેને સર્વજ્ઞત્વ
 માત્ર થાય, જેણે સુગતાન્તિ છે, પણ તેને અર્થ્ય ન આવે ત્યારે
 કર્તૃત્વ તેજ અર્થ્ય એમ કહો તો અનેક કાર્ય કરનારા કે ભકારાદિને
 પણ અર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય કાંઈ અન્ય પણ ઘટતું નથી કેમકે ઇશ્વર
 પ્રયત્ન એવિના, ઇશ્વરમા, અર્થ્ય સાધનાર અન્ય કશું છે નહિ વળી
 ઇશ્વર જગત્ નિર્મે છે તેમા તેની પ્રવૃત્તિ યથારુચિ થાય છે ?
 કર્મને પરવશ રહીને થાય છે ? કરુણાથી થાય છે ? ક્રોડા માટે થાય છે ?
 નિઃશ્રદ્ધ અનુશ્રદ્ધ કરના માટે થાય છે ? કે સ્વભાવથી થાય છે ? ને પ્રથમ
 વાત સ્વીકારીએ તો યદિ ક્યવિત્ અન્ય પ્રકારની પણ થવી નેહ એ
 બીજી વાત માનીએ તો ઇશ્વરના સ્વાત-યની હાનિ થાય ત્રીજી વાત
 ખરી હોય તો આણું જગત્ સુખીજ ઘડાણું નેહ એ એમ કહો કે
 એમા ઇશ્વર શુ કરે ? પૂર્વમાપ્ત કર્મથી પ્રાણી કુળ પામે છે, તો તે
 કીક છે, તેમા અદૃષ્ટ પ્રસાર, ઇશ્વરની સી જરૂર છે ? એથી ન પાચમી
 વાત માતા રામદેવાભાવ સિદ્ધિ નહિ થાય ઇશ્વર બાલકની પેઠે ક્રોડા
 કરતો હોવાથી રાગવાળો છે, તેમજ રાગની પેઠે અનુશ્રદ્ધ કરવાથી
 પણ તેવા છે, તેમજ રાગની પેઠે નિઃશ્રદ્ધ કરનાથી દેવવાળો છે, એ
 આદિ અનુમાનથી તે વાત સિદ્ધ થશે છઠી વાત સ્વભાવ તે માની-
 એ તો અચેતન આ જગત્ની ચોતાના સ્વભાવથી પ્રવૃત્તિ થતા દા,
 તેના કોઈ કર્તા છે એવો ક-પના કરનાની સી જરૂર છે ? આ પ્રમાણે
 કાંઈ પણ પ્રકારથી કાર્ય હપ હેતુ બુદ્ધિમાનની આથી શકતા
 નથી એજ રીતે સન્નિરેશવિચિત્ત, અચેતનોવાન ત્વ, અન્ય
 ભારિત્વ, એ આદિ હેતુ પણ સકલમા જોના કગાય તે-
 વા છે કેમકે તેમજ આદેય અને તેમકે સમાપ્ત કાયત્વનું ॥

જેવું જાણવું. વળી પૃથ્વ્યાદિનો બુદ્ધિમાન કર્તા સાધ્ય છે, તેમાટે જટલા હેતુ આણવામાં આવે તેટલા સર્વ વિરુદ્ધ એ દાષવાળા થવાના કેમકે દૃષ્ટાન્તાનુસાર સશરીર, અસર્વજ્ઞ, અસર્વકર્તા, એવા કરણને સાધનાર તે નીકળવાના. તમે એમ કહેશો કે આવો દાષ તો ધૂમથી અગ્નિનું અનુમાન થાય છે ત્યાં પણ આવશે તો તે યોગ્ય નથી કેમકે ત્યાં તૃણપર્ણાદિ વિશેષાધારગત વનિહ માત્ર સાથે ધૂમની વ્યાપ્તિ છે; જે રીતે આ અનુમાનમાં સર્વજ્ઞ અને અસર્વજ્ઞ એવા વિશેષાધિકરણગત સામાન્યની સાથે કાર્યત્વની વ્યાપ્તિ નથી. આટલા માટે અનુમાનથી પૂર્વ સર્વજ્ઞકર્તા સિદ્ધ થતો નથી. વળી એ બુદ્ધિમાન કર્તા હોવા રૂપી વાત વ્યભિચારવાળી છે કેમકે વિદ્યુત્તાદિનો પ્રાદુર્ભાવ બુદ્ધિમાન કર્તા વિના થાય છે; અને સ્વપ્નાદિ અવસ્થામાં બુદ્ધિમાન કર્તાવિનાની વાતોનું પણ દર્શન થાય છે. અર્થાત્ હેતુ માત્ર જે અત્ર પ્રયોજ્ય તે કાલાત્મયાપદિષ્ટ દાષવાળા થવાના કેમકે પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી બાધિત-પક્ષાન્તર પ્રચુક્ત થવાના. એ બાધ કેવી રીતે થાય તે પૂર્વે બતાવેલું છે. વળી એ બધા હેતુ પ્રકરણસમ થશે; કેમકે પ્રકરણની શંકા પેદા કરાવનાર બીજા હેતુ મળી આવે છે. બુદ્ધિ. ઇશ્વર જગત્કર્તા નથી, કેમકે ઉપકરણરહિત છે, ને તેથી દંડ ચક્ર ચીવરાદિ ઉપકરણરહિત કુલાલ જેવો અકર્તા છે; તેમજ આકાશની પેઠે વ્યાપક છે માટે પણ અકર્તા છે. એક છે માટે આકાશની પેઠે અકર્તા છે ઇત્યાદિ. હવે એ ઇશ્વરનાં તમે જે નિત્યત્વાદિ વિશેષાણુ કહો છો તે વિચારીએ. એવાં વિશેષાણુ ઇશ્વરની વ્યવસ્થા બતાવવા આણવાં તે પદના આગળ રૂપવતી કામિની ધરવા બરોબર છે. એ બધાં નિરુપયોગી છે, કેમકે વિચાર સહન કરી શકતાં નથી. દિર્ઘાન્તલખીએ છીએ. નિત્યત્વનેજ વિચારીએ. તે ઇશ્વરમાં ઘટતું નથી. ઇશ્વર નિત્ય નથી કેમકે સ્વભાવભેદથી કરીને પૃથ્વ્યાદિ કરે છે, અને નિત્યત્વનું લક્ષણ તો અપ્રચ્યુત અને અનુત્પન્ન એવું તથા સ્થિર જે એકત્વ રૂપ કૂટસ્થત્વ છે તે છે. સ્વભાવભેદ નહિ સ્વીકારો તો સૃષ્ટિ અને સંહાર એવાં વિરુદ્ધ કાર્યની ઉત્પત્તિ શી રીતે ઘટશે? ત્યારે ઇશ્વરનાં જ્ઞાનાદિનેજ નિત્ય કહેશો તો તે પણ નહિ ચાલે, કેમકે તેવી પ્રતીતિ થતી નથી. ઇશ્વરજ્ઞાનાદિ નિત્ય નથી, કેમકે આપણાં જ્ઞાનાદિ જેવાં જ્ઞાનાદિ છે એ અનુમાનથી પણ ઇશ્વર જ્ઞાનાદિની

નિત્યતા સિદ્ધ થતી નથી માટે ઇશ્વરજ્ઞાનાદિની નિત્યતા તમે આગળ કહી છે તે પણ અનુપપન્ન છે ઇશ્વરને તમે સર્વજ્ઞ કહો છો, તો તે સર્વજ્ઞતા પણ સી રીતે સમજાય ? પ્રત્યક્ષથી ? તો તેમ તો નહિ બાકે કેમકે ઇન્દ્રિયાર્થ સન્નિર્વર્તને અધીન એવું પ્રત્યક્ષ અતીન્દ્રિય-વિષયને કહી કેમ શકે ? અનુમાન પણ ન ચાલે કેમકે અવ્યભિ-ચારીત્રિગ મળી શકે નહિ જગદૈચિત્ર્ય સર્વજ્ઞતા વિના બીજી રીતે સભવે નહિ એ ત્રિગ છેજ એમ કહેજો તો તે પણ ન ચાલે, કેમકે તેની વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થતી નથી, સર્વજ્ઞતા વિના પણ, કેવલ કર્મપરિપાકથીજ, જગદૈચિત્ર્ય સિદ્ધ થઈ શકે છે વળી જો ઇશ્વર સર્વજ્ઞ હોય તો જગત્તેના ઉપચાર કરી નાખનાર, અને પછીથી પણ તેના નિગ્રહ કરવો પડે છે, એવા અસુરાદિ અને તેમના અધિ-ક્ષેપ કરનાર આપણા જેવા, તેણે આમાટે સર્જતો હશે ? માટે તે સર્વજ્ઞ નથી એજ પ્રમાણે ઇશ્વરને એક કહ્યો છો તે પણ એટલા માટે કે ઘણા ઇશ્વર હોય તો એક કાર્ય કરવામા વાધા પડવાથી ગરબાડ થઈ જાય એ વાત પણ બહુ પુત્રકલત્રવાળો કોઈ કૃપણ બોલનાર દિ વ્યયના ભયથી તેમને તથાને અરણ્યમા જઈ રહે તેના જેવી થઈ, અને વળી અનેક કાંડી એક કાંડાર રમે છે, કે અનેક માણા એક મરપુડો રમે છે, એ ઉદાહરણથી અનેકનામાં એક મત થઈ એક કાર્ય થવાનું ઉદાહરણ તો સુઝાઈ છે ચોથી વાત એમ માન્યા છો કે તે જગત્ક્રતા છે એમ હોય તો ચાલોમા પ્રમાણુને અપ્રમાણુની જે વ્ય-વસ્થા છે તે વિરુદ્ધ થવી જોઈએ જુઓ પ્રમાણુમાત્ર સાત્ત્વમત છે, કેમકે ઇશ્વરમાત્રીત છે માટે, તેના પ્રાગૃત જીવન સાત્ત્વની પેઠે એટલુંજ નહિ પણ પ્રતિવાદી સાદી ની પણ ગરબાડ નીપજી જશે, કેમકે સર્વ ઇશ્વરાદેનને અનુસર્તે છે તેના વાદી માણુને પ્રતિવાદી કોણ ? માટે સંપ્રિત્તા ઇશ્વર કોઈ પણ પ્રકારે મિડ થઈ શકેનો નથી

માટે 'સદ્ભૂતાર્થ પ્રકાશ' દ્વારાની વીતરાગ શ્રીગિનેદ્ર તેજ દેવ છે, અર્થાત્ દેવપે માનવાચોગ્ય છે બીજો કોઈ નહિ એના ઉપર વગી મોનાંમતો લાગે છે કે સત્તા આદિ વિચારાગ્રુક્ત જે દેવ તો કહેજો તેવા દેવ કોણ આ છે નહિ, કેમકે તેને શક્યાનુ

કોઇ પ્રમાણ નથી. જુઓ. પ્રત્યક્ષ ચાલશે નહિ, કેમકે સંબંધ અને વર્તમાન તેનેજ ચક્ષુરાદિ ગૃહે છે એવું વચન છે. અનુમાન પણ નહિ ચાલે કેમકે પ્રત્યક્ષ જે જણાતું હોય તે ઉપર તેની પ્રવૃત્તિ છે. આગમ પણ નહિ કેમકે સર્વજ્ઞ પોતાની અસિદ્ધિ છે ત્યાં તેના આપ્તવાક્યસ્વરૂપ આગમ તે પણ વિવાદવિષયજ છે. ઉપમાન પણ નહિ કેમકે સર્વજ્ઞ સદશ બીજા કોઇ હોય નહિ. અર્થાપત્તિ પણ નહિ કેમકે સર્વજ્ઞનો સાધક એવો, અને તેનું અસ્તિત્વ માન્યા વિના સિદ્ધ થઈ ન શકે એવો, કોઈ પદાર્થ જણાતો નથી. આ રીતે પાંચે પ્રમાણ પ્રવૃત્ત થઈ શકતાં નથી માટે સર્વજ્ઞ જે કહોછો તે અભાવ પ્રમાણનો વિષય થયો. કહ્યું છે કે જે વસ્તુનું અસ્તિત્વ ગૃહવામાં પાંચે પ્રમાણ કામ ન આવે તે વસ્તુનું અસ્તિત્વ અભાવ પ્રમાણનો વિષય છે એમ જાણવું. પ્રયોગ આ પ્રમાણે સર્વજ્ઞ દેવ છે નહિ, કેમકે પાંચે પ્રમાણથી ગૃહાતો નથી માટે, ખરખિયાણીની પેઠે. વળી એમ કહેવામાં આવે કે અનંત કાલથી ચઢેલો મેલ જેમ સુવર્ણ ઉપરથી ખાર વગેરે લગાડી કુલડીમાં તપાવવાથી નીકળી જાય છે તેમ નિરંતર જ્ઞાનાલ્યાસથી મલ માત્ર દૂર થઈ છવને પણ સર્વજ્ઞત્વ શામાટે ન સંભવે ? તો તે વાત ચોગ્ય નથી. અલ્યાસથી શુદ્ધિનું તારતમ્ય થાય પણ પરમ પ્રકર્ષ થાય નહિ. કૂદવાનો અલ્યાસ કરનારને કૂદવાનું વધતું ઓછું આવડે પણ લોકોત્તર કૂદવાનું આવડતું નથી. કહ્યું છે કે આકાશમાં દશ હાથ સુધી જે કૂદી શકે છે તે હજાર પ્રકારે અલ્યાસ કરે તો પણ શતચોજન કૂદી શકનાર નથી. વળી તે સર્વજ્ઞ, વસ્તુ માત્રને, કીયા પ્રમાણથી જાણે છે ? પ્રત્યક્ષથી કે યથાસંભવ સર્વ પ્રમાણથી ? પ્રત્યક્ષથી તો ન બને કેમકે તે પ્રમાણ સન્નિહિત અર્થગ્રહણમાં પ્રવર્તે છે. તેમ અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી પણ નહિ કેમકે તેણે માનવામાં પ્રમાણ નથી. સર્વ પ્રમાણથી જાણે છે એમ પણ ન કહેવાય કેમકે પ્રમાણમાત્ર પ્રત્યક્ષ ઉપરથી પ્રવર્તે છે, અને વળી એ રીતે સર્વને સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા પણ આદ્યેપ સર્વજ્ઞના અસ્તિત્વ ઉપર છે. સંસાર અનાદિ અને અનંત છે, એટલે વસ્તુ પણ અનાદિ ને અનંત હોવી જોઈએ. ત્યારે

(૧૧૫)

તે વસ્તુઓને જમગ જાણતા અનત કાલે પણ સર્વજ્ઞ થવું કઠિન પડે. જોમ કહો કે યથાવસ્થિતવસ્તુને તત્કાલ જાણીએ તો તેને અશુચિઆદિ રસનો સ્નાદ કરવાનો પ્રસંગ આવે, કેમકે તેમનું પણ યથાવસ્થિતજ્ઞાન થવું ઘટે કહ્યું પણ છે કે અશુચિઆદિ રસના આ સ્વાદો પ્રસંગ પણ અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે વળી જૂતલવિષ્ય વસ્તુને તે પોતપોતાના રૂપથી જાણીએ કે વર્તમાન રૂપથી ૧ પ્રથમ-પક્ષ લેશો તો તેના જ્ઞાનને અપ્રત્યક્ષત્વ આવશે, કેમકે અવર્તમાન જોડી વસ્તુને તે મૂકે છે, જેમકે સ્મૃતિ આદિ બીજા પક્ષ લેશો તો તેને જો જ્ઞાન થશે તે જ્ઞાનાત્મક થશે કેમકે અન્યથા સ્થિતવસ્તુનું, વિ-અદ્રશાનતી પેઠે, અન્યથા ગ્રહણ થયું

આ પૂર્વપક્ષનું હવે સમાધાન ઉત્તર રૂપે થાય છે તમે કહ્યું કે સર્વજ્ઞ સાધક પ્રમાણ નથી, તે બરાબર નથી, કેમકે સાધક અનુમાન છે જુઓ જ્ઞાનતાત્ત્વ્યનો કહ્યો પણ અવધિ છે, કેમકે ન્યૂન અધિક એવા સ-૦૬ થી તે વ્યવહારી શકાય છે માટે, પરિમાણની પેઠે આમાં ને હેતુ છે તે અસિદ્ધ નથી પ્રાણિમાત્રમા પ્રજા ત્રેયા ઇત્યાદિ ગુણપાટવ રૂપ જ્ઞાનનો તારતમ્યયકી અનુભવ થાય છે ત્યારે સર્વોત્તમતરૂપ મર્યાદા રૂપી જે જ્ઞાનનું દર્શન થતું નથી માટે હેતુ વ્યભિચારી છે જોમ પણ નહિ કહેવાય, કેમકે દ્રવ્યનો ને સહજ ધર્મ હોય, સહ કાગી સ્વરૂપે નહિ પણ સહજ હોય, અને તેવા હોઇ પોતાના અશ્રમરૂપ તે દ્રવ્ય ૫ કાંઈ વિશેષ પેદા કરે, તે અન્યાસકનથી મર્યાદા પર્વત પહોંચે છે જેમકે ધુવણું ૭ પટપાકથી નિશુદ્ધિ થાય છે, જડને નથી યતો, જડનો સહજ ધર્મ તાપ નથી પણ અગ્નિ આદિ સક-કાગી મન્યપેશ છે, જોડે અભ્યાસથી કરીને તાપ પરાકાયાને ૫ હોયતો નથી, ઉડતો જડનો નાશ કરે છે જોમ જ્ઞાન છે તે છત્રનો સુહર ધાર છે, આ સ્વાશ્રયમા કાંઈક વિશેષ પેદા કરે છે, જોડે નિરવર અભ્યાસથી અધિકારિક ઉત્તેજનર નિરોધાધાન યતો, છે વટ મર્યાદા પર્વત છત્ર પહોંચે જે જાન અનુકૂલ નથી આમ કહેવાથી દૂર નું ને દુષ્ટાન્ત તને આપ્યું હતું તે પરાશવ થતું કેમકે દૂર

એ કાંઈ સહજ ધર્મ નથી, કે સ્વાશ્રયમાં કશો વિશેષ પેદા કરતું નથી, ને ઉલટી તેનાથી તો સામર્થ્યપરીક્ષામાત્રજ થાયછે. વળી સમુદ્રનાં જલપલ પ્રમાણાદિ ક્રોધને પણ પ્રત્યક્ષ છે, કેમકે પ્રમેય છે માટે ઘટાદિગત રૂપાદિ વિશેષની પેઠે. પ્રમેયત્વ હેતુ અસિદ્ધ છે એમ પણ નથી, કેમકે તેમ હોય તો અભાવપ્રમાણને વ્યભિચારનો દાવ આવે. જુઓ. તમે પ્રમાણપંચકથી ન ગૃહાય તે વસ્તુને અભાવ-પ્રમાણનો વિષય ગણી છે, ત્યારે જો સમુદ્રનાં જલપલ પ્રમાણાદિમાં પ્રમાણપંચકથી ન ગૃહાય તેવું પ્રમેયત્વ હોય તો તો જલપલ પ્રમાણાદિને અભાવપ્રમાણવિષયતા થઇ, જે કદાપિ સંભવે નહિ, એટલે હેતુને અસિદ્ધ માની શકાશે નહિ. ત્યારે મૂલ્ય અનુમાન ખરું કરતાં, જેને તે સમુદ્રનાં જલપલ પ્રમાણાદિ પ્રત્યક્ષ છે તેજ સર્વજ્ઞદેવ એમ સિદ્ધ થયું. જુઓ. ક્રોધ અતીન્દ્રિયાર્થ સાક્ષાત્કારી છે, કેમકે અનુપદેશ, અલિંગ, અવિસંવાદી, એવા વિશિષ્ટ દિગ્દેશકાલપ્રમાણાત્મક ચંદ્રાદિના ગ્રહણાદિનો ઉપદેશ કરેછે. જે જે વાતનો એવો ઉપદેશ કરેછે તે તે બાબતનો સાક્ષાત્કાર પામનાર કહેવાય છે, જેમકે આપણે. હક્ત ક્રોધ તે અનુપદેશ અલિંગ આદિ ઉપદેશદાતા છે. માટે અતીન્દ્રિય સાક્ષાત્કારવાળો પણ છે. તેવો તો શ્રીસર્વજ્ઞ એજ છે. વળી તમે જે કહ્યું કે પ્રમાણપંચકની અપ્રવૃત્તિને લીધે એ સર્વજ્ઞ અભાવપ્રમાણનો વિષય છે તે પણ એક વાણીવિલાસજ છે, કેમકે પ્રમાણપંચકની અપ્રવૃત્તિનોજ અસંભવ છે. એવી જે અપ્રવૃત્તિ તે બાધકત્વ રૂપે થઇ શકે, અને સર્વજ્ઞને માટે તો બાધકનો સંભવ છે નહિ જુઓ. બાધક શું માનશો ? પ્રત્યક્ષ અનુમાન, આગમ, ઉપમાન, કે અર્થાપત્તિ ? પ્રથમપક્ષ ઘટશે નહિ, કેમકે જો પ્રત્યક્ષ છે તે, વસ્તુનું કારણ અથવા વ્યાપક મનાય તો તેની નિવૃત્તિ થતાં વસ્તુની પણ નિવૃત્તિ થવી જોઇએ, જેમકે અગ્નિરૂપ કારણની નિવૃત્તિથી ધૂમની થાયછે, ને વૃક્ષત્વરૂપ વ્યાપકની નિવૃત્તિથી શી-તાફલી આદિની થાયછે. વળી પ્રત્યક્ષને વસ્તુનું કારણ માની શકાય પણ નહિ કેમકે પ્રત્યક્ષ ન હોય તથાપિ પણ દેશાન્તરમાં વસ્તુનો સંભવ હોઇ શકે. તેમજ વસ્તુનું વ્યાપક પણ પ્રત્યક્ષ ન થઇ શકે,

સિદ્ધ છે. બુદ્ધિ. કોઈ સર્વ પદાર્થ સાક્ષાત્ જાણનાર છે, કેમકે તે પદાર્થ ગ્રહણસામર્થ્યવાળો છતાં તે ગ્રહણને જે પ્રતિબંધપ્રત્યય તેનાથી અત્યંત રહિત છે, જે જે ગ્રહણ સ્વભાવવાળું છતાં પ્રતિબંધ-રહિત હોય, તે તે તે વાતને સાક્ષાત્ જાણનાર કહેવાય, જેમકે તિમિ-રાદિ પ્રતિબંધરહિત લોચન રૂપને સાક્ષાત્ જાણે છે. આ પ્રમાણે “અનુપલબ્ધ” એ હેતુ સર્વજ્ઞના ભાવને સાધી શકતો નથી. ત્યારે હવે વિરુદ્ધવિધિને હેતુ કરીએ. તેમાં પણ પૂછવાનું કે તે સાક્ષાત્ કે પરંપરાથી સર્વજ્ઞાભાવ સાધેછે? સાક્ષાત્ કહો તો વિકલ્પ કે સાક્ષાત્ વિરુદ્ધ એવા અસર્વજ્ઞત્વનું ઉપચિત્ કદાચિત્ વિધાન કરાય છે, કે સર્વત્ર સર્વદા? પ્રથમવિકલ્પ સ્વીકારો તો સર્વત્રસર્વદાસર્વજ્ઞા-ભાવ જે તમારે સાધ્ય છે તે સિદ્ધ થશે નહિ કેમકે જ્યાં તેનું વિધાન હશે ત્યાંજ સર્વજ્ઞાભાવ થશે બીજે બધે નહિ. ઉપચિત્ કદાચિત્ અગ્નિનું વિધાન કરવાથી સર્વત્રસર્વદા શીતાભાવ થઈ શકતો નથી. બીજે વિકલ્પ પણ અયુક્ત છે કેમકે ટુંકી નજરવાળાને સર્વદાસર્વત્ર સર્વજ્ઞત્વનો વિરોધ છે, ત્યાં તેનાથી અત્યંત અસર્વજ્ઞત્વનું વિધાન કરવુંજ અશક્ય છે; ને કદાપિ તેમ વિધાન શક્ય ગણા તો તેવું વિધાન કરનાર પોતે સર્વજ્ઞ હોવો જોઈએ, એટલે અમે જે વાત સિદ્ધ કરવા ઇચ્છીએ છીએ તે સિદ્ધ થઈ. ત્યારે હવે પરંપરાથી વિરુદ્ધ વિધિ હેતુ થાય છે તે પક્ષ લઈએ તે પણ સર્વજ્ઞના વ્યાપકથી વિરુદ્ધ-નો, તેના કારણથી વિરુદ્ધનો, કે તેના કાર્યથી વિરુદ્ધનો, શાનો વિધિ સર્વજ્ઞાભાવને સાધે છે? વ્યાપકવિરુદ્ધ વિધિ નહિ ઘટે સર્વજ્ઞનું વ્યાપક અખિલાર્થસાક્ષાત્કારીત્વ, તેનાથી વિરુદ્ધ અખિલાર્થઅસા-ક્ષાત્કારીત્વ કે નિયત અર્થ માત્રનુંજ ગ્રહણ કરવાપણું. એ બે વિરુદ્ધ-નો વિધિ ઉપચિત્ કદાચિત્ સર્વજ્ઞાભાવ સાધે, પણ સર્વત્રસર્વદા કેમ સાધે? તુષારસ્પર્શનો વ્યાપક જે શીત તેનાથી વિરુદ્ધ જે અગ્નિ તેનું વિધાન ઉપચિત્ કદાચિત્ તુષારસ્પર્શનો નિષેધ કરે, પણ સર્વત્રસર્વદા નહિ. એજ રીતે કારણ વિરુદ્ધ વિધિ પણ ન ચા-લે, કેમકે તે પણ ઉપચિત્ કદાચિત્ સર્વજ્ઞાભાવ સાધે પણ સર્વત્ર-સર્વદા નહિ. સર્વજ્ઞત્વનું કારણ અશોષકર્મક્ષય; તેનાથી વિરુદ્ધ વાત અશોષકર્મઅક્ષય, તેનું વિધાન ઉપચિત્ કદાચિત્ સર્વજ્ઞા-

ભાવ સાધે, જેમ ચેમહર્ષ્યાદિનું કારણ શીત તેનાથી વિરુદ્ધ અગ્નિ તેનું વિધાન કવચિત્ કદાચિન્ ચેમહર્ષ્યાદિના અભાવ સાધે, પણ સર્વદા-સર્વત્ર સાધે નહિ, કેમકે સકલકર્મામ્લેષ સકલરૂપે હોયશકે નહિ, કેમકે તે કોઇ પણ આત્મામાં કહી પણ ક્ષય પામ્યાવિના રહે નહિ એમ આગળ સિદ્ધ કરવામાં આવશે ત્યારે વિરુદ્ધકાર્યવિધિ એ પક્ષ તપાસીએ તો તે પણ ટકતો નથી સર્વજ્ઞત્વથી વિરુદ્ધ કિચિત્-જ્ઞત્વ, તેનું કાર્ય નિયતાર્થવિધયજ્ઞતા, તેના વિધિ તે સમસ્તતાથી કરીને સર્વજ્ઞાભાવ સાધતો નથી, કેમકે જ્યાં તેનું વિધાન છે ત્યાંજ તે સર્વજ્ઞાભાવ સાધના સમર્થ છે જેમકે શીત વિરુદ્ધ અગ્નિ તેનું કાર્ય જે ધૂમ, તદ્વિશિષ્ટપ્રદેશમાજ્ઞ શીતસ્પર્શના નિયેધ માટે ત્રણે પ્રકારે વિરુદ્ધ વિધિ સર્વજ્ઞના બાધક થઇ શકતો નથી ત્યારે હવે વડતૃત્વાદિને હેતુ કરીએ તો નહિ આલે કેમકે સર્વજ્ઞના અસ્તિત્વનો અનુભવપ્રગમ થયો ત્યારે તે ક્યા રહ્યું ? અને એમ તે અસિદ્ધ થઇ ગયું જો એમ છતાં પણ તે રહી શકતું હોય તો તમારા પોતાના વચન સાથે તેના વિરોધ આવશે કેમકે તમે કહોછો કે “ વડતૃત્વાદિ ધર્મોપેત સર્વજ્ઞથી ” આપમાણે કોઇ પણ હેતુથી સર્વજ્ઞનું અસ-ત્વતો સિદ્ધ થઇ શકતું નથી ત્યારે હવે સર્વજ્ઞનું અસર્વજ્ઞત્વ સાધ્ય થઇ શકતું હોય તો તપાસીએ તે પણ આવશે નહિ કેમકે સર્વજ્ઞ તેજ અસર્વજ્ઞ એવો વિરોધ અહીં પણ આવી પડે છે અથવા અસર્વ-જ્ઞત્વ સાધ્ય છે ત્યાં પ્રમાણવિરુદ્ધ વડતૃત્વ, સર્વજ્ઞત્વ વિપરીત, કે વડતૃત્વ માત્ર, શું હેતુરૂપે માનોછો ? પ્રથમહેતુ અસિદ્ધ છે, કેમકે સર્વજ્ઞ છે તે પ્રમાણવિરુદ્ધ વડતા રાજ નહિ દ્વિતીય પક્ષ લેતા હેતુ-વિરુદ્ધ થશે કેમકે અદૃષ્ટ, ઇષ્ટ, અવિરુદ્ધ, એના અર્થનું વડતાપણું સર્વજ્ઞત્વ હોય તોજ સભવે તૃતીયપક્ષે હેતુ અનૈકાતિક છે કેમકે વ-ડતૃત્વ માત્રને સર્વજ્ઞત્વ સાથે કંઈ વિરોધ નથી આટલા સમાધાનથી, સર્વજ્ઞને ધર્મી માનીને તેના અસ્તિત્વનો નિયેધ કરવા જે અનુમાન પ્રતિવાદીએ પ્રયોગ્યુ હતું તે ધર્મીપ્રતિ તો તે અનુમાન આવતું નથી, એમ સિદ્ધ થયું ત્યારે મુગતાદિ કે સર્વ પુરુષ એ જે ઉક્ત

વિકલ્પપ્રતિ તે ચાલતું હોય તો જ્ઞેયજ્ઞે. પણ તેવા ધર્મીપ્રતિ પણ
 તે નથી ચાલતું, તેનું સમાધાન અને કારણ સર્વજ્ઞ સંબંધે
 જે કહ્યું તેનું તેજ જાણવું. વળી પ્રતિનિયત જોવા સુગતાદિની
 સર્વજ્ઞતાનો નિષેધ કર્યો ત્યારે તે વિના જે બીજા હોય તેમને સર્વ-
 જ્ઞતાનું વિધાન અવશ્ય પ્રાપ્ત થયું, કેમકે વિજ્ઞેયનો નિષેધ કર્યાથી
 શેષ રહે તેને નિષિદ્ધનો વિધિ પ્રાપ્ત થાયછે, જેમકે આ અપ્રાક્ષણ છે
 ઇત્યાદિ વાક્યમાં. સર્વે પુરુષોને ઉદ્દેશીને અસર્વજ્ઞત્વ, વક્તૃત્વાદિ
 હેતુથી સાધવું હોય તો તે નહિ બને. એ હેતુનો વ્યતિરેકજ્ઞ સિદ્ધ
 નહિ થાય, કેમકે અસદ્વિગ્ધ જોવા વિપક્ષથી તે વ્યાવૃત્ત છે, તે
 વિપક્ષ સર્વજ્ઞ છે ને તે તો વક્તા પણ છે. માટે સર્વથા અનુમાન
 સર્વજ્ઞનું બાધક થઈ શકતું નથી. પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન બે બાધક
 ન થઈ શક્યાં ત્યારે હવે આગમને જ્ઞેયજ્ઞે. આગમ તે પૌરુષેય કે
 અપૌરુષેય ? અપૌરુષેય તો હોયજ નહિ કેમકે તેવું કાંઈ પ્રમાણ
 મનાય નહિ; કેમકે વચનમાત્ર ગુણવાન્ વક્તાને અધીન હોય તોજ
 પ્રમાણ ગણાય છે. વળી એ પ્રમાણને કાર્ય જોવા અર્થપરત્વે પ્રામા-
 ણ્ય માનવાથી તે સર્વથા સ્વરૂપનિષેધપ્રતિ પ્રમાણ થઈ શકે નહિ.
 સર્વજ્ઞનો અભાવ સાધે તેવાં પૌરુષેય પ્રમાણ તો છે નહિ કેમકે
 “ હિરણ્યગર્ભ સર્વજ્ઞ છે ” ઇત્યાદિ અનેક વેદવાક્ય પ્રસિદ્ધ છે.
 ઉપમાન પ્રમાણ પણ સર્વજ્ઞનું બાધક નથી કેમકે ઉપમાન અને
 ઉપમેય પ્રત્યક્ષ હોય ત્યારે જો અને ગવયની પેઠે ઉપમાનપ્રમાણ
 પ્રવર્તે છે અશેષપુરુષ કે સર્વજ્ઞ કોઈએ દીડા નથી જેથી અશેષ-
 પુરુષ જેવો સર્વજ્ઞ કે સર્વજ્ઞ જેવા અશેષપુરુષ એમ કોઈ કહી શકે.
 ને જો કોઈ અશેષપુરુષ કે સર્વજ્ઞ દીડાનું કહે તો તે પોતેજ સર્વજ્ઞ-
 ત્વવાળો થાય એજ અમારી વાત સિદ્ધ થઈ. અર્થાપત્તિ પણ બાધક
 થશે નહિ, કેમકે સર્વજ્ઞના અભાવ વિના જેની અનુપપત્તિ થતી
 હોય એવું કશું છે નહિ. વેદપ્રામાણ્ય તો સર્વજ્ઞ હોય તોજ ઉપપ-
 ન્ન થાય, કેમકે ગુણવાન્ વક્તાનો અભાવ હોય ત્યાં વચનનું પ્રામા-
 ણ્ય ગણાતું નથી. માટે સર્વજ્ઞનો અભાવ ઘટતો નથી. આ રીતે

પાત્રે પ્રમાણથી સર્વજ્ઞના બાધ સિદ્ધ થતો નથી, જોઈએ ને કહ્યું છે કે પ્રમાણપત્રકની અપ્રવૃત્તિને લીધે સર્વજ્ઞ અભાવ પ્રમાણનો વિષય થાય છે, તે અનૈતિક બાણુ હિમવત્પલ્લવપરિમાણુ પિશાચાદિના અસ્તિત્વપ્રતિ પ્રમાણપત્રકની અપ્રવૃત્તિ છતાં પણ તે અભાવ-પ્રમાણનો વિષય થતા નથી માટે પ્રમાણપત્રકની પ્રવૃત્તિઆદિ ને વાત તમે કહો છો તે અત્યંત ઝોટી છે વળી તમે ને કહ્યું છે કે સર્વજ્ઞ સર્વ વાત જાણે છે તો તે કીયા પ્રમાણથી ? તે પણ અચુક્ત છે, કેમકે સકલ જ્ઞાનાવરણનો નાશ થતા પેલ થયેલા અવિકલ્પ અને કેવલ આલોકથી મકલ લોક અલોક આદિ વસ્તુને જાણવાપાણુ સર્વજ્ઞને છે અશુચિઆદિ રસના સ્વાદ લેવો પડશે એમ ને તમે કહ્યું તે પણ એમ કહેનારનું અજ્ઞાનજ જણાવે છે સર્વજ્ઞ તો અતીન્દ્રિય જ્ઞાની છે જોઈએ તેમને કરણવ્યાપારની અપેક્ષા નથી, અર્થાત્ નિવલેન્દ્રિયના વ્યાપાર નિનાજ, યથાવસ્થિત જ્ઞાન, તટસ્થ રહી, પામે છે તમારી પેઠે નિવલેન્દ્રિયવ્યાપારસાપેક્ષજ્ઞાન તેમને નથી કાવજ્ઞમા સસાર અનાદ્યનન્ત છે એમ કહીને ને શકા તમે ઉગાપી તે પણ ઠાક નથી, કેમકે સર્વજ્ઞને તો યુગપત્ જ્ઞાન થાય છે તેમ થવું કાઈ અશક્ય નથી કેમકે તેવો અનુભવ થાય છે જેમ પોતે અલ્પસેલુ આખું શાસ્ત્ર સામાન્ય રૂપે યુગપત્ પ્રતિભાશે છે, તેજ રીતે અશેષ વિશેષાકૃત વસ્તુજ્ઞાન પણ સભવે કહ્યું છે પોતે અલ્પસેલો સકલ સાન્નાર્થ મનને એકે ક્ષણમાજ્ઞ પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે રીતે સર્વજ્ઞને પણ અનત આદિનું વેદન થાય છે વળી અતીત અનાગત આદિ કાલને સળધે વસ્તુજ્ઞાનો આક્ષેપ કર્યો હતો તે પણ તેમ કહેનારનું અજ્ઞાનમાત્રજ જણાવે છે કેમકે વર્તમાન કાલની અપેક્ષાથી અતીત અને અનાગતવસ્તુ યદ્યપિ અસત્ છે તથાપિ જેમ અતીતવસ્તુ તે કાલે હતી, ને અનાગતવસ્તુ તે કાલે હશે, તેવી તે ત વસ્તુને વર્તમાનમા સમજવી એમા ગો દાય છે ? આ પ્રમાણે સુનિશ્ચિત બાધકપ્રમાણના અભાવથી સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ થઈ

હવે દિગ્ગજરો કહે છે એ પ્રમાણે બાધકાભાવથી સર્વજ્ઞસિદ્ધિ હો, પરંતુ તેને કવનાહાર પોય એ વાત ને તમે માના છો તે અમે

સહન કરી શકતા નથી. બ્રુઓ. કેવલીને કવલાહાર હોતો નથી, કેમકે તેમ હોવાના કારણનો અભાવ છે, અને કારણના અભાવે પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ માનવાથી તો અવ્યવસ્થા થાય. જે કારણનો અભાવ એ હેતુ કહ્યો તો અસિદ્ધ નથી કેમકે આહારના કારણભૂત છ એ વેદનાદિમાંથી એક પણ કેવલીનામાં હોઈ શકતી નથી. બ્રુઓ. તેને વેદના ઉત્પન્ન થતી નથી, કેમકે તેનાથી જે વેદ હોય તેતો બળેલી દારડી જેવું છે; અને કદાપિ વેદના હોય તો પણ એવા અનંત વીર્યવાળાને તત્કૃત પીડા નથી થતી. વૈયાવૃત્યકરણ તેતો ત્રૈલોક્યપૂજ્ય ભગવાનમાં સંભવે નહિ. ઉલટો તેતો કેવલ જ્ઞાનાવરણનો ક્ષય થવાથી ઇર્ષ્યાપથને યથાર્થ અવલોકી શકેછે. સંયમ તો, યથાખ્યાત ચારિત્રવાળામાં જે નિષ્ઠિતાર્થત્વ અને અનંત વીર્યત્વ હોય તેથી આહાર કારણ થતો નથી. તે અનપવર્ત્ય આયુષ્વાળો છે, અનંતવીર્યવાળો છે, એટલે તેની પ્રાણવૃત્તિ પણ અન્યથાસિદ્ધ છે, ધર્મચિંતાવસરતો નિષ્ઠિતાર્થત્વને લીધે અપગત છે. આમ હોવાથી કેવલીને બહુદાષદુષ્ટ એવો કવલાહાર ઘટતો નથી. એ પૂર્વપક્ષનું ઉત્તર કહીએ છાએ. કારણાભાવથી આહારાભાવ સાધ્યો તે યોગ્ય નથી કેમકે કારણાભાવ હેતુ અસિદ્ધ છે, કેમકે આહાર કારણ જે વેદનીય તેનું કેવલીમાં અસ્તિત્વ છે; ન વળી એ શરીરસ્થિતિ તે પ્રાક્તની કેમ ના હોય? તેના પ્રયોગ પણ છે. કેવલીને ભુક્તિ એટલે આહાર છે, કેમકે તે સમગ્ર સામગ્રીવાળો છે, માટે પૂર્વભુક્તિની પેઠે. આ સામગ્રી તે પર્યાપ્તત્વ, વેદનીયોદય, આહારપ્રક્રિયાનિમિત્ત તેજસશરીર, અને દીર્ઘાયુપણું, જે સમગ્ર સામગ્રીનો કેવલીમાં સમાસ થાય છે. તમે વેદનીયનું બળેલી દારડી જેવું હોવાપણું કહ્યું તે આગમસિદ્ધ નથી, ન યુક્ત પણ નથી. કેમકે આગમમાં કેવલી તે અત્યંત જ્ઞાનોદય કહેલો છે. યુક્તિ પણ એવી કે જે ઘાતિ કર્મના ક્ષયથી જ્ઞાનોદય થાય છે તો વેદનીયવ્યન્ય ક્ષુદ્રાને શો બાધ આવ્યો કે તે ન થાય? છાયા અને તડકાની પેઠે, તેમનો એનો સાથે ન રહી શકાય તેવો, ભાવ અને અભાવની પેઠે પરસ્પરને પરિહાર કરે તેવો, કોઈ વિરોધ તો છે નહિ. સાતાસાતનો મુહૂર્ત માત્રમાં પરિવર્ત થાય છે એટલે સાતોદયની પેઠે

અસાતોદય પાણી થાય, એટલે અનતર્વાર્યત્વ છતાં પાણી સરીકે બચતો અપચય અને સુધાગ્રન્થ પીડા એતો થાયજ તેમજ આહારગ્રહણ કરનારો તેનામાથો કાંઈ ઉણુ થઈ જવાનુ નથી એમ જે કહેવાયછે કે અદો એનો પુરુષિકામાન ગણાય, તથા વેદનાંયના ઉદોરણુઆપને હીપી પૃથ્વતતરકુર્કુનોદયનો પાણુ અભાવ છે ને તેથી પીડાનો પાણુ અત્યંતાગ્રામ છે, તે બધુ અચુક્ત છે તુર્કાદિગુણુસ્યાન ના વેદનીયને ગુણુભેદાસિદ્ધાવચકી મચુરકુર્કુનોદય છતાં પાણુ તત્કૃતપીડાનુ અત્પ દનજજાણાયછે જિનનાર્થ સાતોદયની પેઠે મચુર કુર્કુનોદયાભાવ છતાં પાણુ તીમદર્શીથી ઇત્યાદિ જે કહેછે, તથા આહારકાદાથી પરિગ્રહ બુદ્ધિ થાય, ને તે મોહનીય નિકાર છે, ને તે કેવડીમા ઘટે નહિ, માટે તેને બુક્તિ નથી એવુ જે કહેછે, તે બધુ પાણુ અસમ્યક્ છે કેમકે સુધા મોહનીયનિપાક નથી, તેના નિપાકનો મતિપમ ભાવનાથી નિષેધ થઈ શકે છે, અને ક્રોધાદિનો તેમજ ઉપરમ થતો જાણાય છે કહ્યુ છે કે “ ઉપરમથી ક્રોધને હણવો ” ઇત્યાદિ અને જે સુધાવેદનીય તે ક્રોધની પેઠે નિપસભાવનાથી નિવૃત્તિ પામતુ જાણાતુ નથી એટલે સુધા મોહનિપાક છે એમ સિદ્ધ થતુ નથી. આટલાથી કૃતાર્થ આપુર આપર્તતુ નથી, જ્ઞાનાદિનો દાય નથી, જગદુપકાર કરનામા અનતર્વાર્યવાળો છે, એટલે તેના તૃણ વિનાના ને બુક્તિ ગાની ઇત્યાદિ પાણુ પરાસ્ત અમજતુ કેમકે ઉક્તમખરના આદારિગદિ સામગ્રી વિધમાન હોવાથી હ્રસ્વચાત્મ્યામા પાણુ કેવ-હીને અનુક્તિનો મસમ આરી પડે અનસ્તરીયોતસયત્વના અભા-વને હોવે હ્રસ્વચને બુક્તિ અજવે છે અકનોનો તે અચુક્ત છે, કેમકે ત્યાં જુ આપુરની હાનિ છે કે આર નાનની કાંઈ હાનિ છે નેથી બુ ક્તિની જરૂરછે માટે જેમ દોર્લકાકસ્થિતિતુ આપુર કારણ છે તેમ આદાર પાત્ર કારણ છે જેમ નિષ્ઠિ પાનેડાને ઉપરત જે પ્યાન ક્રિયાદિ તેજ અત્પક્ષપ્તુ પરાણુ છે, તેમ અગ્રહનાદિ પાણુ જાણુમા અટકે સરીકાનો અનતર્વાર્યતા પાણુ તેને આગ્રાગ્રન્થાના દોષરૂપ નથી જેમ દર હદાદિ વિશ્રામપાણુ તથા નાનિસોદાદિ તેને મળને છે તેમ અહાર ક્રિયા પાણુ ઘટેજ, કેમકે તેથી કાંઈ વિરોધ

હવે તત્ત જતાને છે

અવ, અશ્વ, તથા પુષ્પ, પાપ, આશ્વપ, સન્ન, બધ, નિર્નિર, મોક્ષ, એ તત્ત તત્ત તેના મનમાં છે—૪૬

એતના જેવું વક્ષાનું છે તે જન, અને તેથી વિપરીત જેવું ક્રમાનું તે અશ્વ, જે ધર્મ, અધર્મ, આકાર, કાલ, પુરુષ, એ રીતે પચ્ચા છે આ બે જે જગતમાંથી રહેલા છે તમામ પાપ્યમાનના અતર્ભાવ છે જ્ઞાનાદિ, રૂપરસાદિ, ઉત્કૃષ્ટાદિ કર્મ, સામાન્ય વિશેષ સમવાય, તે કોઈ પણ જન અને અજન એમના વિના સમસ્તપો પામી ગર્ભા નથી, કેમકે એમનાથી જુદા પાળીને એમને સમજવા અવગણ્ય છે તેમ ત્રિમિતિનું જન ક્રિયા એ રૂપે થાય છે અન્યથા તેમના અસ્તિત્વનો અભાવ થાય છે વૈદ્યાદિએ કહેલું કુખાદિત્ત જન જસજથી જુદી ભવિષ્યે ન જાણ્યા, કેમકે જન ને અજન એ વિભાગમાં આપ્યા જગત્નો સમાસ છે, ને એમાં જે ન જમાનું હોય તે કોઈ જનનું જન છે એમ હોય તો પુરુષ પાપ આસવાદિ । પાનું તેમનાથી જુદા પાડી શકા એ જોયે થી, કેમકે તે પાનું એ વિભાગના આવી જશે, એવી રાજ કરવાનું કારણ નથી કેમકે પુખ્યાદિ કોઈ સ્ત્રીકારે નહિ તો તો સગય દાગદાને ભેટી સમ્પત્તિ જરૂરી છે આગાદિ છે તે તો સમસ્તજનમાં અને નુસ્તિનું પ્રતિપાન કહે છે એટલે તે પાપ કામ ના છે સન્ન અને નિર્નિર એ સા રીતે મોક્ષના મનનું છે । આગર બધકારનું ના રીતે જ પુખ્ત અપુખ્ત એ બે પ્રકારના બધ રી સમસ્તજનની રીતે છે ત જનુ આમનયની જાણી જે પુખ્ત ભેટી જુખાનું પુખ્તને, જો પાપ એટલે અશુભ મેં પુખ્ત તે જોતાથી કંઈ બાસ્તવ ત આગર કામ જા રી અને મનોવચ્ચર, જે પુરુષ અ-અપુરુષ કામ જા રી એ પ્રકારનો છે આગર નિર્નિર મરનાર સન્ન મોક્ષ, નુષ્ઠ, નિર્નિર, બધ, અપુરુષ, અ જાદિ આગરના પ્રતિપા ક્રમાદ છે સર્વ જન એ બધકારને દિશા છે એક પાપ આગરનો ક્રમાદ પુખ્ત સાથે જે, પ્રગલ્ભિત વાત

આત્મા પ્રત્યક્ષ છે એમ કહેજો તો તે ઠીક નથી, કેમકે તેવા પ્રત્યયની ઉપપત્તિ માત્ર શરીરને ઉદ્દેશીને તે પ્રત્યય સમન્વયાથીજ, હું સ્થૂણ છું, હું કૃશ છું, ઇત્યાદિ વાક્યગત અહં પ્રત્યયની પેઠે, સંભવજો. એટલે તે અહં પ્રત્યયનો આત્માને આશ્રય માની શકાય નહિ, કેમકે આત્મામાં સ્થૂણ કૃશાદિ ધર્મ સંગવે નહિ. “ હું ઘટને જ્ઞાતું છું ” એ માંના અહં પ્રત્યયનો આશ્રય તમે કહ્યોજો આત્મા એવો કોઈ પદાર્થ સ્વપ્ને પણ પ્રતીત થતો નથી; અને અપ્રતીતની કલ્પના કરવાથી તો કલ્પના ગૌરવ અને વસ્તુવ્યવસ્થાનો અભાવ એ એ દાખ થાય. શરીર તો જડસ્વરૂપ છે, માટે જેમ ઘટાદિને જ્ઞાનરૂપપ્રત્યય થવાનો સંભવ નથી તેમ તેને પણ અહં પ્રત્યયનો આશ્રય થવાનો સંભવ નથી એમ કહેવું, કેમકે ચૈતનાયુક્ત હોવાથી તેને તે સંભવજો. પણ એ ચૈતનાવર્તુલ છે એમ નથી, કેમકે એનો તો પ્રતીતિ નથી. કર્તૃકત્વ તો અયુક્તજ છે કેમકે આકાશપુષ્પાદિને પણ તેમનો તેવો પ્રસંગ શા માટે ન માનવો? અર્થાત્ પ્રસિધ્ધ શરીર તેજ ચૈતન્યપ્રતિ કારણરૂપ છે એ વાત ચોક્કસ છે. અન્વય વ્યતિરેક પણ તે પ્રમાણે સંભવે છે. જુઓ. જેનેના અન્વયવ્યતિરેકને અનુસરે તે તેનું કાર્ય જાણવું જેમકે ઘડો માટીનું. ચૈતન્યને શરીર સાથે અન્વયવ્યતિરેકાનુસારિત્વ છે, માટે ચૈતન્ય શરીરકૃતજ છે. કાર્ય કારણભાવ સર્વત્ર અન્વયવ્યતિરેકથીજ સમજાય છે. તે અન્વયવ્યતિરેક અહીં પણ છે, કેમકે શરીર હોય તો ચૈતન્ય હોય છે, ને શરીર ન હોય તો નથી હોતું. સુવેક્ષા શરીરમાં ચૈતન્ય હોતું નથી એટલે શરીર અને ચૈતન્યને જે અન્વય અને વ્યતિરેક છે તે અસિધ્ધ થયા એમ ન જાણવું, કેમકે મૃતાવસ્થામાં વાયુ અને તેજસૂનો અભાવ હોવાથી શરીર છે એમ કહેવાય નહિ. શરીર તો વિસિદ્ધભૂતસંયોગનેજ કહી શકાય છે શરીરનો આકાર માત્ર હોય તેટલાથી તેમાં ચૈતન્ય હોવું જ્ઞાન એ વાત સંભવે નહિ કેમકે એમ તો ચિત્રમાં આલેખેલા ઘોડાને પણ ચૈતન્ય હોવાનો સંભવ માનવો પડે. માટે એજ વાત સિધ્ધ છે કે ચૈતન્ય છે તે શરીરનું કાર્ય છે, ચૈતન્ય સહિત જે શરીર હોય તેમાંજ અહં પ્રત્યયની ઉત્પત્તિ થાય. માટે પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી આત્મા સિધ્ધ

(१२५)

[illegible]

માનમાં દેવદત્ત એ દૃષ્ટાન્તભૂત ધર્મની સામાન્યતા દેશાન્તરપ્રાપ્તિ ગતિપૂર્વક છે એમ પ્રત્યક્ષથી જાણાયલું છે, એટલે સૂર્યને પણ દેશાન્તર-પ્રાપ્તિથી ગતિમાન હોવાપણું જ સાધ્યું તે ચોક્કસ છે. પણ અહીં તો જીવના અસ્તિત્વ સાથે જેનો સંબંધ હોય તેવું કંઈ પણ ત્રિંગ-પ્રત્યક્ષથી નક્કી જાણાયલું નથી, એટલે સામાન્યતો દૃષ્ટાન્તમાન-થી પણ તેની સિદ્ધિ થાય નહિ. તેમજ આગમપ્રમાણથી પણ આત્મા સિદ્ધ થતો નથી. અવિસંવાદી વચન કહેનાર આપ્તનું પ્રણીત હોય તેજ આગમ પ્રમાણ્યવાણું મનાય, પણ આપણે તો તેવો કોઈ આપ્ત દેખતા નથી, કે જેને આત્મા પ્રત્યક્ષ હોય. ન તેવો આપ્ત જ્યારે નથી ત્યારે આગમથી આત્માની સિદ્ધિ કેમ થાય ? વળી આગમો પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ વાતો બતાવે છે, એટલે તેમાં કીચું પ્રમાણ ને કીચું અપ્રમાણ એ સંદેહરૂપી દાવાનક્ષની જ્વાલામાં આગમનું પ્રમાણ્ય ભસ્મ થઈ ગયું. માટે તેથી પણ આત્મસિદ્ધિ ન થાય. એજ રીતે ઉપમાનપ્રમાણ પણ નહિ ચાલે. ઉપમેય આત્મા છે. જેવો જો તેવું ગવય. એમાં જેમ સાદૃશ્યથી, પાસે આવેલા પદાર્થની સંજા તે પેદા કરે છે; તેમ અત્ર ત્રિલુવનમાં પણ આત્મસદૃશ કોઈ પદાર્થ નથી કે જેના દર્શનથી આત્માને સમજી શકાય. કાલ, આકાશ, દિક્, આદિ, જીવ જેવા પદાર્થ છે એમ કહો તો તે અચોક્કસ છે, કેમકે તે પણ વિવાદવિષય હોવાથી જીવ જેવીજ સ્થિતિમાં છે. એજ રીતે અર્થાપત્તિથી પણ આત્મા સાધ્ય નથી કેમકે દીઠેલો કે સાંભળેલો એવો કોઈ અર્થ નથી કે જેની ઉપપત્તિ આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યા વિના થાય નહિ. સદુપલંભ કરાવનાર પ્રમાણનો વિષય ન થવાથી, પ્રતિપેદ્યસાધક-અભાવપ્રમાણનોજ વિષય આત્મા છે એમ સિદ્ધ થયું.

આ પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કહીએ. જે એમ કહેવામાં આવ્યું કે આ જગત્માં કાયાકારરૂપે પરિણામ પામેલાં જૂતમાત્રનીજ ઉપલબ્ધિ થાય છે, તેનાથી વ્યતિરિક્ત આત્મા નથી, કેમકે એ બાબતમાં કશું પ્રમાણ નથી, તે વગરવિચારે બોલવું થયું છે, કેમકે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ પોતેજ આત્માના અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે. જીજ્ઞા. હું સુખ

અનુભવજી એવો, અન્યોન્યવિનિક્ત જ્ઞાતા જ્ઞેય અને જ્ઞાનનો ઉત્તર
 પ કરનાર પ્રતિપ્રાણીને જાણીતો, પ્રત્યય થાય છે એ પ્રત્યયનુ
 જાઈ બાધક નથી જોઈએ તે ગિથ્યા નથી તેમ ઉભયકોટિમસ્પર્શી
 જો ન હોવાથી મદિય પણ નથી આ પ્રમાણે ને પ્રત્યય થાય છે
 ૧ ને આવો છે તે કશા પણ આશ્રય વિના હોય એ યુક્ત નથી
 કેમકે તેમ હોય તો રૂપાદિ જ્ઞા ૧ પણ નિરાશ્રય થઈ જશે સરીર
 આશ્રય છે એમ કહેવાય નહિ બાહ્યકરણની અપેક્ષા વિના કેવલ
 માત્ર પ્રણવ્યાપારથી જ તેની ઉત્પત્તિ છે આ ૧ અહીં પ્રત્યય
 કા ને વેધ તે સરીર છે એમ પણ ન કહેવાય, કેમકે તે તો
 બાહ્યકરણનું વિષય છે, માટે સરીરાતિરિક્ત કાઈ એ પ્રત્યયના
 જ્ઞાનવાનું આશ્રય છે એમ માનવું જોઈએ, કેમકે તેને જ જ્ઞાતાપણ
 સમયે છે તે જ છતાં, જે સ્વસંવેદનનો પ્રત્યક્ષ લક્ષ્ય છે વળી તમે
 ને કહ્યું કે ચેતનાના યોગ્યકી સરીર ચેતન્યવાળું છે ન તેથી તે સ
 રીર તે જ અહીં પ્રત્યય થાય છે તે પણ પ્રજાપમાત્ર જ છે, કેમકે ચેત
 નાના યોગ્યો ચેત યવાળું ન છે તેને તે પ્રત્યક્ષ થવા યોગ્ય નથી
 પણ ને ચેતના છે તેને જ છે જેમ હજારો દીપના પ્રકાશથી પણ
 સ્વતંત્ર ને અપ્રકાશસ્વરૂપ છે તેવા ઘટનું પ્રકાશત્વ કદાપિ જાતુ નથી,
 પણ તે તો દીપને ને દીપને જ રહે છે, એમ ચેતનાના યોગ્યકી પણ,
 માત્ર અચેતન એવા રહેને જ્ઞાતાપણુ થવાનું નથી, પણ તે ચેતન-
 ને જ રહેશે અહીં પ્રત્યય પણ તે જ છે હું સ્મૃત્ત, હું કૃત, છત્યાદિ
 ને પ્રત્યય છે તે આત્માને ઉપકારક એના સરીરમા ઉત્થાર માત્રથી
 મનાય છે, જેમ અત્યંત ઉપમારવાનું જૂતને માત્રી "હું જ આ છું"
 એમ કહે તેની જેકે વળી એમ ને કહેાઈ કે સરીરને ચેતન્યનું
 કર્તૃત્વ છે તે પણ ઉન્નમતવચનમાત્ર છે, કેમકે ચેતનાની નરી
 સાથે અન્યવ્યવિરેક છે તે પણ ઉન્નમતવચનમાત્ર છે કેમકે એ
 તનાને સરીર સાથે અન્યવ્યવિરેક છે નહિ મત, મૂર્છિત, પ્રમુખ્ત,
 આદિને સરીર છતાં પણ તેણે ચેત ય હોવું નથી, તેમજ કુટવાક
 કૃત્તગરીરવાળામા ચેતન્યના પ્રકાર જાણાય છે અને ચેતનાનીર-
 વા ગામા અપ્રકાર જાણાય છે, આને અન્યવ્યવિરેક ધરાતા નથી
 માટે ચેતન્ય છે તે સરીરનું કર્તૃ નથી વળી ચેતન્યને જૂતનું માર્ગ

માનવામાં કોઈ પણ પ્રમાણ જડતું નથી. જુઓ, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ નથી, કેમકે અતીન્દ્રિયવિષયમાં તેની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ઉત્પન્ન થાય તે તે ક્ષણે ચૈતન્યભૂતકાર્ય છે એમ પ્રત્યક્ષવિષય થતું નથી, કેમકે પ્રત્યક્ષ તો પોતાને જે ચોગ્ય અને સન્નિહિત હોય તે અર્થનેજ ગ્રહે છે. ચૈતન્ય તો અમૂર્ત છે એટલે પ્રત્યક્ષચોગ્ય નથી. હું ભૂતકાર્ય છું એવું જીવવિષયક જે ભૂતકાર્યત્વ તે જાણવાને પ્રત્યક્ષ સમર્થન નથી. કેમકે કાર્યકારણભાવ જાણવામાં અન્વય અને વ્યતિરેકનીજ જરૂર છે. અને ભૂતચૈતન્યથી જૂદા એવો કોઈ અન્વયી, ભૂત અને ચૈતન્ય તેના અન્વયવ્યતિરેકનો જાણનાર તો તમે માનતા નથી, કેમકે એમ માનવામાંથી તો જીવની સિદ્ધિજ થાય છે. તેમજ અનુમાનથી પણ ચૈતન્યનું ભૂતકાર્યત્વ સિદ્ધ થતું નથી, કેમકે તમે અનુમાનને તો પ્રમાણજ ક્યાં માનો છો ? પ્રત્યક્ષ એજ એક પ્રમાણ છે બીજું નથી એવું વચન છે. કદાપિ અનુમાનને માનો તો પણ તેથી તમારા ઇષ્ટાર્થની પ્રતીતિ સિદ્ધ થવાની નથી. કાયાકાર રૂપે પરિણામ પામેલાં ભૂતથકી ચૈતન્ય થાય છે, કેમકે તેમ હોય ત્યારેજ ચૈતન્ય હોય છે, જેમકે મધનાં અંગથી મધશકિત થાય છે, એ આદિ અનુભવથી ચૈતન્યનું ભૂતકાર્યત્વ સિદ્ધ થાય છે એમ ન માનવું. કેમકે ' તેમ હોય ત્યારેજ ચૈતન્ય હોય છે ' એ હેતુ અનેકાંતિક છે, કેમકે મૃતાતસ્થામાં " તેમ " છતાં પણ ચૈતન્ય જણાતું નથી. અહીં કહેશો કે પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાયુ એ ચાર ભૂતના સમુદાયથી ચૈતન્ય થાય છે, ને તે સમુદાય તો મૃતશરીરમાં વાયુ ન હોવાને લીધે, હોતો નથી, માટે ચૈતન્ય પણ નજ હોય, એટલે બતાવ્યા પ્રમાણે વ્યભિચાર સંભવતો નથી, તો તે બરાબર વાત નથી. જ્યાં કાંઈ પણ અવકાશ અથવા છિદ્ર હોય ત્યાં વાયુનો સભવ છેજ, એટલે જો તેવે સ્થાને વાયુના અભાવે ચૈતન્યનો અભાવ હોય તો બસ્તિ આદિથી વાયુ ત્યાં દાખલ કરવો એટલે ચૈતન્ય પેદા થાય, પણ એ રીતે વાયુ દાખલ કર્યા છતાં ચૈતન્ય તો થતું નથી, એટલે વ્યભિચાર ન હોવા રૂપી જે સમાધાન કહ્યું તે ચોગ્ય નથી. પ્રાણાપાનલક્ષણ વાયુના અભાવથી ચૈતન્યનો અભાવ છે એમ કહેશો તો તે પણ નહિ ચાલે, કેમકે અન્વયવ્યતિરેકનો અભાવને લીધે પ્રાણાપાનને ચૈતન્યની હેતુતા

પ્રાપ્ત થતી નથી મરણાદિ અવસ્થામાં બહુ શ્વાસનો સભવ છતાં પણ
 ચૈતન્યનો અત્યંત પરિક્ષય થાય છે, તેમજ ધ્યાનમાં આંખો બંધ
 કરી અને મનોવાક્યાયને રોકી બેઠેલા, તરંગ વિનાના મહોદધિ
 જેવા ચોગીને, પ્રાણાપાનનો રોધ છતાં પણ અત્યંત ઉત્તમચૈતન્યનો
 આનંદભાવ ગ્રહે છે ત્યારે હવે એમ કહેશો કે તેજના અભાવને લીધે
 મૃતશરીરમાં ચૈતન્યનો અભાવ છે તો તે પણ હીક નથી કેમકે તેમાં
 તેજને દાખલ કર્યાથી પણ ચૈતન્ય આવતું નથી વળી મૃતશરીરમાં
 વાયુ અને તેજના અભાવને લઈને ચૈતન્યનો અભાવ કહ્યો છે ત્યારે
 મૂળ પછી યોડીકવાર જતાં તે શરીરમાં જે જીવ પેદા થાય છે તેમનું
 ચૈતન્ય ક્યાંથી આવ્યું ? માટે એવી જે વાત તમે મતાવો છો તે યદ્વાતદ્વા
 છે વળી ચૈતન્ય છે તેનું ભૂતમાત્ર કારણ નથી એમ હોય તો
 ચૈતન્ય ભૂતમાનન્વન્યસ્વભાવવાળું થયું અને ભૂતમાત્ર તેના જનક-
 સ્વભાવવાળા થયા, એટલે મર્વદા સર્વત્ર ઘટાદિને વિષે પણ, પુરુષાદિ
 ની પેઠે ચૈતન્ય વ્યક્ત થયું જોઈએ, કેમકે તેમ ન થાય એવું કાંઈ
 કારણ નથી એમ જ્યારે થાય ત્યારે તો ઘટાદિ અને પુરુષ તેના
 તદ્વાવત પણ રહે નહિ કાયાકારપરિણામવાળા અને પ્રાણાપાન
 પરિગ્રહવાળા એવાં ભૂતથકો ચૈતન્ય થાય છે એવું વચ્ચન છે એટલે ઉક્ત
 મકાંડે બતાવેલા દોષ લાગુ થઈ શકતા નથી એમ કહો તો તે ઠાક નથી,
 કેમકે તમારા મતમાં તો કાયાકાર રૂપે પરિણામ થવો તે વાતનીજ
 ઉપપત્તિ થવી કઠિન છે જુઓ એ જે કાયાકારપરિણામ કહ્યો છે તે
 પૃથ્વીયાદિ ભૂતથી સ્વતઃ થાય છે ? કે કોઈ અન્ય વસ્તુથી સંભવે છે ? કે
 તેનું કાંઈ કારણજ નથી ? એ ત્રણથી ચોથો વિનિવૃત્ત સંભવતો નથી
 હવે તેમાંના પ્રથમ પક્ષ ન ચાલે, કેમકે પૃથ્વીયાદિ મત્તા તો સર્વત્ર છે,
 છતાં સર્વત્ર કાયાકારપરિણામ થતો નથી જેવું જોઈએ તેવું તત્ત્વનું
 સમવિધમપણું એ એમાં સહકારી છે ન તે સર્વત્ર હોતું નથી માટે
 સર્વત્ર કાયાકારપરિણામ નથી હોતો એમ મૂંઝી ગયાગે નહિ કેમકે તે
 સમવિધમપણારૂપ સહકારીભાવ તેનું નિમિત્ત કાલ બીજાજ વસ્તુ
 છે એમ માની શકાશે નહિ એમ માનનાથી તો માનેલા
 તત્ત્વ કરતાં જૂદું તત્ત્વ માનવાની જરૂર પડે ત્યારે તે સહકારી

પણ પૃથ્વીઆદિસત્તામાંજ અંતર્ભૂત માનવો પડશે, ન તેમ થયું ત્યારે તે પાછો સર્વત્ર છેજ, એટલે તે સર્વત્ર હોતો નથી એમ જે કહ્યું તે ખોટું છે; અને પ્રથમ પક્ષ દૂષિત કરાવ્યો હતો તે બરાબર છે. ત્યારે બીજા પક્ષ હો, તો તે પણ ઠીક નહિ પડે, કેમકે એ રીતે તો જે જીવની તમે ના કહો છો તેનીજ સિધ્ધિ થવાનો પ્રસંગ આવશે. ન ત્રીજા અણેતુપક્ષ લેશો તો સદ્વાલાવાદિ પ્રસંગ આવશે, ન નિત્યસત્ત્વ કે નિત્યઅસત્ત્વ એવું થશે, કેમકે હેતુને કોઈ બીજાની અપેક્ષા નથી, એવું વચન છે. માટે તમારા મતમાં કાયાકારપરિણામજ બંધ બેસતો નથી, ન તેજ નથી થતો ત્યારે તેને પ્રાણાપાનાદિપરિગ્રહની વાત તો રહીજ ક્યાં ? અર્થાત્ ચૈતન્ય ભૂતકાર્ય છે એમ ન થયું, અને તે સ્પષ્ટ જીવગુણ છે એમજ માનવું જરૂરનું થયું. વળી ચૈતન્યરૂપ ગુણ પ્રત્યક્ષ હોવાથી, ગુણી જે જીવ અથવા આત્મા તે પણ પ્રત્યક્ષજ જાણવો. પ્રયોગ આ પ્રમાણે. આત્મા પ્રત્યક્ષ છે, કેમકે સ્મૃતિ, જિજ્ઞાસા, ચિકીર્ષા, જિગમિષા, સંશય, આદિ નાના પ્રકારનાં જ્ઞાન જે તેના ગુણ રૂપે છે તે સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ છે; એવો નિયમ છે કે જેના ગુણ પ્રત્યક્ષ છે તે પોતે પણ પ્રત્યક્ષજ છે, જેમકે ઘટ; જીવ તેવા ગુણવાળો છે; માટે પ્રત્યક્ષ છે. અહીં કોઈ પ્રતિવાદી કહેછે કે આ હેતુ અનૈકાંતિક છે કેમકે આકાશનો ગુણ જે શબ્દ તે પ્રત્યક્ષ છતાં આકાશ પોતે પ્રત્યક્ષ નથી, તો તે વાત ચોગ્ય નથી, કેમકે શબ્દ છે તે આકાશનો ગુણ નથી, પણ ઇંદ્રિયવિષય છે તેથી રૂપાદિની પેઠે, પુર્જકનો ગુણ છે, એમ આગળ પુર્જકવિચાર પ્રસંગે બતાવવામાં આવશે ગુણ પ્રત્યક્ષ હોય તો તેમનાથી અભિન્ન એવો ગુણી પણ પ્રત્યક્ષ હો, પરંતુ અહીંતો દહ-માંજ જ્ઞાનાદિ ગુણ જાણાય છે, માટે દહ તેજ તે ગુણનો આશ્રયગુણી છે, જેમકે રૂપાદિનો ઘટ છે; એનો પ્રયોગ પણ છે, જ્ઞાનાદિ દહગુણ છે કેમકે તેમાંજ જાણાય છે, માટે ગોરો, પાતળો, જાડો, તેની પેઠે; આડું કહેવું એ વાત ઠીક નથી. આ જે પક્ષાભાસ છે તે પ્રત્યનુમાનથી બા-ધિત છે. જ્ઞાનાદિ દહના ગુણ નથી, કેમકે દહ તો મૂર્ત છે, અથવા ઘટની પેઠે ચક્ષુવિષય છે. માટે જે કહ્યું છે કે ગુણ પ્રત્યક્ષ હોવાથી ગુ-ણી જીવ પણ પ્રત્યક્ષ છે તે વાત સિદ્ધ થઈ. અહ પ્રત્યયથી ગ્રાહ્ય એવા પ્રત્યક્ષ આત્માને દૂર રાખનારની વાત, શબ્દ અશ્રવાણ છે એમ કહે-

નાનની પેઠે, પક્ષવિરુદ્ધ પક્ષાભાસ છે વળી હવાણા કહેવાશે તે અનુ-
માન, શબ્દ નિત્ય છે ઇત્યાદિની પેઠે, આત્માનુ અસ્તિત્વ સાધે છે,
માટે તે વાત અનુમાનવિરુદ્ધ પણ છે તેમજ બાલગોપાલ અ ગનાદિ
સર્વને પ્રસિદ્ધ એવા આત્માને ન હોવાપણુ કહેનાર, સૂર્ય પ્રકાશકર્તા
નથી તેણે કહેનારની પેઠે, લોકવિરોધમા પણ પડે છે એજ પ્રકારે
“ હું નથી ” એમ કહેનારને “ મારી માતા વાઝણી છે ” એની પેઠે
પોતાનાજ વચનનો વિરોધ પણ થાય છે માટે કહેલી યુક્તિયકી,
આત્મા સ્વમ વેદનમત્યક્ષ હોવાથી, “ અત્યત અમત્યક્ષ ” એ હેતુ
જે પ્રતિપાદીએ તેનું અસ્તિત્વ અસિદ્ધ કરવા પ્રયોજ્યો હતો તે પો-
તેજ અસિદ્ધ થયો વળી આત્મા અનુમાનથી પણ સિદ્ધ થાય છે-તે
અનુમાન આ પ્રકારનાં (૧) જીવનું શરીર પ્રયત્નવાનથી અત્રિષ્ટિત
છે, કેમકે ઇચ્છાને અનુકૂલ ક્રિયાનો આશ્રય છે, માટે રથની પેઠે (૨)
શ્રોત્રાદિ જે જ્ઞાનમાધન છે તે કોઇ કર્તાથી પ્રયુક્ત છે, કેમકે તે કરણ
માટે કહોવાડાની પેઠે (૩) દહને વિદ્યાતા છે, કેમકે આદિમાન
અને પ્રતિનિયતાકરવાપાળો છે, માટે ઘટની પેઠે જેને વિદ્યાતા ન
હોય તે આદિમાન, અને પ્રતિનિયતાપ્રદવાળુ પણ ન હોય જે
મકે આકાશવિકાર જે દહનો કર્તા તેજ જીવ પ્રતિનિયતાકાર-
વાળા હોવાપણુ, તો ગેરુઆદિને પણ છે, છતાં તેના કોઇ કતા
નથી, એટલે એ હેતુ અનૈકાતિક થાય, તે દાય ન આને તેટલા
સાર હેતુમા આદિમાન એણે પણ વિશેષણ રાખેલું છે (૪) ઈંદ્રિ-
યાને અધિષ્ઠાતા છે, કેમકે તે કરણ છે, માટે દહાદિને કુભારની પેઠે
(૫) શરીર વિદ્યમાન ભોક્તાવાળુ છે કેમકે ભોગ્ય છે, માટે ભોજનની
પેઠે ભોક્તા તેજ જીવ આ બધા હેતુ તો સાધ્યવિરુદ્ધ એવા
કાંઈકના સાધક છે માટે તે બધા વિરુદ્ધ દાખવાળા છે, જીવો કે ઘટા
દિના જે જે કર્તા છે, કુલકાશદિ, તે મૂર્ત અને અનિત્ય છે, માટે જીવ
પણ તેવા થવા જશે, ને ઉક્તઅનુમાનમા તો તેથી વિપરીતસ્વ
ભાવપાળો સાધ્યો છે, એટલે જે હેતુ પ્રયોજ્યા છે તેમને વિરુદ્ધદાય
આવ્યો, આણુ કહેશો તો તે ચોખ્ય નથી કેમકે સમારીજીવને
અદ્યકર્મ પુર્ણ છેજ એટલે સરાનીરત્વ પણ છેજ તેથી કાઈ- અશે
મૂર્તત્વ માનણુ પડે તોપણ દાય નથી (૬) ઉપાદિજ્ઞાનનો કાંઈક

આશ્રય છે, કેમકે તે ગુણ છે, માટે રૂપાદિની પેઠે. (૭) જ્ઞાનસુખાદિ-
કને ઉપાદાનકારણ હોયું જોઈએ, કેમકે તે કાર્ય છે, માટે ઘટાદિની
પેઠે. શરીર એજ જ્ઞાનસુખાદિનું આશ્રય અને ઉપાદાનકારણ છે
એટલે આ અનુમાનપ્રયોગ સિદ્ધસાધન છે એમ નહિ કહેવાય,
કેમકે શરીર એજ આશ્રય અને ઉપાદાન છે એ પક્ષ, આગળ ખોટો
કરાવેલો છે. (૮) અણ્વશબ્દ પ્રતિપક્ષવાળો છે કેમકે વ્યુત્પત્તિમાન્
એવા શુદ્ધપદના પ્રતિષેધરૂપ છે; જ્યાં વ્યુત્પત્તિમાન્ શુદ્ધપદનો પ્ર-
તિષેધ છે તે પ્રતિપક્ષવાળું છે, જેમકે અઘટને ઘટ એ પ્રતિપક્ષ છે. અઘટ
એવો પ્રયોગ કરવામાં શુદ્ધ અને વ્યુત્પત્તિવાળા એવા પદનો પ્રતિ-
ષેધ થાયછે, માટે અવશ્ય તે પ્રતિષિદ્ધ ઘટ હોવો જોઈએ. જેને
પ્રતિપક્ષ નથી તે વ્યુત્પત્તિમાન્ શુદ્ધપદનો પ્રતિષેધ પણ નથી, જેમકે
અખરવિષાણ એ શબ્દ અથવા અડિત્ય એ શબ્દ. અખરવિષાણ
એ શબ્દમાં ખરવિષાણ એવા અશુદ્ધપદનો નિષેધ છે, ત્યાં વ્યુત્પ-
ત્તિમાન્ તો એ શબ્દ છે પણ શુદ્ધ નથી માટે અખરવિષાણ એને
પ્રતિપક્ષ નથી અડિત્ય એ શબ્દમાં તો ડિત્ય શબ્દ વ્યુત્પત્તિમાન્
નથી, એટલે શુદ્ધ છતાં વ્યુત્પત્તિમાન્ ન હોવાથી અડિત્ય એને પણ
પ્રતિપક્ષ નથી. (૯) હવે પોતાના શરીરમાં સ્વસ્તંવેદનથકી પ્રત્યક્ષ
એવા આત્માને સાધી પરશરીરમાં પણ, સામાન્યતોદષ્ટાનુમાનથી
સાધીએ પરશરીરમાં પણ આત્મા છે, કેમકે ઇષ્ટ અનિષ્ટ પ્રતિપ્રવૃત્તિ
નિવૃત્તિ જણાયછે, જેમકે સ્વશરીરમાં. પરશરીર પણ તેવું છે, માટે
તેને આત્મા છે, કેમકે આત્મા ન હોય તો ઉક્તપ્રવૃત્તિ પણ
ન થઈ શકે જેમકે ઘટમાં થઈ શકતી નથી તમે જે કહેલું છે કે
સામાન્યતોદષ્ટાનુમાનથી પણ આત્મા સિદ્ધ થતો નથી તે આ
પ્રમાણે ખોટું થયું. (૧૦) જીવ નથી એવો જે નિષેધ કરો-
છો તેજ જીવના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરનારો છે, કેમકે નિષેધ છે.
જેમ અત્ર ઘટ નથી એમ નિષેધ કરીએ તો તે નિષેધ અન્યત્ર
ઘટનું અસ્તિત્વ ન હોય તો બને નહિ, પ્રયોગ આ પ્રમાણે જેના નિષે-
ધ કરાય તે કહીપણ છેજ, જેમકે ઘટાદિ; અત્ર જીવનો નિષેધ કરોછો, માટે
તે કહીપણ છેજ. જે વરદુર્સર્વથા નજ હોય તેનો નિષેધ પણ થાય નહિ,
જેમકે પાંચ ભૂત ઉપરાંત છઠા ભૂતનો. ખરવિષાણાદિ અત્યંત અસત

છે છતાં તેના નિષેધ થઇ શકે છે માટે આ હેતુ અનૈમતિક છે એમ
 કહેવાશે નહિ કેમકે ને વસ્તુનો નિષેધ કરાય તે અન્યત્રતો હોયજ
 પણ વિવશિતસ્થાને તેના સંયોગ, સમવાય, સામાન્ય, કે વિશેષ,
 એ રૂપે નિષેધ થઈ, પણ સર્વથા તેના અભાવજ કહેવો તે બને નહિ
 દેવદત્ત ધર્મા નથી એમ કહેવામા ઘર અને દાદતબન્નેનું અસ્તિત્વ
 તો છેજ પણ તે બેના સંયોગમાત્રનોજ નિષેધ છે, પણ ઘર અને
 દેવદત્તના અસ્તિત્વનોજ નિષેધ નથી ખરવિષાણુ નથી એમ
 કહેવામા પણ ખર અને વિષાણુ બન્નેનું અસ્તિત્વ અગીકાર કરીને
 તેના સમવાયમાત્રજ નિષેધાય છે તેમજ અન્ય ચદ્રમા નથી એમ
 કહેવામા પણ વિધમાન એવા ચદ્રનો સ્વીકાર કરી અન્ય ચદ્રો
 ચદ્રત્વ સામાન્યનો નિષેધ કહ્યો છે, મર્યાદા ચદ્રાભાવ ક્ષેત્રો નથી
 ઘડા નેવડાં મોતી હોય નહિ એમ કહેવામા પણ ઘડા નેવડાં હોવા-
 નાણાંરૂપ વિગેયમાત્રોજ મોતીપક્ષી નિષેધ છે, મોતીનો નહિ.
 એજ પ્રકારે આત્મા નથી એમ કહેવામા પણ, આત્માને વિગ્રમાત
 માની, કહીક કાંઈ પ્રકારે તેના કાંડક સાથે સંબંધ નથી એટલુંજ
 તમે કહી શકો, આત્માનો અત્યંત અભાવ ન કહી શકો, અર્થાત્
 આ શરીરમા આત્મા નથી એ આદિ કહી શકો, બીજું નહિ આ
 ઠંભણું કાંઈ શકા કરે છે ને તેના નિષેધ થાય તે હોય નેહએ
 એમ નિયમ નાંધી તો મારે ત્રિનોકેશ્વરત્વ પણ દો, કેમકે તમે વગેરે
 બધા તનો નિષેધ કરોછો તેમજ ને ચાર પ્રકારે નિષેધનો મળવ
 કહ્યોછે તે કરતા પાંચમો પ્રકાર પણ બો કેમકે તમે તેવા પાંચમા
 પ્રકારનો નિષેધ કરોછો આ ગડા કીક નથી તમારી બાબતમા ને
 નિષેધ કીચ છીએતે ઘડા નેવડું મોતી નથી તેમાં ને નિષેધ છે તેની
 પહે ત્રિનોકેશ્વરત્વ રૂપ વિગેય માત્રોજ તમારી બાબતમાં નિષેધ છે,
 અને તમારો કે ત્રિનોકેશ્વરનો નિષેધ નથી તેજ રીતે નિષેધ
 મનારને પણ પચમ આત્મરૂપ વિગેયનો નિષેધ કરતા નથી આ ઉપર
 પેંધપ્રકાર કે પચમ એ સખ્યા તેના નિષેધ કરતા નથી આ ઉપર
 વગી પ્રતિવાદી ચકા કરેછે કે આ સમાધાન કેવડ અસંબદ્ધનાપ
 નેક છે વ્યુત્થા માગ ત્રિનોકેશ્વરત્વનો ને નિષેધ છે તેમાં ને ત્રિનોકે-
 શ્વરત્વ માગમા છે- નહિ તેના નિષેધ થાય છે, તમાજ મનિષેધ

પ્રકારમાં પણ પંચમત્વ નથી માટે નિપેધાયછે, તેમજ સંયોગ,
 સમવાય, સામાન્ય, વિશેષ, તે પ્રત્યેક ગૃહ, દેવદત્ત, ખરવિખાણ, એ
 આદિમાં નથી માટે નિપેધાયછે; માટે જેના નિપેધ થાય તે હોયું
 નેધએ એમ શામાટે સ્થિત ન રહે ? આનું સમાધાન કહીએ છીએ.
 દેવદત્તાદિના સંયોગ ગૃહાદિ સાથે નથી તેજ નિપેધાયછે, છતાં ગૃહ
 વિના બીજા વાટિકાદિ પદાર્થ સાથે તો સંયોગ છેજ, જેમકે ગૃહ-
 સાથે દેવદત્તના સંયોગ નથી, પણ વાટિકા સાથે તો છે. તેજ
 પ્રકારે વિખાણનો પણ ખર સાથે સમવાય નથી, પણ ગાય સાથે
 તો છેજ. સામાન્ય પણ દ્વિતીય ચન્દ્રમાં નથી, ઘટાદિ પદાર્થોત-
 રમાં તો છેજ. ઘડા જેવડા હોવાપણું મોતીમાં નથી, અન્યત્ર છેજ.
 તેમજ ત્રિજોકેશ્વરતા પણ તમારામાં નથી, તીર્થંકારાદિમાં તો છેજ.
 પંચસંખ્યાવિશિષ્ટત્વ તે પ્રતિપેધપ્રકારમાં નથી પણ અનુત્તર વિમા-
 નાદિમાં તો છેજ. આજ રીતે અમારા બોલવાનું તાત્પર્ય છે, ન
 તેથીજ કહીએ છીએ કે જેના નિપેધ થાય તે સામાન્યતઃ હોયું તો
 નેધએજ, પણ તેમ કહેવાથી કાંઈ એમ કહેવા ઇચ્છતા નથી કે
 જેના જે સ્થાને નિપેધ થયો છે તે તે સ્થાનમાંજ છે. જો આવું કહીએ
 તો વ્યભિચારદોષ, જે તમે આરોપોછો, તે આવે ખરો, પણ તેમ
 નથી એટલે તે વાત નિર્દોષ છે. માટે કહી પણ હોયતેવા છવનો સ્થા-
 ન વિશેષમાં નિપેધ કરાય, પણ સર્વત્ર નિપેધ કરી શકાય નહિ.
 દહેન્દ્રિયાતિરિક્ત આત્મા છે, કેમકે ઈન્દ્રિયનો ઉપરમ થતાં પણ તે
 ઈન્દ્રિયોથી જાણેલા અર્થની અનુસ્મૃતિ થાયછે, માટે દેવદત્તની પેઠે.
 એમ એટલું સિદ્ધ થયું કે આત્મા અનુમાનગ્રાહ્ય છે. અને અનુ-
 માનગ્રાહ્યત્વ સિદ્ધ થયું ત્યાં, અનુમાનનેજ અધીન એવાં આગમ,
 ઉપમાન, અને અર્થાપત્તિ, તે પ્રમાણથી પણ આત્મા સિદ્ધ થયો
 જાણવો. એટલે પ્રમાણપંચકની વૃત્તિનો અવિષય હોવાથી આત્મા
 અભાવપ્રમાણનો વિષય છે એમ જે કહ્યું તે કેવલ મન્દિરાપલાપ-
 નુદય થઈ ગયું, કેમકે હિમવત્પલપરિમાણવાળાં પિશાચાદિનુ અ-
 સિત્ત્વ, પ્રમાણપંચકની અપ્રવૃત્તિવાળું છતાં પણ સ્વીકારવામાં આવે-
 છે, એટલે જ્યાં પ્રમાણપંચકની પ્રવૃત્તિ ન થાય તે વસ્તુ અસત છે

એમ નિયમ ન રહ્યો, કેમકે એ હેતુ અનૈકાતિક થયો માટે આત્મા
મત્યક્ષાદિ પ્રમાણગ્રાહ્ય છે એ સિદ્ધ થયું

વળી તે આત્મા પરલોકગામી છે તેનું માધ્યકઅનુમાન આ
પ્રમાણે તે દિવસ જન્મેલા બાલકને પ્રથમ જે સ્તનાભિલાષા થઈ
તેનું કારણ પૂર્વની અભિલાષા હોવી જોઈએ, કેમકે આ અભિલાષા
છે, માટે બીજી વખત થયેના સ્તનાભિનાયની પેઠે આ અનુમાનથી
જે પ્રથમ સ્તનાભિલાષ તેનું કારણ પૂર્વનો કોઈ અભિલાષ હોવો
જોઈએ એમ બતાવે છે, જે ઉપરથી અર્થાપતિથી જીવનું પરલોકગા
મિત્વ સિદ્ધ થાય છે, કેમકે આ જન્મમાં તો તેને બાળે અભિનાય
થયેલો દોવાનો સંભવ નથી

એમજ આત્માને કૂટસ્થ નિત્યતા પણ ઘટતી નથી, કેમકે
આત્મા પૂર્વદશામાં જેવો હોય તેવો ન તેવો જ્ઞાનોત્પત્તિ સમયે પણ
રહે તો એવો તે પદાર્થને ગૃહી શકનારો શી રીતે થાય ? કેમકે
એમ થાય ત્યારે એના સ્વરૂપમાં ફરફાર થવાનો સંભવ આવે કૂટસ્થ
છતા પદાર્થગ્રહણ કરે એમ કહો તો પૂર્વે ન ગ્રહણ કરના છતાં હાલ
ગ્રહણ કરે એમ પરિણામી થયો ત્યારે કૂટસ્થતા રહી ઠયા ?

એમજ માખ્યાભિમત અકર્તૃતાપણ અચ્યુત છે આત્મા કર્તા
છે, કેમકે સ્વકર્મના ફલનો બોક્તા છે જે સ્વકર્મફલનો બોક્તા છે
તે કર્તા પણ હોય છે, જેમકે ખેડુન સાખ્યકલ્પિત જે પુરુષ તે વસ્તુ
છે નહિ, કેમકે કર્તા નથી, માટે આકાશપુષ્પની પેઠે વળી તે લોક
આત્માને બોક્તા માને છે તો તે બોક્તાપણાની ક્રિયા કરે છે કે નયો
કરતો ? કરે છે કહો તો તે વિના બીજી ક્રિયાઓનો જો અપરાધ છે
કે તે ક્રિયાઓ કરતો નથી ? ન જો બોક્તાપણાની ક્રિયા પણ ન કરતો
હોય તો બોક્તા શી રીતે થાય છે ? કેમકે કર્તા નથી, તે ચુકતના પેઠે
બોક્તા પણ નયો અકર્તા અને અબોક્તા એમ સ્વીકાર કરો તો કૃત
નાશઅકૃતાભ્યાગમ એ દાષ આને કર્મ કરે પ્રકૃતિ, છતાં તે કૃત
પામે નહિ એ કૃતનાશ, અને આત્મા કર્મ કરે નહિ, છતાં તેને ફલની

પ્રાપ્તિ એ અકૃતાભ્યાગમ. માટે આત્માનું કર્તાપણું સ્વીકારવું જોઈએ. તેજ પ્રમાણે જીવનું જડસ્વરૂપત્વ પણ ઘટતું નથી, કેમકે તેના બાધ કરનારું અનુમાન છે. જુઓ. અનુપયોગસ્વભાવવાળો આત્મા અર્થપરિચ્છેદ કરી શકતો નથી, કેમકે અચેતન છે, માટે આકાશની પેઠે. ચેતના સાથે સમવાય સંબંધ હોવાથી પરિચ્છેદ કરે છે એમ કહો તો જેમ આત્માને ચેતનાસમવાયને લીધે જાતૃત્વ પ્રાપ્ત થાય તેમ ઘટાદિને પણ શામાટે ન થાય ? કેમકે નિત્ય, એક, અને સર્વવ્યાપ્ત એવો સમવાય તો સર્વત્ર સરખી રીતે રહેલોજ છે. એ આદિ ઘણીક વાત આ સ્થલે કહેવાના છે પણ ગ્રથગૌરવના ભયથી કહેતા નથી. માટે આત્માને અર્થપરિચ્છેદકત્વ છે એમ સ્વીકારનારે, ગલેપાદિકાન્યાયથી આત્માનું ચેતન્યત્વ પણ સ્વીકારવું જ જોઈએ. માટે જીવ ચેતન્યલક્ષણ છે એમ સિદ્ધ થયું.

એ જીવ પૃથ્વી, અપ, તેજસ્, વાયુ વનસ્પતિના, અને બે, ત્રણ, ચાર, કે પાંચ ઇન્દ્રિયવાળો, એ પ્રકારે નવ પ્રકારનો છે. જીવલક્ષણવાળાં હોવાથી ઇન્દ્રિયાદિ જીવત્વવાળાં કહો તો તે ઠીક છે, પણ પૃથ્વી દિને જીવત્વ કેમમાની શકાય ? કેમકે તેમ. માનવાનું કાંઈ સ્પષ્ટલિંગ જણાતું નથી, એમ કોઈ કહે તો તે ઠીક છે. પૃથ્વીદિમાં સ્પષ્ટલિંગ યદ્યપિ જણાતું નથી તથાપિ અસ્પષ્ટ અથવા અવ્યક્ત જણાય છે; તે કેની પેઠે કે જેને બહુ મદિરાપાન કરવાથી મૂર્છા થઈ હોય તેનું પણ જીવત્વ જેમ અવ્યક્તલિંગને લીધે કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે પૃથ્વીદિનું પણ સજીવત્વ માની શકાય. જેને મૂર્છા થઈ છે તેને તો ઉચ્છૈસાદિ અવ્યક્ત ચેતનાલિંગ છે, પણ પૃથ્વીદિને તો તેણું પણ નથી એમ કહેજો તો તે ઠીક નથી. પૃથ્વીકાયમાં, પોતપોતાના આકારવાળાં લવાણુ, પ્રવાણુ, પાષાણુ આદિ તે પોતપોતાની જાતનાં નેજ, અર્શ જેમ માંસાકુરને પેદા કરે છે તેમ, પેદા કરે છે, તેજ ચેતનાચિન્હ છે. જે અવ્યક્તચેતન છે છતાં ચેતનાનું એક પણ ચિન્હ દર્શાવે છે, તેમને વનસ્પતિની પેઠે, ચેતનાવાળાંજ માનવાં જોઈએ. વનસ્પતિનું ચેતનત્વ તે પોતપોતાને કાલે ફૂલ પુષ્પાદિ આપવા રૂપ છે એ વાત સાધવામા આવશે. માટે અન્યકી છતાં ઉપરે ગાનાં આવવા

૩૫ ચિન્તયકી પૃથ્વી ચેતનગણી છે એમ નક્કી થયું પ્રવાવપાયા
 છાદિ કડિનપુર્ણાત્મકપૃથ્વીને ચેતન કેમ સભરે એવી શકા ન
 કરવી નેમ ચેતનયુક્ત છતાં શરીર કઠિન હોય છે તે પ્રમાણે છાદ-
 યુગ પૃથ્વી પણ તેવી હોય તેમા આશ્રય નથી અથવા, પૃથ્વ્યપતે
 નેવાયુનરૂપતિ તે છાવગરીર છે, કેમકે દેનબેદનઉદ્ભવપણુબોગ
 મુગધરસરૂપરી એ સર્વતા આશ્રય કેવલ દ્રવ્ય છે, માટે ગળાની
 જોદડી નીંગડા આદિના સમૂહનાં પેઠે પૃથ્વ્યાદિને છેદનબેદન-
 આદિ તેા પ્રત્યક્ષ જાણુય છે, જોદડે તેની ના કહેવાવાની નથી
 વળી એમ પણ ન જાણુ કે પૃથ્વ્યાદિને છાવગરીર માનીએજ છીએ,
 ઘોબ છે, કેમકે સર્વપુર્ણતંદ્ર યને દ્રવ્યગરીર માનીએજ છીએ,
 પછી તેમા તદ્વાત માત્ર છાવ સહિત કે છાવ સહિત હોય જોદડોજ
 છે અસરોપહત પૃથ્વ્યાદિ કદાચિત્ સચેતન છે કેમકે સઘાતવાન છે,
 માટે પાણિપાદાદિ સઘાતની પેઠે તેનું તેજ પાણુ કદાચિત્ અચેતન
 પણ હોય છે કેમકે ગર્ભોપકૃત હોય છે, પાણિપાત્ની પેઠે અથાત્
 પૃથ્વ્યાદિ અતનત અચેતન છે એમ નજ માની શકાય =

ત્યારે હવે એમ તકગર આશ્ચર્ય કે છાવ અપ્રાપ્ય નથી, કેમકે
 તેના લક્ષણો મળા નથી, માટે પ્રશ્નપાણિની પેઠે આવી શકા
 ઠીક નથી કેમકે તેનું અભિધ છે જુઓ હાથીનું ગરીર ગર્ભાવગ્રામા
 પ્રથમકલ્પતિ સમયે જન્મરૂપ અને સચેતનજ હોય છે એમ મીને
 અપ્રાપ્યછાની ત્રિધિ જાણુરી એમજ હંડાની અદર પણ અવ
 યવ અથાદિ વિભાગ વિનાનું જે જન્મગર હોય છે તે પણ સચેતન
 હોય છે એ ઉપરથી અજ્ઞાનનાં પુરૂષા કરીનેવા પ્રયોગ આ
 પ્રમાણે જલ મચેતન છે, ગમ્માનુપહત અને દ્રવરૂપ હોય છે માટે,
 હનિતશર રના મગજ કેવલ મનની પેઠે તેનું નિર્ગોચ જગાડવા
 થી પ્રશ્નપાણિ દિદ્દા ને પ્રતિપાદિએ આપ્યું, તે નિર્ગોચ મન ગયા
 અનુપપન્નદ્રવ્યપણુ હોવાની જાણ આપે છે, એક મન રહ્યા
 પિદુરી પેઠે પૂરા પડે છાવ પૂરા પડે તિદ્દ મન આ પણ પ્રમા-
 નુ મન ક્રિયાદિ સચેતન છે મનપુર્ણ કદાચિત્ અપ્રાપ્ય છે, માટે બીજા
 જન્મની પેઠે જન્મ કળે ચેતનગણુ છે કેમકે જોદડી જૂમિમા

સ્વાભાવિક રીતે સંભવેછે, માટે દડકાની પેઠે. અથવા અંતરિક્ષા-
 લ્પવજલ સચેતન છે, કેમકે અબ્રાહિવિકારમાં સ્વતાઃજ પેદા થઇ
 પડેછે, માટે મત્સ્યની પેઠે. વળી શીતકાલમાં જ્યારે બહુ ઠાઠ પડે
 ત્યારે પણ નદ્યાદિને વિષે, થોડામાં થોડો, ઘણામાં ઘણો, ને બહુમાં
 બહુ, જે ઉષ્મા દેખાયછે તે થોડા ઘણા કે બહુ જીવને લીધેજ છે,
 થોડાં, ઘણાં, કે બહુ મનુષ્યશરીર ભેગાં થાય ત્યાં જે ઉષ્મા હોયછે,
 તેની પેઠે. શીતકાલમાં જલમાં ઉષ્ણસ્પર્શ હોયછે, કારણ કે તે
 ઉષ્ણસ્પર્શવાળાં વસ્ત્રથી થયેલા ઉષ્ણસ્પર્શ જેવો છે, માટે મનુષ્યાદિ
 શરીરોષ્ણસ્પર્શની પેઠે. જલમાં જે આ ઉષ્ણસ્પર્શ તે કાંઈ સ્વાભાવિક
 નથી, કેમકે જલનો સ્પર્શ તો સ્વાભાવિક રીતે શીત છે એવું વૈશેષિકા-
 દિ શાસ્ત્રનું વચન છે. શીતકાલમાં બહુ શીત પડતાં છતાં પણ માતઃ-
 કાલે તડાગાદિની પશ્ચિમદિશાએ રહી જો તટ તરફ જોઈએ તો જંગ-
 લમાંથી ધૂમ નીકળતો જણાશે, તેનું કારણ પણ જીવજ જાણવું.
 પ્રચોગ આ પ્રમાણે. શીતકાલે જલમાં જે ધૂમ તે ઉષ્ણસ્પર્શવાળી
 વસ્તુથી થયેલો હોવો જોઈએ કેમકે તે ધૂમ છે માટે શીતકાલમાં શીતલ
 જલથી છંટાયલાં મનુષ્યશરીરના ધૂમની પેઠે. ઉભયે પ્રચોગમાં
 ઉષ્ણસ્પર્શ અને ધૂમનું જે ઉષ્ણસ્પર્શવાળું કારણ તે વસ્તુજ તૈજસશ-
 રીરવાળો આત્મા એમ સમજવું. નહિતો બીજી રીતે જલમાં ઉષ્ણસ્પ-
 ર્શ અને ધૂમનો સંભવ બને નહિ. શીતકાલમાં, તળીએ જે કચરો ભરાયો
 હોય તેનો ઉષ્ણસ્પર્શ અને તેમાંથી ધૂમનો સંભવ, એમ માનીને ઉઠત
 હેતુને વ્યભિચારી માનવાનું કારણ નથી, કેમકે એ પ્રકારે પણ ઉષ્ણ-
 સ્પર્શ અને ધૂમનો સંભવ કચરામાં ગયેલા મૃતજીવના શરીરથીજ
 થાયછે એમ માનીએ છીએ. સુવેલા જીવનાં શરીર ઉષ્ણસ્પર્શ
 અને ધૂમનાં નિમિત્ત શી રીતે થઇ શકે? એમ પૂછતા હો તો સા-
 ભજો. અગ્નિથી તપાવેલો પાષાણનો કટકો જલમાં નાખતાથી
 અગ્નિનાં ઉષ્ણસ્પર્શ અને ધૂમ બહાર નીકળેછે તેજ રીતે અન્ન પણ
 સમજવું. એજ રીતે અન્યત્ર પણ ધૂમ અને ઉષ્ણસ્પર્શનું સચિત્ત
 અચિત્ત નિમિત્ત યથાસંભવ ઘટાવી લેવું. એ પ્રકારે જોતાં શીતકા-
 લને વિષે પર્વત નિતાંબસમીપે કે વૃક્ષાદિની નીચે જે ઉષ્મા જણાય
 છે તે પણ મનુષ્યશરીરના ઉષ્માની પેઠે જીવને લીધેજ થયેલો

જાણે એમજ શ્રીભકાવત્માં બહારના તાપથી તેજસશરીરરૂપ-
અગ્નિ મદ પડતા, જલાદિમાં જે શીતસ્પર્શ જણાય છે તે પણ
મનુષ્યશરીરના ચીતલસ્પર્શની પેઠે, જીવયકીજ થયે એ જાણવો
એ પ્રકારે વિચાર કરતાં અધ્યત્વજીવ હોય મરે છે એ વાત અ-
સંશય છે -

જેમ રાત્રિને વિષે આગીઆનો દહપરિણામ, જીવપ્રયોગથી
સિદ્ધ થી શક્તિ બતાવે છે, તેજ પ્રમાણે અગારાદિની પણ, વિ-
ગિષ્ઠપ્રકાશાદિ જે શક્તિ જાણાય છે તે જીવપ્રયોગથી પ્રકટ થાય છે અ-
થવા જ્યારે તાપ જીવ વિના અન્યત્ર હોતો નથી તો એ ઉપરથીજ
આગ્નેય જ તુલ્ય પણ ઉપમાન ઘટાવી લેવું, કેમકે મુવેલ્લાને કહી
પણ જરૂર હોતો નથી એમ અન્વય અને વ્યતિરેકથી અગ્નિની
સચિતતા અથવા ચેતનતા મૃદુવી પ્રયોગ આ પ્રમાણે અગારાદિનો
પ્રકાશપરિણામ તે જીવપ્રયોગથી જાણાય છે, કેમકે શરીરસ્થ છે,
માટે આગીઆનાદહપરિણામની પેઠે આદિત્યાદિ દધાન્તથી એ
હેતુ અનંકાતિક થઇ જશે એમ ન જારવું કેમકે સર્વને ઉષ્ણસ્પર્શ
હોય તે જીવપ્રયોગજન્યજ જાણવો વળી તેજસ્ સચેતન છે કેમકે
યથાયોગાહુશિપાદાનયકી વૃષ્ટ્યાદિ કરે છે, માટે પુરુષશરીરની પેઠે એ
આદિ પ્રકારથી આગ્નેયજીવનો નિશ્ચય સમજી લેવો.

જેમ પોતાની શક્તિના પ્રભાવથી દેવતાઓના, અને અજનાદિ
પ્રયોગ કે મત્રાદિથી માણસોના શરીરતુ અતર્ધાન થાય છે, અને આગે
ન જાણાતા હતા પણ તે ચેતનાવાળાં છે એમ તો મનાયજ છે, તેજ
પ્રકારે વાયુ પાણી ચમુચી ગાદ્યરૂપ હોતું નથી કારણ કે તે સદમપ-
રિણામ છે અને પરમાણુની પેઠે, અથવા વન્દિથી દગ્ધ એવા પાતા-
લુખડમાંના અચેતનઅગ્નિની પેઠે, ચમુચીદ્ય નથી પ્રયોગ આ પ્રમાણે
વાયુચેતના ગણે છે, કેમકે ઝાંઘની મેરખાનિનાજ તિર્યક અને અનિ-
ચ્ચિત દિશાએ ગતિકરી મરે છે, માટે ગાય ધોડા ઇત્યાદિની પેઠે તિર્ય-
કજ ગગન છે એવો નિયમ હોયથી, અનિચ્ચિત એ વિશેષણ ઉમેર-
વામાં આવ્યું છે જેથી પરમાણુમાં હેતુનો વ્યભિચાર નહિ થાય,

કેમકે તેતો નિયમિત ગતિવાળાં છે: "હવપુર્ણ એએની અનુશ્રેણિ" એવું વચન છે. એ પ્રકારે વાયુ અસાક્ષોપહતચેતનાવાનું જાણવું.

બહુલ અશોક અંપક આદિ અનેકવિધ વનસ્પતિનાં આવાં શરીર હવવ્યાપાર વિના મનુષ્યશરીરના જેવા ધર્મવાળાં હોઈ શકે નહિ. જુઓ. જે પ્રકારે, પુરુષશરીર બાલકુમારવૃદ્ધ આદિ-દશાપરિણામ ભોગવતું હોવાથી ચેતનાવાનું અધિષ્ઠાતાવાળું સ્પષ્ટ ચેતનાવાળું જાણાયછે, તેજ પ્રકારે વનસ્પતિશરીરને પણ તેવું જાણવું. કેમકે કેતકતરુબાલ જન્મ્યું, યુવા થયું, વૃદ્ધ થયું, એમ અનુભવ થાયછે; અને એમ વનસ્પતિશરીર પુરુષશરીરનુદય છે એમ સમજાયછે, માટે તે ચેતનાવાળું પણ છેજ. વળી બાલકુમાર-વૃદ્ધાદિ અવસ્થા વિશેષથી મનુષ્યશરીર જેમ ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિ પામતું જાણાયછે તેજ પ્રકારે વનસ્પતિશરીરપણ અંકુર, કિસલય, શાખા, પ્રશાખા, આદિ અવસ્થાવિશેષથી વૃદ્ધિ પામેછે તેમજ વળી મનુષ્યશરીર જેમ જ્ઞાનવાનું છે તેમ વનસ્પતિશરીર પણ તેવું છે, કેમકે શમી, અગસ્ત્ય, આમલકી, કડિ, આદિ અનેકને નિદ્રા અને પ્રબોધ હોયછે તેથી જ્ઞાનવત્ત્વ ઘટેછે. તેમજ મૂલમાં દાટેલા દ્રવ્ય રાશિને વૃક્ષ પોતાનાં મૂલાડીઆથી વોટીલેછે; વડ, પીપળા, લીખડા વગેરેને વર્ષાઋતુના મેઘનાદ તથા શિશિર વાયુથી અંકુર પૂટેછે; અશોકતરુને તૂપુર ધારણ કરેલા એવા સુકુમારકામિનીચરણનો પ્રહાર થતાં પદલવ કુસુમાદિ આવેછે; કૃણુસને યુવતીના આલિંગનથી તેમ થાયછે; બહુલને સુગંધોદાહનો કોગળો રેડયાથી તેમ થાયછે; અંપકને સુરભિ અને નિર્મલ એવા જલના સિંચનથી તેમ થાયછે; તિલકને કટાક્ષે જ્વરાથી તેમ થાયછે, શિરીષને પંચમસ્વર સંભળાવ્યાથી પુષ્પ આવેછે, પદ્માદિ પ્રભાતે વિકસેછે, ઘોષાતકી આદિ સંધ્યાકાલે ખીલેછે, ને પોચાણી વગેરે ચંદ્રોદયમાં પ્રફુલ્લ થાયછે; મેઘવૃદ્ધિ થતાંજ ઘાસ ઉગી નીકળેછે; વેલીઓ ચાગ્ય આશ્રયને શોધીને ઉપર ચઢેછે; લાજલુ વગેરે હાથ અડકાડતા મીઝાઇ જાયછે, એમ વનસ્પતિમાત્રને પોતપોતાની વિશિષ્ટક્રિયા સ્ફુટ જાણાયછે; અથવા વનસ્પતિમાત્ર પોતપોતાની ઋતુએજ ફલ આપેછે. આ બધી જે

ક્રિયા કહી તે તમામ તર્કાદિમા જ્ઞાન ન હોય તો સભવે નહિ, માટે વનસ્પતિને ચેતના છે એ સિદ્ધ થયું વળી મનુષ્યાદિ શરીર જેમ હ-સ્નાદિના છે થતા સૂક્ષ્મ છે, તેમ તરુશરીર પણ ફલ પદ્મ વગેરે મુકુલાદિ જિત્ર થતા સૂક્ષ્મ માટે છે એવો જ ધર્મ તે અચેતનને ધટે નહિ વળી મનુષ્યશરીર જેમ સ્તનપાન વ્યર્જનોદનાદિ આહાર લેવાથી આહારનું બનેલું છે તેમ વનસ્પતિશરીર પણ પૃથ્વીજલાદિ આહાર લેવાથી આહારનું બને છે ને આરીતે આહાર લેવો તે અચેતનને બનતું નથી, માટે વનસ્પતિશરીર સચેતન છે વળી જેમ મનુષ્યશરીર નિયતાયુષ્વાળું છે તેમ વનસ્પતિશરીર પણ નિયતાયુષ્વાળું છે, ને તેનું બહુમા બહુ આયુષ્ દશહજાર જેટલું છે તેમજ મનુષ્યશરીર ઇષ્ટાનિષ્ટ આહારથી જેમ વૃદ્ધિ હાનિવાળું જણાય છે તેમ વનસ્પતિશરીર પણ જણાય છે વળી મનુષ્યશરીરને નાના પ્રકારના રોગથી જેમ પાકુવ, ઉદરવૃદ્ધિ શોક, ક્રુરત્વ, અગુલીનાસિમદિનું નર્મી જવું, ગળીજવું, આદિ જણાય છે, તેમ વનસ્પતિશરીરને પણ રોગથી પુષ્પ ફલ પત્રત્વઆદિ બદલાઈ જાય છે, કે જતા રહે છે જેમ મનુષ્યશરીરને ઔષધપ્રયોગથી વૃદ્ધિ હાનિ કે ભાગ્યાતૂટ્યાપૂટ્યાનું મટી જવાપાળું થાય છે, તેજ પ્રકારે વનસ્પતિશરીરને પણ થાય છે મનુષ્યશરીરને જેમ રસાયનસ્નેહાદિ ઉપયોગથી વિશિષ્ટ કાંતિ, રસ, બલ, આદિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ વનસ્પતિને પણ વિશિષ્ટ બેટ નભોજલાદિસિચનથી વિશિષ્ટ રમવીર્યસ્તિગ્ધતાદિ થઈ આવે છે જેમ સ્ત્રીશરીરને દાહદાદિ પૂર્ણ કરવા પછી પુત્રાદિ પ્રસવ થાય છે, તેમ વનસ્પતિશરીરે પણ દાહદ પૂર્ણ કર્યા પછી ફલ પુષ્પાદિ જણાય છે ત્યારે હવે વનસ્પતિનું સચેતનત્વ સાધવાનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે વનસ્પતિઓ સચેતન છે આ પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરવા ને અનેક હેતુ આપી શકાય (૧) બાલકુમારવૃદ્ધાનસ્થા જણાય છે તેથી (૨) નિયતવૃદ્ધિ થાય છે તેથી (૩) નિદ્રાપ્રત્યોદ્યસ્પર્શાદિથી પ્રકૃતિ સક્રિયાદિ અનેક ક્રિયાની તે આશ્રયભૂત છે તેથી (૪) આશ્રયવાદિ છેદ થતાં કર્માય છે તેથી (૫) નિયતપ્રદેશથી આહાર લે છે માટે (૬) ઇષ્ટાનિષ્ટાદિરનિમિત્ત વૃદ્ધિ હાનિ થાય છે આગે આયુષની સીમા છે તેથી (૭) રોગ સભવે છે તેથી

(૮) ઔષધ પ્રયોગથી સાફ થવાનો સંભવ જાણાય છે તેથી
 (૯) અમુક પ્રયોગાનુસાર રસવીર્ય સ્તિગ્ધૃત્વાદિ જાણાય છે તેથી.
 (૧૦) દોહદ પૂર્ણ કર્યાથી ફૂલ જાણાય છે તેથી. એ આદિ હેતુ
 લેતાં પ્રત્યેકને સ્ત્રીપુરુષશરીરાદિ ઉદાહરણ પણ સુલભ છે. અથવા
 આવા જૂદા જૂદા હેતુ ન લેતાં એકજ પ્રયોગ કરવો હોય તો તે
 પણ થાય. વનસ્પતિ સચેતન છે, કેમકે તેને જન્મજરામરણરોગાદિ
 સમસ્ત ક્રિયાનો સંભવ છે. અત્ર જન્માદિ સમસ્તને હેતુપક્ષે લીધાં
 છે, એટલે “દહી થયું” એવાં જે વાક્યામાં તે જન્મ્યું એમજ
 અર્થ છે ત્યાં દહી આદિ અચેતનમાં હેતુનો વ્યભિચાર આવવાનો
 સંભવ થાય તે આવશે નહિ. આ પ્રકારે પૃથ્વી જલ તેજવાયુ વનસ્પતિ
 એમનું સચેતનત્વ સિદ્ધ થયું. અથવા તે સર્વને સજીવત્વની સિદ્ધિ
 આપતવચનથી પણ થાય છે.

હવે જે ઈન્દ્રિયવાળાં કૃમિ પિપીલિકા ભ્રમર મનુષ્ય જલચર સ્થ-
 લચર ખચર પશુ આદિના સજીવત્વની બાબતમાં તો કોઇને શક
 હોઇ શકે નહિજ. છતાં તે બાબતમાં પણ જેને શંકા હોય તેમને
 આ પ્રમાણે કહેવાનું છે. આત્મા ઈન્દ્રિયથી જુદા છે કેમકે ઈન્દ્રિયનો
 ઉપરમ થતાં પણ ઈન્દ્રિયથી ઉપલબ્ધઅર્થની સ્મૃતિ પામે છે. કો-
 ઇથી ઉપલબ્ધઅર્થની તેનો ઉપરમ થતાં પણ જેને સ્મૃતિ થઇશકે તે
 તે અર્થને ઉપલબ્ધ કરનાર કરતાં જુદા હોવો જોઇએ, જેમકે દેવ-
 દત્ત જે બારીએથી દીઠેલા પદાર્થને બારી ન હોય ત્યારે પણ સંભારી
 શકેછે. આત્મા પણ તેજ પ્રકારે બધિરત્વાદિસમયે પણ ઈન્દ્રિયોપલ-
 બ્ધઅર્થને સંભારી શકેછે માટે તે આત્માઈન્દ્રિયથી જુદા છે.
 અથવા આત્માઈન્દ્રિયથી જુદા છે, કેમકે ઈન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિ છતાં, પણ
 કદાચિત્ તે આત્માની અવસ્થા અનુકૂલ ન હોય તો, અર્થોપલબ્ધિ
 થતી નથી. પ્રયોગ આ પ્રમાણે. આત્મા ઈન્દ્રિયથી જુદા છે, કેમકે
 ઈન્દ્રિયવ્યાપાર છતાં પણ અર્થોપલબ્ધિ થતી નથી. વ્યાપાર છતાં પણ
 તે વ્યાપાર કરનારને ઉપલબ્ધ એવા પદાર્થની જેને ઉપલબ્ધિ થતી
 નથી તે તે વ્યાપાર કર્તાથી જુદા છે, જેમકે દેવદત્ત જે પોતાનું
 ચિત્ત અન્યસ્થાને હોવાથી બારી ઉઘાડી છતાં પણ પદાર્થને જોઇ

શાંતી નથી આપના આ પ્રમાણે પણ અનુમાન થાય છવ ઈદ્રિય
 થકી ભિન્ન છે, કેમકે અન્યને ઉપવર્તિ થાય છે ને વિકારગ્રહણ
 અન્યને થાય છે ન્યા અન્યથી ઉપવર્તિ પામી અન્યથી વિકારગ્રહણ
 થાય ત્યાં વિકારગ્રહણ કરનાર ઉપવર્તિપામનારથી ભિન્ન હોવો
 જોઈએ નેમકે દાદત, ને ધ ની ઉપગતા પૂર્વાચારીઓ કોઈ મુદર
 સીને જુઓછે, ને તે બીજી બારાંઓથી અદર આને ત્યારે તેના
 મતનાદિને સ્પર્શવાર વિકાર અનુભવે છે આત્મા પણ તેમ પ્રમાણે
 દોષને આગલી ખાતા આજે જુઓછે, અને લાજ વગેરે વિકાર નિ-
 વૃદ્ધિ અનુભવે છે, માટે તે ભિન્ન છે વગી આત્મા ઈદ્રિયથી ભિન્ન
 છે કેમકે અન્યથી ઉપવર્તિ પામી અન્યથી ગ્રહણ કરે છે અત્ર ને,
 ધારાદિકને અન્યથી ઉપવર્તિ કરી અન્યથી ગ્રહણે તે તેમનાથી
 ભિન્ન છે, નેમકે પૂર્વાગતાયનથી ઘટની ઉપવર્તિ જાણી અપર-
 ગતાયનથી તે ઘટનુ ગ્રહણ કરનાર દાદત તે ઉભયગતાયનથી
 ભિન્ન છે છવ પણ અમુગાદિ ઉપવર્તિ એવા ઘટને હસનાદિથી
 ગ્રહણે માટે અમુગાદિથી ઉપવર્તિ એવા ઘટને હસનાદિથી
 અને અનુમાન અને અનેક યુક્તિઓ છે ને નિશ્ચયસ્વદિકાદિથી
 પોતાની જો જો લેવા એમ પ્રથમે સિતારથી છાત લવનો વિવેક
 થયો

હવે અજ્ઞાનની વ્યાખ્યા કરા માટે મૂલમાં કહ્યું છે "એ
 થકી વિપરીત ધર્મવાળો" તે અજ્ઞાન છેવ કરતાં નેના વિશેષણ
 વિપરીત છે તે અજ્ઞાન અજ્ઞાનાદિ ધર્મવાળો, રૂપરસગંધસ્પર્શાદિથી
 નિત્રાભિજ્ઞ, નરામચલિત્વાતરમાં ન જનારો, જ્ઞાન વશગાદિ કર્મને
 અપર્તા, તેમના પ્રકરો અજ્ઞાના, અને જડરૂપ, તે અજ્ઞાન એમ
 અજ્ઞાનને તે મન, અધમ, પૂર્વજ, આકાશ, કાલ, એ પ્રમાણે
 પચાદિ છે તેમાં મન લોકવ્યાપ્ત, નિત્ય અવસ્થિત, અરૂપી,
 દ્રવ્ય, અસ્થિતકાય, અમર્યુ પ્રદેગ અત્યુપમરૂપ, છે નિત્ય
 એમ પ્રદેવાથી સ્વભાવથી અમર્યુના એમ કહેવાતું તાત્પર્ય
 છે આસ્થિતકાયનો અન્યુનાયિક નાવ્યાહે, અન્યુનાયિક એટલે
 અનાદિ અને અચિદ્ધન તેમ અવરૂપવાળો અરૂપી પ્રદેવાથી અમર્યુ

એમ કહ્યા, ને જે અર્પી તે રૂપરસગંધસ્પર્શપરિણામથી
 બાહ્ય છે એમ તાત્પર્ય છે. મૂર્તત્વ અને સ્પર્શાદિ તેમનો કદાપિ
 પણ વ્યભિચાર સંભવે છે એમ માનવું નહિ કેમકે તેમનું અ-
 ત્યંત સાહચર્ય છે. જ્યાં રૂપપરિણામ હોય ત્યાંજ સ્પર્શરસગં-
 ધ પણ હોય, માટેજ એ ચારે સહકારી છે, ને છેક પરમાણુ
 સુધીમાં પણ એજ પ્રકારે છે. દ્રવ્ય એમ કહેવાથી ગુણપર્યાયવાળો એમ
 કહ્યું છે એમ સમજવું, કેમકે ‘ ગુણપર્યાયવાન્ તે દ્રવ્ય ’ એવું વચ-
 ન છે. અસ્તિકાય તેમાં અસ્તિ એટલે પ્રદેશ, પ્રકૃષ્ટદેશ, અર્થાત્
 નિર્વિભાગખંડ, તેનો કાય, સ્પર્શકાય, તે અસ્તિકાય. લોકવ્યાપિ-
 અને અસંખ્યપ્રદેશ એ બે શબ્દથી લોકાકાશપ્રમાણપ્રદેશવ્યાપિ
 સમજવો, તેમજ તેમાંથી ગતિપરિણામ પામેલા જીવપુર્જલનો
 ઉપકાર કરનાર એટલે અપેક્ષાકારણ જાણવો. કારણ ત્રણ પ્રકારનું
 છે: ઘટનું મૃત્તિકા તે પરિણામીકારણ. દંડાદિ નિમિત્તકારણ, અને
 કુંભકાર નિર્વર્તકકારણ. કહ્યું છે કે નિર્વર્તક, નિમિત્ત, અને પરિણા-
 મી એમ કારણ ત્રણ પ્રકારનું છે, જેમકે કુંભનાં કુંભકાર, દંડાદિ,
 અને મૃત્તિકા, એ અનુક્રમે ત્રણ છે. નિમિત્તકારણ પણ બે પ્રકારે
 છે: નિમિત્તકારણ અને અપેક્ષાકારણ. જ્યાં દંડાદિને પ્રયોગાર્થક
 અને વૈશ્રસિકી માત્રજ ક્રિયા હોય ત્યાં તે નિમિત્તકારણ છતાં
 પણ વિશેષાર્થે અપેક્ષાકારણ કહેવાય ધર્માદિદ્રવ્યગત જે ક્રિયા
 પરિણામ તેની અપેક્ષા કરનાર જીવાદિને ગત્યાદિ ક્રિયા પરિણામની
 પુષ્ટિ કરે છે માટે ધર્મ અપેક્ષાકારણ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે અ-
 ધર્મ પણ લોકવ્યાપિ વગેરે વિશેષણ ચુક્ત, ધર્મની પેઠે સમજ
 લેવો, પણ સ્થિતિને ઉપકારકારક, ન માનવો; અને સ્વતઃ સ્થિતિ
 પરિણામ પામેલા જીવપુર્જલની સ્થિતિની બાબતમાં અપેક્ષાકારણ,
 એમ સમજવો. હવે આકાશ. આકાશ પણ લોકલોકવ્યાપક, અ-
 નંતપ્રદેશવાળું, નિત્ય, અવસ્થિત, અર્પી, દ્રવ્ય, અસ્તિકાય, અને
 અવગાહોપકારક, જાણવું; પણ માત્ર લોકલોકવ્યાપક એટલું નહિ.
 જે આચાર્યો કાલને દ્રવ્ય માનતા નથી, પણ ધર્માદિ દ્રવ્યનો પર્યાય
 માત્રજ તેને માને છે, તે ધર્મ, અધર્મ આકાશ, પુર્જલ, અને જીવ,

એ પદ્ય અસ્તિકાયાત્મક લોક માને છે, અને જે કાલને દ્રવ્ય માગે છે તે હ અસ્તિકાયાત્મકલોક માને છે, આ ધર્માદિ પાત્ર તથા હશે કાલ એમ ગણે છે આકાશ દ્રવ્ય એકજ છે જ્યાં તે અનોક, એવા લોકા લોકમા તે વ્યાપક છે, અને અવગાહોપકારક છે એટલે સ્વતઃ અવગાહ કરનારા દ્રવ્યને અવગાહ આપનાર છે, પણ અવગાહ કરનારને પુરુષાદિ બલયુક્ત અવગાહ પમાડે છે એમ નહિ માટે મકરાદિને જેમ જલ તેમ, આકાશ નિમિત્તકારણ છે અનોકાકાગ અવગાહોપકારક શી રીતે થાય ? કેમકે તેતો અવગાહ છે એમ શકા કરો તો કહીએ છીએ કે તે પણ અવકાશ આપે છે, અને વ્યાપાર પામે છે, પણ તે ક્યારે ? કે જ્યારે ગતિસ્થિતિના કારણરૂપ ધર્મ અધર્મ એ અસ્તિકાય ત્યાં હોય ત્યારેજ પણ તે તો ત્યાં વિદ્યમાન છે નહિ, એટલે તેમના અભાવે, વિદ્યમાન એવો પણ અવગાહનગુણ અનોકાકાશમા વ્યક્ત થતો નથી હવે કાલ કાલ તે અર્ધતૃતીયદ્વીપાતર્વર્તી પરમસૂક્ષ્મનિર્ભાગ સમય તે અસ્તિકાય કહેવાતો નથી, કેમકે એક સમયરૂપ એવો જેતે તેને મદદ હોઈ શકતો નથી માટે મનુષ્યલોક વ્યાપ્ત કાલ તે એક સમય છે, ને એક છે માટેજ અસ્તિકાય થતો નથી, તે તો સમુદાય છે કાવડી અભિનયકિં સયાદિશ્વકનક્ષત્રની ઉદયાસ્ત ક્રિયાથી થાય છે કાંઈના મતમા તે દ્રવ્ય કહેવાતો નથી, પણ તે એક સમયરૂપ કાલ દ્રવ્યના પર્યાયરૂપે ગણાય છે ઉભયાત્મા પણ, દ્રવ્યાર્થરૂપે મતિપર્યાયે ઉત્પાદવ્યયધર્મવાળો છતાં, તે સ્વરૂપા નન્યભૂતક્રમ અને અક્રમયુક્ત અનાધિપર્યવસાચ્યનતાસંખ્યપરિણામ વાળો છે, ને તેટલા માટેજ સ્વપર્યામવાહવ્યાપીદ્રવ્યાત્મ હોવાથી નિત્ય કહેવાય છે, કેમકે ભૂતભવિષ્ય વર્તમાન ત્રણે અવસ્થામા કાલ કાલ એમ એકાકાર અનુભવ થાય છે જેમ એકજ પરમાણુ પર્યાય-યુક્ત અનિત્ય છે છતાં દ્રવ્યત્વયુક્ત સદા સદ્રૂપ છે ને કદાપિ અસ્ત થતો નથી તેજ મકારે એક સમયનું પણ સમજવું કાલ નિર્નિર્તકકારણ નથી, તેમ પરિણામી કાગળ પણ નથી, પણ સ્વતઃ મલવતા ભાવેજી અમુક કાલેજ થવું અન્ય કાલે નહિ એમ તોવામાં તે અપેક્ષાકારણ ગણામ વર્તમાનાદિ તે કાલકૃત વસ્તુપકાર જાણના, અથવા વર્તમાનાદિ

ઉપકાર તે કાલનાં લિંગ જાણવાં. તેથીજ તે વિષે કહ્યું છે: વર્તના પરિણામ, ક્રિયાપરત્વ અપરત્વ, તેમાં પદાર્થો સ્વતઃજ વર્તે છે, ને તેમ તેઓ વર્તે તેની પ્રયોજિકાકાલાશ્રિતવૃત્તિ, અર્થાત્ પ્રથમ સમાશ્રયાસ્થિતિ, છે. પરિણામ એટલે દ્રવ્યને પોતાની જાતિના ત્યાગ કર્યા વિના પરિસ્પંદિતરપ્રયોગજન્ય પર્યાયસ્વરૂપ. તે આ પ્રમાણે, વૃક્ષની અંકુર મૃલાદિઅવસ્થા તે પરિણામ. અંકુર હોતો, હવે સ્કંધવાળો થયો, હવે પુષ્પવાળો થશે, ઇત્યાદિ પુરુષને બાલકુમારાદિ અવસ્થા તે પરિણામ. એમ અન્યત્ર પણ જાણવું. પરિણામ એ પ્રકારનો છે. અનાદિ તે અમૂર્ત એવા ધર્માદિમાં, અને મૂર્તમાં તો સાદિ, જેમ અબ્ર, ઈંદ્રધનુસ્ આદિમાં, કે સ્તંભકુંભ કમલાદિમાં. 'ઋતુ-વિભાગથી કે વેલાવિભાગથી જે પરિણામ થાય છે તે તુલ્યજાતિનાં વનસ્પત્યાદિમાં એકીજ વખતે પણ વિચિત્ર થાય છે. પ્રયોગ અને વિજ્ઞમયકી જીવનો પરિણમનવ્યાપાર તે કરણ અર્થાત્ ક્રિયા તેનો અનુગ્રાહક કાલ છે. તે આ પ્રમાણે. ઘટ નષ્ટ થયો, સૂર્યને હું દેખું છું, વૃષ્ટિ થશે, એ આદિ ભૂતાદિ વ્યપદેશ પરસ્પર અસંબંધ થતાં જેની અપેક્ષાથી પ્રવર્તે છે તેજ કાલ. આ મહોદ્ધ આ નાનું એમ જે કહેવાય છે તેનું પણ નિમિત્ત કાલ છે. એ પ્રમાણે વર્તનાદિને ઉપકાર કરવાથી કરીને જેનું અનુમાન થઇ શકે છે તેનું દ્રવ્ય કાલ છે. માનુષક્ષેત્રમાંજ તે છે, તેની બહાર કાલદ્રવ્ય છે નહિ. ત્યાં તો ભાવમાત્ર સદ્રૂપ છે ને સ્વતઃજ ઉત્પત્તિ પામે છે, ને આકાશમાં સ્થિતિ ગ્રહે છે. ભાવોનુ અસ્તિત્વ તે સ્વતઃજ જાણવું, કાલાપેક્ષ નહિ. તેમનામાંની, પ્રાણાપાન, નિમેષોન્મેષ, આયુઃપ્રમાણ એ આદિવૃત્તિઓ કાલની અપેક્ષાવાળી નથી, કેમકે સમાન જાતિવાળી સર્વે એકી વખતે થતી નથી. સમાનજાતિવાળા જે અર્થ તે કાલની અપેક્ષાથી તો એકજકાલે થવા જોઈએ, પણ જે વિજ્ઞતીય હોય તેજ તેમ થાય નહિ. પ્રાણાદિ વૃત્તિઓ છે તે પ્રાણાદિ જેમને છે તેમનામાં એકી વખતે થતી નથી, કે વિરમતી નથી. માટે તે કાલની અપેક્ષાવાળી નથી. પરત્વાપરત્વ પણ ચિર અચિર એ રી સ્થિતિની અપેક્ષાવાળી નથી. સ્થિતિને અસ્તિત્વની અપેક્ષા છે, ને અસ્તિત્વતો સ્વતઃ છે. જે લોક કાલને દ્રવ્ય માનતા નથી તેમના મત પ્રમાણે સર્વે દ્રવ્યનાં

વર્તનાદિ પર્યાય રૂપેજ છે, અને કોઇ કાલ એના પદાર્થ તેમજ અપેક્ષાકારણ નથી હવે પુરુષ સ્પર્શ રસ ગંધ વર્ણ એ જ ને છે તે પુરુષ એમા "સ્પર્શ" એ શબ્દનુ ગ્રહણ કર્યું તે સ્પર્શ હોય ત્યાં રસાદિ પણ હોય એવું જ્ઞાપન કરનામાટે છે માટે અબાદિ તે ચતુર્ગુણ છે કેમકે તેમને સ્પર્શ છે, માટે પૃથ્વીની પેઠે તેમજ મન પણ સ્પર્શાદિમાનુ જાણવું, કેમકે તે અસંવેગન દ્રવ્ય છે, માટે પૃથ્વીના પરમાણુની પેઠે ઉત્તર જે સ્પર્શાદિ તેમા સ્પર્શ મૃદુકઠિન, ગુરુનધુ શીતઉષ્ણ, સ્તિગ્ધ-ન્નક્ષ, એ પ્રકારે હોય છે એમાથી વળી સ્તિગ્ધન્નક્ષ, શીતઉષ્ણ એ ચારજ પરમાણુમા સભવે છે બીજા નહિ, પણ સ્કંધમા તો ચારે યથા સભવ માનવા રસ છે તે તિક્ત, કટુ, કષાય, અમ્લ, મધુર એ પ્રકારે છે લવણનો મધુરમા અતર્ભાવ છે એમ કટલાક માને છે, ને કટલાક કહે છે કે સર્મજન્ય છે ગંધ બે પ્રકારનો છે સુરભિ અને અસુરભિ વર્ણ તે કૃષ્ણાદિ એ પ્રકારના સ્પર્શરસાદિ જ ને છે તે પુરુષ પુરુષ ને કવલ સ્પર્શાદિજ ધર્મ છે એમ નથી પણ શબ્દાદિ પણ છે તે હવે બતાવીએ છીએ પુરુષો શબ્દ, બંધ, સૌક્ય, સૌલ્ય, સંસ્થાન, બેદ, તમસ, છાયા, આતપ, ઉદોત, એ સર્વજાણ છે મર્વજાણ એમા "વાણ" એ પ્રત્યય પુરુષપરિણામનો આવિષ્કાર કરનાર છે ને નિત્યચોગાર્થે વિહિત છે એની વ્યાખ્યા શબ્દ એટલે ધ્વનિ બંધ એટલે પરસ્પરાગ્રેયરૂપો, મર્યાગવિસ્તારાદિજનિત, ઔદારિકાદિ શરીરજતુકાષ્ટાદિ શ્લેષ જેનો અથવા પરમાણુસંયોગ થી થાય છે તેવો સૌક્ય એટલે સૂક્ષ્મતા સૌલ્ય તે સ્થૂલતા સંસ્થાન એટલે આકૃતિ બેદ એટલે કટકા થવાપણુ તમમ છાયાઆદિ તો પ્રસિદ્ધ છે સ્પર્શાદિ તથા આ શબ્દાદિ તે પુરુષમાજ હોય છે પુરુષ બે પ્રકારના છે, પરમાણુ અને સ્કંધ પરમાણુનું લક્ષણ આ પ્રમાણે પરમાણુ સૂક્ષ્મ અને નિત્ય, એક રમ વર્ણ ગંધવાણો, બે સ્પર્શવાણો, આ કાર્યવિગ છે અને તેજ અત્યકારણ છે એના અર્થ જોવા જોવા કોઇપણ પદાર્થના વિભાગ થઇ શકે, તે વિભાગ માત્રમા વિદ્યમાન હોવાથી, અને તે વિભાગ એથી પાર ન જઇ શકતો હોવાથી, પરમાણુ એજ સર્વનું અત્ય એટલે છેવામાં છેલું

વસ્તુની સૂક્ષ્મતાથી, (૬) આવરણને લીધે, (૭) અભિભવયકી કે
 (૮) સમાનાભિહારથી, થાયછે (૧) વસ્તુ અતિ દૂર હોવાથી
 અનુપલબ્ધિ તે ત્રણ પ્રકારે દશ, કાલ, સ્વભાવને લીધે દશને લીધે
 એવી કે કોઈ દવદત્ત પરગામ ગયો હોવાથી જણાતો નથી પણ
 તે કાંઈ અસત્ છે એમ નથી માત્ર દરતને લીધે જણાતો નથી, એજ
 રીતે સમુદ્રનો સામોપાર તેમ મેરુ આદિ તે પણ હયાત છતાં જણા
 તા નથી કાલયકી અનુપલબ્ધિ તે એવી કે પોતાનાજ થઈ ગયેલા
 પૂર્વજાદિ અથવા ભવિષ્યના થનારા પદ્મનાભાદિ જિનેશ્વર તેમની
 અનુપલબ્ધિ છતાં તે સર્વ નહતા કે નથી એમ કહેવાશે નહિ તેજ
 રીતે સ્વભાવથી અનુપલબ્ધિ તે આકાશ, જ્વ, પિશાચાદિની જાણ-
 વી, છતાં તે સર્વ નથી એમ નથી (૨) અતિ સામીપ્યથી અનુપ-
 લબ્ધિ તે જેવી કે નેત્રમા ઘાનેલા કાજળની, છતાં કાજળ નથી એમ
 નથી, પણ અતિ સામીપ્યને લીધે જણાતુ નથી (૩) ઇન્દ્રિયધાત-
 થકી તે અધ બધિરાદિને તે તે ઇન્દ્રિયના વિષયની (૪) મનની
 અનવસ્થાથી અનુપલબ્ધિ જુઓ કદુ છે કાંઈ બાણ તાકીને બેઠા
 છે તે રાજાને સપરિચ્છદ આવતો પણ દખતો નથી પણ રાજા
 કાંઈ નથી આવ્યો એમ નથી અથવા જે નષ્ટચેતા છે તેમને
 વિદ્યમાન એવા પણ ભાવની ઉપલબ્ધિ થતી નથી (૫) સૂક્ષ્મતાને
 લીધે અનુપલબ્ધિ તે જાળીયામા થઈને જતા ધૂમની ઉજાતા, કે
 નીહારાદિની અનુપલબ્ધિ એમ છતાં પણ અનુપલબ્ધિ તે નથી
 એમ નથી (૬) આવરણ તે ભીત વગેરે વ્યવધાન તેજ લીધે
 અનુપલબ્ધિ અથવા જ્ઞાનાધારણ્ય લીધે અનુપલબ્ધિ ભીતની
 બીજી તરફની વસ્તુ જણાતી નથી, તેમ પોતાનાજ કા ૧, ખમા,
 વાસો, વગેરે જણાતાં નથી માટે તે બધા કાંઈ નથી એમ નથી,
 માત્ર વ્યવધાનને લીધે નથી જણાતા જ્ઞાનાવરણથી અનુપલબ્ધિ
 તે એવી કે મતિની મદતાને લીધે શુદ્ધિમાનેને પણ કરી શાસ્ત્રની
 આટી સમજતી નથી અથવા વિદ્યમાનની પણ નિસ્મૃતિને લીધે અ-
 નુપલબ્ધિ અથવા મોહને લીધે, વિદ્યમાન એવા પણ જ્વ
 જ્વાદિત રોની અનુપલબ્ધિ (૭) અભિભવને લીધે અનુપલ

બિંધ તે એવી કે જેવી સૂર્યાદિતેજથી અભિભૂતગ્રહનક્ષત્રાદિની અનુપલબ્ધિ. છતાં તે કાંઈ નથી એમ નથી, પણ અભિભૂત હોવાથી જાણાતાં નથી. એજ પ્રમાણે અધિકારમાં પણ ઘટાદિની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. (૮) સમાનાભિહારથી આ પ્રમાણે મગના ઢગલામાં નાખેલી મગની મૂડી કે તલના ઢગલામાં નાખેલી તલની મૂડી પાછી જડતી નથી કે જાણાતી નથી તે સમાનાભિહારને લીધે. છતાં તે નથી એમ કહેવાશે નહિ. જલમાં નાખેલા લવણાદિનું પણ એમજ જાણવું. સાંખ્યસપ્તતિમાં પણ આ આઠ પ્રકારેજ અનુપલબ્ધિ બતાવી છે. આ રીતે વિચાર કરતાં ધર્માસ્તિકાદિ વિધિમાન છતાં પણ સ્વભાવથીજ દૂર હોવાથી જાણાતા નથી. અહીં વળી કોઈ શંકા કરે કે દેશાંતર ગયેલા દેવદત્તાદિનું ઉદાહરણ દૂર હોવાને લીધે અનુપલબ્ધિ થવાની બાબતમાં આપ્યું છે, તો તે દેવદત્ત આપણને અપ્રત્યક્ષ છતાં દેશાંતરગતલોકને તો પ્રત્યક્ષ છે, એ પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાદિનું પણ હોવું જોઈએ, જે કદાપિ કોઈને થતું નથી, ત્યારે તેમનું અસ્તિત્વ શીરીતે માની શકાય ? એ શંકાનું સમાધાન કે જેમ દેવદત્તાદિ કોઈકને પણ પ્રત્યક્ષ હોવાથી અસ્તિત્વવાળા મનાય છે તેમ ધર્માસ્તિકાદિ પણ કેવલીને પ્રત્યક્ષ છે એટલે અસ્તિત્વવાળા શામાટે ન માનવા ? અથવા જેમ પરમાણુ અપ્રત્યક્ષ છતાં પણ પોતાના કાર્યથી અનુમેય છે, તેમ ધર્માસ્તિકાદિ પણ સ્વકાર્યાનુમેય કાં ન હોય ? ધર્માસ્તિકાદિનાં કાર્ય આ પ્રમાણે. ગત્યુપગ્રહકાર્યથી ધર્મ અનુમેય છે, સ્થિત્યુપગ્રહકાર્યથી અધર્મ, અવગાહોપકારથી આકાશ, અને વર્તનાદિ ઉપકારકાર્યથી કાલ અનુમેય છે, અને પુર્જલ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી સમન્વય તેમ છે. આકાશાદિ સ્વકાર્યાનુમેય હો, પણ ધર્મ અધર્મ શીરીતે તેમ સમન્વય એમ શંકા કરે તો સાંભળો ધર્મ ન અધર્મ તે, સ્વતઃગતિસ્થિતિપરિણામ પામેલાં દ્રવ્યને ઉપકાર કરેછે, કેમકે અપેક્ષાકારણ છે, માટે આકાશ કાલાદિની પેઠે. તેના જે ઉપકાર તે નિર્વર્તકકારણરૂપે છે, એમ ન જાણવું, કેમકે નિર્વર્તકકારણ તો ગતિસ્થિતિક્રિયાવિષ્ણવદ્રવ્ય અને પુર્જલદ્રવ્ય તે છે. ધર્મ અને અધર્મ તો ગતિસ્થિતિક્રિયા-

વિષ્ણુદ્રવ્યને ઉપકાર કરનારા છે, કાંઈ બવથકી ગતિસ્થિતિના
 નિર્વર્તક નથી જેમ નદી તળાવ સમુદ્ર આદિમા જલ વેગે વહેતુ ન
 હોય તેવામાં મત્સ્યને પોતાની મેળે ગતિ કરવાની ઇચ્છા થતાં જલ
 તેને ઉપકારક થઈ પડે છે, ને નિમિત્તરૂપે ઉપકાર કરે છે તેમ અહીં પણ
 સમજવું અથવા પરિણામકારણરૂપ માટીથકી ઘાટ બનાવવા
 ઇચ્છના કે ભકારને દહાદિ કામ આવે છે તેમ જાણવું અથવા આકા
 શમા ઉડતા પક્ષીને આકાશ જેમ અપેક્ષાકારણ છે તેમ સમજવું
 જલ છે તે ઉક્ત મત્સ્યની ગતિનું કારણ થઈ મત્સ્યને બહાતગતિ-
 માન કરતું નથી પૃથ્વી છે તે સ્વયમેવસ્થિતિ પામનારને સ્થાનભા
 વ થાય છે, પણ જેને સ્થિતિ પામવાની મરજી ન હોય તેને કાંઈ બને
 કરીને ઉભું રાખતી નથી આકાશ પણ જે અવગાહ ઇચ્છે છે તેવાને
 અવગાહમતિ હેતુ થઈ શકે છે, પણ અવગાહ ન ઇચ્છનારને
 અવગાહ પમાડતું નથી પોતાનાજ બલથી કૃષિને આરભ
 કરના ઝેકુનોને મેઘજલ અપેક્ષાકારણ થાય છે, પણ તેમ ન
 કરનારને ઉપયોગી થતું નથી વધાક્રાન્તુમા નવજલધર-
 નિના નિમિત્તથી ઉપાધીયમાન છે ગર્ભ જેને એવી બહાકા સ્વતંત્ર
 પ્રસૂતિ પામે છે, ને તે પોતે જ ને પ્રસૂતિ કરતી હોય તો નવજલધર-
 ધ્વનિ તેમને બલથી પ્રસૂતિ કરાવી શકે તો નથી નિદ્રાથી જાગીને
 પુરુષ, જાગળના નિમિત્ત રૂપ શસ્ત્રાદિથી વિરતિ પામતો જાણાય
 છે, પણ વિરતિ પામવાની સ્વતંત્ર ઇચ્છા ન હોય તો તેને પ્રયોધ
 બળેકરીને તેની વિરતિ મેરી શકે તો નથી અવગાહજ્ઞસાગ
 આકાશને ગત્યુપકારરૂપપન્ન નથી, ત્યારે શું ? ત્યારે તે ઉપકાર તો
 ધર્મથીજ બને છે, જેમ સ્થિતિરૂપકાર અધર્મથી બને છે ભાવ
 માત્રને અવગાહન કરાવનાર વ્યોમ, તે દ્રવ્યાંતર હોવાથી, કોઈ અ
 સાધારણગુણવાળું માનવું જોઈએ તેનું દ્ર-યાતરત્વ યુક્તિથી તથા
 આગમથી નક્કી કરવું યુક્તિ આગમ કહેવાશે, આગમ મસિધ્ધ છે

ગકા છે વર્ષદ્રવ્યોપમારની અપેક્ષા વિનાજ પક્ષીનું ઉડવું,
 અગ્નિશિખાનું જ્વલે જવું, પવનનું આક્ર વાવું, અનાદિમલ્લથી

તેને ઉપકાર કરે છે. આટલા માટે, કોઈ બીજા દ્રવ્યથી ને ઉપકાર
 સિદ્ધ થતો નથી તેવા ઉપકાર કરનાર અર્તાદ્રિય હતાં પણ દ્રવ્યાત્મ-
 આકાશ-માનવ જોઈએ, આત્માની અથવા ધર્મની પેઠે જેમ પુર-
 પના હાથમાંના દડનો બેરી સાથે સંયોગ થતાં થયેના શબ્દ તે
 બેરીશબ્દ કહેવાય છે, અથવા પૃથ્વી જલ યવ સર્વના કારણથી
 થયેલાં અકુર પણ યનાકુર કહેવાય છે, કેમકે બેરી અને યવ તે તે
 કાર્યના અસાધારણકારણ છે, તેમજ અવગાહ પણ આકાશના
 કાર્યરૂપે સમજવો. ગુણ ગુણોભાવરૂપે વ્યવસ્થા માની વૈશેષિકો
 આકાશનો ગુણ શબ્દ એમ માને છે, તે અચુક્ત છે, કેમકે શબ્દ
 રૂપાદિમાનુ છે, અને શબ્દનો રૂપાદિમાત્રા તો પ્રતિઘાત વિધા-
 તાદિથી નિશ્ચિત થાય છે કાલ વસ્તુ પણ વર્તનાદિ લિંગયકો
 અનુમાનાય છે, કેમકે વર્તના ને છે તે પ્રતિદ્રવ્યપર્યાયમા અતર્ભૂત
 એકસમય સ્વસત્તાની અનુભૂતિ તે કપી છે તે વર્તના સકલ વસ્તુમા
 રહેલી છે, અને કાલિની પ્રતિસમય ઉપપત્ત યદ્યપિ તેવી નથી
 માટે કાર્યાનુભવ એવા કાલ છે એમ નિશ્ચય થયો તેજ પદાર્થપરિ-
 ભૂતિનો હેતુ છે કાલદ્રવ્યના વાચક એવા અનેક શબ્દ પણ લોકમા
 પ્રસિદ્ધ છે, તે શબ્દો દેવલ સર્વક્રિયામાત્રના વાચક છે એમ નથી જેમકે
 કશું છે યુગપત્, અયુગપત્, શિમ, ચિર, પર, અપર, આ ધરો, યથુ,
 ન થયુ, છે, ઇ ય દિ આસનેકલ જોને છે, એટલે તે લાગી રાવને કાલ
 સમન છે એમ નક્કી થાય છે, ગદ્યકાલ, આજ, આવતીકાલ, હવાણા,
 પછી, પરાં, રાત, વિષ્ણુ, અત્યાર, માત, સાય, જો વગેરે ને
 કાલવચનો છે તે પણ કાલ ન હોય તો કેમ ઉપપત્ત થાય
 સંજ્ઞાનીય એવી વૃક્ષાદિ વસ્તુને એકજ કાને વેલા અને કાતુ
 ના અનુમારે યથાચોગ્ય ચિત્ર ચિચિત્ર પરિણામ જણાય છે, તે
 પણ કોઈ નિયામકકાગણુ વિના ઉપપન્ન થાય નહિ ને
 તે કારણ કાલ છે એમજ નિશ્ચય થાય છે એમજ ઘટ વિનાશ
 માંથી નાશ પામશે, નાશ પામે છે, એ પ્રમાણે ને ક્રિયાવ્યપદરા
 જૂતાભવિષ્યવર્તમાનાદિ ત્રણ કાલના પરસ્પર અસંકીર્ણવિભાગને
 ઉદેશી થાય છે, ને વ્યવહારને પ્રવર્તીવે છે, તે પણ કાલ વિના બને

નહિ. માટે કાલ છે. એમજ આ પર છે, આ અપર છે; એમ જને
 લીધે કહી શકાય છે તે પણ કાલજ છે. હવે પુરુષ. પુરુષની
 પ્રતીતિ પ્રત્યક્ષ અનુમાન આગમ ત્રણેથી થાયછે—કટથટપટલ-
 કટશકટાદિ તે પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે અનુમાન આ પ્રમાણે. મ્યૂલ-
 વસ્તુની ઉપપત્તિ બીજી રીતે નહિ માટે સ્પર્શપરમાણુ દ્વારજા-
 દિને સત્તા માનવી જોઈએ. આગમગમ્ય તેા “પુરુષ અસ્તિકાય”
 ઇત્યાદિ વાક્યથી છે. પરમાણુ સર્વે એકરૂપ છે; વેશેપિકો કરેછે
 તે પ્રમાણે ચાર ત્રણ બે કે એક એવા સ્પર્શાદિ ગુણવાળા પાર્થિવ
 આપ્ય તૈજસ વાયવીય પરમાણુની જાતિના બેદથકી પરમાણુ
 પણ ચાર રૂપનાં એમ નથી. લવાણ અને હિંગ સ્પર્શન ચક્ષુ રસન
 અને ક્ષાણ એ ચારથી ગમ્ય છતાં જલમાં આગળી જાય ત્યારે,
 પરિણામ વિશેષતાને લીધે, સ્પર્શન અને ચક્ષુથી ગમ્ય રહેતાં નથી
 તેમ પાર્થિવાદી પરમાણુ પણ, પરિણામવિશેષતાને લીધે, એક જાતિ-
 નાંજ જાણવાં, એ સર્વદ્રિયગાહ્ય રહે નહિ. “જાતિના બેદથકી”
 ઇત્યાદિ કહ્યું તેમ નહિજ. શબ્દાદિની પૌર્ણલિકતા આ પ્રકારે જાણવી.
 શબ્દ છે તે પુરુષ દ્રવ્ય પરિણામ છે, કેમકે મૂર્ત છે. મૂર્ત એટલા-
 માટે કે ઉરઃકઃકશિરોગ્રિવહ્નમૂલદંતાદિ દ્રવ્યાંતરમાં વિક્રિયા પેદા
 કરવા શબ્દ સમર્થ છે, માટે પિપ્પલાદિની પેઠે. વગાડવામાંડેકાં
 ઢોલ, ભેરી, ઝાલર, પ્રકંપે છે માટે પણ મૂર્તતા માની શકાય. શંખાદિ
 શબ્દા જ્યારે બહુ પ્રવૃદ્ધ થાય ત્યારે તેમનામાં કાનને બહેરા
 કરવાની શક્તિ આવેછે, તેણે સામર્થ્ય આકાશાદિ જે અમૂર્ત છે
 તેનામાં હોતું નથી. માટે શબ્દ આકાશનો ગુણ નથી. પર્વતને
 અથડાયલા પથ્થરની પેઠે સામે ઉછળેછે માટે પણ શબ્દ આકાશગુણ
 નથી; તેમજ આતપાદિની પેઠે દારાનુવિદ્યાથી છે માટે પણ શબ્દ
 આકાશગુણ નથી. એજ અનુમિતિ સિદ્ધ કરવા બીજાં પાંચ
 સાધન કહીએ છીએ. શબ્દ આકાશગુણ નથી સંહારસામર્થ્યને
 લીધે, અગુરુધૂપની પેઠે; તેમજ વાયુથી પ્રેરાય તેવો હોવાને લીધે
 તૂણપણાદિની પેઠે; અભિભવ પામે તેવો હોવાને લીધે, તા-
 રાસમૂહની પેઠે; તેમજ અભિભાવક હોવાને લીધે, સર્વત્ર

મંડલપ્રકાશની પેઠે, કેમકે મહોટા સંબંધી નાનાના અભિ-
 મય થતો સર્વત્ર જાણાય છે માટે સર્વથા સંબંધ પ્રકૃતિપરિણામ છે.
 કોઈ એમ શકા કરે કે સખ ભાગી જાય તોપણ તેના કટકમાં તેવું
 પૌકુંલિક રૂપ જાણાય છે, એવું સંબંધને થતું નથી, માટે સંબંધ પૌકું-
 લિક નથી, તો તેવું સમાધાન કે એમ થવાનું કારણ સંબંધની
 સુદૃઢતા તેજ છે, અને એવું ઉદાહરણ મદીપરિણામિરૂપ એ છે,
 અથવા ગંધપરમાણુમાં રહેલું રૂપ તે છે પ્રકૃતિવ્યાખ્યાના ઉક્ત ને
 "અધાદિ" તે પ્રકૃતિવ્યવસ્થા છે એવો પ્રસિધ્ધ છે, તેમ તમરજો-
 થાદિ પણ તેવાજ છે તમર પ્રકૃતિવ્યવસ્થા છે કેમકે દહિના પ્રતિબિંબ
 કરે છે, માટે બીજા પગેની પેઠે, કેમકે આવરણ કરે છે, માટે જલવાતાદિ
 પેઠે, છાયા પણ શિશિર હોવાથી જલશ્રેણ છે, માટે જલવાતાદિ
 પેઠે પૌકુંલિક છે છાયાના આકાર રૂપ પરિણામ પામનાર પ્રતિબિં-
 બ પણ, પૌકુંલિક છે કેમકે સાકાર છે કોઈ શકા કરે કે કઠિન એવા
 દ્રવ્યોને બેદીને ઝુખના પ્રકૃતિ, માંહી પ્રતિબિંબ શરીરતે પામે તો
 કહી શકે એ પ્રમાણે બેદના સખ, સિલાતલમાંથી, ઝરતા જલના
 વેચારથી, લોહમાં અગ્નિપ્રકૃતિનો પ્રવેશ થાય છે તે વિચારથી,
 કે સરીરમાંથી સ્વેદજલ પડે છે તેનાથી સમજા લેવા આતંપ પણ
 દ્રવ્ય છે કેમકે તાપકર્તા છે, સ્વેદ હેતુ છે, ઉષ્ણ છે, માટે અગ્નિની
 પેઠે ઉદ્યોત ને અદ્વિતિ તે પણ દ્રવ્ય છે કેમકે આલેષક કરવાવાળું છે
 માટે જલની પેઠે, અથવા પ્રકાશ કરનાર છે માટે અગ્નિની પેઠે પ
 પ્રકાશાદિના ઉદ્યોત અતુલશક્તિ રહે છે આ પ્રકારે સિદ્ધ થયું કે-
 તમરજોથાદિ મૂર્તવિકાર છે એ પ્રકારે જીવત ત્વનો નિમ્મય થઈ રહ્યો

હવે પ્રશ્ન થાય કે "સત્કર્મપ્રકૃતિ" તે પ્રજ્ઞા એમ મૂલમાં
 કહ્યું છે તીર્થકરત્વ અથવા સ્વર્ગાદિ એવા ફલના નિર્વર્તક ને પ્રસન્ન-
 કર્મપ્રકૃતિ તે પ્રજ્ઞા એ કર્મવર્જણ હવે પાપ અને આસવત્ત્વ
 બતાવે છે —

તદ્વિપરીત તે પાપ, ને મિથ્યાત્વાદિ બધના હેતુ તે જિન-
 શાસનમાં આસવ કહેવાય એમ સમજવું. ૪૯

તદ્વિપરીત ઐશ્વર્યે પ્રણયયત્રી વિપરીત, તે પાપ; અર્થાત્ નરકાદિ
 દુઃખનિર્વર્તક એવા જે અપરાધ કર્મપુરુષ જીવને વળગેલા હો-
 ય તે. વક્ષ્યમાણુમધન-ત્વમાં અંતર્ભૂત છતાં પણ પ્રણયપાપનો
 અત્ર પૃથક્ નિર્દેશ કર્યો છે, તે પ્રણયપાપ સબંધે પરમતવાળાના
 વિવિધ વિચારોનો નિષેધ કરવાના હેતુથી કર્યો છે. પરમત તે આ
 પ્રમાણે. કેટલાક તીર્થિક એમ કહે છે કે પ્રણય ન છે, પાપ છે નહિ.
 ખીલ કહે છે કે પાપ એજ એક છે પ્રણય નથી. ત્રીજા ઉભયને
 અન્યોન્યાનુવિદ્યસ્વરૂપે મેચકમણિનુદ્ય સ્વીકારે છે. સન્મિશ્ર સુખ-
 દુઃખનામક, દુઃખના કારણ રૂપ, સાધારણ, એવી પ્રણયપાપાખ્ય
 એકજ વસ્તુ છે એમ તેમનું માનવું છે. કેટલાક કહે છે કે મૂલ્યથી ક-
 ર્મજ નથી, અને આ આખો જગત્ પ્રપંચગ્વભાવસિદ્ધ છે. આ બધા
 મત યોગ્ય નથી એમ જાણવું. કારણ કે સુખ અને દુઃખ એવાં બે
 સ્પષ્ટ જૂદાં જૂદાં સર્વે અનુભવે છે, ઐશ્વર્ય તેમના કારણરૂપ પ્રણય
 અને પાપ પણ ઉભયે સ્વતંત્ર અંગીકાર કરવાં જોઈએ, તેમાંનું એક-
 જ, કે તેમનું મિશ્રણ એવું નહિ. કર્મનો અભાવ કહેનારા નાસ્તિકો
 અને વેદાંતીઓ કહે છે કે પ્રણયપાપ આકાશપુષ્પ જેવાં છે, સદ્રૂપ
 નથી, તો તેમના દુઃખના ભોગનાં સ્થાન સ્વર્ગ નરકાદિ ક્યાંથી હોય ?
 આ વાત યોગ્ય નથી, કેમકે પ્રણય પાપ નહોય તો સુખદુઃખનું
 કારણ કાંઈ રહ્યું નહિ, ઐશ્વર્ય તે પેદાજ ન થવાં જોઈએ, જે વાત
 પ્રત્યક્ષ અનુભવથી વિરુદ્ધ છે. જુઓ મનુષ્યત્વ તો સર્વત્ર સમાન છે
 છતાં કેટલાક સ્વામીપણું ભોગવે છે, ને ખીલ તેમના સેવક થઈ
 રહેછે. કોઈકે લક્ષાવધિનું પોષણ કરનારા છે કેટલાક પોતાનું એક
 પેટ પણ ભરી શકતા નથી. કેટલાક દેવની પેઠે નિરંતર સુખવિલાસ-
 માં મહાલે છે, કેટલાક નરકમાં પડ્યા હોય એમ ઊંઘ પણ લેઈ
 શકતા નથી ને પીડાયલા ચિત્તવાળા રવડે છે. માટે અનુભૂતમાન
 એવાં સુખદુઃખના કારણ રૂપ પ્રણયપાપ માનવાં જોઈએ; અને તે
 માન્યાં ત્યારે તેમનાં દુઃખનો ઉપભોગ કરવાયોગ્ય સ્વર્ગનરકાદિ-
 વિશિષ્ટભોગસ્થાન પણ અનવાં જોઈએ, નહિ તો અર્ધજરતીય-
 ન્યાયરૂપ દાષ આવી પડે. પ્રયોગ આ પ્રમાણે. સુખદુઃખ કારણ-

પૂર્વ છે, ક્રમકે કાય છે, માટે અકરની પેઠે તેમનું ને કારણ તેજ પુણ્યપાપ એમ સમજવું, જેમકે અકરનું કારણ બીજા તે પ્રમાણે જેમ નીલાદિ મૂર્તવસ્તુ સ્વપ્રતિભામિજ્ઞાન ને અમૂર્ત છે તેની કારણ થાયછે, તેજ રીતે અજસદ્યદનાગનાદિમૂર્ત ને જાણાયછે તે અમૂર્ત એવા સુખનું કારણ થઈ શકે, અને સર્પવિષક ટકાદિ તે કુખના કારણ થઈ શકે ત્યારે અદૃષ્ટ એવા પુણ્યપાપની કપના કરવાથી શો લાભ છે? એવી ગતિ કરો તો તે અચુકત છે ક્રમકે તેમ કહેવામાં વ્યભિચારદાય છે જુઓ અન્નસંગાદિ સાધન-નુદ્ય છતાં પણ કોઈ બે પુરુષને ને ફલ થાય છે તેમાં બહુ અતર જાણાય છે, ક્રમકે સરખેસરખું અન્નાદિ ખાધા છતાં કોઈકને આદૃષ્ટાદ થાયછે ને કોઈકને ગેગ પેદા થાયછે ખાવો ને ફલબેદ તે અવશ્ય કારણપૂર્વક માનવો જોઈએ, ક્રમકે નિષ્કારણ માનવાથી નિત્ય તે હોય કે નહોય એવો થઈ રહે તેનું ને કારણ તેજ અદૃષ્ટપુણ્યપાપરૂપકર્મ કહ્યું છે —

અથવા કારણાનુમાનથી અને કાર્યાનુમાનથી પણ પુણ્યપાપ સમજાયછે કારણાનુમાન આ પ્રમાણે દાનાદિ શુભક્રિયા અને હિમાદિ અશુભક્રિયા તેનું ફલભૂતકાર્ય છે ક્રમકે તે ક્રિયાકારણરૂપ છે, માટે કૃષ્યાદિની પેઠે એ ક્રિયાનું ને ફલભૂતકાર્ય તેજ પુણ્યપાપ એમ સમજવું, જેમ કૃષ્યાદિ ક્રિયાનું શાસ્ત્રિયગોધુમાદિ મમજાયછે જેમ કૃષ્યાદિ ક્રિયા, દૃષ્ટ એવા શાલ્યાદિ ફલમાત્રથીજ પૂર્ણ થાય છે તેમ દાનાદિ કે પશુહિમાદિ ક્રિયા પણ સ્તુત્યાદિ તેમ માંસલક્ષણાદિ એવા દૃષ્ટફલમાત્રથીજ પૂર્ણ થાયો, અદૃષ્ટ એવા પુણ્યપાપરૂપ તેમના ફલ કલ્પવાની શી જરૂર છે? લોકપણુ દૃષ્ટ ફલવાળી ક્રિયા કૃષિવાણિજ્યાદિ તમાજ મવતે છે, અને અદૃષ્ટ ફલવાળી દાનાદિ ક્રિયામાં તો કાંઈકજ કવચિત્ આદર કરે છે, માટે કૃષિહિમાદિ અશુભક્રિયાનું અદૃષ્ટફલ નથી તેની પેઠે દાનાદિ શુભક્રિયાનું પણ અદૃષ્ટ ફલ ન હો, એમ કોઈ શકા કરે તો તે અચોગ્ય છે કૃષ્યાદિ અશુભક્રિયા ને દ્રષ્ટ ફલવાળી છે તેમાં ઘણાક

આચરણથી નિરોધ એટલે નિવારણ, ઠાંકવાપણું તે સંવર, એમ સંવર-શબ્દનો પર્યાય ગતાવીને વ્યાખ્યા ગતાવી. જીવને કર્મોપાદાન-હોતુભૂત પરિણામનો અભાવ તે ગંવર એમ અભિપ્રાય છે. તે દશ અને સર્વ એવા ભેદથી બે પ્રકારનો છે. બાહ્ય સૂક્ષ્મયોગ નિરોધકાલે સર્વ સંવર, શેષકાલે ચરણ પ્રતિપત્તિથી આરંભી દશસંવર. હવે બંધ-તત્ત્વ. " જીવ અને કર્મ " ઇત્યાદિથી તે ગતાવ્યો છે. બંધ એટલે બંધન, પરસ્પરાશ્લેષ, અર્થાત્ જીવ અને કર્મપ્રદેશપુર્ણલનો ક્ષીર-નીર જેવો સંબંધ, અથવા જેનાથી જીવ બંધાય, જ્ઞાનાવરણાદિથી પરતંત્રતાને પામે તે બંધરૂપપુર્ણપરિણામ. જીવ અને કર્મ તેમના સંબંધ તે કંચુકિક અને કંચુકના જેવો કે તેથી ભૂદા ? એ વાત સમજાવવાજ કહ્યું છે " અન્યોન્યાનુગમયકી " ઇત્યાદિઃ કર્મવર્ગાણાચોગ્યસ્કંધ અને જીવ તેના અન્યોન્યાનુગમ એટલે અન્યો-ન્યાનુગતિરૂપ, અર્થાત્ પરસ્પર અનુમવેશરૂપ, સંબંધ. એવું તાત્પર્ય છે કે વન્હિ અને લોહના સંબંધની પેઠે, કે ક્ષીરનીરના સંબંધની પેઠે, જીવ અને કર્મનો પરસ્પર અનુપવેશાત્મક સંબંધ તેજ બંધ, પણ કંચુકિક કંચુકસંબંધ જેવો નહિ. અહીં કોઇ શંકા કરે કે અમૂર્ત એવો જીવ તેને હસ્તાદિ તો છે નહિ, એટલે લેવા મૂકવાની શક્તિ પણ નથી, તો તેને " કર્મગ્રહણ " કેમ સંભવે ? ઉત્તર કે આવી અચોગ્ય કલ્પના કરવારૂપ પ્રક્રિયાજ તેવી શંકા કરનારનું અજ્ઞાન ગતાવે છે. જીવને અમૂર્ત કોણે માન્યો છે ? કેમકે જીવને કર્મનો સંબંધ અનાદિ છે. એટલે બન્ને ક્ષીરનીરની પેઠે એક હોય તેમ પરિણામ પામે છે, અને એમ મૂર્ત હોય તેમજ કર્મ ગ્રહણ કરે છે ! કર્મ છે તે કાંઇ હાથે કરીને ગ્રહણ કે લેણું પડે તેવું નથી, પણ પૌર્ણલ છે; છતાં રાગદ્વેષગોહ એરૂપી પરિણામ તેરૂપી જે સદ્-ધ્યવસાયવિશેષ, તેણે કરીને જીવનાં કર્મચોગ્યપુર્ણલસાથે આ શ્લેષ-ણ, તે તેલમાં પડેલા શરીરે રજ ચોટવાની પેઠે, તેનું કર્મગ્રહણ કહે-વાય. પ્રતિપ્રદેશે અનંત પરમાણુનો સશ્લેષ થવાથી જીવને કર્મ સાથે જે મળીજવાપણુ થાય છે તેથી કરાને જીવનું સસારાવસ્થામાં મૂર્તત્વ પણ સ્યાદાદીઓ સ્વીકારે છે. આવો જે બંધ તે અપ્રશસ્ત અને પ્ર-શસ્ત એ પ્રકારે દ્વેષા છે, ને પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ, અને પ્રદેશ

એવા બેદયકી અતુર્ધા છે પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ નેમકે જ્ઞાનાવરાણ તે જ્ઞાનનું આચ્છાદન કરવાના સ્વભાવવાળું છે સ્થિતિ એટલે અધ્યવ સાયકૃતકાલવિભાગ અનુભાગ એટલે રસ પ્રદેશ તે કર્મદલ સત્ત્વ પુન મૂલ, પ્રકૃતિ, બેદયકી અતુર્ધા છે ઉત્તરપ્રકૃતિબેદયકી જ્ઞાનવર્ણાદિક ને બેદ થાય છે તે ગણતા ૧૫૮ પ્રકાર થાય છે તે પણ પાછો તીવ્ર, તીવ્રતર, મદ, મદતર, ઇત્યાદિ બેદયકી અનેકવિધ થાય છે એમ બધના અનેક બેદ છે, તે કર્મગ્રથથી બેદભેવા હવે નિર્જરાત ત્વ કહે છે —

બધાયલા કર્મનું અટવાઇ જવું તે નિર્જરા, અને આત્મતિક વિયોગ તે દેહાદિનો મોક્ષ કહેવાય છે

બધાયલા એટલે જીવમાથે બધાયલા જ્ઞાનાવરાણાદિ કર્મનું અટવાઇજવું એટલે બાર પ્રકારનાતપ થકી છૂટાપડી જવું તે નિર્જરા તત્ત્વ જાણવું તે બે પ્રકારે છે, સકામા ન અપામા સકામા તે, અતિ દુષ્કર તપશ્ચર્યા, કાર્યોત્સર્ગ કરણ, દાવિ સતિપરાંપહ ઇત્યાદિ આચરનારા, લોભ્યાદિ કાયકમેશ કરનારા, અષ્ટાદશ શાલાગ ધારનારા, બાહ્યાન્તર મર્વ પરિગ્રહ પરિહરનારા, અને નિઃપ્રતિકર્મગરીરવાળા, એવા ચારિત્રીઓને બની આવે છે અકામ તે અત્ય શરીરી તે અતિ તીવ્ર એવા શરીર તથા માનસ અનેક કહું દુષ્પ શત સહસ્ર સહન કરવાથી થાય છે એરીતે નિર્જરાત ત્વ બતાવી ઉત્તરાર્ધથી મોક્ષતત્ત્વ બતાવે છે શરીર, ઇન્દ્રિય, આયુષ્ આદિ બાહ્ય પ્રમાણ, પુણ્યાપુણ્ય, વર્ણ, ગંધ, રસસ્પર્શ, પુનર્જન્મગ્રહણ, વેદત્રય, કપાયાદિ સંગ, અજ્ઞાન, અસિધ્ધત્વ, એ આદિ મમેત—દેહાદિનો ને આત્મતિક વિયોગ તે મોક્ષ કહેવાય નેશશ્વર થાય છે કદાચિત્ત નથી થતો એમ નથી તેજ આત્મતિક જાણવો અહીં કોઇ શકા કરે છે કે દેહનો આત્મતિક વિયોગ થાઓ, કેમકે તેતો સાદિ છે એટલે તેને તે સભવે પણ રાગાદિ સાથે આત્મતિક વિયોગ તે અસભવિત છે, કેમકે પ્રમાણથી બાધિત છે પ્રમાણ આ પ્રમાણે ને અનાદિ છે તે વિનાશ પામતું નથી, નેમકે આપશ, રાગાદિ અનાદિ છે, માટે તે પણ

તેવા છે. એનું સમાધાન કહીએ છીએ. યદ્યપિ રાગાદિદોષ છવમાં અનાદિ છે, તથાપિ દોષને યથાવગ્થિત સ્ત્રીશરીરાદિ વસ્તુતત્ત્વ સમન્વતાં તે રાગાદિના પ્રતિપક્ષની ભાવના પેદા થાયછે, અને રાગાદિ પ્રતિક્ષણ અવશ્ય પામતા આવેછે. એટલાથીજ જાણાય છે કે વિશિષ્ટકાલાદિ-સામગ્રી હોયતો, ભાવનાના પ્રકર્ષયકી, તેમનો નિર્મૂલ થવા પર્વત પણ ક્ષય થાય. એ વાત ન સ્વીકારો તો ઉક્ત અવશ્ય પણ સ્વીકારી શકાય નહિ. વળી બુદ્ધિ. જે પ્રકારે શીતસ્પર્શથી પેદાથનારાં રોમહર્ષાદિ, શીત પ્રતિપક્ષ જે અગ્નિ-તેની મંદતા હોય ત્યારે થોડાંક થાયછે, તે ઉત્કર્ષ હોય ત્યારે કેવલ નાશ પામેછે, એજ પ્રમાણે અન્ય ત્રણ ઉત્કર્ષ પર્વત વસ્તુ સંસ્થાવે અત્યંત નાશ થાય એવું માનવાનું કારણ છે ત્યારે પ્રતિવાદી વળી શંકા કરશે કે જેમ જ્ઞાનાવરણીય-કર્મોદય થતાં જ્ઞાનની મંદતા થાયછે, કેવલ નાશ નથી થતો તેમ પ્રતિપક્ષભાવનાનો ઉત્કર્ષ થતાં પણ રાગાદિનો કેવલ નાશ નહિ થાય તો તે શંકા બરોબર નથી. બાધ્ય એ પ્રકારનું થાયછે; સહભૂસ્વભાવ અને સહકારીસંપાદ્યસ્વભાવ. જે સહભૂસ્વભાવ છે તેતો બાધકનો ઉત્કર્ષ થતાં પણ અત્યંત વિનાશ પામતું નથી. જાનછે તે આત્માને સહભૂસ્વભાવવાળું છે, તે આત્મા પરિણામી નિત્ય છે, માટે અત્યંત પ્રકર્ષવાળા એવા જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો ઉદય થતાં પણ જ્ઞાનનો અત્યંત નાશ બનતો નથી. રાગાદિ છે તે લોભાદિ કર્મ વિપાકના ઉદયથી સ્વસત્તા સંપાદિત કરનારાછે, એટલે કર્મનો નિર્મૂલ અવગમ થતાં, પોતે પણ નિર્મૂલ વિનાશ પામેજ. પ્રયોગ પણ આ પ્રમાણે. જે સહકારીસંપાદ્ય હોઈ, ઉપધાનથકી અવકર્ષ પામે તેવા છે તે તેની અત્યંત વૃદ્ધિ થતાં અત્યંત વિનાશ પામેછે, જેમકે રોમહર્ષાદિ અગ્નિની વૃદ્ધિ થતાં અત્યંત નાશપામેછે. ભાવનાના ઉપધાનથકી અવકર્ષ પામનારા અને સહકારી એવા કર્મથકી સંપાદ્ય એવા રાગાદિ છે. અત્ર સહકારી સંપાદ્ય એ વિદ્યોષણ, રાગાદિને સહભૂસ્વભાવથી જૂદા પાડવા માટે આપ્યુંછે. આગળ જે પ્રમાણ કહ્યુંકે જે અનાદિછે તે વિનાશ પામતું નથી તેપણ અપ્રમાણ છે કેમકે પ્રાગભાવ એ ઉદાહરણમાં હેતુ તો વ્યભિચાર છે, પ્રાગભાવ અનાદિ છતાં વિનાશ પામેછે, નહિતો કાર્યની ઉત્પત્તિજ બને નહિ.

વળી કાચનોપલ્લના સંયોગમતિ, જેનું અનૈકાતિક છે, કેમકે તે મયો-
ગ પાણુ અનાદિ અતર્કિતરૂપ છતાં સ્વાર શ્રુ પુટપાદ, આદિ ઉપાયથી
નિષ્કેદ પમાડી સકાયછે વળી જો સગાદિ ધર્મ, ધર્મી, એવા જીવતા
મિનનજ માને તો સર્વેને વાંતગગ માનના જોઈએ કેમકે સગાદિથી
ભિન્ન છે યુક્ત જીવની પેઠે, જે અયુક્ત છે, માટે જો ભેદરૂપ ની-
ત્યતર સ્ત્રીમારવાના જરૂર છે તે શીરીતે એમ પૂછો તો સાલજો
ધર્મ અને ધર્મી તેમનો કેવળ ભેદજ મનાય નહિ કાર્મક શરીરનો
સવથા વિયોગ થતા જીવની ઉર્ધ્વઆનોકાંતગતિ શીરી ? થાય ?
એમ પૂછો તો કહીશું કે પૂર્વ પ્રયોગ આદિ કહ્યાછે તે પ્રમાણે
તે ગતિ સભને, તરત્પર્યાપ્તમા કહ્યું છે—અસમર, બધરૂંછે,
ઉર્ધ્વગારવ, એ કાગણીથી તે પછીથી ઉધાઆલોકાંત ગતિ પામેછે
કુલાલચક્ર હીંગકો, કે બાણ, એમા જેમ પૂર્વપ્રયોગથી ગતિ
જાણાયછે તેમ અત્ર પાણુ પૂર્વપ્રયોગથી કર્મ જાણવું એજ રીત—સિ-
ધ્ધગતિ સમજી માટીના લેપ નીકળી જવાથી પાણીમા આણુઆ
જેમ તરૂંછે તેમ કર્મસગ તૂટતા અસગ થવાથી સિધ્ધ ગતિ પામેછે,
જોરકયત્ર ને બધરૂંછેથી જેમ ગતિ મળેછે, તેમ કર્મજાધના
નિષ્કેદથી સિધ્ધને ગતિ પ્રાપ્ત થાયડે જીવ એજ ઉર્ધ્વજનાર ગૌરવ
ધર્મી છે, અને પુદ્ગલ તો અગારવ ધર્મીએ અમ જિનોત્તમોએ કહેલું છે
જેમ સ્વભાવજીવ માટી નીચે જાયડે, વાયુ વાડો જાયડે,
જલતરંગ ઉચે જાય છે, તમ જીવની પાણુ ઉર્ધ્વગતિ સ્વભાવમિદ્ધ
છે જીવને કર્મની ગતિ અ, ઉર્ધ્વ, તિર્યક, ત્રણે મારે છે,
તેમાયા ઉર્ધ્વગતિજ થાય તે તો ધર્મથી કમ કીણુ થતા અને તેથી
પાણુ આગળ જીવના ગતિ કેમ નમા એમ કહ્યા તો એજ કહેવાનું
મે પ્રમાણિતમાય મા અભાવને હીં નથા કેમકે તેજ ગતિનો જેનું છે
ધર્માસ્થિતમાય / ગતિનો જેનું છે એ વાત આગળ બનાવેલીજ છે
કર્મનો અભાવ હતા પાણુ પૂર્વપ્રયોગાં મારુયા જીવો ઉર્ધ્વગતિ
જો, તથાપિ જીવ દ્વિયમાણુ આદિના અભાવથી મોક્ષદશામા
જીવ અજીવ થઈ જોડે, નહીં જીવન આજે પ્રાણુમાનસ તેજ છે
નહિ, આજે જીવને જીવનો અભાવ થતા તે અજીવ બની નહો-
તે અજીવને મોક્ષ નથી, આત સકા ક રી પાણુ નથા કેમકે

રહે છે, વિરુદ્ધ પણ નથી કેમકે દીપાદિ સપક્ષમા છે, અનેકાતિક પણ નથી કેમકે કેવલ પરમાણ્વાનિમા પ્રવૃત્તિનાજો નથી, કાલાત્મયા-પદિષ્ટ પણ નથી કેમકે વિપરીતઅર્થનું ઉપસ્થાપન કરાને સમય એના પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન તે પ્રમાણનો અત્ર આકાશ નથી મતાનોરહેદનો હેતુ જતાનો જોઈએ એમ કહો તો સાબજો નિરતર શાસ્ત્રાભ્યાસ એજ હેતુ છે શાસ્ત્રાભ્યાસથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે તેથી મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે, ન તેમ થતા મિથ્યાજ્ઞાનના કાય જે ગાદિ તેની પણ નિવૃત્તિ થાય છે, ન તે નિવૃત્ત થતા તેના કાર્યરૂપ મનોનાક્રાયની પ્રવૃત્તિ તે નિવૃત્તિ પામે છે, ન તેમ થાય ત્યારે ધર્મા-ધર્મની ઉત્પત્તિ થતી નથી, અને પ્રારબ્ધાનાં જે શરીરેન્દ્રિયકાર્ય તેના તો સુખાદિફલના ઉપભોગથી ક્ષય થઈ જાય છે, તેમજ અનારબ્ધ પણ અવસ્થિતશરીરાદિકાર્યો પણ ફલોપભોગથી ક્ષય થઈ જાય છે, અર્થાત્ સર્વ સતાનનો ઉચ્છેદ થતા મોક્ષસિન્ધ થાય છે આ પૂર્વપક્ષનું હવે સમાધાન કરીએછાએ જે કહ્યું કે “ સતાન છે માટે ” તેજ અચોગ્ય છે, કેમકે આત્માથી અર્વચાલિન્ન એવા બુદ્ધ્યાદિ ગુણના સતાનનો ઉચ્છેદ સાધવાનો છે, કે અભિન્ન એવાનો, કે કાઠક ભિન્ના ભિન્નનો ૧ પ્રથમપક્ષ સ્વીકારતા હેતુને આશ્રયાસિદ્ધત્વદોષ આવશે કેમકે સતાનીયકી અત્યંત ભિન્ન એવા સતાનની કલ્પના કેવલ કપોલકલ્પનાજ છે બીજો પક્ષ લેતા સત્યા અભિન્ન એવા સતાનો ઉચ્છેદ થતા સતાનીના પણ ઉચ્છેદ થતા જશે, ન તેમ થશે ત્યાં મોક્ષ કોગ થશે ૨ ભિન્નાભિન્નપક્ષ સ્વીકારતા અપમિદ્ધા ત થશે ફલ એ હેતુજ વિરુદ્ધ છે, કેમકે કાર્યકારણભૂત જે કાળપ્રસાદ તે રૂપી જે સતાનત્વ તેના, નિત્ય કે અનિત્ય એનો એક નિશ્ચય થવો અશક્ય છે, ગાથી ૩ તે પ્રમાણપ્રસાદરૂપ જે અર્થદ્વિયાપતિ તે નિત્યાનિત્ય એવા અનેકાતપાણજ છે દૃષ્ટાન્ત પણ સાધ્યનિકટ છે, કેમકે મત્ત પાત્રો અત્યંત ઉચ્છેદ થતા નથી, ગાથી કે તેજ પરમાણ છે તે ભાસ્વરૂપ તજને અનકારરૂપે ગ્રે છે પ્રયોગ પણ આ તે છે મત્તપ છે તે પૂર્વપક્ષભાવપદિગાગીનરચિતવશાણુ રિણુમતા ન છે, કેમકે અત્ય છે, માટે પદાદિની પેઠ એ અનિ ધણુ

કહેવાનું છે, પણ તે બધું અનેકાન્તપ્રદ્યુતમાં વિસ્તારથી કહેવાશે. વળી તમે જે ગુણોએ સાધોછો તે ઇન્દ્રિયજ એવા બુદ્ધ્યાદિગુણ નો કે અતીન્દ્રિયનો ! જે પ્રથમપક્ષ સ્વીકારો તો સિદ્ધસાધન છે કેમકે અમે પણ એ પ્રકારનો ઉચ્છેદ તો સ્વીકારીએ છીએ. બીજો પક્ષ સ્વીકારો તો તેવી મુક્તિ તો કોઈ પણ ઇચ્છશે નહિ. જે જે મોક્ષાભિલાષી છે તે તે નિઃસંશયસુખની પ્રાપ્તિની આશાએ પ્રવર્તે છે; કાંઈ પથરાના કટકાની પેઠે સર્વસુખજાનાદિથી રહિત થતો હોય તો મોક્ષનું કાંઈ કામ નથી, સંસાર છે તેજ ઠીક છે, કે એમાં અનેક દુઃખ છતાં પણ સુખનો છાંટો એ અનુભવાય છે. એવા વૈશેષિક કલ્પિત મોક્ષમાં જવાની તો દોષની ઇચ્છા થાય નહિ. કહ્યું છે: પ્રંદાવનમાં વ'સ કરી શીઆળ સાથે રહેવું તેને ગૌતમ સારૂ ગણે છે, પણ વૈશેષિકી મુક્તિને ઇચ્છતો નથી. આ રીતે વૈશેષિકમતના ખડનથકી મીમાંસકાદિપણુ પરાન્ત સમજવા. મીમાંસકો કહેછે: જ્યાંસુધી વાસનાદિ સર્વે આત્મગુણઉચ્છિન્ન થયા નથી ત્યાંસુધી આત્યંતિકી-દુઃખનિવૃત્તિ થતી નથી. સુખ દુઃખનો સંભવ ધર્મ અધર્મ એ બે નિમિત્તથી થાયછે, ને સંસારના મૂલભૂતસ્તાંભ તે બે છે. તેમનો ઉચ્છેદ થતાં તેમના કાર્યરૂપશરીરનો ઉપપ્લવ થાય, અને આત્માને સુખદુઃખ રહે નહિ. માટેજ તે મુક્ત કહેવાય. તે અવસ્થામાં આત્મા કેવો રહેછે ? એમ પૂછો, તો બાણુવું કે તે સ્વરૂપે રહેછે ને ગુણમાત્રથી મુક્ત હોય છે સંસારબંધનાધીન જે દુઃખકલેશાદિ તેનાથી અદૂષિત એવું છ હર્મિની પારનું એ તેનું રૂપ છે એન બુદ્ધિધવાન્ લોક કહેછે. છ હર્મિ તે કામ, દ્વેધ, મદ, ગર્વ, દંભ, લોભ “શરીરનાં પ્રિયા-પ્રિયની અપહૃતિ થતી નથી, ને અશરીરને પ્રિયાપ્રિય સ્પર્શના નથી” ઇત્યાદિ શ્રુતિ પણ એ વિષે પ્રમાણુ છે. એ સર્વ પરાસ્ત સમજવું. કેમકે શુભકર્મના પરિપાકરૂપે થએલા સંસારસુખ તે મુક્તિને વિષે નથી. કે સર્વથા સુખનોજ ત્યાં અભાવ છે ? આદ્યપક્ષે સિદ્ધસાધન છે, ને દ્વિ-તીયપક્ષ અસિદ્ધ છે, કેમકે આત્મા પોતેજ સુખસ્વરૂપ છે, ને પદાર્થનું જે સ્વરૂપ હોય તેનો અત્યંત ઉચ્છેદ સંભવતો નથી, કેમકે એ રીતે તો સર્વત્ર અવ્યવસ્થા થાય. આત્માનું સુખસ્વભાવત્વજ અસિદ્ધ-

છે એમ ન કહેવું કેમકે સુખસ્વભાવત્ મિથ્ય કરનાર પ્રમાણ છે
 બુદ્ધિ આત્મન પ્રિય બુદ્ધિનો વિષય હોવાથી આત્મા સુખસ્વભા
 વનાજો છે, તેમજ અન્યપરમાથકી ઉપાદીયમાન હોવાને લીધે પણ
 તેવો છે, વૈષયિકસુખની પેઠે વળી, મુમુક્ષુના મયત્ન સુખાર્થેજ છે,
 પ્રેક્ષાપૂર્વક કરેલા મયત્નરૂપ હોવાથી, ખેડુતના મયત્નની પેઠે તે જે
 સુખ તે મુક્તિ વિષે પોતાના અત્યંત ઉત્તમ રૂપને પામે છે તેવિષે
 અનુમાન આ પ્રમાણે, સુખતારતમ્ય કહી પણ વિશ્રાન્ત છે, કેમકે ન્યૂ
 નાધિકવાચ્યપ્રત્યયવ્યવહાર્ય છે, માટે પરિણામની પેઠે તેમજ,
 આનંદ એ પ્રશ્નનુ રૂપ છે, ને તે મોક્ષમા ત્યારે વ્યક્ત થાય છે, કે જ્યારે
 પરપ્રશ્નને જોતા સર્વ બંધનને તોળે છે, ત્યારે જે મુક્ત છે તે પોતાના
 આત્માને વિષે નિત્યઆનંદને પામે છે, ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ તેવાજ
 અર્થનાળી વિદ્યમાન છે જ્ય બુદ્ધિગ્રાહ્ય અને અર્તીદ્રિય એવું સુખ-
 છે તેજ મોક્ષ જાણવો, ને અકૃતાત્મા તે મોક્ષને પામીશકતા નથી,
 જોવા સ્મૃતિવચનથી પણ તે વાત સિદ્ધ છે માટે મોક્ષને સુખરૂપ માન
 વાજ જોઈએ સાખ્યમતાનુયાયી કહે છે તે આપ્રમાણે છે શુદ્ધચેતન્ય
 સરૂપ જે પુરુષ તે જોઈ તાજુને પણ નમાવવા અસમર્થ છે માટે અકર્તા
 તથા આક્ષાત્ અબોક્તા છે, અને જડ એવી પ્રકૃતિ આશ્રયે રહેલો
 હોવાથી, અજ્ઞાનતમચ્છન્ન હોઈ, પ્રકૃતિસ્થ એના પણ સુખાનંદજ જે
 પોતામા પ્રતિગિમે છે તેમનામાં ચેતનત્વમા આવી જઈ મોક્ષ માને છે,
 ને એમ પ્રકૃતિને સુખરૂપ સમજે છે, ને મસારમા પડ્યો રહે છે જ્યારે
 એ જ્ઞાન પેદા થાય, ને આ તો દુષ્ટરૂપ છે મારે અને સર્ગ
 સારો નહિ, એવું સમજાય છે, ત્યારે વિવેકજ્યાતિ ઉચ્ચપદાથી પ્રકૃતિ
 પ્રતિપાલનકર્મને બોગાતો થી પ્રકૃતિ પણ હ વિરૂપ છુ મારા કર્મ
 મેં દુષ્ટ આજે બોગાતું જોઈ નહિ, એમ મના દુષ્ટ પીડિત
 નાહી ॥ પેઠે વેગળા ખસે છે એમ પ્રકૃતિ તર થતા પુરુષનું જે સરૂપ
 કી અસથા ॥ તે મોક્ષસરૂપ ત આ પરિણામિની, અપ્રતિમક્રમા,
 મનિદર્શિતવિદ્યા, અનંતા, એના ચેતનાગતિ સમજવી આવે ને
 આત્મા તેજ મુક્તા મ, આનંદાદિ અભાવજો તે મુક્તાત્મા
 એમ નહિ કેમ એ આનંદાદિ નો પ્રકૃતિના કાય છે, ૧ ને પ્રકૃતિતા

જીવની સાથે નાગ પામેછે. આપણનું ખડન હવે કરીએ છીએ. “અ-
 જ્ઞાનતમશન્ત હોય” આત્મા સંસારી થાયછે ઇત્યાદિ જે કહ્યું તે બહુ
 અસુદર કહ્યું, કેમકે અજ્ઞાન તમસ્ એટલે અજ્ઞાન તેજ તમસ્ ? કે
 અજ્ઞાન અને તમસ્ ? શું સમજવું ? પ્રથમપક્ષે મુક્તાત્મા પણ
 પ્રકૃતિસ્થ એવાં સુખાદિદૃઢને આત્મસ્થ શામાટે ન માને ?
 કેમકે જ્ઞાન છે તે બુદ્ધિનો ધર્મ છે, ને બુદ્ધિ તો પ્રકૃતિની સાથેજ
 ઉપરત થઈછે, એટલે મુક્તાત્મા પણ, જ્ઞાનના અભાવે, અજ્ઞાન તમ-
 શન્ત કરતાં બીજા પ્રકારનો હોઈ શકતો નથી. બીજા પક્ષ લઈ-
 એ તો અજ્ઞાનથી અન્ય તમસ્ એવું તે શું ? તે રાગાદિ એમ
 કહો તો તેમ નહિ; કેમકે તેમ તો તે, આત્માથી અત્યંત જુદી
 એવી પ્રકૃતિનો ધર્મ હોઈ આત્માને શી રીતે આચ્છાદન કરી શકે ?
 ને તેમ છતાં પણ આચ્છાદન કરીજ શકે તો મુક્તાત્માને પણ તે થવું
 જોઈએ કેમકે તેમ થવામા કશું બાધક નથી. વળી સંસારી એવો
 આત્મા અદર્શી છતાં ભોક્તા છે એમ માનતા કૃતનાશાકૃતાભ્યાગમ
 આદિ દોષ પણ આવેછે. વળી પ્રકૃતિપુરુષનો જે સંયોગ તે કોણે
 કર્યો ? પ્રકૃતિએ ? કે આત્માએ ? પ્રકૃતિએ તો નહિજ. કેમકે તે
 સર્વગત છે એટલે મુક્તાત્માને પણ પાછો તે સંયોગ થવાનો સભવ આ-
 વીપડે. ત્યારે આત્માએ કર્યો એમ કહો તો પૂછવાનું કે આત્મા પોતે
 શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ હોઈ, શામાટે પ્રકૃતિને વળગેછે ? એમ થવા માટે
 કાંઈ હેતુ છે કે નથી ? તે બતાવો. જો હેતુ હોય તો તે હેતુ પ્રકૃતિ હોય
 કે આત્મા હોય, કેમકે જે વિનાત્રીજીવું તો કાંઈ સ્વીકારવામાં છે નહિ-
 જો પ્રકૃતિ કહો તો આત્માને પ્રકૃતિસંયોગ કરાવવામાં જેમ પ્રકૃતિ
 હેતુ થઈતેમ મુક્તાત્માને પણ પ્રકૃતિસંયોગ કરાવવામાં શામાટે હેતુ
 નહિ થાય ? કેમકે પ્રકૃતિસંયોગ થતા પૂર્વે આત્મા તેમ મુક્તાત્મા ઉભયે
 શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ હોઈ સમાન છે, તથા એકને થાય ને બીજાને ન થાય
 એમાં કશું નિયામક પણ છે નહિ. બીજા પક્ષમાં આત્મા, પ્રકૃતિ અને
 આત્માના સંયોગનો હેતુ થાયછે તો ત્યાં પૂછવાનું કે આત્મા પોતે
 પ્રકૃતિની સાહચર્યથી હેતુ થાયછે ? કે પ્રકૃતિ વિનાજ ? સાહચર્યથી
 એમ કહો તો પાછો આત્મા અને પ્રકૃતિનો તે સંયોગ કયાથી ને

[illegible]

મદ્દતિને પરિણામીનિત્ય માનો તો આત્મા વિષે પણ તેનું તેજ માનવું પડશે, કેમકે તે પણ પોતાનો સુખાદિદેહ ભોગવવાનો પૂર્વ-સ્વભાવ તથા અભોક્તારૂપ સ્વભાવ મોક્ષદશામાં લહે છે, અમુકતાદિ સ્વભાવ તથા મુકતાદિસ્વભાવ પામે છે. આત્મા જ્યારે પરિણામી અને નિત્ય સ્વીકારાયો, ત્યારે એના પરિણામિત્વસાથે સુખાદિનું પણ પરિણામિત્વ સ્વીકારવું જોઈએ. નહિ તો મોક્ષ બને નહિ. અર્થાત્ આમ થયું ત્યારે તો અમે કહીએ છીએ તેવો અનંત સુખ-રૂપ મોક્ષ સિદ્ધ થયો ને સાંખ્યમદ્વિપતમોક્ષ હડી ગયો.

હવે બૌદ્ધનો પક્ષ કહીએ. જ્ઞાનક્ષણમવાહુ વિના યીજ્ઞે કોઈ આત્મા છે નહિ એટલે મુક્તદશામાં જે જ્ઞાનાદિસ્વભાવતા કહેાછે તે કોની હોઈશકે ? ને વળી જે આત્મદર્શી છે તેને તો મુક્તિનો સંભવ લેશ પણ નથી. આત્માને જે સ્થિતિદિ ઉપવાજો માનેછે તેને સ્થિર્યગુણદર્શીતાને કીધે આત્માને વિષે સ્નેહ અવશ્ય બંધાશે; આત્માના સ્નેહથી તે આત્માના સુખની તૃપ્તિ કરશે; તે સુખ તથા તે સુખનાં સાધનમાં જે દાપ હશે તેમને હાંકી ગુણરૂપે માનશે; ને એમ ગુણદર્શી થવાથી તૃપ્તિ વધતાં માઈં માઈં એમ કહી સુખ-સાધનને સમ્રહશે; એટલે જ્યાંસુધી આવું આત્મદર્શન રહેશે ત્યાં સુધી સંસાર સુસ્થિર બન્યો જશે કહ્યું છે; જે આત્મા દેખેછે, તેને આ હું એવો શાશ્વતસ્નેહ બંધાય છે, સ્નેહને કીધે સુખની તૃપ્તિ થાયછે. ને તૃપ્તિ છે તે દાપને પણ ગુણરૂપે બતાવેછે ગુણદર્શી તૃપ્તિ પામતાં સુખસાધનોને મગત્વથી સમ્રહે છે, માટે જ્યાં સુધી આત્માભિનિવેશ, ત્યાં સુધી સંસાર રહેછે. આત્મા હોય ત્યાં સુધી માઈં તાઈં એવા વિભાગ બનેછે, ને તેમ થતાં રાગદ્વેષ પેદા થાયછે, ને તેમની સાથે સર્વે દાપ આશ્યા આવેછે. માટે મુક્તિ ઇચ્છનારે એ પુત્ર કલત્રાદિ સારૂં તે સર્વ અનાત્મા, અશુચિ, અનિત્ય દુઃખરૂપ છે, એમ શ્રુતમયી અને ચિંતામયો, ભાવનાથી વિચારવું. એમ ભાવના બંધાતાં અભિપ્રયગ છૂટી જાય. અને અધિક અભ્યાસથી વૈરાગ્ય પેદા થાય; એટલે સાક્ષવચિત્તપ્રતાનરૂપ સંસારની નિવૃત્તિ

થાય, એજ મોક્ષ એવી ભાવના વિ ॥ પણ, કાયકર્મેશ રૂપી તપ કરવાથી સકલ કર્મનો ક્ષય થાય, અને એમ મોક્ષ મળે, એવું માનવું જોડું છે, કેમકે કાયકર્મેશ છે તે કર્મના ક્ષયરૂપ છે, અને તેથી નાર-કાલિકાય સતાપગુણ્ય છે, એટલે તે તપ કહેવાય નહિ કમ છે તે વિચિત્ર શક્તિવાળું છે એમ જાણવું કેમકે નહિ તો વિચિત્રક્ષ્ણ જે પ્રાપ્ત થાય છે તેની ઉપપત્તિ જો નહિ તેવું જે કર્મ તે એકલા કાય-સતાપમાત્રથી કેમ ક્ષીણ થાય ? એમ ક્ષીણ થાય એવું માનીએ તો ગમે તેથી પણ ક્ષીણ થાય અને અવ્યવસ્થાનો પ્રસંગ આવે વળી જો એમ કહો કે કર્મશક્તિના, મર્યદાની, ક્ષય કરવાવાળું છે, એટલે એ પ્રકારે પણ તપથી વિચિત્રશક્તિવાળા કર્મનો ક્ષય જનશે, તો જો પ્રકારે તો અલ્પકર્મેશના ઉપાસાદિ તપથી અગ્રેષ્ઠકર્મનો ક્ષય થવાનો પ્રમગ્ન માનવો પડશે, કેમકે નહિતો શક્તિસકર જે માન્યા તે ઊપજ નહિ થાય કહ્યું છે કર્મક્ષયથી મોક્ષ, ન તે કર્મ-ક્ષય તપથી થાય છે, પણ તે તપ તે કાયમતાપમાત્રજ નહિ કેમકે તે તો કર્મક્ષય રૂપ હોવાથી નાગકંડુ ખ જેવો છે, એટલે તપ કહેવાય નહિ એ અથા ॥ એવું બીજું કારણ એક તપ તે વિચિત્ર રૂપ કર્મનો ક્ષય કરવા મગ્ય નથી શક્તિમકર કૌને કર્મનો ક્ષય કરે છે એમ માનવું એ તો વચનમાત્રજ છે માટે નિરાત્મભાવનાના પ્રકર્યવિશેષથી ચિત્તની જે નિષ્ક્રિયાસ્થા તેજ મોક્ષ આ વાતનું હવે સમાપ્ત કહીએ છીએ જ્ઞાનમાત્રપ્રવાહ એ આદિ વાત કહી તે અનિવારિતમાત્રીય છે, કેમકે જ્ઞાનમાત્ર પ્રવાહ રૂપ જુદો, મોતીનો માવાના મોતી સમૂહ ॥ સૂત્ર જેવો, આત્મા માન્યા વિના તો કૃતનાસાકૃતાલ્લગભાદિ દાય પેદા થાય તેમજ સ્મરણાદિ પણ સભર નહિ જી ૭ એમ કહ્યું કે જે આત્મ દર્શી થાય છે ઇત્યાદિ તે તો કીકજ છે પણ જે અજ્ઞાની છે તેજ સુખસાધનને દુખથી કેવલ રહિત માની, આત્મસ્નેહથી સસારી અને દુખાનુષ્ઠ એ ॥ સુખ સારમા મૂર્ખ ૭ ગાં અપથ્યાદિમા મતે તે રીતે, પ્રવર્તે છે, પરંતુ જે હિનાક્રિતનો વિવેક કવવાની પ્રુધ્ધ છે તે તો ક્ષણિકમુખ ॥ સાધ ૧ એવા અગનાદિને તથા, આત્મમોહ

થકી, આત્મંતિક છે. વળી જે કદ્યું કે મુક્તિ ઇચ્છનારે ઇત્યાદિ તે પણ અજ્ઞાનવચન છે. કેમકે અનિત્ય, અનાત્મક, એવી ભાવના કરવી તે તત્તત્ પ્રતિયોગીયિયના અભાવે મિથ્યા છે, ને તેથી, નિત્યત્વાદિ-ભાવનાની પેઠે મુક્તિ આપવે અગમ્ય છે; તેમ, કાલાંતરસ્થાયિ એવા કોઈ એક અનુસંધાતા વિના ભાવના પોતે પણ બનવી અશક્ય છે. વળી, જેને સાંકળો વગેરેનો બંધ થયેલો છે, તેનેજ તેમાં છૂટા થવાના ઉપાયનું જ્ઞાન થતાં, તે પ્રમાણે કરવાનું બની આવે તો મોક્ષ થાય છે, એમ સમાનાધિકરાણુ હોય ત્યાંજ બંધમોક્ષવ્યવસ્થા ઘટે; પણ તમારા મતમાં તો બંધનો ક્ષણ જુદો છે, મુક્તિકારણપરિજ્ઞાનનો ક્ષણ જુદો છે, ને તેમ કરીને મુક્તિ પામવાનો ક્ષણ જુદો છે, એમ સર્વથા વૈયધિકરણુ છે, એટલે મુક્તિની વાતજ જે કહોછો તે અયોગ્ય છે. વળી જે બુદ્ધિમાન્ છે તે બધા એમજ માનીને પ્રવૃત્તિ કરેછે કે આ અમુક વસ્તુ છે કે અમુક પ્રવૃત્તિ છે તેમાથી મને અમુક લાભ થશે, તો તમારા મતમાં, એ પ્રમાણે અમુક માર્ગે પ્રવર્તતાં મોક્ષ પ્રાપ્તિ થશે એવા અનુસંધાન પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરનાર કોણુ છે? ક્ષણુ કે ક્ષણુસંતાન ? ક્ષણુ તો નહિ કેમકે તે એકક્ષણુસ્થાયી છે, નિર્વિકલ્પ છે, એટલે આટલો બધો વ્યાપાર કરવા અસમર્થ છે. ક્ષણુસંતાન પણ નહિ કેમકે સંતાની વ્યતિરિક્તસંતાન ઐર્ધ્યો માનતા નથી. વળી નિરન્વય અને વિનશ્વર એવા જે સંસ્કાર તેમનો મોક્ષાર્થે પ્રયત્ન તે તો મિથ્યાજ નવાનો તમારા મતમાં રાગાદિનો ઉપરમ તેજ મોક્ષ છે; ઉપરમ એટલે વિનાશ; તે નિર્હેતુક હોવાથી અયત્નસિદ્ધ છે; એટલે તે માટે અનુષ્ઠાનાદિ પ્રયાસ કરવો એ વ્યર્થજ છે. વળી એવું અનુષ્ઠાનાદિ માનીએ તોપણુ તેનાથી પ્રાકૃતન એવા રાગાદિક્ષણુનો નાશ થાય છે ? કે ભવિષ્યમાં તેમનો અનુત્પાદ સધાય છે ? કે ઉત્પાદકશક્તિનોજ ક્ષય થાય છે ? કે સંતાનનો ઉચ્છેદ થાય છે ? કે સંતાનનો અનુત્પાદ સધાય છે ? કે નિરાશ્રય એવી ચિત્તસંતતિ પેદા કરાય છે ? પ્રથમવિકલ્પ અનુપપન્ન છે કેમકે વિનાશ, નિર્હેતુક હોવાથી, તમારા મતમાં કંઈ પણ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. બીજો વિકલ્પ પણ તેજ કારણથી અયોગ્ય છે; ઉત્પાદનો અભાવ તે અનુ-

તપાદ, ને તે અભાવરૂપ હોવાથી કોઈ પણ રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ કેમકે થઈ શકે એમ માનતા અપસિદ્ધાન્ત થાય શક્તિનો કાય પણ અનુપપન્ન છે કેમકે તે પણ અભાવરૂપ હોવાથી નિર્હેતુક ઉત્પત્તિ, તમારા મતમા પામી શકતો નથી મતાનનો ઉચ્છેદ કે અનુત્પાદ તે પક્ષ તો કાણુના ઉચ્છેદ અને અનુત્પાદની પેઠેજ નિરન્ત જાણવો કેમકે તે પણ અભાવરૂપ હોવાથી, નિર્હેતુક હોવાને લીધે, ઉપપન્ન થઈ શકે નહિ તેમજ વાસ્તવિક રીતે સત્તાનમાત્રનો અલ્પુપગમ પણ કરવામાં આવતો નથી, એટલે તેના ઉચ્છેદ માટે પ્રયાસની જરૂર રહી નહિ, મૂવાને મારવામાટે કોઈ પ્રવર્તતુ નથી માટે સત્તાનો-ચ્છેદ રૂપ મુક્તિ ઘટે નહિ નિરાશ્રયચિત્તસ તતિરૂપ મુક્તિ અને તે માટે પ્રયામ એવો જે પક્ષ રહ્યો તે કાઈક કાંક લાગેછે, પરતુ એ જે કેવલ ચિત્તસ તતિ તે આનંદ કે નિરન્વય લેવી ૧ આદ્ય પક્ષે સિદ્ધસાધનદાષ છે, કેમકે સાન્યચિત્તસ તાનતેજ મોક્ષ ઉપ-પન્ન માનીએ છીએ બધ્ધ હોય તેજ મુક્ત થાય છે, અબધ્ધ નહિ દ્વિતીયપક્ષ અનુપપન્ન છે, કેમકે સત્તાન નિરન્વય રહ્યો ત્યા બધ્ધ મોક્ષનુ વૈયધિકરણ્ય આવવાનુ; એટલે બધ્ધની મુક્ત્યે પ્રવૃત્તિ નહિ થાય, ને કૃતનાશાદિ દાષ તો કાયમજ રહેશે વળી જે કહ્યું કે કાય કનેશાદિ તપ નથી ઇત્યાદિ તે પણ ખોટું છે કેમકે હિ સાવિરતિ રૂપ પ્રતને વૃદ્ધિ પ્રમાડનાર જે કાયકનેશ તે કર્મફલરૂપ છતાં પણ તપમાજ ગણાય પ્રતનો અવિરોધી એવો કાયકનેશ તે કર્મનિર્જ-રાનો હેતુ હોવાથી તપ કહેવાય છે, ને એમ સમજતા નારકાદિ કાય કનેશ તે તપ માનનાનો જે પ્રગત તમે કરોજો તે પણ પરાસ્ત થશે, કેમકે તે તો હિ સાદિને અનુકૂલ હોવાથી તપમા આવી શકતો નથી, એટલે સાધુ એવા કાયકનેશને નારકાદિ કનેશતુલ્ય કરાવનાનો પ્રયત્ન કોઈ બુદ્ધિમાનુ કરે નહિ શક્તિમ કમ્પક્ષ લઈ અપ એવા તપથી પણ સર્વ કર્મનો નાશ ઇત્યાદિ કહ્યું તે બહુ કીડ કહ્યું છે, કેમકે નિ-ચિત્ત ફલ આપવાવાળાં કર્મનો, શક્તિમ કર થતા, અત્ત એવા ક્ષોણ મોહવાળા સમયમા, તવા અયોગિ અગમસમયમા, કાલ પણ કનેશ નિતાજ સ્વરૂપ એવા શુદ્ધધ્યાનરૂપ તપથી કાય થઈ નાકે છે એમ અમે સ્વાકારીએ જાણે એમ ન માનીએ તો છાન્મુક્તિ તથા

શંતાદિ જાણવાં; ન તે સ્ત્રીઓમાં પણ હોયછે માટે તેમને પણ મુક્તિ-
છે. એ પ્રકારે મોક્ષતત્વનો નિર્ણય થયો.

જે સ્થિરવૃત્તિથી આ નવ તત્વઉપર શ્રદ્ધા કરે તેને સમ્યક્ત્વ
જ્ઞાનયોગથી ચારિત્રયોગ્યતા થાય. ૨૫.

આ એટલે હવાણાંજળ ઘતાવેલાં નવ તત્વ તેમના ઉપર સ્થિરવૃ-
ત્તિથી એટલે શંકાદિથી ચિત્તને ચલાયમાન કર્યાવિના, શ્રદ્ધા કરે અર્થા-
ત્ જાણ્યાવિના શ્રદ્ધા બને નહિ એટલે જાણે તથા શ્રદ્ધાથી સેવે, અ-
વૈપરીત્યથી સંભાવના કરે તેને ઉક્ત ફલ થાય એમ જાણવું. આમ
કહેવાથી એમ પણ સૂચવ્યું કે જાણ્યાછતાં જે શ્રદ્ધા ન કરે તેને ફલ
થવાનું નહિ. શ્રીગંધહસ્તિએ મહાતર્કમાં કહ્યુંછે કે દ્વાદશાંગ પણ
સાંભળ્યાં હોય છતાં જે વિદર્શન છે તેને તે મિથ્યા છે. એ પ્રકારે જે
શ્રદ્ધા કરે તેને સમ્યક્ત્વજ્ઞાનયોગથી એટલે સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાન-
સંસ્પર્શથી સર્વ નિંદ્યવ્યાપારનિવૃત્તિરૂપ ચારિત્રની યોગ્યતા થાય.
અત્ર સમ્યક્ત્વનો જે પૂર્વનિપાત કર્યોછે તે જ્ઞાન કરતાં તેનું પૂજ્યત્વ
બતાવવાના હેતુથી છે. અર્થાત્ સમ્યક્ત્વજ્ઞાનસંસ્પર્શ એજ ચારિત્ર
એમ જાણવું, અન્ય નહિ.

તથાભવ્યત્વપાકથી જેને આ ત્રણ થાય તે સમ્યગ્જ્ઞાન-
ક્રિયાયોગથી મોક્ષભાજન થાય. ૫૩.

જીવ બે પ્રકારના છે: ભવ્ય અને અભવ્ય. અભવ્યને સમ્યક્ત્વાદિ
થતાં નથી, તેમ ભવ્યને પણ ભવ્યત્વપાક વિના તે થતાં નથી, ભવ્ય-
ત્વનો પાક થાય ત્યારેજ થાયછે; માટે આ શ્લોકનો અર્થ આવો થશે.
ભવ્યનો ભાવ તે ભવ્યત્વ; ભવ્યત્વ એટલે સિદ્ધિગમનયોગ્યત્વ, એવો
જીવોનો અનાદિ પારિણામિકભાવ. એ રીતે સામાન્યતઃ ભવ્યત્વની
વ્યાખ્યા બતાવી તેનેજ વધારે સ્પષ્ટ કરવા કહેછે: તથાભવ્યત્વ ઇત્યા-
દિ. તથા એટલે તે અનિયત પ્રકારથી ભવ્યત્વ; એવો ભાવ છે કે ભવ્ય-
ત્વ પોતેજ સ્વસ્વકાલક્ષેત્રગુર્વાદિદ્રવ્યલક્ષણસામગ્રીભેદથી નાના જીવો-
માં ભેદ પામેલું તે તથાભવ્યત્વ કહેવાય, નહિતો સર્વ પ્રકારે એકાકાર

અને એ શબ્દથી એ બન્નેને તુલ્યતા કહી છે એમ કહેવાથી એ સૂચવ્યું
 કે અનુમાનાદિ છે તે પ્રત્યક્ષપૂર્વક છે માટે પ્રત્યક્ષ એ ઉત્તમ પ્રમાણ છે
 એવું ને કોટલાક કહે છે તે અત્ર ઇષ્ટ નથી, કેમકે ઉભયે, પ્રામાણ્યપ્રતિ
 સમાન છે ' ને મૃગ દાડે છે ' એ પ્રત્યક્ષની પ્રવૃત્તિ પણ પરોક્ષપૂર્વ
 કન છે, એટલે પ્રત્યક્ષની ઉત્તમતા કાંઈ મનાતી નથી વળી પરોક્ષ છે
 તે પ્રત્યક્ષપૂર્વકન પ્રવર્તે છે એવો કાંઈ સર્વત્ર નિયમ નથી જીવસાક્ષા-
 ત્કારરૂપ પ્રત્યક્ષસ્થાને પણ અન્યથાનુપપન્ન એવા ઉચ્છ્વાસિનિ સ્વાસાદિ
 જીવલિંગના સર્જાવ અસર્જાવને લઇને પ્રચોળેલા અનુમાનથી, જીવન
 મરાણીપ્રતીતિ થાય છે, એમ ન હોય તો લોકવ્યવહારનાજ અભાવ
 થવાજાય આ રીતે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બેજ પ્રમાણ છે તથાપિ તે
 તે સ્થાને ને કારણથી અર્થાપત્તિ, આદિની પ્રમાણતા લાગતી હોય તે
 સ્થાને તેના ઉક્ત બેને વિષે અતર્લાવ કરીલેવો મીમાસકો ને અભાવ-
 પ્રામાણ્ય કદપે છે તે તો પ્રમાણકાદિમાન આવતું નથી, ને તેને અદર
 આણવાની કે બહાર રાખવાની જરૂર પણ નથી, કેમકે અવસ્તુરૂપ
 છે એટલે ઉપેક્ષ છે જીવો પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ, ઉપમાન,
 અર્થાપત્તિ, અભાવ, સંભવ, ઐતિહ્ય, પ્રાતિભ, ચુકિત, અનુપલબ્ધિ,
 આદિ ને પ્રમાણ પરમનવાળા બતાવે છે, તેમા અનુમાન અને આગમ
 એ પરોક્ષના પ્રકાર છે ઉપમાન ને છે તે નૈયાયિકમતમા છે, ને આ પ્ર-
 માણ છે કોઈ ચાકરને સ્વામીએ ઓકલ્યો કે જા ગવય લાવ તે ચાકર
 ગવયશબ્દનો અર્થ જાણતો ન હોવાથી, વગડાના કોઈ માણસને
 પૂછવા લાગ્યો, ગવય કેવું હોય? વગડાના માણસે કહ્યું નેવો જો તેવો
 ગવય હોય આટલાથી, પેલા ચાકરને, આખે બતાવેલા સાદૃશ્યવા-
 ડ્યતા સ્મરાણી સાહાચર્યથી થયેલું (જોસદૃશ તે ગવય) એ જ્ઞાન,
 આગવય કહેવાય એવા કૃત્તરૂપ પ્રતિપત્તિ પેદા કરે છે, અને પ્રમાણ
 કહેવાય છે મીમાસકમતમા પણ એ પ્રમાણ છે ત્યાં તેનું સ્વરૂપ આવું
 છે જેને જો (ગાય) ખજાર છે, ને જેણે ગવય દીધું નથી, કે સાદૃશ્ય
 વાડય પણ સાલજ્યું નથી, તે વિકટ અટવીમા ફરે છે, તેવામાં પેહેલ
 પહેલું જ ગવય દેખે છે, ત્યારે પૂર્વનું ને પરોક્ષ જોજ્ઞાન તે તેને સ્ફુરી-
 ઉઠે છે, ને એમ જ્ઞાન પેદા કરે છે કે પેના ને જો જોયોતો તે આના

જેવો હતો, અથવા આ પેલા જો જેવો છે. જેનાથી જે સમગ્રય તેનાથી
 ઉપમાનનું જે પ્રમેય તે સાદૃશ્ય વિશેષિત થાય કે સાદૃશ્ય તે પ્રમેયાન્વિત
 થાય, એવું વચન પણ છે. આવું જે ઉપમાન તે પરોક્ષના એક ભેદ
 પ્રત્યક્ષિજ્ઞામાં સમાય છે. અર્થાપત્તિનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે: જ્યે પ્ર-
 માણથી તપાસ્યા છતાં જે અર્થ ઘટતો નથી, ને અન્ય એવા અદૃષ્ટની
 કલ્પના પ્રેરે છે, તે અર્થાપત્તિપ્રમાણ સૂચવે છે. એ અર્થાપત્તિ પણ
 અનુમાનમાં સમાય છે, કેમકે અન્યથાનુપપત્તિરૂપહૃતુથકી અદ-
 ષ્ટાર્થપરિકલ્પના થાય છે, અને અન્યથાનુપપત્તિ એ અનુમાનનોજ
 પ્રકાર છે. અભાવ નામે જે પ્રમાણ છે તે (૧) પ્રમાણપંચકાલાવ
 (૨) તદન્ય, (૩) કે જ્ઞાનવિનિર્મુક્ત આત્મા, એમ ત્રણ પ્રકારે
 મનાય છે. આદ્યપક્ષનો અસંભવજ નાણવો કેમકે પ્રસન્ન-
 પ્રતિપેદ્યકી પ્રમાણપંચકાલાવ એવી વસ્તુ અતિ તુચ્છ છે, એ-
 ઠણે કે અવસ્તુજ છે; ને અભાવજ્ઞાન પેદા થવાનો યોગ પણ નથી.
 દ્વિતીય પક્ષલેતાં, પર્યુદાસપ્રતિપેદ્યક અર્થ સમજવો નેદ્યએ, એટલે
 જે અજ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષજ થવાનું, કેમકે પ્રત્યક્ષથીજ ઘટાદિના અભાવ-
 વાળા ભૂતકલ્પનું જ્ઞાન બને છે. ક્વચિત્ અઘટભૂતલ એવા પ્રત્યક્ષિજ્ઞા-
 નથી, જે અગ્નિમાન નથી તે ધૂમવાન પણ નથી એવા તર્કથી, અત્ર
 ધૂમનથી કેમકે અગ્નિ નથી એમ અનુમાનથી, ગૃહમાંગર્ગ નથી એમ
 આગમથી, એરીતે અનેક પ્રકારે અભાવની પ્રતીતિ બને છે, ત્યાં અ-
 ભાવને સ્વતંત્ર પ્રમાણરૂપે પ્રવર્તવું ક્યાં થઈ શકે? તૃતીય પક્ષ તો અસં-
 ભવરૂપજ છે, કેમકે આત્માને જ્ઞાનાભાવ થયો ત્યારે વસ્ત્વભાવવેદક-
 ત્વ શીરીતે બને? કેમકે વેદન તે તો જ્ઞાનધર્મજ છે; ને જ્ઞે તે છતાં
 અભાવને જાણે એમ કહીએ તો ઉક્તજ્ઞાનભાવનોજ અસંભવ થાય.
 માટે અભાવ એ પ્રમાણ નથી. તેમજ સંભવ પણ પ્રમાણમાં ન ગણાય.
 સમુદાયથી સમુદાયીનો અવગમ તે સંભવ, જેમકે ખારીમાં દ્રોણનો
 સંભવ હત્યાદિ, તે અનુમાન કરતાં ભિન્ન નથી. ભુજો. ખારી દ્રોણવાળી
 છે, કેમકે ખારી છે, માટે પૂર્વોપલબ્ધ ખારીની પેઠે. ઐતિહ્ય તો જેનો
 વસ્તા જાણાયલો નથી એવી પ્રવાદપરંપરામાત્ર છે, જેમકે આ વડ
 ઉપર યક્ષ છે. એપણુપ્રમાણ નથી, કેમકે વસ્તા જાણાયલો ન હોવાથી
 તે સંશયરૂપજ છે, નેજો આપ્તવસ્તા જાણવામાં હોય તો તે શાબ્દ-

પ્રમાણુમા સમાય પ્રતિભાજન્યજ્ઞાન જે ઈન્દ્રિય લિંગ કે શબ્દ વ્યા
 પાર એ આદિની અપેક્ષા વિનાજ, અકસ્માત્જ, આજ મને મહીપતિના
 પ્રસાદ થયો, એવા પ્રકારનું થાય છે, તે અતીન્દ્રિય હોવાથી માનસ
 જ્ઞાન છે, અને તેથી પત્યક્ષપ્રમાણુમાજ અતર્ભાવ પામે છે અને જે,
 પ્રિયાપ્રિયવ્યાપ્તિપ્રભૃતિરૂપ ફલ સાથે જેની વ્યાપ્તિ સમન્વય છે એવા
 આત્માના પ્રસાદોદ્દેગાદિ રૂપ લિંગથી, પેદા થાય છે, તેતો, પિપીલિકા-
 પટવોત્સર્પજન્યજ્ઞાનની પેઠે અસ્પષ્ટ અનુમાન રૂપજ છે એ પ્ર-
 માણુ યુક્તિ, અનુપલબ્ધિ, એ તથા આદિ શબ્દથી વિશિષ્ટોપલ-
 બ્ધિજન્યબોધાબોધ રૂપ વિશેષ ત્વાગચકી સામાન્યત લખેલું સાક્ષી
 ની ભુક્તિ તે પ્રમાણુ એવું, તથા બીજા પણ પરોપકલ્પિત જે જે
 પ્રમાણુ હોય તે સર્વેના યથાસભવ,—પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ એ બેમાં અત-
 ર્ભાવ કરવો, અથવા તે ઉભયચકીજ તેમનું નિરાકરણ કરવું એમ
 પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ એ બે કરતા વધારે પ્રમાણુ શક પણ સિદ્ધ કરી શકે તેમ
 નથી હવે તેમના લક્ષણાદિ કહેવાય છે સ્વપરવ્યવસાયી જ્ઞાનને
 પ્રત્યક્ષ એમ કહેવું છે એ તો સ્પષ્ટ છે તે બે પ્રકારનું છે માવ્યા
 વહારિક, અને પારમાર્થિક માવ્યાવહારિક તે બ્રહ્મેન્દ્રિયાદિસામગ્રી
 સાપેક્ષ હોવાથી આપણ વગેરેને થાય છે તે, અપારમાર્થિકજ્ઞાન
 પારમાર્થિક તે આત્મસન્નિધિમાત્રથી અપેક્ષા કરનાવાળું અવધ્યાન
 પ્રત્યક્ષજ્ઞાન માવ્યાવહારિક પણ બે પ્રકારનું છે ચમુરાદીન્દ્રિયજન્ય,
 અને મનોજન્ય તે પ્રત્યેક પાછું ચાર પ્રકારનું છે અવગ્રહ, ઇહા,
 અવાય, ધારણા નિષયવિષયિભિન્નિપાતાન તર સમુર્જીતસત્તામાત્ર ગોચર
 જે દર્શન તેથી થયેયુ અવાતર સામાન્યાકાર વિશિષ્ટવસ્તુગ્રહણ, તે
 અવગ્રહ એનો અર્થ નિષય તે દ્રવ્યપર્યાયાત્મક અર્થમાન, વિષયી ચમુરા
 દિ, તેમનો સમીચીન એટલે બ્રાત્યાદિરહિત અનુકૂલનિપાત, અર્થાત્ તેમ
 નું યોગ્ય દશાધવસ્થાન, તેથી અનતરસમુર્જીત એટલે ઉત્પન્ન થયેલું,
 જે સત્તામાત્રગોચર એટલે પ્રથમર્જનથી સત્તામાત્ર રૂપે સામાન્ય
 જ્ઞાન થયેયુ, ને પછી અવાતર એટલે મનુષ્યત્વાદિ જાતિવિશેષથી
 વિશિષ્ટજ્ઞાન થયેયુ એ પ્રમતે જે વસ્તુગ્રહણ તે અવગ્રહ જાણવું
 અવગૃહીતવિષયમશય પછી તેના વિગેષની આકાંક્ષા તે ઇહા

ભિન્ન હોય તો એકના ત્રણ શી રીતે ? ભિન્ન ન હોય તોપણ એકના ત્રણ શી રીતે ? એવાં શકા કરવામા આવેતો તે ચોગ્ય નથી કેમકે કાંઈ ભિન્ન લક્ષણત્વને લઈ તેમનો કાંઈક ભેદ માનેલો છે જુઓ ઉત્પાદ વ્યય પ્રીવ્ય તે ભિન્ન છે, કેમકે ભિન્ન લક્ષણવાળા છે, માટે રૂપાંતરી પેઠે ભિન્ન લક્ષણત્વ એ હેતુ અભિન્ન નથી, અસત્ત્વે સ્વરૂપ લાભ તે ઉત્પાદ, ને સત્ત્વે સત્તાનિયોગ તે વિનાશ જે દ્રવ્ય રૂપે અનુવર્તન તે પ્રીવ્ય, એમ ભિન્ન લક્ષણ રૂપે તેમની સર્વને પ્રતીતિ છે પણ એને પરસ્પર ભિન્ન છે તે પરસ્પરાનપેક્ષ ભિન્ન છે એમ નહિ કેમકે પરસ્પરાનપેક્ષતા દશા તો અપ્રુષ્પ તુલ્ય થાય છે, ને તેથી તે અમત્ થવા જાય જુઓ ઉત્પાદ પોતે અકલોજ હોઈ શકતા નથી કેમકે સ્થિતિ અને વિરામ વિનાનો છે, માટે કૂર્મ રોમની પેઠે એમજ વિનાશ પણ પોતે એકલો હોઈ શકતો નથી, કેમકે સ્થિતિ અને ઉત્પત્તિથી રહિત છે, માટે કૂર્મ રોમની પેઠે એ રીતે સ્થિતિ પણ એકલીજ ન હોઈ શકે, કેમકે વિનાશોત્પાદ-શૂન્ય છે, માટે કૂર્મ રોમની પેઠે માટે પરસ્પરા પેમાવળા એના ઉત્પાદાદિતુ વસ્તુને વિષે સત્ત્વ માનવુ વળી એકજ યાત્રિક શા માટે ન ઠોઈ શકે ? કહ્યું છે પ્રલસ લાગ્યો ત્યાં પુત્રીને શોક થયો, અને મૌલિ સમુત્પન્ન થતા પુત્રને પ્રાંતિ થઈ, અને રાજા મધ્યસ્થતાગૃહી રહ્યો, પૂર્વિકારનો ક્ષય અને અપરાકારનો પરિશ્રદ્ધ એ ઊભયનો આધાર એકજ છે, એમ તત્ત્વ પણ ત્રિરૂપે રહેલું છે એવું તે પ્રકારના પ્રત્યયથકી સમજાય છે ઘટમૈ લિસુર્ણાધી, વિનાશોત્પાદ સ્થિતિ ને વિષે હેતુપૂર્વક શોક પ્રમાદ અને માધ્યસ્થ પામે છે પ્રયોગત દાંધ ખાતો નથી, દાંધિત્રત પય ખાતો નથી, ગોર સજ ન ખાવું એવા પ્રતિજ્ઞા ઉભયે નથી ખાનો, માટે વસ્તુત્રયાત્મક આ વાતને ન સ્વીકારનાર જે પ્રતિજ્ઞાદિ તેને એમ ખૂંછવું કે જ્યારે ઘટ વિનાશ પામે છે ત્યારે તે દશ (એક ભાગ) થકી વિનાશ પામે કે આજો ? જો દશથકી કહેતા હો તો ઘટના એક દશ વિનાશ પામે આજો એ વિનાશ પામે નહિ પણ પ્રતીતિ તો એની થાય છે કે આજો વિનાશ પામ્યો, એકદશ વિનાશ પામ્યો એવી થતી નથી, માટે દશપત્રી વિનાશ એ પક્ષ સ્વીકારના ચોગ્ય નથી આજો વિ-

નાશ પામે છે એ પક્ષ પણ ઠીક નથી. જો આખો નાશ પામતો હોય તો આખો ઘટ વિનષ્ટ થયો તે પછી કપાલ તથા માટીની પ્રતીતિ થવી જોઈએ નહિ, કેમકે ઘટ તો સ્વર્ણ, આખોએ, નાશ પામ્યો છે; પણ કપાલ તથા માટીની પ્રતીતિ ત્યારે પણ નથી થતી એમ તો છે નહિ, કેમકે આ કપાલ માટીનાં છે, સુવર્ણનાં નથી, એમ પ્રતીતિ થાય છે, જોઈએ આખો વિનાશ પામે છે એ પક્ષ પણ ચુક્ત નથી ત્યારે આગ-ચાલે એમજ માનવું આવશ્યક કે ઘટ ઘટસ્વરૂપે વિનાશ પામે છે, પણ કપાલસ્વરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, ને મૃત્તિકાદ્રવ્ય રૂપે ધ્રુવ છે. વળી એમ પણ પૂછવા જેવું છે કે ઘટ જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે શું એક ભાગ થકી ઉત્પન્ન થાય છે કે આખો? જો ભાગથકી કહો તો ઘટ એક ભાગે ઉત્પન્ન થયો એવીજ પ્રતીતિ થવી જોઈએ, આખો થયો એવી નહિ, પણ થાય છે તો એ ગીજ કે ઘટ આખો ઉત્પન્ન થયો, માટે ભાગથકી એ પક્ષ દોષક્ષમ નથી આખો થાય છે એ પક્ષ પણ નહિ ચાલે, કેમકે જો આખો ઉત્પન્ન થયો હોય તો તે સમયે મૃત્તિકાની પ્રતીતિ ન થાય, ને તે તો નથી થતી એમ નથી, કેમકે આ ઘટ મૃત્તિકાનો છે સુવર્ણનો નથી. એવી પ્રતીતિ થાય છે; માટે અત્ર પણ બલાત્ એમ માનવું આવશ્યક છે કે જ્યારે ઘટ પેદા થાય છે ત્યારે ઘટસ્વરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે મૃત્તિકા રૂપે વિનાશ પામે છે ને મૃત્તિકા રૂપે ધ્રુવ છે. વસ્તુની પ્રતીતિ જે પ્રકારે સર્વને થતી હોય તે પ્રકારેજ વસ્તુનો અભ્યુપગમ કરવો જોઈએ, નહિ તો વસ્તુવ્યવસ્થાજ કદાપિ બને નહિ: માટે પ્રતીતિ અનુસાર વસ્તુ માનવી જોઈએ. માટેજ જે વસ્તુનો નાશ થયો તેજ નાશ પામે છે, પામશે જે ઉત્પન્ન થાય છે તેજ થાય છે. થશે, જે સ્થિત છે તેજ છે ને થશે, તેમજ જે કોઈક રૂપથી નષ્ટ થયું તે કોઈક રૂપે ઉત્પન્ન પણ થયું, ને કોઈક રૂપે સ્થિત થયું. માટે જે નાશ પામે છે તેજ ઉત્પન્ન થાય છે ને સ્થિતિ ગૃહે છે, ઇત્યાદિ સર્વ વાત ઉપપન્ન છે કેમકે અતર તથા બહાર સર્વે વસ્તુનો ત્રિરૂપેજ, અખાદિત પ્રત્યક્ષથી, અનુભવ થાય છે; અને વસ્તુનું જે અનુભૂયમાન સ્વરૂપ હોય તેમાં વિગત ગિદ્ધ થઈ શકતાં નથી, નહિ તો વસ્તુનાં રૂપ રસાદિમાં પણ વિરોધનો પ્રસંગ આવે. પ્રસંગ પણ અત્ર આ પ્રમાણે:—વસ્તુ માત્ર ઉત્પાદ વ્યવ ધ્રોવ્યાત્મક છે, કેમકે સદ્રૂપ છે, જે ઉત્પાદ વ્યવ ધ્રોવ્યાત્મક

નથી તે સદ્ગુણ પણ નથી, જેમકે ગણવિધાણ આ તેમ છે, માટે તેણે છે
 આ પ્રમાણે કેવળ-ચતિરેકી અનુમાન છે આ આગુ અતુ લક્ષણ
 કથું તે ધર્મ, નૈયાયિકાદિકે ક-પેણુ અત્તાયોગ તે સત્ત્વ એ સલક્ષણ,
 તથા અર્થક્રિયાકારિત્વ તે સત્ત્વ આ જોડેએ કલ્પેણુ સત્ત્વલક્ષણ તે
 બને પ્રતિસિદ્ધ જાણુના તેમને જોઈ કમનવાગે જે પ્રકાર તે અથા-
 તરથી જોઈ લેવો હવે “ માટે ” એમને અન્યથ કહ્યો તેણે તાત્પર્ય
 બતાવીએ ઉત્પાદવ્યયધ્રાવ્યયુક્ત તેજ સત્ત્વ એણુ માનવાણુ છે માટે
 માનગોચર એટલે પ્રત્યક્ષ પરાક્ષ પ્રમાણનો વિષય, અને અનત
 ધર્મ એટલે અનત રાભાન-સત્ત્વ, સેયત્ત, પ્રમેયત્ત, વસ્તુત્ત, ઇત્યાદિ
 વાણુ અર્થાત્ અનતપયાય ણુ અનેકાતાત્મક, વસ્તુ એટલે જવા
 દિ જાણુણુ એવો ભાન છે કે ઉત્પાદાદિ સ્વભાન તેજ પરમાર્થ સત્ત્વ
 મટેજ પ્રમાણવિષય આની સર્વ વસ્તુ અનતધર્માત્મક છે, કેમકે અ
 નત ધર્માત્મક પાય તેજ ઉત્પાદવ્યયધ્રાવ્યયાત્મતા પણ ઘટે નહિ
 તો ન ઘટે અનતધર્માત્મતાનેજ ઉત્પાદાદિ માનણુ યુક્તિયુક્ત છે એમ
 બતાવવા માટેજ અનત ધર્માત્મક આ પદ મધોજ્યુ છે, એટલે પાછ
 લા પદ્યમા તે માત્ર કહ્યાછતા અન કૂરી કહી એવોપુનરુક્તિ દાય માન
 વો નહિ પ્રયોગ પણ તેવો છે વસ્તુ અનતધર્માત્મક છે, કેમકે
 ઉત્પાદવ્યયધ્રાવ્યયાત્મક છે જે અનતધર્માત્મક નથી, તે ઉત્પાદવ્યય
 ધ્રાવ્યયાત્મક પણ નથી, જેમકે આકાશ પુષ્પ આ વ્યતિરેકી અનુમાન
 પ્રમાણ છે એકજ વસ્તુમા જે પ્રકારે અનત ધર્મ ઘટી શકેછે તે પૂર્વે
 બતાવેણુ છે ધર્મ જે છે તે ઉત્પન્ન થાયછે પણ વ્યય પામેછે, પણ જે
 ધર્મો છે તે દ્ર રૂપ વિત્ય રહેછે ધર્મ અને ધર્માણુ કાણક અનન્ય
 ત્વ દોરાયા ધર્મો સત્ત્વસત્ત્વરૂપ છે કાલત્રયવર્તી જે ધર્મો તે પણ
 રાત્રિરૂપે મદા મન છે, નહિ તો ધર્મના અભાવે કાલક્રી રીતે તે ધર્મો
 અનન્ય એવા ધર્મોના પણ અભાવ (અચ્છેદ) ગવાનો પ્રસંગ આવે
 ધર્મની ધર્મોયકી અત્યંત બિન્ન કે અત્યંત અભિન્ન—એવે પ્રકારેજ
 પ્રતીતિ થાય છે ઉત્પદમાન આ વિદ્યમાન એવા તેને ધર્મોના
 સદ્ગુણ તજ ધર્મો, તે વિના બીજે અમરજ માનણુ જોઈએ
 એમ પણ તિહુ, કેમકે ધર્મોરૂપ આધાર વિના કેવલ ધર્મની ઉપ

સિદ્ધિ અશક્ય છે, અને એક ધર્મરૂપ આધારમાંજ તેમની પ્રતીતિ
 બને છે અને ઉત્પદ્યમાન વિદ્યમાન એવા ધર્મનું અનેકત્વછતાં પણ,
 તેનું તે તે અનેક ધર્મરૂપે, અને દ્રવ્યરૂપે ધ્રુવ, એવો ધર્મ અગાધિત પ્ર-
 ત્યક્ષથીજ સિદ્ધ થાય છે ને માન્યા વિના ગાત્રે એમ નથી. અગાધિત
 પ્રત્યક્ષસિદ્ધ એવા ધર્મને પણ ન મ નતાં ધર્મમાત્રનો પણ અભાવ
 રૂપ થઈ જાય, ને વ્યવહારમાત્રનો ઉચ્છેદ થાય. એ પ્રકારે વસ્તુ અ-
 નંતધર્માત્મક સિદ્ધ થયું. પ્રયોગ આ રીતે: વિવાદાસ્પદવસ્તુ, એકા-
 નેક, નિત્યાનિત્ય, સદસત્, સામાન્ય વિશેષ, અભિજ્ઞાપ્યાનભિજ્ઞાપ્ય ઇ-
 ત્યાદિ ધર્મવાળું છે, કેમકે અસ્ખલત્પ્રત્યય તંવીજ પ્રતીતિ પેદા કરે
 છે. જેની જે પ્રકારે અસ્ખલત્પ્રત્યયથી પ્રતીતિ થાય તે તેજ પ્રકારે,
 પ્રમાણુવિષયરૂપે, માનવું, જેમકે ઘટ ઘટ રૂપે પ્રતીત થાય છે તો
 તેજ રૂપે પ્રમાણુ વિષય માન્યો છે, ષટ્ રૂપે નહિ. તેજ પ્રમાણુ વસ્તુ
 પણ અસ્ખલત્ પ્રત્યયથી પ્રતીયમાન છે, માટે અનેકાંતરૂપેજ,
 પ્રમાણુવિષય પણ માનવું. અત્ર હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે એમ નથી
 કેમકે અસ્ખલત્પ્રત્યયથી તંવીજ પ્રતીતિ થવાપણું તે સર્વત્ર સર્વ વસ્તુ-
 માં છે. દ્રવ્યપર્યાય રૂપે, એકાનેકાત્મક; નિત્યાનિત્યાત્મક; સ્વરૂપ
 પરરૂપ થકી સદસદાત્મક; સજ્જતીયથકી ને વિજ્જતીયથકી અનુવૃત્તિ
 અને વ્યાવૃત્તિને લઈ સામાન્ય વિશેષાત્મક; સ્વપર્યાયના ક્રમથકી,
 અભિજ્ઞાપ્યાત્વ ને લઈને તેમજ યુગપત્ અનભિજ્ઞાપ્યાત્વને લઈને અ-
 ભિજ્ઞાપ્યાનભિજ્ઞાપ્યાત્મક; એમ સર્વ પદાર્થની પ્રતીતિ કોઈને પણ
 નથી થતી એમ નથી. એટલાજ માટે સંદિગ્ધાસિદ્ધિ પણ હેતુ નથી,
 કેમકે અગાધકતાથકી પ્રતીયમાન જે વસ્તુ તેનું સંદિગ્ધત્વ કહેવાય
 નહિ. હેતુ વિરુદ્ધ પણ નથી. કેમકે વિરુદ્ધાર્થનો સાધક નથી. સાંખ્ય
 બૌદ્ધાદિસંમત દ્રવ્યૈકાંત કે પર્યાયૈકાંત તેનું, તથા કાણાદ પાતંજલા-
 દિસંમત પરસ્પરથી ભિન્ન દ્રવ્યપર્યાય રૂપ એકાંતનું, ઉક્ત પ્રકારે
 અસ્ખલત્પ્રત્યયથી પ્રતીયમાનત્વ છે નહિ; એટલે પ્રયુક્તાનુમાનના
 હેતુને વિરુદ્ધ દાપવાળો કરીશમનો અશક્ય છે વળી પક્ષને પ્રત્ય-
 ક્ષાદિથી બાંધ પણ નથી કે જેથી હેતુ અકિંચિત્કર થઈ પડે; દૃષ્ટાંત
 સાધ્યવિકલ પણ નથી, કેમકે ઘટનું એકાનેકાદિ ધર્મવત્ત્વ તથા તંજ
 પ્રકારે અસ્ખલત્પ્રત્યયથી પ્રતીતિ કરવાપણું તે અસિદ્ધ નથી એમ

આગળ બતાવેલું છે માટે આ વિદ્યોય પ્રયાગયકી અનેકાતવાદ
સર્વથા સીકારાહં ગણ્યો નોઇએ

અનેકાતવાદ ઉપર હવે કોઇ શંકા કરે છે સત્ત્વઅસત્ત્વ, નિત્યા-
નિત્ય, ઇવાદિ રૂપવાળો અનેકાત, ક્વાપિ વળે નહિ આના પ્રેમર્થ
સર્વરૂપ નિરોધાદિ દોષે ડગેલો હોવાથી કેમ છીરાકશે ? બુદ્ધિ
(૧) ને સત્ત્વ તેજ અસત્ત્વ સી સીતે હોય ? ને અસત્ત્વ તે સત્ત્વ
કેમ હોય ? એજ વિરોધ, કેમકે સત્ત્વ અને અસત્ત્વ એ પરસ્પર
પરિહાર કરનારા અકરસ્થિત છે એટલે શીતરૂપ અને ઉષ્ણરૂપની
પેઠે પરસ્પર પરિહાર કરનારા છે એમ છતાં હદાપિ સત્ત્વ છે તે અસ-
ત્ત્વ રૂપે કે અસત્ત્વ છે તે સત્ત્વ રૂપે વ્યવસ્થિત મારીઆ તોપણ સત્ત્વ
અસત્ત્વ વચ્ચે કશો ફેર નહોતો નહિ એટલે—પ્રતિનિયતવ્યવહારનોજ
હરોડ થશે નિત્યાનિત્યાદિનુ પાણુ એજ પ્રકારે સમજવું (૨)
નિશ્ચય ન બનવાથી સશય પેદા થશે (૩) ને અગે સત્ત્વ છે
તે અગે તો સત્ત્વ ખરૂં, કે તે અગે પણ સત્ત્વસત્ત્વ ? ખરૂં
કરો તો ક્યાદાદની હાનિ થાય, ને બીજો પક્ષ લો તો અ-
નો એ પ્રમ્થ ફરી પૂછવો પડે કે ને અગે સત્ત્વ તે અગે સ-
ત્ત્વ કે સત્ત્વાસત્ત્વ એટલે અનારથ થાય એમજ ને અગે બેડ તે
અગે બેજા કે બેદાબો. પ્રથમ પક્ષ લો તો અપમિહાન્તાપાત ને
દ્વિતીય લો તો અનવચ્ચા એમ નિત્યાનિત્ય, સામાન્યવિશેષ,
સર્વે માટે સમત્ત્વ (૪) સત્ત્વનુ અધિકરાણુ એક, ને અસત્ત્વનુ
બીજુ, એમ વૈયધિકરણ દોષ થયો (૫) ને રૂપે સત્ત્વ તેજ
રૂપે સત્ત્વ તથા અસત્ત્વ ઉભયે સભને માટે સકરદોષ થયો, કેમકે
એનુ વચ્ચા છે કે ઉભયમાપ્તિ તે સકર (૬) ને રૂપે સત્ત્વ તે રૂપે
અસત્ત્વ પણ બને, ને ને રૂપે અસત્ત્વ તે રૂપે સત્ત્વ પણ બને, એમ
વ્યનિકર દોષ આવ્યો કેમકે વિરપનો પરસ્પર કા ફેર એનુ વ્ય-
વિરરૂપઅન છે (૭) સત્ત્વ અનેપાત્મકત્વ સ્વીકાર્યું ત્યાં જહાદિ
ની પણ અગિ રૂપતા સભને, ને અન્ય દિની જહાદિતા સભને,
એટલે જહાદિ અગિમતિ પણ મળે, અગે અગિની અપેક્ષા
કરનાર જહાદિ પણ મળે, અથાન એગી ! વ્યવહારનોજ દોષ

થાય (૮) પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી પણ એન માનવામાં બાધ આવે છે. (૯) એવા ધર્મવાળા વસ્તુનો અસંભવ છે.

આ શંકાનું સમાધાન જે સત્ તેજ અસત્ કેમ હોય એ આદિ વાદિવૃંદવૃંદારકે કહ્યું તે વચનરચનામાત્રજ છે, કેમકે વિરોધપ્રતીતિ થતી નથી, કેમકે તે વંધ્યાગર્ભસ્ય બાલકની પેઠે અનુપલ્લભ રૂપ છે સ્વરૂપાદિયકી વસ્તુ સત્ હોય તેજ સમયે પર-રૂપાદિયકી તેના અસત્વનો કાઈ અનુપલ્લભ નથી, એટલે એક એકની સાથે રહેવારૂપ શીતાબશુસ્પર્શ જેવો વિરોધ થવાનો સંભવ નથી. પરસ્પર પરિહારરૂપ વિરોધ તો એકના એકજ આમ્રદ્વ-માં રૂપરસની પેઠે, તત્ક્ષણ સાથે સાથે થનાર હોય ત્યાં સંભવે, પણ જ્યાં સત્ અસત્ સાથે પેદા થતાં નથી ત્યાં, અથવા એક થાય છે ને બીજું નથી થતું ત્યાં, સંભવે નહિ. આમ કહેવાથી વધ્યઘાતક જેવો વિરોધ અથવા અહિનકુલ જેવો વિરોધ, બલાબલ વિરોધ, તે સર્વ નો સદસત્પરત્વે પરિહાર થયો જાણવો; કેમકે સત્ અસત્ તો સમાનબલવાળાં છે, અને મોરનાં ઈંડાંની પેઠે સ્વભાવથીજ નાનાવર્ણ છે, વળી આવો જે વિરોધ તે સ્વરૂપમાત્ર સંપૂર્ણવકૃત માનો છો ? કે એકકાલામંભાથકી માનોછો ? કે એકદ્રવ્યચોગ્યથકી માનોછો ? કે એક કાલૈકદ્રવ્યાભાવથકી ? કે એક કાલૈકદ્રવ્યપ્રદ-શાસંભવથકી ? તેમાનો પ્રથમ પક્ષ ચોગ્ય નથી, કેમકે શીતસ્પર્શ, અન્ય નિગિત્તની અપેક્ષા વિનાજ, સ્વાત્મસદ્ભાવમાત્રથીજ ઉબજુ સ્પર્શ સાથે વિરોધમાં ભરાઈ પડે એ અશક્ય છે, અથવા ઉબજુસ્પર્શ-ને પણ એવું કોઈ સાથે બનતું નથી, કેમકે એમ હોયતો ત્રણે લોકમાં તેમનો અભાવ થવાનો પ્રસંગ આવે. બીજો પક્ષ પણ ન ઘટે, કેમકે એકના એકજ કાલમાં તેમને જૂદા જૂદા હોવાનો સંભવ છે. તૃતીય પક્ષ પણ ન બને, કેમકે એકના એક લોહબાજનનો સ્પર્શ રાત્રીએ શાંત હોયછે, ને દિવસે ઉબજુ હોયછે, છતાં તેમાં કાંઈ વિરોધ હોતો નથી. ચોથો પક્ષ પણ ન આવે, કેમકે ધૂપકાદિને વિષે ઉભય-નો ઉપલ્લભ સંભવે છે. પાંચમો પક્ષ પણ ન આવે, કેમકે એકના એક લોહબાજનને વિષે, સ્પર્શાપેક્ષાથકી જ્યાં ઉબજુત્વ છે ત્યાંને ત્યાંજ ર-

પાપેક્ષાથી શીતલ છે, કેમકે જો રૂપાપેક્ષાથી પણ ઉભયુત્પ હોય તો જોનારનાં નયનો દાહ થવો જોઈએ એકજ વસ્તુને એકજ વખતે ઉભયતા કેમ હોઈ શકે ? એવું કહેવું જોઈ છે, કેમકે એકના એકજ પુરુષને ઉદેશીને, અપેક્ષાવશાત્, ગુરુત્વ, લઘુત્વ, બાહ્યત્વ, વૃદ્ધત્વ, યુવત્વ, પુત્રત્વ, પિતૃત્વ, ગુરુત્વ, શિષ્યત્વ, એ આદિ, પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા પણ વગર વિરોધે વિધાન કરી શકાય છે, તે પ્રમાણે સત્વામત્વનું પણ સમજવું માટે ભાગ્યે જ વિરોધ ઘટતો નથી, કથયિત્તુ ને વિરોધ તે તો સર્વ ભાવને તુલ્ય છે, એટલે બાધક નથી (૨) એજ મકારે સશય પણ યુક્ત નથી, કેમકે સત્વામત્વ એ સ્ફુટ રૂપે પ્રતીયમાન છે સશય તો જ્યાં અદ્દલ પ્રતીતિ હોય ત્યાં સભવે, જેમ કે કોઈ મદેશમાં સ્થાણુ કે પુરુષ છે એ વિષે (૩) વળી જે અનવસ્થા યતાવવવા યત્ન કર્યો તે પણ ગુરુચરણ ન રોળાતું પરિણામ છે, કેમકે જ સત્વાસત્વાદિ ને છે તે વસ્તુના ધર્મ છે, ધર્મના ધર્મ નથી ધર્મને ધર્મ ન હોય એવું વચન છે આનો એકાત નિશ્ચય સ્વીકારવાથી અને ક્રાંતિવાદની હાનિ થાય છે એમ ન ધારવું, કેમકે અનેકાતમત પણ સમ્યગેકાતનિશ્ચય વિના બને નહિ નય માટે એકાત માનતા ઊર્ના, મમાગ્રથી તો અનેકાતનોજ નિશ્ચય છે, કેમકે દૃષ્ટેષ્ઠથી તેનીજ વ્યવસ્થા ા વળી સત્વાગે સાત્તાસન્નપદ્ધતિના યવા દા. તથાપિ તેથી કશો દાય આવતો નથી અનવસ્થિતિ દાય ક્રમેનોજ છે એમ કહેશો તો તેમ નથી, કેમકે તે અનવસ્થા તો અનેકાતનું બુદ્ધાણુ ા દુષાણુ નથી, મૂલક્રાંતિ કરનાર ન હોવાથી અગત્ય તો મોળાનારજ છે તે અનવસ્થા દુષાણુષ છે કે ને થાયી મૂલક્રાંતિ થતી હોય, કેમકે કહ્યું છે કે મૂલમતિકરો અનવસ્થા તે દુષાણુ ક્રમેવાય છે, વસ્તુનું આનન્ત્ય હોય ત્યાં કે આગળ ભાગ્યવાની અગતિ હોય ત્યાં અનવસ્થા આવવાનીજ, ને તે દુષાણુ નથી માટે જેમ જેમ મત્વાશમાં પાપ સત્વાસત્વપદ્ધતિના ફરાય તેમ તેમ અગત્યનું ઉદીપન થાય છે, ને તેના મૂલની સતિ પતી નથી જુઓ પદાર્થનાનું સમુપયમી સત્ત છે, ૫ રૂપથી અસત્ત છે, છત્રનેજ જોઈએ નો તેડુ વમાગ એ છે કે સામાન્ય ઉપયોગમાં આનત્ય, એજ તેડુ સારૂ, એથી ને અન્યવાન અનુપયોગરૂપ તે તેડું ૫૨૩ ૧, તા એજ ૫૨૫ ૫૨૩ ૫

થકી સદસ-ત્વની પ્રતીતિ થાયછેજ. જીવનો ઉપયોગ જે વિશેષ જ્ઞાન
 તે સ્વાર્થાકારરૂપે સ્વરૂપ છે, અર્થાત્ દર્શનાકારગ્રહણ તે સ્વરૂપ,
 તે થકી જે વિપરીત તે પરરૂપ; તે ઉભય થકી, એમ પણ, સત્વાસ-ત્વ
 સમબળ્ય છે. જ્ઞાનમાં પણ જે પરોક્ષ તે વિશદ નહિ, પ્રત્યક્ષ તે
 વિશદ, તે સ્વરૂપ; દર્શનનું પણ અશુ નિમિત્ત અને અશુરાધ્યાત્મિક
 તે સ્વરૂપ; અવધિ દર્શનનું પણ અવધિ આત્મોચ્ચ તે સ્વરૂપ; એ
 બધામાં તે તે થકી વિપરીત તે પરરૂપ, એમ પણ સ્વપર રૂપે સ-
 ત્વાસ-ત્વ પ્રત્યક્ષ છે. પરોક્ષમાં પણ મતિજ્ઞાનને ઇન્દ્રિય અનિન્દ્રિય
 નિમિત્ત છે, ને તે દ્વારા સ્વાર્થાકારગ્રહણ તે સ્વરૂપ; અનિન્દ્રિયમાત્ર
 છે નિમિત્ત જેનું તે શ્રુતનું સ્વરૂપ; ઇન્દ્રિયવિકલ એવા અને અવ-
 ધિમનઃપર્યાયરૂપ પ્રત્યક્ષનું પણ મનોજ્ઞાનાનપેક્ષસ્પર્શાર્થગ્રહણ તે
 સ્વરૂપ; સકલપ્રત્યક્ષનું સર્વદ્રવ્યપર્યાયસાક્ષાત્કરણ સ્વરૂપ; એ
 બધામાં તે તેથી અન્ય તે પરરૂપ; એમ સ્વપર રૂપથકી તેમાં પણ
 સત્વાસ-ત્વ જાણાય છે. એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર વિશેષોનાં સ્વરૂપ
 પરરૂપ વિચારી લેવાં, કેમકે તેમના વિશેષ પ્રતિવિશેષ અનંત
 છે. એ પ્રકારે ઘટપટાદિ પદાર્થોની પણ સ્વપરરૂપમરૂપાણી કરી
 લેવી; અને તેમની અપેક્ષાથી સત્વાસ-ત્વની પ્રતિપત્તિ બેસાડવી.
 આમ વિચારતાં વસ્તુના સત્ત્વમાં પણ સત્વાસ-ત્વ કલ્પના ક-
 રવી એ અનેકાંતનું ઉદ્દીપનજ છે, કાંઈ પણ દૂષણ નથી. ત્યારે
 તો પાછી એ શંકા રહી કે સત્ત્વમાં સત્ત્વાંતર સ્વીકારવું એતો
 ધર્મમાં ધર્મ માન્યા બરાબર થયું તેથી ધર્મને ધર્મ હોતા નથી
 એ વચ્ચનનો ભગ થયો. આ શંકા બરાબર નથી. આવું બોલવું
 એ સ્યાદાદામૃતરહસ્યનું અજ્ઞાનજ જતાવેછે. યોતાના ધર્મોની
 અપેક્ષાથી જે ધર્મ છે તે યોતાના અન્ય ધર્મની અપેક્ષાએ ધર્મી છે;
 અનેકાંતાત્મક વ્યવસ્થાની ઉપપત્તિ આ પ્રકારેજ થાયજે. માટે સત્ત્વમાં
 સત્ત્વાંતર કલ્પના કરવી તેમાં જે મૂલ્ય સત્ત્વ તે ધર્મી અને સત્ત્વાં-
 તર તે ધર્મ એમ વ્યવસ્થા થઈ એટલે શંકા કરી તે વ્યર્થ છે. આ પ્ર-
 માણે તો ધર્મને પાછો ધર્માંતરાપેક્ષાથી ધર્મી માનતાં અનવસ્થા થશે
 એમ ન માનવું, કેમકે ધર્મધર્મીપ્રમાણ, દિવસરાત્રીપ્રવાહના પેઠે,

બીજા કરના પૌર્વાર્પણની પેઠે, કે અભવ્ય મસારની પેઠે, અના-
 ઘન ત છે (૪) નૈયધિકરણ ૩૫ દાખ પણુ જોયો છે, કેમકે નિ-
 ર્બીધક પ્રત્યક્ષબુદ્ધિમા સત્ત્વ અને અસત્ત્વનો એકાધિકરણરૂપ
 રૂપે પ્રતિભાસ થાય છે, ને એમ જોના પ્રતિભાસ થાય તેનું વૈનધિકરણ
 કહેવાય નહિ કેમકે જો એમ કહેવાતું હોય તો એકના એક કૃત્ર
 માત્ર રૂપરસનું પણુ વૈનધિકરણ માનવું પડે (૫-૬) સકર અને
 વ્યતિકર તે દાખ પણુ મેચકજ્ઞાન દષ્ટાંતથી નિરૂપિત છે મેચકજ્ઞાન
 જેમ એક છતાં અનેકરસભાસવાળું છે, છતાં તેને સકર કે વ્યતિકર
 દાખવાળું મનાતું નથી તેમ અત્ર પણુ જાણુ વળી અનામિકાને
 જેમ મધ્યમા અને કનિષ્ઠિકાને યોગે, એકજ કારે, હસ્તવત્વ અને
 દાર્ધ્ય છે ને તે છતાં ત્યાં સકરાદિ દાખનો પ્રસંગ નથી, તેમજ
 અત્ર પણુ સમજવું (૭) વળી જલ્લાદિને પણુ અનલ્લાદિરૂપતા
 આવી પડે ઇત્યાદિ જે કહ્યું તે પણુ મહામોહમા પડેલા પ્રમાદીના
 હાવારા જેવું છે કેમકે જલ્લાદિને રૂપાર્પણથી જલરૂપતા છે, પરરૂપા-
 પેક્ષાથી નથી, અટલે જલ્લાદિના અનલપ્રતિભવૃત્તિ થવાનો સભવ
 નથી, કેમકે સ્વપરપવાત્મકત્વથી સર્વ વસ્તુ સર્વ રૂપે માનેલી છે,
 નહિ તો વસ્તુસ્વરૂપ જો નહિ વળી ભૂતભાવિ ગતિને લઈ, જલ-
 પરમાણુને પણુ ભૂતભાવિ વહિપરિણામાપેક્ષાથી, પન્દિરૂપતા પણુ
 છે, અને તત્ત્વોદભા તો જલનો કોઈ પ્રકારે પન્દિરૂપતા મનાય
 પણુ છે (૮) મત્ત્યુદિ બુદ્ધિને રિયે પ્રતિભાસમાન એક સત્ત્વ
 સત્ત્વને ક્રીયા પ્રમાણથી કેના રીતે બાધ કહેયો તે સમજાતું નથી,
 પ્રત્યક્ષ વાત શાં રીતે અનુપપન્ન કરાવોયો એ ન બતાવાય ત્યાં
 સુધી સર્વ વાતમાં આવી શકા કરવાનો તો પ્રસંગ સ્પષ્ટજ છે (૯)
 જે પ્રમાણપ્રસિદ્ધ છે તેના અગાધ કલ્પી રાખનો નથી, કેમકે એમ તો
 અવ્યવસ્થા થાય, અને પ્રમાણાદિ વ્યવહારનો પણુ વિરોધ થાય
 જે એમ કહેવામાં આવે છે કે ઓર્કાતવાદમાં પ્રમાણ પણુ અમ-
 માણુ છે, સર્વજ્ઞ પણુ અર્ગજ્ઞ છે, સિદ્ધ પણુ અમિદ છે, ઇત્યાદિ
 તે પણુ, ઉચ્ચત મારે સમાચાર હાવથી અરે ગુણગાનજ
 જાણુ કેમકે પ્રમાણ પણુ અતિથિ પ્રમાણ, ઓ પગિરિયે અ-
 પ્રમાણ છે, એમ સદાદીના માને છે સર્વજ્ઞ પણુ સ્વકેવલાના

પેક્ષાએ સર્વજ્ઞ, અને સાંસારિક જીવજ્ઞાનાપેક્ષાએ અસર્વજ્ઞ છે; ને જીવજ્ઞાનાપેક્ષાએ પણ સર્વજ્ઞ હોય તો સર્વ જીવને સર્વજ્ઞત્વ પ્રસંગ આવે, કે સર્વજ્ઞને હ્રદયસ્થતા જ્ઞાનવાળો થવાનો પ્રસંગ આવે. સિદ્ધ પણ પોતાનાં કર્મપરમાણુના ક્ષયની અપેક્ષાએ સિદ્ધ છે, અને પરજીવકર્મસંચોગાપેક્ષાએ અસિદ્ધ છે; કેમકે જોતે અપેક્ષાએ પણ સિદ્ધજ્ઞ હોય તો જીવમાત્ર સિદ્ધ હોવા જોઈએ. એજ પ્રમાણે કૃત પણ અકૃત છે, ઉક્ત પણ અનુક્ત છે, ઇત્યાદિ ને ને પરવાદીઓ કહે છે તે તમામ પરાસ્ત જાણવું. સિદ્ધિને ને કર્મક્ષય માન્યો તે એકાંતયત્રી કે કથંચિત્ ? એવી શંકા ઠાઠ કરે છે, તે કહે છે કે આદ્ય પક્ષ સ્વીકારતાં અનેકાન્ત હાનિ થાય, ને દ્વિતીય પક્ષ સ્વીકારતાં કર્મક્ષયભાવને લીધે સિદ્ધ પણ સંસારી જીવની પેઠે, અસિદ્ધ થાય. એનું સમાધાન કે સિદ્ધિને ને કર્મક્ષય છે તે સ્થિતિ અનુલોગ પ્રકૃતિ રૂપાપેક્ષાએ છે, પરમાણુ અપેક્ષાએ નથી, કેમકે પરમાણુનો કાંઈ ક્ષય થતો નથી; થતો હોય તો ઘટાદિના મોગરીથી પરમાણુ પર્યંત ચૂરો કરતાં કરતાં વસ્તુમાત્રનો નાશ થવાનો પ્રસંગ આવે. માટે એ વાતમાં પણ અનેકાંતજ્ઞ માનવો જોઈએ. માટે અનેકાંતશાસન દૃષ્ટેષ્ટાવિરુદ્ધ છે એમ સિદ્ધ થયું.

બૈદ્ધાંતિક છે તે પોતે પોતાની યુક્તિઓથીજ સ્થાપાદને સ્વીકારતા છતાં વચનમાત્રથી તેનો નિષેધ કહે છે; અને એમ પોતાની જાતે અર્થ કુલીનતાનું અભિમાન રાખતાં છતાં ને ઇંદ્રાણ પોતાની માતાનેજ જન્મથીજ અસતી કહેતો હોય તેના જેવું કામ કરે છે. જુઓ. સૌગતાલ્યુપગત અનેકાંતવાદ સમન્તવીએ દર્શન છે તેથી ક્ષણિકત્વ અક્ષણિકત્વ ઉભયે જોનામાં છે એવા અર્થનું ગ્રહણ થાય છે. જોઈએ કહીંક પ્રમને લઘુને અક્ષણિકત્વ માનવામાં આવે તો પણ દર્શન છે તે અક્ષણિકત્વની જાળનમાં પ્રમાણ નથી, પણ ઉલટું અપ્રમાણ છે; કેમકે વિપરીત અવસાયવાળું છે. ક્ષણિકત્વ વિષે પણ તે અપ્રમાણ છે, કેમકે અનુરૂપ અધ્યવસાય પેદા કરતું નથી. પણ નીલરૂપને વિષે તો તે પ્રકારનો નિશ્ચય પેદા કરનાર હોવાથી પ્રમાણ છે.

આ પ્રમાણે કરેલા ઔદ્યાને, એજ દર્શનને ક્ષણિકત્વ અક્ષણિકત્વ ન વિષે અપ્રમાણ અને નીનરૂપાદિને વિષે પ્રમાણ માનતા અનેકાન્તા હ્યુપગમ બલાત્ આવી પડ્યો (૨) વળી દર્શનોત્તર કાને થનાર અને સ્વાકારાધ્યવસાયી એવા નિકલ્પનુ આદ્યાર્યપરત્વે સનિકલ્પકત્વ, અને આત્મસ્વરૂપ પરત્વે સર્વ ચિત્ત ચેત્ત તેનું આત્મસવેદન પ્રત્યક્ષ છે એવું વચન હોવાથી નિર્વિકલ્પકત્વ, એમ એક નિકલ્પનું જ દ્વિરૂપત્વ સ્વીકારતા ઔદ્યાનેના વાદ અનેકાતવાદથી શીરીતે જૂદા હોય ૧ (૩) હિમાવિરતિદાનાદિચિત્ત જે સ્વસવેદનગત બાધ સત્ત્વરૂપ સુખ્ય ઇત્યાદિને વિષે પ્રમાણ ગણાય, તેજ ક્ષણક્ષયિત્વ સર્ગપ્રાપકશકિતચુકતત્વ ઇત્યાદિને વિષે અપ્રમાણ ગણાય એ પણ અનેકાંતજ થયો (૪) જે નીલ ચતુરસ્ર ઉર્ધ્વતાદિ રૂપે કરીને પ્રમેય, તેજ પાણુ મધ્યભાગમાણવિપર્ત રૂપે અપ્રમેય, એટલે અનેકાંત શામાટે નહિ ૧ (૫) સનિકલ્પક સ્વપ્નાદિ દર્શન જે આદ્યાર્યો પેક્ષાએ પ્રાતિજ્ઞાન છે, તેજ સ્વસ્વરૂપાપેક્ષાએ અબ્યાન્ત, એમ ઔદ્યા માનેછે, (૬) તેમજ દ્વિચદ્રત્વાદિ જે વિત્ત પક્ષે મિથ્યા છે, તેજ ધવલતાનિષ્કલદેશચારિતાદિ વિષે સત્ય મનાય છે (૭) પ્રાતિ જ્ઞાન છે તે પ્રાતિ રૂપે પોતાને જાણતું અને જ્ઞાનરૂપતાએ પણ જાણતું પોતાને વિષે જે સ્વભાવ કેમ ન સાધે ? (૮) પૂર્વોત્તરક્ષણની અપેક્ષાએ એકના એકજ ક્ષણને જન્યત્વ અને જનકત્વ માનેછે, (૯) તેમજ અર્થાકારજ્ઞાન તેજ અર્થગ્રાહક બીજું નહિ, એમ માનતા હતા ચિત્રપટગ્રાહક જ્ઞાન તે એક હતા અનેકાકાર માને છે, (૧૦) તેજ મકારે ત્યારે સુગત જ્ઞાન પણ સવાર્યવિષય તથા સર્વાર્થાકાર એવું ચિત્ર કેમ ન કહેવાય ? (૧૧) એકતા એકજ હેતુનો પક્ષધર્મત્વ અને મપક્ષમત્વ તે રૂપે અન્વય, અને વિપક્ષે વિધમાનત્વથી અન્વયવિરુદ્ધ વ્યતિરેક, તે બંને તેઓ તાત્વિક માને છે, (૧૨) એ પ્રમાણે વૈભાષિનાદિ ઔદ્યા પોતે સ્યાદ્વાદનો સ્વીકાર કરતા હતા પણ તેમાં વિરોધનો આરોપ કરેછે, તે પોતાના મતાનુગામજન્ય અધકારથી વિરેકદષ્ટિ વિલુપ્ત થયાનું જ પરિણામ છે, અને હ્રક્ષ આપવા યોગ્ય નથી. વળી

સાત્રાંતિક યૌદ્ધમતમાં તો એકજ કારણ છે, ન તે વિવિધ સામગ્રી-
 યાગે વિવિધ કાર્ય કરતું જાણાય છે. જેમ રૂપરસાદિસામગ્રીગત
 રૂપ, ઉપાદાન ભાવે થઈ સ્વોત્તરરૂપક્ષણને પેદા કરે છે, અને રસાદિ
 ક્ષણને પણ સહકારી રૂપે કરે છે; તેજરૂપ પાછું રૂપાલોકમનસ્કાર ચક્ષુ-
 રાદિસામગ્રીગત હોઈ પુરુષને જ્ઞાન સહકારીરૂપે પેદા કરે છે, તથા
 આલોકાદિ ઉત્તરક્ષણ પણ પેદા કરે છે. આ પ્રમાણે એકજ કારણ
 અનેક કાર્ય એકજ વખતે કરે છે, તે શું એકજ સ્વભાવથી ? કે નાના-
 સ્વભાવથી ? જો એકજ સ્વભાવથી કહો તો તેમ હોવાથી કાર્યનો
 પરસ્પર ભેદ ન સંભવે ? અથવા પદાર્થ નિત્ય છતાં એકજ સ્વભા-
 વથી નાનાકાર્ય કરે તે વાતનો નિષેધ શામાટે કહે છે ? જો નિત્યને
 એક સ્વભાવત્વ લઈને નાનાકાર્ય કરવામાં બાધ હોય તો, અનિત્ય
 પણ તેવાં નાનાકાર્ય શી રીતે કરી શકવાનું છે ? કેમકે તે તો
 નિરંશૈકસ્વભાવવાળું છે. સહકારિભેદથી કરી શકશે એમ
 કહેતા હો તો નિત્યને પણ સહકારિભેદથી તેમ કરવાની શક્તિ
 માનતાં શો બાધ છે ? જો એમ કહો કે અનિત્ય પણ નાનાસ્વભાવથી
 કરે તો નિત્યને પણ તેમજ કરવાનું સામર્થ્ય શામાટે ન માનવું ?
 કૂટસ્થનિત્ય, એક સ્વભાવવાળું હોય માટે નિત્યને નાના સ્વભાવ ન
 ઘટે એમ કહો તો અનિત્યને પણ નાનાસ્વભાવ ઘટે નહિ, કેમકે તે
 નિરંશૈકસ્વભાવવાળું છે આ પ્રમાણે જે દોષ નિત્યત્વ પક્ષે છે તે
 અનિત્યત્વ પક્ષે પણ છે. એટલે બે પક્ષની સમાન્તા છે ત્યાં નિત્યા-
 નિત્ય એવું ઉભયાત્મક વસ્તુ માનવું હીન છે, એમ કરવાથી દોષ-
 માત્રનો પરિહાર થઈ શકશે ? (૧) વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધો પણ સ્વાર્થ
 અને આકાર તેથી અભિન્ન એવું એક સંવેદન અને સંવેદનથી
 ભિન્ન ગ્રાહ્યગ્રાહકાર સ્વયં અનુભવે છે, એટલે સ્યાદાદને કેમ ખોટો
 પાડી થકે ? (૨) સંવેદનની ગ્રાહ્યગ્રાહકારવિકલતા સ્વયં પણ
 અનુભવાતી નથી; જો વિકલતા અનુભવાતી હોય તો તુરતજ મુક્તતા
 પ્રાપ્ત થવાનો પ્રસંગ આવે, કેમકે તે ત્યાજાનોત્પત્તિ તેજ મુક્તતા એવું
 વચન છે. પણ સંવેદનનો તો કોઈક રીતે પણ સંવેદનરૂપ અનુભવ થાય છે.
 ત્યારે એકના એક સંવેદનને, અનુભૂત અનનુભૂત એ પ્રકારે, અનેકાંત ન

માનવ અગત્ય છે (૩) સર્વનું જ્ઞાન સ્વયં વેદનથી, શ્રદ્ધાશ્રદ્ધા
કારણથી હોવાને લીધે, પોતાને ન જાણતું સત્ત્વ અને અવિદ્યપના
અનુભવતું સત્ત્વ, આ વિદ્યેતરાત્મક હોતું સત્ત્વ, એકાંતતા તુ
પ્રતિદીપક થાય (૪) તેમજ એકી વખતે અનેપર્યાવભાસી એવા
શ્રદ્ધામારની ચિન્તનરૂપતા તે પણ અનેકાત્વાદને પ્રતિલિપ્ત કરે છે

નેયાયિક તથા વેગયિકા જે મકારે વ્યાહાર સ્વીકારે છે તે બતા
 વીએ છીએ ' (૧) ઇન્દ્રિયમન્નિકર્યંથી ધૂમજ્ઞાન થાય છે, તે તેથી
 અગ્નિજ્ઞાન થાય છે, અત્ર ઇન્દ્રિયમન્નિકર્યંદિ તે મત્યક્ષ મમાણુ,
 ૧ તેનુ કૃત્ત તે ધૂમજ્ઞાન, એજ ધૂમજ્ઞાન પાકુ અગ્નિ । જ્ઞાનાપેક્ષથી
 અનુમાનમમાણુ અને અગ્નિજ્ઞાન તે અનુમાનનુ કૃત્ત એ મમાણુ
 ધૂમજ્ઞાનને મત્યક્ષ જ્ઞાના અગે અનુમાનમમાણુના કો દિવ્યતા
 માખા ઇષ્ટ, એજ મકારે વાંચ જ્ઞાનના પશુ કૃત્તા મમાણુના,
 પૂર્વેત્તપેક્ષથી, યથાચોગ્ય મમજ્ઞાન (૨) ચિત્ત પદદિ જે આપ
 થવ તેનુ રૂપ એક અનુ વિચિત્રામક માને છે, જના તેમાં કયા વિરો
 ધ માનના નથી કદલી જે વિષે મ્યુ છે કે વિરોધમ્ભલારો લ વિ એક
 ને અનેક સભાસાનુ માનનુ તે અનુમત છે અમત કહેતુ, તેમજ
 માતાકુમાર રાજુ છેક એક વાય તો તે મિત્ર કાચી જે વિરોધ
 તો એક કુપાવી જે - તથા વિષ આપા બુ વિચિત્ર મેદાવ, માટે
 કો વિરોધ છે । મિત્ર એક રૂમની અપુષ્પના ની કોઈ વિચિત્રકાર
 ભૂમામની જે ૧૨ એવ તેના મનાવિ સૌંદર્ય મમિલિ ના
 મમ્યકીજ માણે (૩) એકુ એક ધૂમજ્ઞાન તો એક દેહાણુ
 કો નામ અગે કોઈ કુમા । કૃત્ત મર્મ માને છે, તો અભાવ અન
 જના અભાવની - એક કૃત્ત એકાદ રા વિરોધ અર્થ માખત મયા
 ને ની તંમોજ કે એ મિત્ર મંત્રજ કૃત્ત એક એક પરાદિ ના મત્ર,
 રકામી, અભાવના, કૃત્ત હા વિ એક એક મમયા જે ને । તો
 પા વાંત એક વિરોધના (૪) ૧૨ એક દેહ ૧ મુદ્ધિ કૃ
 મા । તો ને કોઈ કૃત્ત કૃત્ત, રજેમુત નામુત ને મ
 રકામી જે જે જુદે જાત વિરોધ કૃત્ત, કો ને એક કૃત્ત
 જે એકે એક રીતે રકામી ના । પદ્યપદ વિરોધ

(૫) એકજ આમળાને કમલ, ખીલું, ઇત્યાદિની અપેક્ષાએ મહુ-ત્વ આણુત્વની યુગપત્ પ્રાપ્તિ થશે એ વિરોધ થયો. (૬) એજ પ્રમાણે શેલડીને સમિધ્ અને વાંસની અપેક્ષાએ -હસ્વત્વ દીર્ઘત્વ થશે. (૭) દેવદત્તાદિને પોતાના પિતાપુત્રની અપેક્ષાએ પરત્વાપરત્વ પ્રાપ્ત થશે. (૮) એક સામાન્ય એ નામે સામાન્યવિશેષ એવું નૈયાયિકો માને છે. સામાન્યવિશેષ છે તે દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ, કર્મત્વ, એ લક્ષણવાળું છે. દ્રવ્યત્વ નવ દ્રવ્યમાં વર્તમાન હોઇ સામાન્ય છે, અને ગુણકર્મથી વ્યા-વૃત્ત હોઇ વિશેષ છે. એજ પ્રકારે ગુણકર્મની પણ સામાન્યવિશેષ-વ્યવસ્થા સમજવી. આમ એકને ને એકને સામાન્યતા અને વિશે-ષતા એ વિરોધ આવ્યો. (૯) એકના એક હેતુ ને પંચરૂપતા માને છે. (૧૦) એકના એક પૃથ્વીપરમાણુને સત્તાયોગે સત્તા, દ્રવ્યત્વ યોગે દ્રવ્યત્વ, પૃથ્વીત્વ યોગે પૃથ્વીત્વ, પરમાણુત્વ યોગે પરમાણુત્વ, અંત્ય વિશેષયકી પરમાણુયકી ભેદ, એમ માને છે. આ પ્રકારે તે પરમાણુને સામાન્યવિશેષાત્મકતા બલાત્ પ્રાપ્ત થાય છે. સત્તાદિ પરમાણુથી ભિન્ન માનતાં, તેજ પરમાણુને અસ-ત્વ, દ્રવ્યત્વ, અપૃ-થિવીત્વાદિ પ્રાપ્ત થવાં જોઇશું. (૧૧) એમજ દેવદત્તાત્માને સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વ, આત્મત્વયોગથી આત્મત્વ, અંત્ય વિશેષયકી યજ્ઞદત્તાદ્યાત્મા-થી ભિન્નત્વ, એમ માનતાં દેવદત્તાત્માની સામાન્યવિશેષતા અવશ્ય માનવી પડે. એમજ આકાશાદિ ને વિષે પણ સંભાવના કરવી. (૧૨) યોગિનાં, નિત્ય એવાં, તુલ્યકૃતિગુણક્રિયવાળાં મુક્તા-ત્મામનવાળાં પરમાણુમાં પ્રત્યાધારે આ વિલક્ષણ છે—એવી પ્રીતીતિ જોયકી થાય છે તે અંત્ય વિશેષ એમ કહેવાય છે, ત્યાં તુલ્યાકૃતિગુણક્રિયત્વ, તેમજ વિલક્ષણત્વ, પ્રત્યાધારે માનવું એ સ્થાદ્વાદ માન્યા બરાબરજ છે. એ રીતે નૈયાયિકો તથા વૈશેષિકો પોતે અનેકાંતવાદ માનતાં છતાં તે વાદને ખંડવા તૈયાર થાય છે એ બહુ હાસ્યાસ્પદ ગણાય. વળી અનેકાંતવાદ સ્વીકારવાથી એટલો લાભ છે કે પરસ્પરવિભક્ત એવા અવયવાવયવી આદિને વિષે

પરસ્પરવર્તન કેવુ માનવુ તે બાબત (સમવાયાદિ) વિચાર કરતા
 જે દૃષ્ટાન્ત્રસમૂહ પ્રકટ થાયછે તે પણ દૂર થઈ જાય જુઓ નૈયાયિ
 કાદિ અવયવ અને અવયવી તેના અત્યંત ભેદ માનેછે, ભેદભેદ
 માનતા નથી, ત્યારે પૂછવાનુ એમ છે કે અવયવોમા અવયવી વર્તમાન
 છે તે એકદશયકી, કે સામસ્ત્યકી વર્તમાન છે ? એકદશયકી
 કહો તો તે અયુક્ત છે, કેમકે અવયવીને નિરવયવ માનોછો, છતા કદી
 આવયવ માનો તો અવયવી તેમનાથી અભિન્ન થયો, અને એમ અને-
 કાતવાદ પ્રાપ્ત થયો, કેમકે એકજ નિરસ તેને અનેકાયવત્વ આ-
 વ્યુ હવે અવયવીને ભિન્ન માનો ત્યારે તે અવયવમા શી રીતે
 વર્તમાન છે તે બતાવવુ જોઈએ એકદશયી કે સમસ્ત ? એકદશ-
 પક્ષ હો તો એની એ વાત ફરીયકી આવશે એટલે અનવસ્થા થઈ
 સમસ્ત વર્તેછે એમ કહેવુ પણ ચોગ્ય નથી, કેમકે અવયવી પ્રતિઅવ-
 યવે છે એટલે બહુ અવયવી પેદા થવાનો પ્રસંગ માનવો પડે માટે
 અવયવથી ભિન્ન અવયવો એવુ વિચારમાં આવી શકતુ નથી ત્યારે
 તમે પૂછશો કે અભિન્ન માનતા પણ અવયવીમાત્ર હોય કે અવયવ-
 માત્ર હોય એમજ થાય તો તે શકા ઠીક નથી કેમકે એકાત અભેદ
 એવુ માનવામા નથી, પણ અનેનાયાવિમ્લિષ્ટ સ્વરૂપ, વિવક્ષામા-
 ત્રથી ભેદયકી ભાસતો, એવો અવયવી અવયવોમાં રહેલો માનીએ
 છીએ અબાધિત પ્રત્યક્ષમા સર્વત્ર અવયાવયવીનો પરસ્પર ભેદભેદજ
 સમાયછે, બાકી એક રૂપે જાણાતા ને અન્યરૂપે માનતા તો બ્રહ્માદૈત
 વાં કે શૂન્યવાદાદિ પણ માની શકવાનો પ્રસંગ આવે માટે સંચો-
 ગીને વિષે સંયોગ, સમનાથીને વિષે મમવાય, ગુણીને વિષે ગુણ, વ્ય-
 ક્તિને વિષે સામાન્ય, એ બધાં અત્યંત ભિન્ન માનવાથી, તેમના તેમના
 વર્તન સબધી વિચાર કરતી વખતે, એકદશ અને સામસ્ત્ય એ
 વિકલ્પ થકી તે બહુ દોષગ્રસ્ત જાણાય છે એમ ન થાય તે સારૂ એકાં
 તો તથા અનેકાતનો સ્વીકાર કરવા વિના મોક્ષનો મલત્ર નથી, માટે
 પ્રથમથીજ મત્સ્ય તથા અનેકાત સ્વીકારવો એ સારી વાત છે, ભેદ-
 કાંતકલ્પના કરીને છાને કરેશ આપવો તે વ્યર્થ છે

સાંખ્યવાળા પાણ સત્ત્વરજસૂતમસ્ એવા અન્યોન્ય વિરુદ્ધ ગુણવાળું પ્રધાન માને છે, એકની એક કૃતિને સંસારાવસ્થા અને મોક્ષસમય તેને વિષે ક્રમેકરીને પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ માને છે, તો પોતે અનેકાંતમતવિમુખ છે. એમ કેમ માની શકે ? મીમાંસકો તો પોતાની મેળેજ, પ્રકારાંતરથી, એકાનેકાધનેકાંતને માનેછે, એટલે તેમની વધારે તપાસ જરૂરની નથી. અથવા શબ્દ અને તેના સંબંધનું એકાન્તનિત્યત્વ માને છે તે બાબત તેમને થોડુંક પૂછવાનું છે. ત્રિકાલશૂન્ય કાર્યરૂપ અર્થવિષયવિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારી તે ચોદના એમ મીમાંસકો કહેછે. અત્ર કાર્યતા ત્રિકાલશૂન્ય છે એટલે તે અભાવપ્રમાણનો વિષય થઇ, ને તેનું અર્થત્વ માનતાં તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો વિષય થઇ એમ ચોદનાને ઉભયરૂપતા પ્રાપ્ત થઇ. હવે બૌદ્ધાદિ સર્વ દર્શનને છુટ એવાં દૃષ્ટાંત તથા યુક્તિઓ અનેકાંતની સિદ્ધિ માટે કહેવાયછે. (૧) બૌદ્ધાદિ સર્વે દર્શન અનેકાત્મક સંશયજ્ઞાનને સ્વીકારેછે, અને એમ અનેકાંતવાદ સ્વીકારેછે. (૨) વળી સ્વપક્ષસાધક અને પરપક્ષોચ્છેક એવા વિરુદ્ધ ધર્મવાળું અનુમાન માનનાર અનેકાંતને શીરીતે ખોટો કહી શકે ? જેમ મયૂરના ઇંડાના રસને વિષે નીલાદિ સર્વ વર્ણ એકરૂપ નથી, કે અનેકરૂપ નથી, પણ એકાનેકરૂપ છે, તેમજ અનેકાંતનું પણ સમન્વયું. કહ્યું છે કે જે પ્રકારે મયૂરાંડરસમાં નીલાદિવર્ણ રહ્યાછે, તેજ પ્રમાણે અન્યોન્યસન્નિશ્ચ એવાં નામાદિ ઘટમાં રહેલાંછે. ભેદ હોવાને લીધે અન્યથ નહિ, ને અન્યથવૃત્તિથી ભેદ નહિ, માટે શ્રુતિકા અને ભેદ ઉભયના સંસર્ગવાળો જત્ય તર ઘટ માનવો. એક ભાગે સિંહ અને એક ભાગે નર એવો જે બે ભાગરૂપ પદાર્થ તે અભાગને વિભાગ થઇ નરસિંહ એમ કહેવાયછે; તે સિંહરૂપ હોવાથી નર નથી, ને નર રૂપ હોવાથી સિંહ નથી, માટે શબ્દવિજ્ઞાનના કાર્યના ભેદ કરીને તે જુદીજ જાતિ છે. હેતુનુ લક્ષણ ત્રિરૂપ કે પંચરૂપ કહેતા સત્તા એવા પરવાદીઓ સર્વનું સદસત્ત્વ સામાટે નથી માનતા ? એકના એક પુરુષને પિતૃત્વપુત્રત્વાદિ અનેક સંબંધ, ભિન્નનિમિત્તે કરી-

ને નિરુદ્ધ નથી, જુઓ કે તે પુરુષ પોતાના પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર
 છે, ને પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા છે ભિન્નનિમિત્ત એવા સ-
 બધામાં વિરોધ આવતો નથી, જેમકે તે એકજ છતાં પિતા પુત્ર
 ઉભય, ભિન્નઅપેક્ષાથી થાય છે એજ રીતે અનેકાતમા પણ દ્રવ્ય
 રૂપે એક અને પર્યાયરૂપે અનેક ઇત્યાદિ ભિન્નનિમિત્તતા છે, તેમાં
 કશો વિરોધ નથી, જો દ્રવ્યરૂપેજ એકાનેક હોત તો અભિન્નનિમિ-
 ત્તતાને લઇને વિરોધ આવત નિરોધનું મૂલજ અભિન્નનિમિત્તત્વ છે,
 પણ ભિન્નનિમિત્તત્વ નથી સુખદુઃખનરદવાદિ પર્યાયપણુ આ-
 ત્માને નિત્યાનિત્યત્વ એ અનેકાત વિના મળવશે નહિ જેમ સપ્ત
 એ દ્રવ્યરૂપે સ્થિર છે તેને ઉત્કૃષ્ણ વિકૃષ્ણવસ્થા પરસ્પર નિરુદ્ધ છતાં
 દ્રવ્યાપેક્ષાએ નિરુદ્ધ નથી, અથવા જેમ એકની એક આગળીમાં
 ભરણતા, વિનાશ, વહેતા, ઉત્પત્તિ છે, અથવા જેમ ગોરસ એવા
 કયાથી પદાર્થમા દુઃખપર્યાયના વિનાશ પછી દષિપર્યાયોત્પત્તિ સ-
 ભવે છે એમ મત્યક્ષમિદ્ધ છે, એમજ સર્વ વસ્તુની દ્રવ્યપર્યાયાત્મક
 તા પણ સિદ્ધ જાણી પળી મર્દદર્શનોમા પોતાપોતાનું ઇષ્ટ એવું
 સાધ્ય સાધવા માટે જેને જેનું પ્રયોજવામા આવે છે તે પણ અને-
 કાત વિના સમીચીન થવાના નહિ એ જતાવવા માટે અત્ર સ્વોપશ
 એવું પરહેતુતમેભાસ્કર નામનું વાદમ્થાન લખીએ છીએ પોતાને-
 સકલ તાર્કિક ચૂડામણિ રૂપે માનતા, સર્વદા સ્વાભિમાનને પોષ
 નારા, ગુણવાન અને વિદ્વાન પ્રતિ મત્તમર ધારણ કરનારા, મુ-
 વ્ધજનસમાજમા લાખી લાખી વાતોના તડાકાથી ભભડો મારનારા,
 તે સ્પષ્ટ ઉદ્ઘૃતગાળા સ્વાનુભવથીજ, સમસ્તવસ્તુ સમૂદય
 એવા સ્પષ્ટ ઓકાતને અનુભવતા સત્તા, અને પોતે યુક્તિ
 પ્રયુક્તિથી અનેકાંતોજ વદતા સત્તા પણ મકટ વગ્નથી
 અનેખત એ નામને તજતા, ને તેથી યથાવચ્ચિત વસ્તુસ્વરૂપ
 ન જાણતા, પોતાના મનનેજ અનુરાગ રાખે છે, અને કોઈ વિદ્વાનને
 પોતે ન જાણતા છતાં પણ ધૈનુસ્વરૂપ કેવું છે તે ન પૂછનારા, તેમના
 સાધ્ય સાધનાર્થ હવણાં જે સાધન કહી ગયા તેને તપાસીએ તેમાં
 સિદ્ધિ, સિદ્ધિનું કારણ જેનું છે, માટે અનેકાન તી વ્યવસ્થાપના કરવા

સાક્ષ, યથાવસ્થિત વસ્તુસ્વરૂપ દર્શાવતા એવા અમે પ્રથમે હેતુત્વ
સ્વરૂપ યથાર્થ અનેકાંતરૂપ છે એમ બતાવીએ છીએ. માટે ધ્યાન દઇ
ને, તથા તમારા પક્ષનો પક્ષપાત તણને, ક્ષણવાર મધ્યસ્થતા ગૃહી,
સાંભળો. જુઓ. તમે જે હેતુ પ્રયોજીએ તે અન્વયી હોઇ સ્વસાધ્ય
સાધે છે, કે વ્યતિરેકી હોઇ, કે અન્વયવ્યતિરેકી હોઇ ? જે અન્વયી
એમ કહો તો “ તેનો પુત્ર હોવાથી ” એ હેતુ પણ શ્યામ-
ત્વનો સાધક માનવો નેઇશું, કેમકે અન્વયમાત્ર તો ત્યાં પણ
છે. તેમ વ્યતિરેકી પણ નહિ કેમકે “ તેનો પુત્ર ” એ હેતુ શ્યામત્વ-
સાધક થાય. ક્ષણશ્યામત્વાભાવવાળા ગૌરપુરુષાદિમાં “ તેનો પુત્ર
હોવાથી ” એ હેતુનો અભાવ છે. અન્વયવ્યતિરેકી એમ કહો તો
પણ એના એજ હેતુ સાધ્યસાધક બનવા બળ. ત્રણે રૂપયુક્ત એ-
વા એ જે હેતુ (તેનો પુત્ર હોવાથી તે) તેને હેત્વાભાસ શંકા ન
કરવી, કેમકે અનિત્યત્વના સાધક એવા કૃતકત્વાદિ હેતુને પણ તે
શંકાથી પ્રસ્ત થવાનો પ્રસંગ આવે; અને તમારા અભિપ્રાય થકી તો
“ તેનો પુત્ર હોવાથી ” એ આદિને ત્રિરૂપતા છેજ. અથવા જેના મ
તથી પક્ષધર્મ-ત્વ, સપક્ષસત્, વિપક્ષાસ-ત્વ, એ ત્રિરૂપતામાંજ અવિના-
ભાવની સમાપ્તિ હોય તેને આ દાખ હો, પણ પંચલક્ષણવાળો હેતુ
માનનારા અમને તે લાગુ નથી, કેમકે અમે તો અસત્પ્રતિપક્ષત્વ,
અને અબાધિત્વ એ બે લક્ષણ પણ માનીએ છીએ, આવું કહો તો
કેવલાન્વયી અથવા કેવલવ્યતિરેકી અનુમાનને પંચલક્ષણત્વ ન
હોવાથી તે સાધ્યસાધક નહિ થાય, ન તેતો તમારે ઇષ્ટ નથી; ત્યારે
પ્રતિબંધનિશ્ચયૈક્યપ્રમાણની અસંભવે કરીને અન્યથાનુપપત્તિ
હોવાથી ત્રૈલક્ષણ્યાદ્યભાવ તે નહિ પણ અનિશ્ચય એજ “ તેનો પુત્ર
હોવાથી ” ઇત્યાદિ હેતુને સાધ્યસાધક થવામાં બાધરૂપ માનવો ને-
ઇએ વળી વિપક્ષે અસ-ત્વ નિશ્ચિત નથી કેમકે શ્યામ-ત્વાભાવમાં
“ તેનો પુત્ર ” એ હેતુએ ન હોવું નેઇએ એવું કાંઇ પ્રમાણ નથી. અત્ર
સૌગત તથા યૌગ કહે છે કે “ શાકાદ્યાહારપરિણામ તે શ્યામત્વ સાથે
વ્યાપ્તિ વાળો છે, ” “ તેનો પુત્ર ” એની સાથે નહિ, એટલે ઉદાહરણ
સંદ્ધાવ જણાયાથી “ તેનો પુત્ર ” એ હેતુને વિપક્ષાસ ત્વનો સંભવજ
નથી. આમ તેઓ કહે છે તેમાં નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ નેજ તે શબ્દા-

ન્તરથી સ્વીકારે છે માટે કહ્યું તેજ હેતુનું લક્ષણ થયું જોઈએ વળી ન-
 બશ્વ દ્ર છે, જલચ દ્રને લીધે, કાલે સૂર્ય ઉગશે, આજ ઉગ્યો હતો માટે,
 ઇત્યાદિમાં પક્ષધર્મત્વનો અભાવ છતાં સાધ્યમાધકત્વ છે, કેમકે એ
 પ્રકારના સાધ્યની અન્યથાનુપપત્તિ છે અમારા મતમા પણ સર્વેશ-
 શ્વિક છે કેમકે સત્ત્વવાળું છે, ઇત્યાદિ પ્રયોગમાં સપક્ષનો અભાવ છતાં
 પણ, સાધ્યમિદ્ધિ થાય છે, એટલે હેતુનું ત્રિરૂપત્વ એ લક્ષણ નકામું
 છે, નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ એજ લક્ષણ ચોગ્ય છે આ વાતજ વસ્તુતઃ
 કહેવાની છે એજ કહ્યું એમા શું ? એમ કહો તો બાહ્યે અનાભા-
 ધિત વિષયત્વ, અસત્પ્રતિપક્ષત્વ, જ્ઞાતત્વ, તથા યોગાએ જ્ઞાતત્વ, એ
 લક્ષણ ઘટાડવા જોઈએ વિપક્ષ થકી નિશ્ચિતવ્યાવૃત્તિમાત્રવડે કરીને
 જ, અભાધિતવિષયત્વ, અસત્પ્રતિપક્ષત્વ, જ્ઞાપકહેત્વાધિકારકથી જ્ઞા-
 તત્વ, એ ત્રણે ઉપલબ્ધજ છે એમ કહો તો ગમકહેત્વધિકારકથી અગ્રેષ્ઠ
 ઉપપત્તિ ઉપલબ્ધજ છે, એટલે બાકીનો પ્રપચ બતાવવાની શી જરૂર
 છે? એમ પણ કહો માટેજ અન્વયમાત્રથી હેતુ સાધ્યસાધક ન થઈ
 શકે, પણ વ્યતિરેકનો જણે આક્ષેપ કરેલો છે એવા અન્વયનિર્ણયથી
 થઈ શકે, તેમ વ્યતિરેકમાત્રથી પણ હેતુ સાધ્યસાધક ન થાય પણ
 અન્વય જેમા અગીકૃત છે એવા વ્યતિરેકવિગ્રેયથી થઈ શકે,
 તેમજ પરસ્પરાનુવિધ્ય એવા અન્યવ્યતિરેકથી પણ હેતુનું
 સાધ્યસાધકત્વ ન સિદ્ધ થાય, પણ પરસ્પરસ્વરૂપ જેમા અનુવિધ્ય છે
 એવા અન્વયવ્યતિરેકવાળા હેતુથી થઈ શકે, - કેમકે નિશ્ચિતાન્યથા-
 નુપપત્તિ એજ છે એક લક્ષણ જેનું એવો હેતુ તે યથાર્થિત
 અન્વયવ્યતિરેક રૂપીજ છે જેના હેતુનું આવું એક લક્ષણ
 કરે છે તે વાત અનેકાતના ની વિરુદ્ધ છે એમ ન ધારવું,
 કેમકે પ્રયોગનિયમમા એકલક્ષણ હેતુ માનવો એવું વચન છે
 સ્વભાવનિયમમા તો નિયતૈકસ્વભાવ તેનું સમજાવવાની પેઠે,
 નિસ્સભાવત્ત્વજ છે એટલે હેતુને જા માટે અનેકાંતાત્મકતા ન આવે
 વળી હે સાભવનાર ! કાન હોય તો સાભજો કે પ્રતિનાણીને પ્રમિદ્ધ
 એના પ્રમાણથી મુખનિનિહિત જે અનેકાતવાદ તેનાથી નિરુદ્ધ બુ-
 દ્ધિ ધરનારા એવા તમે, તથા કણ્ઠલક્ષ, અક્ષપાદ, બુદ્ધિ, આદિઅન્ય

તે સર્વ જ ને જ હેતુ માનોછે તે બધા અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ, અનૈકાંતિક, એવા દોષવાળા છે. જુઓ. પ્રથમ વિરુદ્ધતા બતાવીએ. જ્યારે એકના એકજ હેતુનાં ત્રણ કે પાંચ રૂપ વાસ્તવિક કરીને માનોછો, ત્યારે તે પોતેજ અનેકધર્માત્મક વસ્તુ સિદ્ધ કરેછે એમ ન માનવું એ વિરોધજ છે, કેમકે એકના એક હેતુનેજ અનેકધર્માત્મક માનોછો. પક્ષ-ધર્મનું જ સપક્ષોસરવ તેજ પાછું વિપક્ષે અસત્ત્વ એમ ન કહેશો. કેમકે ભાવાભાવરૂપ એવા અન્વયવ્યતિરેકનું તાદાત્મય થવું અશક્ય છે; ને તેમ થાય તો હેતુમાત્ર કેવલાન્વયી કે કેવલવ્યતિરેકીજ થાય, પણ ત્રિરૂપ કે પંચરૂપ થાય નહિ; તેમજ સાધનાભાસ પણ ગમક (સાધ્યસાધક) થાય. વિપક્ષે અસત્ત્વ માનવાની જરૂર નથી, પણ સાધ્યસંક્લેપ એજ સાધ્યાભાવને વિષે તેનું નાસ્તિત્વ બતાવવા બસ છે, એટલે ત્રણ છતાં વાત એકજ થઈ, એમ કહેશો તો તે ચોખ્ખું નથી; એ પ્રમાણે તો તાત્ત્વિક વિપક્ષાસ-ત્વ ન હોવાથી હેતુને ત્રૈરૂપ્યાદિ નહિ થાય, એટલે તે અન્યધર્મ થશે. ત્યારે તો એકરૂપ છતાં અનેકાત્મક એવો જ હેતુ તેની વ્યાપ્તિ પણ તેજ પ્રકારના અનેકાત્મક સાધ્ય સાથે અવશ્ય થશે, અને તેથી જ નિશ્ચિત સાધ્ય તે અનેકાંત વસ્તુ થઈ જશે, એટલે સ્વાભાવિક રીતેજ પરોપન્યસ્ત હેતુ-સ્વરૂપનો વિરોધ થઈ રહ્યો, કેમકે તે હેતુ, એકાંતને વિરુદ્ધ એવા અનેકાંતની સાથે વ્યાપ્તિવાળો થયો. તેજ પ્રમાણે અસિદ્ધતા પણ સર્વહેતુધર્મની સમજવી. હેતુ છે તે સામાન્ય હોય, વિશેષ હોય, ઉભય હોય, કે અનુભય હોય. સામાન્ય તો હોઈ શકે નહિ, કેમકે તે સકલ વ્યાપિ સકલ, કે આશ્રયવ્યાપી, એ રૂપે હેતુ મનાય, અને પ્રત્યક્ષસિદ્ધ કે અનુમાનસિદ્ધ થાય. પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ થઈ ન શકે, કેમકે પ્રત્યક્ષ છે તે ઇંદ્રિયાનુસારે પ્રવર્તે છે, ને ઇંદ્રિય છે તે નિયત દેશાદિથી આકર્ષાય છે, માટે ઇંદ્રિયાનુસારી જ્ઞાન તે નિયત દેશાદિને વિષેજ પ્રવર્તેછે, સકલકાલદેશવ્યાપિવસ્તુને વિષે પ્રવર્તવું નથી. નિયતદેશસ્વરૂપાવ્યતિરેકને લીધે તેનો નિશ્ચય થતાં તેનો પણ નિશ્ચય થશે એમ કહેવામાં આવેતો તંમ નથી, કેમકે

નિયત દશસ્વરૂપાવ્યતિરેક માનતા નિયતદશતાજ યાય, વ્યાપિતા યાય નહિ, એટલે વ્યાપી એવું ને સામાન્ય તેરૂપ હેતુ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ અને નહિ અનુમાનમિદ્ધ માનવા જતાં તો અન વસ્થા રાક્ષસી એક ક્ષાડીને તૈયારજ છે, લિંગગ્રહણપૂર્વક જેનો પ્રવૃત્તિ છે એવા અનુમાનથી સામાન્ય સાધવાનું છે, અને લિંગને તો વિશેષરૂપ માનવું નથી, કેમકે તેવો અનુગમ નથી, એટલે ઉક્ત અનુમાનમા જે સામાન્યરૂપ લિંગ તે સામાન્ય અવગત કે અનવગત યાય અનવગત તો કહેવાય નહિ કેમકે એ વાત અનિષ્ટ છે, તથા અતિપ્રસંગ પણ આવેછે, ત્યારે અવગત કહીએ તો તેના અવગમ પ્રત્યક્ષથી, કે અનુમાનની ? પ્રત્યક્ષથી તો નહિજ, કેમકે પ્રત્યક્ષ સન્નિવૃત્તગ્રાહી છે અનુમાનથી પણ નહિ કેમકે, તેને સિધ્ધ કરવા પાણુ બીજું અનુમાન જોઈએ એમ તેનું તે આવીને ઉભું, એમ અનત અનુમાનની કલ્પના આવી પડી એટલે સહસ્ર યુગે પણ એક વિગતુ ગ્રહણ બનનાર નથી વળી સામાન્ય છે તે આશેષવ્યક્ત્યાધેય સ્વરૂપ છે, તેના પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી નિશ્ચય થતાં તેના આધારનો પણ નિશ્ચય થવોજ જોઈએ સ્વાધારનિશ્ચય તે નિર્જાધાર નિશ્ચય એમ જીવમાત્ર સર્વજ્ઞ થઈ જવા જોઈએ, કેમકે સ્વાશ્રિત એવી ને ઇન્દ્રિય તે સાથે સંયોગ છે પૂર્વે સ્વજ્ઞાન ન પેદા કરનાર એવું સામાન્ય, પછીથી પણ તેણે જ્ઞાન પેદા કેમ કરશે ? કેમકે તે તો અવિચલિત રૂપ છે, અને વળી કોઈ બીજું તેને ઉપકાર કરી શકતું નથી, ને જો તેને વિચલિત રૂપવાળું કે કોઈથી ઉપકૃત થઈ શકે તેણે માની જાતોનું સર્ણુ થઈ જાય વળી એજે સામાન્ય, હેતુ યાય, તે વ્યક્તિથી ભિન્ન, અભિન્ન, કે ભિન્નાભિન્ન હોઈ યાય ? ભિન્ન ન બને, કેમકે વ્યક્તિથી જુદા સામાન્યનો ઉપલબ્ધ અસ્તિત્વ છે, એવો જ પૃથક્ અનુપલબ્ધ તે તો સામાન્યનો વ્યક્તિસાથે સમવાય સબધ છે માટે લાગેછે એમ કહ્યો તો તેમ ન બને, કેમકે અત્ર તો સમવાયનું બુદ્ધિહેતુત્તર કહેવાનું છે, ને " અત્ર આ છે " એમ ને બુદ્ધિ થવી તે બેદગ્રહણ પયા વિના બને નહિ એટલુંજ નહિ, પણ આગળ વિચારી કે અશ્વત્વાદિ સામાન્ય તે સ્વાશ્રયસર્વગત માનોછો ? કે સવસર્વ-

ગત માનોછો ! જો સ્વાશ્રયસર્વગત માનો તો કર્કાદિવ્યક્તિશૂન્ય-
 દેશમાં પ્રથમેજ જે વ્યક્તિ ઉત્પન્ન થઈ તેનો અશ્વત્વાદિસામાન્ય
 સાથે સંબંધ બનશે નહિ, કેમકે વ્યક્તિશૂન્યપ્રદેશમાં સામાન્ય
 રહેતું નથી. અને વ્યક્ત્યંતરથી તે ત્યાં આવતું નથી. ત્યારે સર્વ-
 સર્વગત માનીએ તો જેમ કર્કાદિમાં તેની અભિવ્યક્તિ છે
 તેમ શાખલેયત્વાદિમાં પણ ઘટે. કર્કાદિને તેવી અભિવ્યક્તિસા-
 મર્થ્ય છે શાખાલેયાદિને નથી એમ ન કહેવાય, કેમકે કર્કા-
 દિનું સામર્થ્ય તેનું સ્વરૂપ શું છે ? સાધારણરૂપત્વ એમ કહો
 તો તેમ નથી, કેમકે વ્યક્તિઓ સ્વતઃજ સાધારણરૂપ હોય તો
 તે સ્વતઃજ “ અશ્વ અશ્વ ” એવો અનુવૃત્તપ્રત્યય પેદા કરેજ એટલે
 તેમનાથી ભિન્ન સામાન્ય એવું કંઈ કલ્પવાની જરૂર રહે નહિ.
 ત્યારે જો વ્યક્તિઓ સ્વતઃ અસાધારણ રૂપ હોય તો પરસામાન્યયોગે
 પણ સાધારણ થવાની નથી, કેમકે જાતે અસાધારણ રૂપ છે. માટે
 વ્યક્તિભિન્ન એવા સામાન્યનો અભાવ છે, અને તેથીજ તે
 પ્રકારનું સામાન્ય જેનું લક્ષણ છે એવો હેતુ સિદ્ધ છે તેવાથી
 સાધ્ય સિદ્ધ કેમ બને ? તો હવે વ્યક્તિથી અભિન્ન સામાન્ય લઈને
 તેને હેતુલક્ષણ કહો તો તે પણ અયુક્ત છે, કેમકે વ્યક્તિથી અભિ-
 ન્ન તે પણ વ્યક્તિસ્વરૂપની પેઠે, વ્યક્ત્યંતરગામી ન હોવાથી,
 સામાન્ય થઈ શકતું નથી; વ્યક્તિથી અભિન્ન હોવું તે અને
 સામાન્યરૂપતા એ બે પરસ્પરવિરુદ્ધજ છે. ત્યારે ભિન્નાભિન્ન
 માનીએ તો તે પણ ન બને, વિરોધને લીધે. કાંઈક અંશે ભિન્ન
 અને કાંઈક અંશે અભિન્ન એમ કહો તો તે પણ ન ચાલે, કેમકે
 સામાન્ય તો નિરંશ છે, માટે હેતુ એકાન્તસામાન્ય રૂપ થઈ શકતો
 નથી.

વિશેષરૂપ પણ નથી; કેમકે વિશેષનું સ્વરૂપજ અસાધારણ-
 ત્વ છે, એટલે જે અસાધારણ તે ગમક કેમ થાય ? સાધારણત્વ હોય
 ત્યાંજ અન્વયની ઉપપત્તિ બને. પરસ્પરાનનુવિધસામાન્યવિશેષ
 ઉભય તે હેતુનું લક્ષણ એમ પણ નહિ, કેમકે અન્યોન્યના
 વ્યવરહેદરૂપ જે બે વસ્તુ હોય તેમાંના એકનો અભાવ હોય ત્યારે

બીજાનું નિધાન હોય એટલે અનુભવ એવું મધ્યસ્થ કાંઈ બનતું નથી માટે સામાન્ય ને છે તે બુદ્ધિ પ્રકટિત છે, કેમકે અવસ્તુરૂપ છે, ને તે સાધ્ય સાથે સબધ નિનાનું છે અને અસિદ્ધ માટે જેટલું થઈ શકતું નથી માટે આ પ્રકારે સામાન્યાદિનું અસિદ્ધત્વ થતા, તેરૂપા હેતુ પણ અસિદ્ધ જાણવા

વળી પરોપન્યસ્ત સત્ હેતુ પ્રતિબધવિકલ છે, માટે અનેકાતિક જાણવા એકાતત સામાન્ય કે વિશેષ એવા સાધ્યસાધનનો પ્રતિબધ (સબધ=વ્યાપ્તિ) સંભવતો નથી જુઓ એકાતનિત્ય એવા બે સામાન્ય ને પરસ્પર ને ઉપકાર્યોપકારક થઈ શકતા નથી, તેનો કાયકારણભાવાદિમિથ પ્રતિબધ શી રીતે બને ? ને ને ઉપકાર્યોપકારકત્વ બને તો અનિત્યત્વાપત્તિ આવે નિયતદશ-કાલવાળા બે વિશેષ નો પ્રતિબધ માનીએ તોપણ તેમનો ત્યાજ્ય મ હોવાથી, સાધ્યધર્મોને વિષે પ્રતિબધ ગ્રહણ થવા વિનાજ, બીજા વિશેષ હેતુરૂપે લેવો પડે એ પ્રમાણે તેનો પણ પાછો પ્રતિબધ નહિ બને તેમજ સાધ્ય અને સાધન તેમનો પરસ્પર તથા ધર્મો રૂપે એકાતબેદ કે અબેદ માનતા પક્ષધર્મત્વાદિ ને યોગ તે લિંગોપપાદક થાય એમ પણ નહિ બને, કેમકે સબધનું મિદ્ધ થતો નથી સાધ્ય સાધન અને ધર્મો તેનો સબધ તે સમવાય, સ યોગ, વિરોધ, વિશેષણવિશેષભાવ, તાત્ત્વ્ય, કે તદુત્પત્તિ ' શો માનવો સમવાય ન થઈ કેમકે ધર્મ અને ધર્મો તેથી અતિરિક્ત એવો સમવાય પ્રમાણગોચર નથી આ તત્તુને વિષે પટે છે, એ આદિ તત્ત્વમાધક મત્યય માનતા હો તો તે અલૌકિક છે, કેમકે પામુલ પાદને પણ આ પટમા તત્તુ છે એવી પ્રતીતિ હોય છે, તેમજ આ જૂતને ઘટાભાવ છે એ સ્થને પણ સમવાયાપત્તિ થાય અથવા સમવાય માનીએ તો પણ ધર્મ તથા ધર્મોને વિષે તેની વૃત્તિનો અભ્યુપગમ માનવો પડે, તો તેનોજ પટે આધ્યાદિ ને ધર્મ તેની પણ સ્વતન્ત્ર ધર્મોને વિષે વૃત્તિ માનો, વ્યર્થ સમવાયક-પનાનું શું કામ ? સમવાયની પણ સમવાયાતરથકી વૃત્તિ માનવો, તેના ત્રીજા સમવાયથી, એમ વળી અનિત્યતાનો પણ દુસ્તર છે અથવા સમ-

વાયની સ્વતઃ કે પરતઃ વૃત્તિ હો, તો પણ તેની કૃત્યના પ્રતિ-
 નિયત સંબંધીમાંજ થાય એમ નહિ રહે, પણ બીજામાં પણ તે મા-
 નવો પડશે, કેમકે વ્યાપક રૂપે સર્વત્ર એકસ્વભાવ હોય સમાન થશે.
 સંયોગ પણ ન બને. સાધ્યસાધનાદિના સંયોગ થઈ શકે, તો તે
 તેમનાથી ભિન્ન કે અભિન્ન માનવો ? ભિન્ન માનો તો તે જે
 વિવક્ષિત છે તેમનાજ સંયોગ શા માટે ? ને બીજાનો નહિ ? કેમકે
 ભિન્નપણેથી ભેદ તો સર્વ વસ્તુ સરખોજ છે, એ વાતમાં નિયામક સ-
 મવાયછે એમ નહિ કહેવાય, કેમકે તે પણ સર્વત્ર સદૃશ છે. બીજા પ-
 ક્ષ લેતાં સાધ્યાદિજ રહે, સંયોગ એવું કાંઈ રહે નહિ. ત્યારે કથંચિત્
 સંયોગનો આશ્રય કરવો પડે તે કરો તો તો પરવાદનો સ્વીકાર થાય.
 બીજા જે વિરોધ તે પણ નહિ ચાલે, કેમકે તેનો પણ એકાંત મતથી તો
 અસંભવ છે. તે જે પ્રકારનો થઈ શકે. એક સહાનવસ્થાન રૂપ કે બીજા
 પરસ્પરપરિહારરૂપ. તેમાં જો પ્રથમ પ્રકાર માનો તો કદાચિત્ પણ
 એકત્ર અનવસ્થાન ? કે કાંઈક સમય એકત્ર રહી પછી ન રહી શકા-
 વાપણું ? પ્રથમ પક્ષે અહિનકલાદિના વિરોધ નહિ સંભવે, કેમકે
 સંભવે તો ત્રેલોક્યમાં પણ સર્પ રહી શકે નહિ બીજા પક્ષે નર વનિ-
 તાદિના પણ વિરોધ કહેવાય, કેમકે તે પણ કિંચિત્ કાલ ભેગાં રહી
 જૂદાં થાયછે. વળી વડવાનલ અને સમુદ્રજલ, વિજળી અને મેઘજલ,
 તે ચિરકાલ એકત્ર રહેછે, છતાં તેનો વિરોધ કેમ થશે ? ત્યારે પરસ્પર-
 પરિહારરૂપ વિરોધ માનીએ તો તે ભાવમાત્રમાંજ છે, એટલે તે પ્ર-
 તિનિયત પદાર્થનેજ હોય એમ કેમ બને ? ચોથો વિશેષણવિશેષ્ય-
 ભાવ તે સંમંધ પણ ઘટશે નહિ, કેમકે સંયોગાદ્યભાવે તેનો પણ
 અભાવજ છે, ને સંયોગાદિનો અભાવ તો પ્રથમથીજ નક્કી કરેલો છે.
 સાધ્ય સાધનનું તાદાત્મ્ય પણ ન બને કેમકે સાધ્ય અને સાધન જે
 અસિદ્ધ અને સ્મિધ્ધ રૂપ છે તેનો નિરંતર ભેદ હોવાથી, તેનું તાદા-
 ત્મ્ય ઘટે નહિ. ને જો તાદાત્મ્ય માનીએ તો સાધ્ય કે સાધન એ-
 કજ થાય, જે થાય નહિ. કથંચિત્ તાદાત્મ્ય માનતાં તો જૈનમતનો
 સ્વીકાર થાય. તદ્વૃત્તપત્તિ એ સંબંધ પણ ન બને, કેમકે તે કાર્ય-

કારણભાવ હોય ત્યાં બને છે, ને કાર્યકારણભાવ અર્થક્રિયા સિદ્ધ હોય ત્યાં સિદ્ધ થાય છે અર્થક્રિયા પણ, નિત્યને, ક્રમ અને અક્રમ-યકી સહકારી હોય ત્યારે અથવા ન હોય ત્યારે, બને છે કે નથી બનતી, એટલે સ્વભાવદ્વયના અભ્યુપગમ વિના ઘટશે નહિ, અને સત્ કે અસત્ એવા અનિત્યને તે ઘટે નહિ સત્ને સમસમયવર્તીને વિષે વ્યાપારનો જીભવ નથી, ને હોય તો સ્વસ્કારણકાલમા પેદા થએલા એવા ઉત્તરોત્તર કારણમાત્રનું એકકારણવર્તિત્વ થવા જાય તેમજ ભાવમાત્રને પરસ્પર કાર્યકારણભાવમસક્તિ પણ થાય, અમત્ તો સર્વશક્તિવિકલ હોવાથી કાર્યકારણભાવ માટે સમર્થ નથી, ક્રમકે હોય તો શશવિધાણાદિને પણ કાર્યકારણમમગ માપ્ત થાય આ પ્રમાણે સાધ્યાદિના સબધની ઉપપત્તિ ન થતા, એકાત્મતામા પક્ષ ધર્મત્વાદિ તે પણ હેતુની પેઠે બધે બેસશે નહિ, અને પ્રતિબધ (વ્યાપ્તિ)ની ઉપપત્તિ થશે નહિ અન્યથા પણ એકાત્મતાદિને પ્રતિબધ ઘટવાનોજ નથી, ક્રમકે અવિચલિતસ્વરૂપ એવા આત્મામાં જ્ઞાનનું પૌવાપર્ય સભવનાર નથી, પ્રતિક્ષણુધ્વ મિમા પણ, કાર્યકારણાધુભયશ્રદ્ધામા સાધારણ એવું એક ચૈતન્યજ નથી કાર્યાદિના અનુભવ પછી થએલા સ્મરણુવડે કાર્યકારણભાવાદિ સબધનું અનુસધાન થાયછે એમ કહેવું નહિ, ક્રમકે જેને અનુભવ થયો હોય તેનું સ્મરણ બને, ને પ્રતિબધ તો કોઇએ અનુભવ્યો નથી, ક્રમકે તે ઉભયનિષ્ઠ છે, ને જે ઉભયનિષ્ઠ છે તે પૂર્વાપરકાલભાવી છે એટલે તેનું, ને એક છે તેનાથી શ્રદ્ધા બનતું નથી માટે પ્રતિબધ નિશ્ચય બનતો નથી એમ એકાત્મપક્ષે પરવાદીઓ જે જે હેતુ કહેશે તે પ્રતિબધ વિનાનો થશે, અથવા તે સહિત થશે તો અનેકાતિશ્ર બની રહેશે

આ પ્રમાણે કેવલ સામાન્ય કે કેવલ વિશેષ કે પરસ્પર વિવિક્ત એવા ઉભય એવું હેતુલભાગુ ઘટતું નથી માટે અનુવૃત્તવ્યાવૃત્ત પ્રત્યયનિમગ્ન, પગ્ગમ્યવર્જિત, સામાન્યવિશેષાત્મક, એવું હેતુસ્વરૂપ, અનેકાન્તમતાનુસાર, સાધ્યગમક માનવું જે રૂપ રૂપાન્તરથી વ્યાવૃત્ત હોય તેજ અનુવૃત્તિ શી રીતે સાધે : તેમજ જે

અનુવર્તે તે વ્યાવૃત્ત કેમ થાય ? એવી શંકા ન કરવી, કેમકે અનુવૃત્ત વ્યાવૃત્ત રૂપ થકીજ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ જે વાત છે તેમાં વિરોધ અંગીકાર કરી શકાતો નથી; સામાન્યવિશેષની પેઠે, ચિત્રજ્ઞાનની પેઠે, કે ચિત્રપટને ચિત્ર એવું એક નામ કહોછો તેની પેઠે. વળી એકાંતવાદી જે હેતુ માનેછે તેનું જે સાધ્ય તે સામાન્ય છે, વિશેષ છે, પરસ્પર વિવિક્ત ઉભય છે, કે અનુભય છે ? સામાન્ય હોય નહિ કેમકે તે કેવલ સ્વતઃ સંભવતું નથી, તેમજ અર્થક્રિયાકારિત્વવાળું થતું નથી; વિશેષ પણ ન બને કેમકે તે અનુયાયી ન હોવાથી સાધ્યવેળ અશક્ય છે; ઉભય પણ નહિ કેમકે ઉભય દાધ પ્રાપ્ત થાય; અને અનુભય પણ ન ઘટે કેમકે તે અસત્ હોઇ હેતુવ્યાપક ન થાય; એટલે સાધ્ય ન બને. માટે વિવાદાસ્પદ એવા સામાન્યવિશેષોભયાત્મક સાધ્યધર્મને સાધ્યધર્મને વિષે સાધવા સાર, અન્યોન્યાનુવિદ્ધ એવા અન્વયવ્યતિરેકસ્વભાવદ્વયાત્મક હેતુ માનવો, એટલે એકાંતપક્ષે જે જે દાધ કહ્યા તેના લેશ પણ સંભવ આવશે નહિ. આ ઉપરથી એકાંતાત્મક સાધ્ય અને અનેકાંતાત્મક હેતુસ્વરૂપ અવશ્ય અંગીકાર કરવું પડશે; નહિ તો અનુમાનમાત્રમાં ઉક્ત દાખને લીધે, સાધ્ય સાધનનાજ ઉચ્છેદ થાય. માટે હે એકાંતવાદી ! નિજપક્ષાભિમાન ત્યાગ કરવે વિવાદ ન કરતાં, આંખમીચી અને બુદ્ધિની આંખ ઉઘાડી મધ્યસ્થવૃત્તિ રાખી, યુક્તિને અનુસરી, તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા હોય તો, અનેકાંતવાદનેજ રમણીય સમજી સ્વીકારો; અને પ્રમાણમાત્રના મૂલરૂપ એવી સકલ યુક્તિથી યુક્ત, અને દાખમાત્રથી પ્રમુક્ત, એવું એ તત્ત્વ હૃદયમાં ઉતારો.

ઇતિપરહેતુતગોભાસ્કર નામક વાદસ્થલ સમાપ્ત

આમ સર્વદર્શનસંમતઅનેકાંતમત છે એમ સિદ્ધ થયું. જૈન મતના સક્ષેપ કરવા કહેછે:

જેમાં પૂર્વાપર આધ્યાત્મ કહીં પણ નથી એવા જૈન દર્શનનો આ અનધ સંક્ષેપ કહ્યા—૫૭

જૈનદર્શનનો સક્ષેપ, અર્થાત્ વિસ્તાર અગાધ હોવાથી કહેવાને અશક્ય છે માટે ઉપયોગ જેટલો સાર, ઉક્ત પ્રકારે, આ એટલે પ્રત્યક્ષ

કહેલા અનંત એટલે દયાળુરહિત, અર્થાત્ જે જે વક્તવ્ય છે તે સર્વ
 સંતુ કહેલું છે એટલે તેમાં દાખનો અવકાશ નથી આ જૈનદર્શ
 નમાં કહીપણ એટલે જનાજીવાદિસ્વરૂપવિચારણાના વિષયમાં
 સૂક્ષ્મ મતિયકી ચર્ચા કરે તો પણ પૂર્વપર એટલે આગળ પાછળ જે
 કહેલું છે તેમાં પરસ્પર વિરોધ કશો આવતો નથી એવો ભાવ છે કે
 બીજા દર્શામબધી પછીના આચરણમાં તો હોય ન પણ મૂલશાસ્ત્રો
 માં પણ પૂર્વ પશ્ચાત્ જે કહ્યું હોય તેમાં વિરોધ જેમ આવે છે તેમ
 જૈન શાસ્ત્રમાં, કેવલિપ્રણીત દ્વાદશાગમાં કે તેવા અનંત શ્રેયોમાં,
 સબધ્યર્થ હોવાને લીધે, બહુ બારીક નજરથી જોતા પણ જરાએ
 દાખ જણાતો નથી પરદર્શનમાં પણ કહી કહી સહૃદયહૃદયને ગોઠે
 તેવા વચન જણાય છે તે પણ જિજ્ઞાસુ સુક્તસુધાસિધુમાંથીજ
 થએલાં જણવા, તેમજોજ સચ્ચં કરી લઇ તે લોક પોતાના મતને
 મોટા મનાવે છે ત્રિમિહસેનપાદે કહ્યું છે અમે તો નિશ્ચય કર્યો છે કે
 પરોક્ષિને વિષે જે કાંઈ પણ મૂક્તિસ્પર્શિ છે તે બધી હે મણુ તમારાં
 વચ્ચે રૂપી મહાલુપમાંથીજ ઉત્પન્ન થએલી છે, ને તમારા વચનનાજ
 તે જલકાણુ છે પરમતાનુયાયી અન કહે છે કે અહો આર્હતો ! તમે
 અર્હતલિહિત ઉપર આસક્તિ રાખી જે કહેાછો તે બધું અમ
 બદ છે અમારા દર્શનોમાં પણ પૂર્વપર વિરોધ છે એ વાત ઘોર
 કહેતા નથી સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી જોતા પણ અમાગ દર્શનમાં કોઈ પ્રકારનો
 દાખ, અદ્રમાં કલકતી પેઠે, જણાતો નથી આવું કહેનારને કહીએ
 હીએ કે ભાઈ ! —તમે તમારા મતનો પક્ષપાત તજી, મધ્યસ્થતા ગ્રહણ
 કરી, નિરભિમાન થઈ, ધ્યાન દઈ, સાલજો, તમને બધું બતાવીએ
 જીએ પ્રથમે બૌદ્ધ મતનેજ જોઈએ, ને તેમાં પૂર્વપર વિરોધ બતા
 વીએ તે મતવાળા બધું શાસ્ત્રભગુર માને છે, ને પછી પાછા એમ
 કહે છે કે અન્વયવ્યતિરેક અનુકૂત નથી જે એવું જે કારણ તે વિષય
 નથી એનો અર્થ એવો કે અર્થ જોયતોજ જ્ઞાન થાય અર્થ ન હોય
 તો જ્ઞાન થાય નહિ, એટલે અન્વય યનિકને અનુકૂત કરનાર જે
 અથ તેજ જ્ઞાનમંદારુ થાય, કેમકે ચાર્યથી જ્ઞાન થાય છે ને અથને
 ગ્રાહન પોતાનો વિષય કહે છે આમ જ્યારે પછાથી કે સમા આવ્યું

ત્યારે અર્થની ક્ષણિકસ્થિતિ સ્વીકારી; તે એવી રીતે કે અર્થ એ કારણથી ઉત્પન્ન થનાર ને કાર્ય એટલે જ્ઞાન તે દ્વિતીયક્ષણમાં થાયછે, સમસમય થતું નથી કેમકે કાર્યકારણ સમસમય મનાતાં નથી. તે જ્ઞાન સ્પર્જનક અર્થને ગ્રહેછે, બીજા કોઈ અર્થ ને ગ્રહતું નથી કેમકે કારણ ન હોય તે વિષય નહિ એવો નિયમ કહેલો છે. ત્યારે અર્થનું દ્વિક્ષણાવસ્થાયિત્વ બલાત્ પ્રાપ્ત થયું; ને તે અર્થમાત્રનું ક્ષણિકયિત્વ માનવા રૂપ ને સિદ્ધાન્ત તેનાથી વિરુદ્ધ થયું. એ પૂર્વાપર વિરોધ.

(૨) (જ્ઞાન) કારણ ન હોય તે વિષય નહિ એમ કહીને ચોગીઓના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનો વિષય તો સૂતભવિષ્યાદિ સર્વ અર્થ કહ્યો. હવે ભૂત ભવિષ્ય ને છે તે વિનષ્ટ અને અનુપપન્ન હોવાથી કારણ થઈ શકે નહિ, છતાં ને જ્ઞાનનો કારણ નથી તેવો પણ જ્ઞાનનો વિષય માનવો એ વાત, ઉક્ત નિયમથી વિરુદ્ધ થઈ. (૩) એજ પ્રમાણે સાધ્ય અને સાધન તેની વ્યાપ્તિનું ગ્રાહક એવું ને જ્ઞાન તેને કારણ ન છતાં પણ ત્રિકાલગત અર્થ રૂપે વિષય કહેવું એ પણ પૂર્વાપર વિરોધ સ્પષ્ટજ છે; કેમકે અકારણને પ્રમાણનો વિષય માનવાનો નિયમ નથી (૪) તેમજ ક્ષણિક્ય નો અભ્યુપગમ કરતાં ભિન્નકાલીન એવા અન્વયવ્યતિરેકની પ્રતિપત્તિ પણ ન સંભવે. ત્યારે સાધ્ય અને સાધનની ત્રિકાલ વ્યાપી વ્યાપ્તિ માનનારનું કહેવું વિરોધવાળું કેમ ન મનાય ? (૫) ક્ષણિકયિત્વ માની, પછી એમ કહેવું કે ગત જન્મમાં મેં લાલાવતે એક પુરુષ હણ્યો હતો માટે આ જન્મમાં પગે કાંટો વાગ્યોછે, એમાં, મેં, વાગ્યો છે, ઇત્યાદિ પ્રયોગ, ક્ષણિકયિત્વવાદીને મોઢે થવા અશક્ય છે, અર્થાત્ એ વચનજ વિરોધ સિદ્ધ કરેછે.

(૬) વસ્તુમાત્રને પ્રથમ નિરંશકહી, હિંસાવિરતિ દાનચિત્ત સ્વસ વેદન તે, સ્વગત હોઈ, દ્રવ્ય ચેતનત્વ સ્વર્ગ પ્રાપણત્વાદિ શક્તિવાળાં થાયછે એમ માનતાં, સ્વગત એવા દ્રવ્યત્વાદિના એકજ અંશનો નિર્ણય કહેછે, પણ સ્વગત એવા સ્વર્ગપ્રાપણશકત્યાદિ બીજા અંશનો નહિ, એટલે સાંશતા સ્વતઃજ પ્રાપ્ત થાય છે, એજ પૂર્વાપરવિરોધ થયો.

(૭) નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન નીલાદિ વસ્તુનું સામસ્ત્યથી ગ્રહણ

કરેછે, છતાં નિલાધ શવિધકન જ્ઞાન પેદા કરેછે, પણ નીલાધ શગત
 ને કાણકયાસ તેનું નહિ, એટલે સાચતા પ્રાપ્ત થઈ, એજ વિરાધ
 સ્પષ્ટ થયો (૮) તમજ હેતુની ત્રિપતા, અને સશયનુ ઉભયકક્ષા
 વગાહિત્વ, એવું માનવા છતાં વસ્તુનું નિરસત્વ માટે એ પણ સ્પષ્ટ
 વિરોધજ છે (૯) પરસ્પરને અનામિલિત એવા આણુ, પ્રત્યાસત્તિમાન
 હોઈ, સમુદ્ધિત રૂપે, ઘટ એ નામથી પ્રતિભાસે છે, પણ અન્યોન્ય
 અગાગી ભાગરૂપે સ્કંધકાય તે નથી, એવું બૌદ્ધમત છે, તેમાં
 આટલા દાખ આવેછે પરમાણુઓ પરસ્પર અનામિલિત છે એટલે
 ઘટનો એકદેશ હાથે ઝાલતાં આખો ઘટ ઝડાવો નેહએ નહિ,
 તેમજ ઉત્કેષ, અગ્નેષ, આકર્ષ, એ કર્મ પણ ન થવા નેહએ ઘટના
 ધારણાદિ તો અર્થક્રિય રૂપી સત્ત્વ ઘટને વિષે સ્વીકારતા બૌદ્ધોએ
 સ્વીકારેલાં છે, એટલે પાછો પૂર્વાપર વિરોધ આવી પડ્યો

હવે નૈયાયિક વૈજ્ઞાનિક એ બે મતનો પૂર્વાપર વિરોધ બતાવીએ
 સત્તાયોગ તે સત્ત્વ એમ માનીને પાણુ સામાન્ય વિગેષ મમવાય એમનું
 સત્તાવિના પણ સત્ત્વ માનવું એ વિરોધજ કહેવાય (૨) જ્ઞાન છે તે
 પોતાને જાણતું નથી, કેમકે જ્ઞાન પોતામાં ક્રિયાવિરોધ વિનાજ સ્વ-
 સ્વેદી છે એમ માનવું તે વિરોધજ છે (૩) મદાંપ પણ પોતાને
 પોતાથી અવભાસનો સત્તા પોતાને વિષે ક્રિયાવિરોધને આવવા દેતો
 નથી (૪) પરમ અનાંરૂપ એવા છત્ર જાતિ નિઝદુસ્થાન તેમને તત્ત્વરૂપે
 જાણાવતા અક્ષપાદ ને વૈરાગ્યવર્ણન કરેછે તે અધિકારને પ્રકાશ રૂપે
 કહેનારના જેવું નિરુપવાગ્નીરૂપજ છે (૫) આકાશને નિરવયવ માને
 છે, છતાં તેના ગુણ એવા ને રાજ્ય તે તે મા એકદેશપાજ જાળાય,
 સવન નહિ, ક્રોધ કરેછે, એટલે તેને આવયવ પણ માનેછે, એ વિરોધ
 શા માટે નહિ ? (૬) સત્તાયોગ તે સત્ત્વ, અને એ વસ્તુમાત્ર સાથે
 ને થવો તે માચતા વિના બને નહિ, છતાં સામાન્ય (સત્તાને)
 નિરસ, એક, એવું માનેછે તે પૂર્વાપર વિરોધ છે (૭) મમવાય
 નિત્ય તથા એકસ્વભાવ છે છતાં સર્વે સમતાથી સાથે નિપત્તિ અર્થ

થકી ઉત્પન્ન થતો સતો અનેકજ ગાય છે; એટલે પૂર્વાપર વિરોધ સ્પષ્ટજ છે. (૮) અર્થવત્ તે પ્રમાણ એ વાક્યનો અર્થ એવો કરેછે કે અર્થ છે સહકારી જેને તે અર્થવત્ ને તેણે હોય ને પ્રમાણ; છતાં યોગિ-મત્યક્ષને જૂતાદર્થવિષયક માનેછે; એટલે વિરોધ કેમ નહિ આવે ! કેમકે જૂતાદિ તે સહકારી થઈ શકે નહિ. (૯) સ્મૃતિ છે તે ગૃહીતનું ગ્રહણ કરનારી હોવાથી પ્રમાણ મનાતી નથી, અથવા અનર્થજનક છે એમ માનીને પ્રમાણ ગણાતી નથી. ત્યારે જો એમ હોય તો ધારાવાહી જ્ઞાન તે પણ ગૃહીતનું ગ્રહણ કરેછે એટલે તે પણ પ્રમાણ ન મનાવું જોઈએ. છતાં નૈયાયિકો અને પૈશ્વિકો ધારાવાહી જ્ઞાનનું અપ્રમાણ્ય માનતા નથી. અનર્થજનકત્વને લઈને સ્મૃતિને પ્રમાણ ન માનતા હો તો, અતીતાનાગતાદિ વિષયવાળા અનુમાનનું પણ અપ્રમાણ્ય થવું જોઈએ; છતાં અનુમાનને માને-છો તો ત્રિકાલ વિષયવાળું, કેમકે ધ્રુમથકી વર્તમાન અગ્નિનું અનુમાન કરોછો, મેઘોદયથી ભવિષ્ય વૃદ્ધિનું અનુમાન કરોછો, નદીપૂરથી જૂત વૃદ્ધિનું કરોછો. ત્યારે આ પ્રકારે ધારાવાહી જ્ઞાન તથા અનુમાન સાથે સ્મૃતિનું સાદૃશ્ય છતાં પણ સ્મૃતિને અપ્રમાણ અને ધારાવાહી જ્ઞાન તથા અનુમાનને પ્રમાણ કહેવું તે પૂર્વાપર વિરુદ્ધ વચન છે. (૧૦-૧૧) ઇશ્વરને સર્વાર્થવિષયક જે પ્રત્યક્ષ તે ઈંદ્રિયાર્થસન્નિકર્ષ-નિરપેક્ષ, કે ઈંદ્રિયાર્થસન્નિકર્ષજન્ય ? જે નિરપેક્ષ હોય તો “ ઇંદ્રિયાર્થ-સન્નિકર્ષજન્ય, અવ્યપદેશ્ય જ્ઞાન ” ઇત્યાદિ જે પ્રત્યક્ષ લક્ષણ કહ્યું છે તેમાં સન્નિકર્ષોપાદાન વ્યર્થ પડશે, કેમકે ઇશ્વરપ્રત્યક્ષ તો સન્નિકર્ષ વિના પણ બનેછે. ત્યારે ઇશ્વરપ્રત્યક્ષને ઈંદ્રિયાર્થસન્નિકર્ષજન્ય માનો તો સાંભળો. ત્યારે તો ઇશ્વરનું જે મન, તે આણુપરિમાણુ તો માનેલું જ છે, એટલે તેનો સર્વ પદાર્થ સાથે એકકાલે સંબંધ થવો અશક્ય થઈ પડશે, કેમકે જ્યારે એક પદાર્થનું જ્ઞાન થાય ત્યારેજ બીજા પદાર્થનું તે પદાર્થ છતાં પણ થાય નહિ એમ બને ત્યારે આપણા જેવાની પેઠે તે ઇશ્વર કદાપિ પણ સર્વજ્ઞ થઈ શકે નહિ, કેમકે એકી વખતે સન્નિકર્ષ બને નહિ તેથી એકી વખતે સર્વ પદાર્થને જાણી શકે નહિ.

સર્વ પદાર્થને ક્રમ થકી જાણતા સર્વજ્ઞ થાય એમ કહ્યો તો તેમ ન ચા-
લે, કેમકે બહુ કાને સર્વ પદાર્થ જાણતા સર્વજ્ઞ થવા જેવો સ્વભવ તો
જેમ મહેશ્વરને છે તેમ આપણુ સર્વને છે, એટલે આપણુ પણ સામાન્ય
સર્વજ્ઞ ન કહેવાય એ ? વળી જૂત અને ભવિષ્ય એના જે પદાર્થ તે તો
વિનષ્ટ કે અનુત્પન્ન છે, એટલે તેમનો મન સાથે સન્નિકર્ષ થવો
અશક્ય છે, કેમકે જે વિદ્યમાન હોય તેનાજ સંચોગ બની શકે, ન તે
તો તે સમયે છે નહિ ત્યારે મહેશ્વરને અતીતાર્થ કે અનાગતાર્થનું
જ્ઞાન ક્રમ સંભવે ? છતાં તે જ્ઞાન કહ્યો છો તો સર્વાર્થગ્રાહક, એટલે
પૂર્વાપરિરિધ સ્પષ્ટજ છે (૧૨) કાર્યદ્રવ્યમયમ ઉત્પન્ન થાય, તે પછી
તેનું રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે રૂપ, ગુણ હોવાથી, નિગમ્ય રહી
શકે નહિ, આણુ મયમ કહેાછો, ને પછી એમ કહેાછો કે કાર્યદ્રવ્યનો
વિનાશ થતા તેનું રૂપ પણ નાશ પામે છે, તો તે બે વાત પૂર્વાપર
નિરુદ્ધ થઈ, કેમકે કાર્યનો વિનાશ થવા પછી પણ રૂપ રહેવું જોઈએ,
ને પછી વિનાશ પામવું જોઈએ એમ તનાગ અભ્યુપગમ મમાણું તો
થવું જોઈએ

સાખ્યમતમા સ્વચ્ચત્રિરિધ આ મમાણું પ્રકૃતિને નિત્ય, એક,
નિરવયવ, નિષ્ક્રિય અવ્યક્ત માને છે, છતાં તેના જે પગિણામ મહદાદિ
તે અનિત્ય થાય છે એમ કહેામા આવે છે, એ પૂર્વાપરિરુધ્ધ વાન
છે (૨) અર્થાધ્યવચાય તે બુદ્ધિવ્યાપાર છે, એટલે નિયમપરિચ્છેદ
રહિત ચેતના અર્થો જાણતી નથી, એવું ને રહેવું તે મનને પ્રતી-
તિ નિરુધ્ધ છે (૩) મત્તર એ નામની બુદ્ધિ જ છે, કમાને પણ
ચેતનત્વ આપતી નથી એવું માનવું તે પણ સ્વપરમતીતિ નિરુદ્ધ છે
(૪) આકાશાદિબૂતપચક ગણતરિ મુક્તનગ્નાવચો પેદા થાય
છે એવું ને કહેવાય છે તે પણ નિત્ય અકાતનાદને નિયે
પૂર્વાપરિરુધ્ધ બોનવું છે, ને શ્રેયા ગમવા ચોગ્ય નથી, (૫)
પુનઃ કૃત્ય નિત્ય છે એટલે તેને વિધાર થતો નથી, કે બધાએ
શતા નથી, તેમ પ્રકૃતિને પણ તે અભવતા નથી, કેમકે તે પણ કૃત્ય
નિત્ય છે, ને જે કૃત્યનિત્ય હોય તેને તો એક સ્વભાવગણુજ માન

વું જોઈએ. ત્યારે પ્રકૃતિને વિઠ્ઠલિ અને બાંધ મોક્ષ માનવા તે નિત્ય-
ત્યગી વિરુદ્ધ છે.

મીમાંસકના મતમાં વિગેધ આ પ્રમાણે છે. ટોઇ જૂતની હિંસા
કરવી નહિ, હિંસા થવું નહિ, એમ કહીને પાછું " ત્રાવિયને મહા
વૃપલ કે મહાચ્ચર અપેવો " એમ કહેતા વેદમાં પૃથીપર વિગેધ
કેમ ન સિંધ્ય થાય ? (૨) તેમજ જૂતમાત્રની હિંસા ન કરવી એમ
પ્રથમ કહ્યા પછી તેમના આગમમાં આ પ્રમાણે કહે છે: "મધ્યમાન્દે-
છમો પશુનો નિયોગ છે; અશ્વમધ્યવચનથી ત્રાણ પશુ ન્યૂન કરવાં "
" અગ્નિપોનીયપશુ હોમવો: " " સપ્તદશ પ્રાજ્ઞપત્ય પશુ હોમવા; "
ઇત્યાદિ તે પૃથીપર વિરુદ્ધ કેમ ન કહેવાય ? (૩) અવૃત ભાષણને
નિષેધ કરી, પછીની કહે છે કે આત્માશુર્યે અવૃત બોલવું; તથા નર્મ-
યુક્ત વચન, સ્ત્રીઅંગ, વિચારકાલ, પ્રાણાત્યય પ્રમંગ, સર્વથનાપદાર,
એ પાંચ પ્રમંગમા જે અવૃત થાય તે પાપ નથી, એ આદિ કહે છે,
તે પણ વિરોધમયજ છે. (૪) જે આપવાનાં આવ્યું હોય તે લેવું
નહિ એવા અનેક પ્રકારના નિષેધ બતાવ્યા પછી કહે છે કે આત્માશુ
હૃદયી કે છલથી પારકાનું જે કાંઈ લઇ લે તે અસ્ત્રાદાન ન કહેવાય,
કેમકે આત્માશુને જશું અદત્તજ છે, પ્રાત્મિયાના દૈર્ઘ્યને લીધે વૃપલ-
લોક તેનો ઉપભોગ કરે છે માટે ન આપેલું (અદત્ત) એવું પણ
હરી વંતા (આદાન) આત્માશુ પોતાનું જે છે તે લેકે. ન પોતાનુંજ
ભોગવે છે, આપણ વિગેધ સ્પષ્ટજ છે. (૫-૬) અપુત્રને ગતિ નથી
એમ લવ કયો પછી કહે છે કે કુમાર પ્રત્યાચારી એવા હૃત્તરો, જેણે
કુલસંતતિ વિસ્તારેલીજ નહિ, તે સુવા પછી સ્વર્ગે ગયા. તેમજ
માંસબક્ષાણુમાં દોષ નથી, મધમાં દોષ નથી, મૈથુનમાં દોષ નથી,
એ તો જૂતમાત્રની પ્રવૃત્તિ છે. તેમાંથી નિવૃત્તિ પમાય તો મહા ફલ છે,
એ સ્લોક સ્મૃતિમાં છે; ત્યાં જો પ્રવૃત્તિ નિર્દોષ માની છે તો નિવૃત્તિમાં
મહાફલ કેમ માની શકાય ? (૭) વેદનિહિતહિંસા તે ધર્મસાધક છે
એમ કહેવું એમાં તો સ્વવચનવિગેધ આંધગાને પણ વાણાય
તેવો છે, કેમકે ધર્મસાધક હોય તે હિંસા કેમ કહેવાય ? અને હિંસા

હોય તે ધર્મમાધક કેમ કહેવાય ? માતા છતા વધ્યા એમ તેા હોય નહિ ધમતુ લક્ષણુ નો આણુ કહેવાયડે ધર્મસર્વસ્વ સામજો, અને ધ્યાનમાં રાખો, પોતાને તમ પારકાને પ્રતિકૂલ એવુ કાઇ કરવુ નહિ વળી અર્ચિમાર્ગપત્ર એવા વેદાત્તાની પણ આ હિસા ની નિદા કરેછે જે પણ થકી ચન્ન કરે તે અધ્ધતામિથ નરકમા ફેળેછે, હિમા તે ધર્મ હોય નહિ થયો નથી કે થાશે નથી (૮) સુવેદાની તૃપ્તિ માટે શ્રાદ્ધાનિ વિધા છે, તે પાણુ અનિચ્છારિતગ-ણીય લાગેડે તે તતમા દાયના સંભવના કન્નારા ખેડે મૂત જતુ શ્રાધ તૃપ્તિકાણુ હોય તેા આવશ્યક ગયેવા હીતાની જોત તેજ પૂરવાધો વધના જોઇએ એ પ્રમાણે જીન પાણુ પ્રગણીકૃત પૂર્વાપર વિરુદ્ધ વચન મ દહસમુચ્ચન ગાન થકી કાઢીને અન્ન કહેવા (૯) નિત્ય પરોમજ્ઞાનવાદી બાદ મીમામ્સને, પોતામા ક્રિયાવિરોધને લીધે જ્ઞાનને સ્વમકાશખ મારેડે, છતા પ્રવીપતુ પરમપ્રકાશત્વ અગીકા કરતા નથી આણુ જોનણુ તે યથાથ લાપણુ કહેવાય નહિ તેમજ પ્રત્યક્ષદત્તાદી અધિધાનિવેડે કળીને સન્માનને પ્રત્યક્ષ થવી જોતા મના પાણ પ્રત્યક્ષ નિષેધ નથી એમ કહેછે, તેપણુ વિરુદ્ધ ગામાટે નહિ, કેમકે અધિધાના નિગસ પછી સન્માનનુ જ શ્રકણુ થાયછે (૧) તમજ પૂજાર મીમાસાવાદી કોઇ પાણુ દવને ન સ્વીકારતા છતા, પ્રજ્ઞા નિહ ગિત આદિ દવો પૂજ્યતા લગતા લખાછે, તેપણુ પૂજાપર્ગવિરુદ્ધ છે છત્યાનિ અથવા જૈનકાદિ દર્શનોમા જોજે સદાદાજીવિગમ માચી ૧ સ્ત્રોત્વ્યાખ્યામા જણાવ્યાછે, તે સૂર્ય, યથાયાવ્ય રીતે, તે ત દગનના પૂજાપર્ગસિં ૧ રૂપે અન્ન પાણુ કપા ગમાય, કેમકે જૈનકાદિ આદાદો સ્વીકારતા સતા પાણ તને તત્ત-વાની મુન્તિ અગ્રાવેછે, અદરે મકજેજ પૂજાપર વિરુદ્ધ લાપણુ કરતા રૂપ દાયમા ખેડે અથવા કથાગુપો આવા દાસાનેપણુ પી તણુ કરવુ ? માટે અન્ન નિગીજે હોએ

આ તક નો તુરુજે, આત્મા કે તત્તમિત ધર્માધર્મ એ રૂ ની અને કાત કે રૂ ની અપવર્ગાદિ મર પાન કુમ્મથ ૧૧ હિસાચી માનતો નથી,

એટલે તેની તો અવગામાત્રજ ઇષ્ટ છે; તેના મતમાં અનેકાંતનો અલ્પ-
પગમ બતાવવાનું કે તેનાં વચનનો પૂર્વાપરવિરોધ બતાવવાનું કાંઈ
પ્રયોજન નથી, કેમકે તેના મતમાં જે જે કરેલું છે, તે સર્વલોકશા-
સ્ત્રાદિથી વિરુદ્ધજ છે. મૂર્ત બ્રૂતયત્રી, અમૂર્ત ચૈતન્યોત્પાદ તે વિરુદ્ધજ છે;
બ્રૂતયી ઉત્પન્ન થતું કે અન્યત્રથી આવતું, એવું ચૈતન્ય પણ ઈન્દ્રિય-
જન્ય પ્રત્યક્ષનો વિષય થઈ શકતું નથી. એ પ્રકારે ઐશ્વર્યાદિ સર્વ
મતનાં શાસ્ત્ર તેમના તેમના પ્રભુતાનું અસંવેગત્વ બતાવેછે, સર્વજ-
ન્ય બતાવતાં નથી, કેમકે પૂર્વાપરવિરુદ્ધ વચનવાળાં છે, જૈનમત
જે છે તે તો પૂર્વાપરવિરોધવાળો ન હોવાથી પોતે સર્વજ્ઞપ્રણીત છે
એમ મિદ્ધ જાણાવેછે.

હવે અનુક્રંત એવું પણ કેટલુંકે કહીએ છીએ. પ્રાખ્યકારી તેજ
ઈન્દ્રિય એવું કણભક્ષ, અક્ષપાદ, મીમાંસક, સાંખ્ય, એ સર્વ કહેછે.
અક્ષુ અને શ્રાત્ર વિના બીજી બધી તેવી છે એમ ઐશ્વર્ય કહેછે. અક્ષુ-
ની પેઠે જ્ઞાનવાળી છે એમ સ્યાદ્વાદથી વિરુદ્ધ થયેલા હૃદયવાળા કહેછે.
સ્વેતાંબરના ગ્ર થો સંમતિ, નયચક્રાલ, સ્યાદ્વાદર નાકર, રત્નાકરાવ-
તારિકા, તત્ત્વાર્થ, પ્રમાણવાર્તિક, પ્રમાણમીમાસા, ન્યાયાવતાર, અનેકાં-
તજયપતાકા, અનેકાંતપ્રવેશ, ધર્મસગ્રહણી, પ્રમેયરત્નકોશ, ઇત્યાદિ
અનેક છે. દિગંબરોના પ્રમેયકમલગાર્તિક, ન્યાયકુસુદર્ચદ્ર, આપ્ત-
પરીક્ષા, અષ્ટસહસ્રી, સિદ્ધાન્તસાર, ન્યાયવિનિશ્ચય, તથા ટીકા,
ઇત્યાદિ છે

ધૃતિશ્રી તપાગણનભોગનદિનમણિ શ્રી દેવસુંદરસૂરિ પાદપદ્મો-
પજીવી શ્રીગુણરત્નસૂરિ વિરચિત તર્કરહસ્યદીપિકા નામ ટીકાનો
જૈનમતસ્વરૂપનિર્ણય નામનો અતુર્ય અધિકાર સંપૂર્ણ.

હવે વૈશેષિક મતની વિવક્ષા કરી કહેછે:—

દેવતા વિષયમાં નૈયાયિકનાથી વૈશેષિકોનો ભેદ નથી, પણ
તત્ત્વમાં છે, તે બતાવાયછે.—૫૮

આ મતમા દેવતાશ્રિ ગવેયાચારાદિ નૈયાયિક મતનાં તે સર્વ કહેતી વખતેજ પ્રદેવાયજ્ઞ છે ગોષ્ઠએક મુનિ કાપોના વૃત્તિ ગ્રહણ કરી, રસ્તામા પડેલા શુદ્ધવક્ષણ બેગા કરી અહાર કરતા હતા તે ઉપરથી તેમની કાણા એવી સજ્જા બધાઈ, તે કાણાદ મુનિને શિવે ઉત્પન્ન રૂપે આ મત કહેા, તેથી તે મન ઔતુક્ય પણ કહેવાયછે પરુપતિના, આ મતનાજા ભક્ત હોયછે, માટે તે પાશુપત પણ કહેવાય છે કાણાના શિષ્ય હોનાથી વૈશેષિકો કાણા પણ કહેવાયછે આચાર્ય જે પ્રથમ કહ્યું તે ઉપર કર એટલું નામ મનાયછે હવે પ્રકૃતની વાત કહીયા દેવ તેજ દેવતા, તે નિષયમા એટલે તે બાબત વૈશેષિકો ને નૈયાયિક થકી ભેદ નથી અર્થાત્ જોવા વિશેષણયુક્ત ઇશ્વર નૈયાયિકોએ દે માન્યો છે, તેના તેજ વિશેષણવાળો તે વૈશેષિકો ને પણ દેવ માન્ય છે પરંતુ તત્ત્વની બાબતમા તો એ બેની વચમા ભેદ છે, જે બતાવીએ છીએ તેજ મતાવેછે —

દ્રવ્ય, ગુણ, તથા કર્મ, અને શ્રોત્ર આમાન્ય, અને વિશેષ, તથા સમવાય, એ ૮૪ તત્ત્વ એ મતમા છે—૫૯

દ્રવ્ય એ પ્રથમ તત્ત્વ, ગુણ એ બીજું તથાશબ્દ તોદાતર સૂચવેછે, એટલે કર્મ તૃતીય તત્ત્વ, આમાન્ય ચતુર્થ તત્ત્વ, વિશેષ સમવાય એ પાચમું તથા છઠું તત્ત્વ, મર્ત્ત્ર 'અને,' 'તથા,' એ સમુચ્ચયાર્થ સમજવા 'જ' એ અનધારણ્ય છે, અર્થાત્ છજ તત્ત્વ છે, ન્યૂનાધિક નથી એ મન એટલે વૈશેષિક મતમા એમ બાણુષુ ગુણુમાં ફેટવાક નિત્ય છે ને ફેટનાક અનિત્ય છે, કર્મ અનિત્યજ છે, આમાન્ય વિશેષ સમવાય તે તો નિત્યજ છે, ફેટનાક અભાવ એવો સાતમો પદાય પણ કહેછે હવે દ્રવ્યબે બતાવેછે —

તેમા દ્રવ્ય નવધા છે જ, જલ, તેજસ્, અનિલ, અતરિક્ષ, કાચ, દિગ્, આત્મા, મનસ્, અને ગુપ્ત પચીસ પ્રકારનો છે—૬૦

તેમા એટલે તે ૭ પદયામા દ્રવ્ય નવના છે વાક્યનુ ક્ષલ વ્યવરછે છે એમ એ તાં નવધાજ ન્યનાધિક નહિ એમ પણ સમજ

લેવું. દ્રવ્ય એવું જે એક વચન કહ્યું તે નિત્યાપેક્ષાથી જાણવું. આગળ પણ એમજ સમજના ચાલવું. એટલે નવજ દ્રવ્ય એવો અર્થ થયો આમ થતાં છાયા, તમસ, તે આલોકાભાવ હોવાથી દ્રવ્ય નહિ એમ પણ સૂચનાઈ રહ્યું. જુ એટલે પૃથ્વી, જે કાઠિન્ય લક્ષણવાળી હોઈ, મૃતપાષાણ વનસ્પતિ રૂપેછે, જલ તે સરિત્ સમુદ્ર હિમકરકાદિ ગત છે તે, તેજસ્ તે અગ્નિ, જે ચાર પ્રકારનો છે: કા-
ઠકેન્દ્રનસંભવ લૌહ, સૂર્યચંદ્રાદિજન્ય તે દિવ્ય, આહારને પચવનાર તે ઔદર્ય, સુવર્ણાદિ આકરજ, અનિલ તે વાયુ: એ ચાર અનેક-
વિધ હોયછે. અતરિક્ષ એટલે આકાશ, તે એક નિત્ય અમૂર્ત તથા વિભુ છે, વિભુ એટલે વિશ્વવ્યાપક. ને એ આકાશ શબ્દ એ સિ ગ થકી સમજાય છે, કેમકે શબ્દ તેનો ગુણ છે પર, અપર, યુગપત, અયુગપત, ચિર, ક્ષિપ્ર, ઇત્યાદિ વ્યવહારગત પ્રત્યય છે લિંગ જેનું તે કાલ. જુઓ. પિતાપર, પુત્ર અપર; યુગપત કે અયુગપત; ચિર કે ક્ષિપ્ર કર્યું કે કરાશે; ઇત્યાદિ જે પરાપરાદિ જ્ઞાન ત આદિત્યાદિક્રિયાદ્રવ્યવ્યતિરિક્ત પદાર્થજન્ય છે, કેમકે તેવા દ્રવ્યના પ્રત્યય કરતાં વિલક્ષણ પ્રત્યય કરવાવાળું છે, માટે ઘટાદિપ્રત્યયની પેઠે. આ જે જનક કાણુ તે પરિગપથકી કાલ એમજ જાણાયછે. તે એક તથા અમૂર્ત અને વિભુદ્રવ્ય છે. દિશ્ પણ દ્રવ્ય છે, ને એક નિત્ય અમૂર્ત તથા વિભુ છે. મૂર્ત દ્રવ્યને વિષે જે અવધિ કરવાવાળાં દ્રવ્યથકી, આ આનાથી પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, અગ્નિકોણ, નૈઋત્યકોણ, વાયવ્યકોણ, ઇશાનકોણ, ઉપર, નીચે, છે એવા દશ પ્રત્યય થઈ આવેછે, તેજ દિશ્ તે એક છે પરંતુ કાર્યવિશેષને લગને પ્રાચ્યાદિ ભેદથકી તેનું નાનાત્વ ઘટેછે. આત્મા તે જીવ; તે અનેક, નિત્ય, અમૂર્ત, અને વિભુ, એવુ દ્રવ્ય છે. મનસ્ તે ચિત્; તે અનિત્ય(૧) (?) દ્રવ્ય છે, આણુ માત્ર છે, અનેક છે, આશુસંચારી છે,

(૧) શક કરવાનું કારણ એ છેકે મુલમા અનિત્ય લખ્યું છે તે ખરૂં હોવાનો સંભન નથી. મન અનિત્ય હોય તો કૃપનાશાકૃતાભ્યાગમનો પ્રસંગ આવેછે. કદાપિ લેખકદોષથી ‘ અ ’ વધારે થયો હોય તો હોય.

ને પ્રતિશરીરે એક એક છે યુગપત્ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી નથી એજ
 મનનુ લિંગ છે આત્મા સર્વગત છતા, અને યુગપદનકેન્દ્રિયાર્થ
 સન્નિકર્ષ છતા પાણુ, જ્ઞાનતો ક્રમ ગતીજ થાયછે, તે ઉપરથી એવું
 અનુમાન થાયછે કે આત્મા તથા દ્વિતીયમન્નિકર્ષ ઉભયથા વ્યતિ
 રિક્ત એવુ અન્ય કોઈ મરણ છે તેજ મન, જેના સન્નિધાનથી
 જ્ઞાન ઉપજે છે, અસન્નિધાનથી નથી ઉપજતુ મૃતશરીરમ્ પાસ-
 ન, અદૃશ્યતા ક્રિયાવાન્ થયેલા આણુથી દ્વચાક્રાદિ ક્રમે
 આરબ્ધ થયેલુ, અનુપલબ્ધિયોગ્ય એવુ મૂલમ ગરાર, તેમા સ-
 ક્રમાદ કરેછે, અને સ્વર્ગાભિમાનજ, સ્વર્ગાદિ ઉપભોગ યોગ્ય ગરીર
 તે સાથે મળામળા આનેછે તે કેવન અકલુ આટલે સુધી ગતિ કરી
 ગતતુ નથી મરણ અને જન્મ તેના વચ્ચમા રહેલુ શરીર મનને
 સ્વર્ગનગ્માદિ દેશમતિ વડા જાયછે તેથી આતિનાદિક કહેવાયછે.
 એ આમાથી પૃથ્વી, જન, તેજશ, તથા એ ચાર દ્રવ્ય પ્રત્યેક નિ-
 ત્યનિત્ય બે થકા પ્રિકાર થાયછે તેમાનુ જે પરમાણુશ્ચ તે
 નિત્ય, કેમકે સત્ તથા અકાગશ્ચ તે નિત્ય આલુ વચ્ચન છે તે પરમા-
 ણુથી બનેલુ દ્વચાક્રાદિ તે કાર્યદ્રવ્ય, તે અનિત્ય આકાશાદિક તે
 નિત્યદ્રવ્યજ છે, કેમકે ઉત્પત્તિમાન નથી એ સર્વ દ્રવ્યો તે
 દ્રવ્યરૂપતા છે તે દ્રવ્યતાભિમળાધને લઇને છે, ને દ્રવ્યત્વભિ-
 સબધતે દ્રવ્યતા સામાન્યોપલ્લમિત મનાય છે, આમા સામાન્ય
 ત્વસમવેત છે આ દ્રવ્યતાભિમળાધાદિક, જેનાકે ગુણાદિમા
 દ્રવ્યનો વ્યવસ્થેદ થાયછે, તેજ દ્રવ્યનુ લક્ષણ જાણુ એજ મ-
 કારે જાણાદિવ્યવસ્થેદરૂપ ઇતજે આનર એવુ પાપાણુદિમા
 અભિસબધ પૃથ્વીતાદિ તે પૃથ્વીયાદિનુ લક્ષણ, એમ સર્વ
 ઇટાવી લેવુ અભેદવાન્ ને આમગમલ્લખિક્ત્ય તેમના અના-
 તરજ્ઞવાચ્યતા જાગરા આ નવ મનાનુ છતા પાણુ દ્રવ્ય સામાન્યત-
 જે મકારનુ છે, અદ્રવ્ય દ્રવ્ય, અને અનન્દ્રવ્યદ્રવ્ય અદ્રવ્ય દ્રવ્ય
 આકાશ કાવ, ત્ક્, આત્મા, મનમ આને પમાણુ, કેમકે
 કારણદ્રવ્યો મતા નથી અને દ્રવ્યદ્રવ્ય તે દ્વચાક્રાદિર
 જે પરમાણુથી કાર્યદ્રવ્ય મા માહર્ત આજ એનો વ્ય

થાય કેમકે પરમાણુદ્વારબંધ ને દ્વારબંધ તે આણુપરિમાણજ છે. ત્રણ ચાર પરમાણુથી આરબંધ ને કાર્ય તે પણ આણુપરિણામજ કાર્ય કહેવાય, દ્વારબંધકહેવાય નહિ. ત્રણ દ્વારબંધથી કે ચારાથી ને આરબંધ તે ત્રણબંધ કહેવાય, પણ બે દ્વારબંધથી આરબંધ ત્રણબંધ ન કહેવાય, કેમકે બે થકી ને આરબંધ છે તેને ઉપલબ્ધિનું કારણ ને મહત્ત્વ તે હોઈ શકતું નથી. ઉપલબ્ધિચોગ્ય તો ત્રણબંધથીજ થાય છે. તેજ ક્રમે ઉત્તરોત્તરથી આરબંધને ઉત્તરોત્તર દ્રવ્ય સંજ્ઞા સમજતા જવી. ગુણ પચીસ તે બતાવેછે:—

સ્પર્શ, રસ, રૂપ, ગંધ, શબ્દ, સંજ્ઞા, વિભાગ, સંયોગ, પરિ-
માણ પૃથક્ત્વ, પરત્વ, અપરત્વ, યુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, ધર્મ,
અધર્મ, પ્રયત્ન, સંસ્કાર, ક્ષેપ, સ્નેહ, ગુણત્વ, દ્રવત્વ, વેગ—૬૧
—૬૨

(૧) સ્પર્શ ત્વગિન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે, તે પૃથ્વી અપ્, તેજસ, વાયુ
ઐટલામાં રહેછે. (૨) રસ રસને દ્રિયગ્રાહ્ય છે, અને પૃથ્વી તથા
જલમાં રહેછે. (૩) રૂપ ચક્ષુગ્રાહ્ય છે, અને પૃથ્વી, જલ, તેજસ, તેમાં
રહેછે. તે રૂપ જલ અને વાયુના પરમાણુમા નિત્ય; અને પાર્થિવ
પરમાણુગતરૂપ તે તો અગ્નિસંયોગથી વિનાશ પામે તેવું. સર્વ કાર્ય-
માં રૂપના ઉત્પત્તિ કારણરૂપપૂર્વક થાયછે, દ્વારબંધાદિ કાર્ય ઉત્પન્ન
થયા પછીજ તેમા રૂપોત્પત્તિ થાયછે, કેમકે કાર્યરૂપ આશ્રય વિના
પ્રથમથી તે ક્યાં રહે ? એમજ કાર્યરૂપના વિનાશનો હેતુ પણ આશ્રયનો
વિનાશ તેજ જાણવો. પ્રથમ કાર્યદ્રવ્યનો નાશ થાય ઐટલે પછી
રૂપનો પણ નાશ થાય. એ ક્રિયા બહુ સત્ત્વર બનેછે આટે ક્રમ લક્ષ-
માં આવતો નથી (૪) શ્રાણુગ્રાહ્ય તે ગંધ; પૃથ્વીમાં રહેછે. સ્પર્શ-
દિકનાં લક્ષણ ગુણત્વ સતે ત્વગિન્દ્રિયાદિ ગ્રાહ્યત્વ એવાં કહ્યાં તે ઇતર-
વ્યવચ્છેદ્યે કહ્યાં જાણવા. (૫) શ્રોત્રેદ્રિયગ્રાહ્ય તે શબ્દ. આકાશવૃ-
ત્તિ, તથા ક્ષણિક છે શ્રોત્રેદ્રિય આકાશાત્મક છે. આકાશ તો નિરવયવ
છે તેમાં આ મારો શ્રોત્ર આ બીજનો એવો વિભાગ શી રીતે બને
એમ કહો તો સાંભળો. ધર્માધર્મ અભિસંસ્કૃત એવો જેની કણ-

શબ્દલીને જે આકાશ અવિરુદ્ધ હોય તે તેના આત્મ, એમ વિભાગ
 બને એટલાજ કારણે નીચે નાસિકાદિ રમ્પથી શબ્દોપલબ્ધિ થતી
 નથી કહુંશબ્દલીના વિધાનથી બાધિયાદિ વ્યવસ્થા પણ મુતર છે
 (૬) એકત્વાદિવ્યવહારહેતુ તે સખ્યા, જે એકત્વાદિ રૂપે છે તે
 એક દ્ર-યા તેમ અનેક દ્રવ્યા છે એકમખ્યા તે એકદ્રવ્યા, દ્વિત્વાદિ
 તે અનેકદ્રવ્યા જે એકદ્રવ્યા છે તેની, સહિવાદિ પરમાણ્વવાદિગત
 રૂપની પેઠે, નિત્યાનિત્યનિબ્ધિ છે, ન જે અનેકદ્રવ્યા છે તે તો
 અનેકપ્રુદ્ધિવિષયસહિત એવા એકત્વથી નિબ્ધન છે, અને અપેક્ષા
 પ્રુદ્ધિ નાશ થતાં નાશ પામે છે, ન ક્વચિત્ આશ્રયનિનાશથી પણ
 નાશ પામે છે (૭-૮) પ્રાપ્તિપૂર્વક અપ્રાપ્તિ તે વિભાગ, અને
 અપ્રાપ્તિપૂર્વક પ્રાપ્તિ તે સયોગ એ બે, દ્રવ્યમાત્રને વિષે વિયુક્ત
 સંયુક્ત એ પ્રત્યયના યથાક્રમ હેતુ છે સયોગ પણ સયોગજ સયોગ
 અને શુદ્ધ સયોગ, તથા વિભાગ પણ વિભાગજ વિભાગ અને શુદ્ધ
 વિભાગ એમ બે પ્રકારે છે (૯) પરિમાણુવ્યવહારનું કારણ તે
 પરિમાણુ તે ચાર પ્રકારનું છે મહત્ત્વ આણુ, દીર્ઘ, હ્રસ્વ મહત્ત્વ બે
 પ્રકારનું છે નિત્ય અને અનિત્ય નિત્ય તે આકાશ, કાલ, દિગ્,
 આત્મા તેમને વિષે, જે પરમ મહત્ત્વ તે, અનિત્ય તે અણુકાદિને
 વિષે છે તે આણુપરિમાણુ પણ નિત્યાનિત્યબેદથી દ્વિધા છે
 પરમાણુ મનસ્, તેમાં પારિમાણ્યલક્ષણ આણુત્વ તે નિત્ય, અને
 અનિત્ય તે દ્વ્યણુક્રમા એજ રીતે બોર, આગળા, બીજા, ઇત્યાદિમા
 કે બીજા, આમર્ગા, બોર, ઇત્યાદિમા મહત્ત્વ તથા આણુત્વના વ્ય
 વહાર યથોક્તર ઉભયથા સમજવો આમળા આદિમા તો ઉભય
 સભવે છે એજ પ્રકારે ઇશુ વિષે, સમિત્વ વશાદિની અપેક્ષાએ,
 હ્રસ્વત્વ દીર્ઘત્વ પણ સભવે છે મહત્ત્વ દીર્ઘત્વ તે અણુકાદિમા રહે છે
 તેમાં, અને દ્વ્યણુક્રમા જે આણુત્વ હ્રસ્વત્વ છે તેમાં, મો તદ્વાપત
 છે : તદ્વાપત છે, કેમકે મહત્ત્વમાંથી દીર્ઘ લાવો, દીર્ઘમાંથી
 મહત્ત્વ લાવો, ઇત્યાદિ વ્યવહારમાં બેદની મનીતિ યાપ છે
 આણુત્વ હ્રસ્વત્વના જે બેદ છે તે તો તદ્વાર્થ યોગીઓજ પ્રત્યક્ષ છે
 (૧૦) સયુક્તદ્રવ્ય પણ જેને વ્રણને, આ આનાથી પૃથક્ છે એમ

બુદ્ધિ કમીએ, તેવા બુદ્ધિપાણીનું કારણ તે મૂળસ્ત. (૧૧-૧૨)
 આ પર છે, આ અપર છે. એમ પ્રતીતિ જેનાથી આવે છે તે યથાક્રમ
 પરત્વાપરત્વ જાણ્યાં. આ ઉપરે દિદ્દુત અને કાલકૃત છે. દિદ્દુતની
 ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે: એક દિશાના રહેલા પદાર્થને એક દિશાની
 અપેક્ષાથી સન્નિદ્દુત અને બીજી દિશામાં રહેલાની અપેક્ષાથી
 વિમદ્દુત કહેવાય છે. એ સન્નિદ્દુત વિમદ્દુત તે પરત્વ અપરત્વ
 જાણ્યાં. કાલકૃત તે આ પ્રમાણે સંભવે છે: અનિયતદિગ્દશમંચુક્ત
 એવા વર્તમાનકાલમ્થ યુગ અને વૃદ્ધ તેમાંથી યુવાથી લેતાં વૃદ્ધને,
 પરકાલ સાથે યોગ હોવાથી, પરત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, ને વૃદ્ધથી લેતાં,
 અદ્યકાલ સાથે યોગવાળા યુવાને અપરત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૩)
 જ્ઞાતાન્તરગ્રાહ્યજ્ઞાન તં બુદ્ધિ. તે બે પ્રકારની છે: વિદ્યા અને અવિદ્યા.
 અવિદ્યા ચાર જાતની છે: અંશય, વિપર્યય, અનધ્યવચ્ચ, સ્વપ્ન.
 વિદ્યા પણ ચાર પ્રકારની છે: પ્રત્યક્ષ, લૅગિક, સ્મૃતિ, અને આર્પ.
 પ્રત્યક્ષ અને લૅગિક તે પ્રમાણાધિકારમાં કહેવાશે. ભૂતાર્થ એ સ્મૃ-
 તિનો વિષય છે, ને તે સ્મૃતિ ગૃહીતગ્રાહી હોવાથી પ્રમાણમાં ગણાતી
 નથી. વ્યાસાદિ કમિશ્ચાને ભૂતાર્થ અર્તોદ્વિય અર્થ એવા ધર્માન્ત્રી
 બાબત જે પ્રતિભા તે આર્પ. તે કમિનેજ સંભવે છે. લૅગિકને તો કદા-
 ચિત્તુ થાય છે: જેમકે દોષ કન્યા કહે છે કે મારો ભાઈ કાલ જશે એવું
 મારું હૃદય કહે છે આર્પ તે પ્રત્યક્ષજ છે. (૧૫) અનુગ્રહ છે લક્ષણ
 જેનું તે સુખ. (૧૬) આત્માને ઉપદ્રાવ કંવાળો જેનો સ્વભાવ
 તે દુઃખ; ને તે અમર્ષ, દુઃખાનુભવ, નિરોધયતા, એનો હેતુ છે. (૧૬)
 સ્વાર્થ કે પરાર્થ અપ્રાપ્તમાર્થન ત ઇન્દ્રિય. કામ, અગ્નિજ્ઞાપ, નાગ, સક-
 લ્ય, કારુણ્ય, વૈરાગ્ય, વંચનેન્દ્રિય, ગૂઢભાવ, ઇન્દ્રિય તોના ભેદ છે. (૧૭)
 કર્તૃકલ્પની, આત્મગુણ, આત્મમનઃસંયોગ જન્ય, રત્નાર્દનિરોધી,
 ધર્મધર્મરૂપે ભેદવાનું, પરોક્ષ, તે અદૃષ્ટ નામનો ગુણ છે તેમાં
 ધર્મ પુરુષગુણ છે, અને તેના કરનારને નિયહિતભોક્ષાદનો હેતુ છે,
 આત્મિન્દ્રિય છે, અંત્યસુખસંવિજ્ઞાનનિરોધી છે, કેમકે અત્યસુખના
 સમ્યગ્વિજ્ઞાનથી ધર્મનો નાશ થાય છે, અને અંત્યસુખ સુધીજ

તેની સ્થિતિ રહે છે પુરુષાન્તકારણ સાથે વિશુદ્ધ અગ્નિમયિના
 સંયોગમાથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને હર્ષાશ્રમાને પ્રતિનિયત
 સાધનના નિમિત્તરૂપે છે સાધન તો શ્રુતિસ્મૃતિનિર્ણિત ને છે તે
 સામાન્યતઃ અહિમાદિ જાણના, અને વિશેષતઃ બ્રહ્માણાદિના પૃથ
 ક પૃથક્ યજ્ઞનાધ્યયનાં જાણના (૧૮) અર્ધર્મ પણ આત્મજુણ
 છે, અને તેના કર્તાને અહિતપ્રત્યવાયનો હેતુ છે, અતીન્દ્રિય છે, અ
 ત્યક્ત ખમ વિજ્ઞાનવિરોધી છે (૧૯) પ્રયત્ન તે ઉત્સાહ, તે સુખતા
 વસ્થામા પ્રાણાપાનનો પ્રેરક છે અને જગ્યા પછી અત કરણ ને અ ય
 ઇન્દ્રિય સાથે યોગ કરાવનાર છે, હિતાહિતપ્રાપ્તિપરિહાર માટેના
 ઉદ્યમરૂપ તથા શરોરનિર્મારક છે (૨૦) સંસ્કાર બે પ્રકારના છે
 ભાવના અને સ્થિતિસ્થાપક ભાવના તે આત્મજુણ છે, જ્ઞાન છે,
 ને જ્ઞાન પિતુ છે આ તેના સર્જન દબ અનુભૂત શ્રુત એવા
 અર્થે ાં સ્મૃતિ પ્રત્યભિજ્ઞાનાં કયવી અનુમેય છે સ્થિતિસ્થાપક તે
 મૂર્તદ્રવ્યનો જુણ છે ધર્માવધવસન્નિવેપસિદ્ધ એવા પોતાના આ
 શ્રવણે, કાલ્પાંતર સુધી અકરૂપે રહ્યા પછી અ યથાસ્થિત હોય તો
 પણ પૂર્વાવસ્થામા પાળે લાગે છે, માટે તે સ્થિતિસ્થાપક કો નાય છે ધારણ
 કાલસુધી વાંટી મૂકેલા તાવ જ્ઞાતિને પહોળા મરી મૂકી દબા તો પાછા
 હોય તેના થઈ જાય છે, તે આ સંસ્કારના બે થાં એ પ્રમાણે ધનુષ,
 શાખા, નૃગ દત ઇત્યાદિ, તથા વાળેલા વસ્ત્રાં તેમા એ સંસ્કારનું
 કાર્ય સ્પષ્ટ જાણાય છે (૨૧) પ્રજ્વલિતરૂપ તે દેય, જેના સદ્ભાવે
 આત્મા પ્રજ્વલિત જેનો લાગે દ્રોહ, ક્રોધ મન્યુ અમમા, અમર્ષ, એ
 દેયના ભેદ છે (૨૨) સ્ફોટ છે તે જલનો વિશેષજુણ છે અને મૃદુ
 તથા મૃદુતાનું કારણ છે અને પણ ગુસ્તાનાં પેઠે નિત્યાનિત્યત્વનિ
 વ્યપ્તિ જાણવી (૨૩) ગુસ્તા જલ અને મૂમિમા રહે છે, અને પતન
 કર્મનું કારણ છે, અપ્રત્યક્ષ છે, તેની પણ જલાદિપરમાણુરૂપના પેઠે
 નિત્યાનિત્યત્વનિવ્યપ્તિ જાણવી (૨૪) સ્થદન કર્મનું કારણ તે
 દ્રવત્વ ને ત્રણ દ્રવ્યમા રહે છે ને બે પ્રમાણુ છે સાદ્રજ અને
 નૈનિતિક જલનું દ્રવત્વ તે મદુજ, અને નૈમિતિક તે પૃથ્વી અને તેજ-
 સનું, ને અગ્નિમયોગથી થાય છે, જેમકે ધાનુ, સુવર્ણ કે કલગનું,

ઇત્યાદિ. (૨૫) વેગ પૃથ્વી જલ તેજસ વાયુ અને મન એટલાં મૂર્ત-
 દ્રવ્યમાં રહેછે; અને પ્રયત્નાભિધાતવિશેષાપેક્ષે એવા કર્મથી ઉત્પ-
 ન્ન થાયછે, તથા નિયતદિશ્ચિદ્રિયામળાંધનો તેનું છે, સ્પર્શની પેઠે દ્ર-
 વ્યસંયોગવિરોધી છે શરીરાદિપ્રયત્ને આવિર્ભૂ ને કર્મ તેથી ઉત્પન્ન
 થયેલા વેગ તેનાથી બાણ અમુક દિશાએ જઈ પડેછે. નિયતદિશ્-
 ચિદ્રિયાકાર્યથી વેગનો સદ્ભાવ અનુમેય છે. શાખાદિમાં લોહાભિધાતથી
 ઉત્પન્ન થયેલા કર્મ વડે વેગ પેદા થાયછે. ફેટલાક સંસ્કારને ત્રણ
 પ્રકારનો ગણી વેગનો તેમાં અંતર્ભાવ કરેછે, તેમના મત પ્રમાણે ગુણ
 એવીશ થાયછે. શાર્ય, આદર્ય, કારુણ્ય, દક્ષિણ્ય, ઔગ્ર્ય, ઇત્યાદિ
 ગુણોનો આ ઉક્ત ગુણોમાં, પ્રયત્ન બુદ્ધ્યાદિને વિષેજ અંતર્ભાવ
 જાણવો. સ્પર્શાદિ સર્વને ગુણત્વ સાથે અનિસંબંધ છે; અને તે સર્વે,
 દ્રવ્યાશ્રિત છે; નિશ્ચિદ્ર છે; અને પોતે બીજા ગુણવાળા નથી. સ્પર્શ,
 રસ, ગંધ, રૂપ, પરત્વ, અપરત્વ, ગુરુત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહ, વેગ, એટલા
 મૂર્તગુણ કહેવાયછે; બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દેવ, ધર્મ, અધર્મ,
 પ્રયત્ન, ભાવના, શબ્દ, એટલા અમૂર્ત ગુણ કહેવાયછે. સંખ્યા, પરિ-
 માણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, એટલા ઉભયગુણ કહેવાયછે.
 એ પ્રકારનું ગુણસ્વરૂપ સર્વથા પોતાની મેળે બેસાડી લેવું. હવે
 કર્મની વ્યાખ્યા કરેછે:—

ઉત્ક્ષેપ, અવક્ષેપ, આકુંચન, પ્રસારણ, એ પાંચ કર્મ; ને પર
 તથા અપર એ બે સામાન્ય.—૬૩

ઉત્ક્ષેપ ઉર્ધ્વક્ષેપાણ, અર્થાત્ મુશલાદિનું જે ઉચું લઇજવું તે
 ઉત્ક્ષેપાણ કર્મ. તેથી વિપરીત તે અવક્ષેપ, અધોનયનરૂપ. ઋણ
 એવી આંગળી ઇત્યાદિને કટિલ કરી શકવામાં જે ઉપયુક્ત તે કર્મ
 આકુંચન. વાંકા કરેલા અવયવને પાછો જેથી સીધો કરાય તે પ્રસાર-
 ãકર્મ. અનિયતદિગ્દેશ થકી સંયોગ અને વિભાગ તેનું જે કારણ
 તે ગમન; અને અનિયત એમ કહેવાથી ભ્રમાણ, પતન, સ્યંદન, રેચ-
 ન ઇત્યાદિનો પણ ગમનમાં અંતર્ભાવ જાણવો. પાંચે પ્રકારનું કર્મ

ક્રિયાપદ છે હવે સામાન્ય કહેછે! પર અને અપર હવે તે પરાપર-
ની વ્યાખ્યા બતાવેછે

પર તે સત્તા, દ્રવ્યત્વાદિ તે અપર, હવે વિરોધ, તે નિશ્ચયે
કરીને નિત્યદ્રવ્યધૃતિ, તથા અત્ય છે—૬૪

પર ન અપર એવા ને સામાન્ય કહ્યા તેમા પર તે સત્તા તે દ્રવ્ય
ગુણ ક્રમે એ ત્રણમાન રહેછે, તે ત્રણમાન સત્ સત્ એવા અનુ-
વૃત્ત પ્રત્યયનુ કારણ છે, ન તેથી સામાન્ય કહેવાયછે, વિશેષ કહેવાનુ
નથી હવે અપરસામાય કહીએ દ્રવ્યત્વાદિ તે અપર, અર્થાત્ દ્રવ્ય
ત્વ, ગુણિત્વ, કર્મત્વ, તે અપરસામાન્ય નરે દ્રવ્યમા દ્રવ્ય દ્રવ્ય એવી
બુદ્ધિના હેતુ તે દ્રવ્યત્વ, એજ પ્રમાણે ગુણિત્વે વિષે ગુણબુદ્ધિ
વિધાયક તે ગુણત્વ, કર્મમા કર્મે વ તે દ્રવ્યત્વાદિ તે પોતાના આશ્રય
દ્રવ્યાદિમા અનુવૃત્તિપ્રત્યયહેતુ દોવાથી સામાન્ય પણ કહેવાયછે,
તેમજ પોતાના આશ્રયની ગુણાદિયકી વ્યાવૃત્તિ કરેછે માટે વિશેષ
પણ કહેવાયછે માટે અપરસામાન્ય નેછે તે ઉભયરૂપ દોવાથી
સામાન્યવિશેષ એવી સજ્ઞાને પામે છે અપેક્ષાભેદકી એકનેજ
સામાન્ય ૧ વિશેષ ઉભય પ્રાપ્ત થાય તેમા કાંઈ વિશેષ નથી
એજ પ્રમાણે પૃથ્વીત્વ, સ્પર્શત્વ, ઉદ્દેશ્યશૂલ્ક, ગોત્વ, ઘટત્વ ઇત્યાદિ
ને પણ, અનુવૃત્તપ્રત્યયહેતુત્વ ૧ વધને, સામાન્યવિશેષભાવ સિદ્ધ-
ત્વ છે સત્તાયોગથી ને સત્વ કહ્યુ તે તો દ્રવ્ય ગુણ કર્મ એ ત્રણમાન,
આકાશાદિમાં નહિ, કેમકે આકાશ કાચદિંકુ તેમા તો વસ્તુસ્વરૂપે
અગ્નિત્વ વ્યત્તયેક્યાદિ કારણને લાપે માગેતુ છે ઉદયન પણ તેજ
કહેછે વ્યત્તયભેદ, તુલ્યત્વ, અકર, અનવરૂપ, રૂપ હાનિ, અસખ્ય, ૫,
એટલાં જ્ઞાતિપ્રાપ્તકે એની વ્યાખ્યા વ્યત્તયભેદ સામાન્યનુ વ્યાખ્યા
એકે કે તે એક અને અનેકવૃત્તિએ, માટે આકાશને જ્ઞાતિ નથી, કેમકે
તેનામાં વ્યક્તિભેદ નથી પૃથ્વીત્વ જ્ઞાતિ કૃત્રીને પાલી બુદ્ધિત્વ જ્ઞાતિ
માનીએતો તે તુલ્યત્વ યથુ માટે જ્ઞાતિ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ પરમાણુ ૧ ૨ ૩ જ્ઞાતિ
માની, તો તનો પાર્થિવત્વ, આર્યત્વ, રાગરોગત્વ તેની માપે સખર
પામે, માટે તે જ્ઞાતિ ન થાય. સામાય ૧૦ સામાન્ય માનીએ તો મૂલ

ક્ષતિકારિણી અનવસ્થા થાય. વિશેષને સામાન્ય માનીએ તો વિશેષના સ્વરૂપનીજ હાનિ થાય. સમવાયને વ્યતિ માનીએ તો સંબંધાભાવ આવે, કેમકે ત્યાં કાંયા સંબંધથી સત્તાનો યોગ ઘટે ! કેમકે સમવાયાંતરે તો માની શકતો નથી. (૧).

કેટલાક કહેછે કે સામાન્ય ત્રિવિધ છે: મહાસામાન્ય, સત્તાસામાન્ય, સામાન્યવિશેષસામાન્ય. છ એ પદાર્થમાં પદાર્થત્વબુદ્ધિ પેદા કરનાર તે મહાસામાન્ય. સત્તાસામાન્ય તે ઉકત ત્રણ પદાર્થોનાંજ સ્વત્વબુદ્ધિ કરનાર તે. સામાન્યવિશેષસામાન્ય તે દ્રવ્યત્વાદિ. કેટલાક કહેછે કે ત્રિપદાર્થગત તેજ સત્તાસામાન્ય દ્રવ્યત્વાદિ; અને સામાન્યવિશેષસામાન્ય તે પૃથ્વીત્વાદિ. એ પ્રકારે લક્ષણમેદ હોવાથી આ સત્તાદિ દ્રવ્યગુણકર્મથકી ભિન્ન જણાયછે, ને તંત્રલાજ ઉપરથી જુદા પદાર્થ ગણાયછે.

હવે વિશેષ, એટલે વિશેષ એ પદાર્થનો વિચાર હવે કરીએ. નિશ્ચયે કરીને એટલે તત્ત્વદૃષ્ટિથીજ વિશેષ માનેલો છે, ઘટપટાદિની પેઠે વ્યવહારદૃષ્ટિથી નહિ. અને એમ છે માટેજ તે નિત્યદ્રવ્યવૃત્તિ અને અંત્ય છે. નિદ્રવ્યવૃત્તિ એટલે વિનાશારંભ રહિત એવાં આકાશ કાચદિગ્ આત્માને મનસ્ તેમનામાં રહેનાર, તેમજ પરમાણુ પાણુ જગત્નાં વિનાશારંભકોટિમૂત છે તેથી તે, અને મુક્તાત્મા, તથા મુક્તમનવાળા, તે સંસાર પર્યંત રૂપવાળા છે તેથી તે, એ સર્વ અંતરૂપ કહેવાય; અને જે અંતે થાય તે અંત્ય કહેવાય, કેમકે અંતે રહેલો વિશેષ હોય તેજ મુકુટ જણાય આવે. ત્યારે વિશેષની વૃત્તિ તો પરમાણ્વાદિમાં અને નિત્ય દ્રવ્યમાં સર્વત્ર થઈ તેથીજ નિત્ય દ્રવ્યવૃત્તિ અને અંત્ય એ બે વિશેષાણુ લીધેલાં છે. દ્રવ્યે દ્રવ્યે વિશેષ

(૧) કેટલાક સમવાયને વ્યક્ત્યભેદના ઉદાહરણમાં લેછે, ને અસંબંધમાં અભાવનું ઉદાહરણ આપેછે.

એક એક જ હોય અનેક નહિ, કેમકે એક વિશેષથીજ પોતાના આશ્રયની અન્યથા વ્યાવૃત્તિ થઇ આવેછે, એટલે અનેક વિશેષની કલ્પના કરવી વ્યર્થ છે સર્વ નિત્યદ્રવ્યોશ્રિત વિશેષ તો અનેક છતાં અત્ર જે એકવચન કહ્યું છે તે જાત્યપેક્ષાથી કહ્યેલું સમજવું મશરૂત કરે પણ એજ કહ્યું છે અતે થાય તે અત્ય અને આશ્રય તે વિશેષ, ને તે વિનાશારભરહિત એવા નિત્ય દ્રવ્યમા તથા પરમાણુમા તથા આકાશકાલદિગાત્મમત્તે તેમા રહે છે, આ પ્રતિદ્રવ્યે એક એક હોઇ, અત્યત વ્યાવૃત્તિભુવિનુ કારણ છે જેમ આપણુ વગેરેને, તુલ્યાકૃતિગુણક્રિયાવચનસંયોગી એવા બ્રહ્મ અશ્વાદિની વ્યાવૃત્તિભુવિ બળદ શુકત છે, શીઘ્રગતિવાળો છે, પીન છે, આધવાળો છે, ઘટનાળો છે ઇત્યાદિ કપે થાયછે, તેમજ ચોગી, નિત્ય અને તુલ્યા કૃતિગુણક્રિયાવાળા એવા પરમાણુને વિષે, તથા મુક્તાત્મમત્તને વિષે, અન્યનિમિત્તાભાવે આજ નિમિત્તયા (વિશેષયા), પ્રત્યાધારે આ વિલક્ષણ છે આ વિત્તક્ષણ છે, એમ પ્રતીતિ થાયછે, તેમજ દશ કાલથી નિહૂર એવા પરમાણુ વિષે પ્રત્યગિજ્ઞા પણુ સંભવેછે એમ જોનાવી બનેછે તેજ અત્ય વિશેષ કેટલાક નિત્યદ્રવ્યવૃત્તિ અત્ય વિશેષ એ સૂત્રને આ પ્રમાણે સમજાવેછે નિત્ય દ્રવ્યમાજ જેની વૃત્તિ છે તે નિયદ્રવ્યવૃત્તિ એમ એ પદ આવધારણુ સમજવું અત્ય એ પદને આ રીતે સમજાવેછે નિત્ય દ્રવ્ય જે છે તે ઉત્પત્તિ અને વિનાશને અતે રખલા હોનાથી અત્ય કહેવાય એટલે તેમનામાં થયેલા અત્યતવ્યાવૃત્તિના કારણછે, અને દ્રવ્યાદિથી વિલક્ષણ હોવાને લીધે, પદાર્થ છે હવે સમજાવને નિરૂપેછે —

આધાનધેયભૂત એના અયુતસિદ્ધ ભાવોના જે સબધ, અત્ર પ્રત્યયનોહોતુ, તે સમજાય—૬૫

કેટલાક ધાતુ માઠમા યુ ધાતુનો અર્થ અમિશ્રણાર્થે કહેલોછે, ન વૈશેષિક સૂત્રમાજ અયુતસિદ્ધ શબ્દ વાપર્યો છે તેમા તે ધાતુને તેજ અર્થ લાધેનેછે, એટલે કે અયુતસિદ્ધ એટલે અપૃથક્સિદ્ધ વ્યવહારમા પણુ યુત એ શબ્દબોદાલિધા માર્યે વપરાતો જણાયછે, જેમકે

આ બે ભાઈ યુગ થયાછે ઇત્યાદિ. ત્યારે અત્ર અર્થ એવો થયેછે વૈ-
શેષિક દર્શનમાં જે અધુનસિધ્ધ એટલે અપૃથક્સિધ્ધ; એટલે તંતુમાં
પટની પેઠે પૃથગાશ્રયને અનાશ્રિત એવા, તથા આધારાધેય પણ
તેજ હોઈ શકે માટે તેવા, એવા ભાવ એટલે પદાર્થનો જે
સંબંધ, અને જે અત્રપ્રત્યય એટલે અત્ર તંતુમાં પડે એવા પ્રત્યય-
ના હેતુ રૂપ, અઆધારાણુ કારાણુ, તેજ સમવાય. આ તંતુમાં પડે છે,
આ પટમાં ગુણુ કર્મ છે, આ ગુણુ કર્મમાં સનાછે, આ દ્રવ્યમાં દ્રવ્યત્વ
છે, આ ગુણુમાં ગુણુત્વ છે, આ કર્મમાં કર્મત્વ છે, આ દ્રવ્યમાં અંત્ય
વિશેષ છે, ઇત્યાદિ વિશેષપ્રત્યય જેનાથી થાયછે, તે પાંચે પદાર્થ
કરતાં જુદા, છઠ્ઠા પદાર્થ સમવાય જાણવો, એવો અર્થ છે. તે એક,
વિભુ, અને નિત્ય છે.

આ પ્રમાણે છ પદાર્થોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું; હવે સામાન્ય-
તઃ પ્રમાણુલક્ષણુ કહેવાય છે. અર્થોપલબ્ધિહેતુ તે પ્રમાણુ. એના
અર્થ આ પ્રમાણુ. અવ્યભિચારાદિવિશેષાણુવિશિષ્ટ એવી અર્થો-
પલબ્ધિને પેદા કરનાર સામગ્રી કે તેનો એક ભાગ, બોધરૂપ કે અ-
બોધરૂપ જ્ઞાન પ્રતીપાદિ, જે સ્વાધિકૃતમ હોય તે પ્રમાણુ; અથવા
એના કાર્યરૂપ, યથોક્ત વિશેષાણુવિશિષ્ટ અર્થોપલબ્ધિ તે પ્રમાણુનું
સામાન્યલક્ષણુ છે તે ઉપલબ્ધિથી પોતાના કારણુને પ્રમાણુભાસથી
જુદુ કરાયછે, માટે ઈન્દ્રિયજત્વ, ચિંગજત્વ, ઇત્યાદિ વિશેષાણુવિશિષ્ટ
એવી તે, તેજ પ્રમાણુનું વિશેષલક્ષણુ પણ જાણવી. હવે પ્રમાણુ-
સંખ્યા કહેછે:—

આમને પ્રમાણુ બે છે: પ્રત્યક્ષ તથા લૈંગિક; આ વૈશેષિક-
મતનો સંક્ષેપ થઈ રહ્યો—૬૬

આમને એટલે વૈશેષિક મતવાજાને, પ્રમાણુ બેજ છે. પ્રત્યક્ષ
અને ચિંગચડી થયેલું લૈંગિક. પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનું છે: ઐન્દ્રિય અને
ચોગજ. ઐન્દ્રિય તે દ્રાણુરસતચ્છુત્ત્વજ્ઞાત્ર. મનઃસન્નિકર્ષજન્ય,

જે આપણુ વગેરેને છે તે તે પણ જે પ્રકારનુ છે નિર્વિકલ્પક, સવિક-
 લ્પક વસ્તુત્વરૂપાવેચનમાત્ર તે નિર્વિકલ્પક તેનાથી સામાન્યમાત્ર ગૃહાય
 છે એમ નહિ, બેદ પણ તેમા ભાસે છે તેમ છેક સ્વલક્ષણમાત્ર પણ
 તે નથી કેમકે તેમા સામાન્યના પ્રતિભાસ છે અને વ્યક્ત્ય તરદર્શન
 યતાં પ્રતિસધાન બને છે ત્યારે એ પ્રત્યક્ષ સામાન્યવિશેષ ઉભય-
 ને ગૃહે છે, પરંતુ આ સામાન્ય અને આ વિશેષ એમ સ્પષ્ટ વિવેક
 કરી શકતુ નથી, કેમકે સામાન્ય અને વિશેષના અનુવૃત્તિ અને
 વ્યાવૃત્તિ ધર્મનુ ગ્રહણ તેમા હોતુ નથી સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષ તે તો
 સામાન્યવિશેષરૂપતાને સ્પષ્ટ કરી શકે છે, કેમકે વસ્તુ તરની સાથેજ
 અનુવૃત્તિ વ્યાવૃત્તિ ધર્મની પ્રતિપત્તિ પામતા આત્માને ઇન્દ્રિયદ્વારા
 તથાભૂતમતીતિની ઉપપત્તિ થાય છે યોગજ પ્રત્યક્ષ પણ જે પ્રમારનુ
 છે યુક્તનુ પ્રત્યક્ષ, વિયુક્તનુ પ્રત્યક્ષ યુક્તનુ તે સમાધિ થતી એકાગ્ર્ય
 પામેલાનુ પ્રત્યક્ષ, જેમા યોગજધર્મના બલ થતી, અતઃકરાની
 બહાર જઈ અર્તોદ્વિગ્ધ અર્થ સાથે પણ એકતા પામે છે, ન તેમ તેનુ
 જ્ઞાન શકે છે અસમાધિદશામા પણ, અતઃ ત યોગાભ્યાસના પરિ-
 પાકને લીધે જે અર્તોદ્વિગ્ધાર્થદર્શન થતુ તે ત્રિયુક્તનુ પ્રત્યક્ષ કહેવાય,
 તે દશકાલસ્વભાગદિયા વિમુક્ષ્ટ એવા પણ પદાર્થને શકે છે
 એવુ તો કોઈ ઉત્કૃષ્ટ યોગીનેજ બને, યોગીમાત્રને તેના સભવ
 નથી વિસ્તાર માટે ન્યાયક દલીમા જોઈ લેવુ લૈંગિકનુ સ્વરૂપ
 આ પ્રમાણે લિંગ ર્શન થતી જે અવ્યભિચારિત્વાદિ વિશેષણયુક્ત
 જ્ઞાન તે, પરાપર જ્ઞાનોપલક્ષિતકારકસમૂહથી જે થાય તે જ્ઞાન
 લૈંગિક, અર્થાત્ અનુમાન તે આ પ્રકારે થાય છે આ આનુ કાર્ય છે,
 કરણ છે, સચોગ છે, સમવાયી છે, વિરોધી છે, ઇત્યાદિ જ્ઞાન તે
 લૈંગિક કાર્યકારણપૂર્વિકત્વથી જેના ઉપલબ્ધ તે કારણનુ ગમક થાય,
 જેમકે આ નદીપૂર વૃષ્ટિમાય છે, વિશિષ્ટ નદીપૂર છે માટે, પૂર્વોપલ-
 બ્ધ વિશિષ્ટ નદીપૂરની પેઠે કારણ પાઞ કાર્યજનકરૂપે પૂર્વથીજ
 ઉપલબ્ધ હોય તો માર્યનુ લિંગ થાય, જેમકે વિશિષ્ટમેધોન્નતિ વપા
 એ કાય ની ગમક છે સચોગીનુ ઉદાહરણ ધૂમ જે અગ્નિસચોગી છે

તે જાણવું. સમવાયીનું ઉદાહરણ એ કે ઉષ્ણસ્પર્શ ઉપરથી જલમાં રહેલા તેજસ્નું અનુમાન થાય. વિરોધી આ પ્રમાણે. વિસ્ફુર્જનવિ-શિષ્ટ સર્પ તે નકુલાદિનો ગમક છે, અથવા અગ્નિ શીતાભાવનો ગમક છે. આ આનું કાર્ય છે, કારણ છે, ઇત્યાદિ સૂત્રમાં કાર્યાદિનું ઉપા-દાન લિંગનિર્દેશનાર્થે કર્યું છે, પણ આટલાંજ લિંગ છે એમ બતાવવા રૂપ અવધારણાર્થે નથી કર્યું, કેમકે તે સ્થલે બતાવ્યા કરતાં બીજાં પણ લિંગ છે, જેમકે ચદ્રોદય સમુદ્રવૃદ્ધિનું અને કુમુદવિકાસનું લિંગ છે, છતાં ત્યાં કાર્યકારણભાવ ઘટતો નથી, કેમકે સમુદ્રવૃદ્ધિથી જે જલનું ચારે દિશાએ ફેલાવું અને કુમુદવિકાસથી પાંખડીનું ખીલવું તે તો પોતપોતાના ખાસ કારણોથી બને છે, શરદ્ઋતુમાં જલની નિર્મ-લતા તે અગસ્ત્યોદયનું લિંગ છે; ઇત્યાદિ. એ બધાનો સંગ્રહ ઇત્યા-દિ એ પદથી થયો જાણવો. આ સાધ્યનું આ સંબંધી છે એમ અર્થ સમજ લેવો. આમ થતાં “ આનું કાર્ય ” ઇત્યાદિ જે સૂત્ર છે તેને અવ્યાપ્તિ દાખ આપ્યો નહિ. આ કરતાં વધારે જાણવું હોય તેણે ન્યાયકંદલી જેવી શાખ્દાદિનો તો અનુમાનમાંજ અંતર્ભાવ છે એટલે કંદલીકારના મત પ્રમાણે બેજ પ્રમાણ છે વ્યોમશિવ તો પ્રત્યક્ષ, અનુ-માન, શાખ્દ, ત્રણ પ્રમાણ કહે છે. હવે ઉપસંહાર કરવા કહે છે, વૈશેષિક મતનો ઇત્યાદિ. આ એટલે આટલે સુધી કહ્યો તે વૈશેષિક મતનો સાર થયો.

હવે અત્ર પણ અનુક્ત એવું કેટલુંક કહીએ છીએ. વ્યોમાદિ નિત્ય છે, પ્રદીપાદિ કાષ્ઠક કાલ રહેવાવાળાં છે, બુદ્ધિ સુખાદિ તે ક્ષણિ-ક છે. ચૈતન્ય આદિ, રૂપઆદિ, તે આત્માદિ અને ઘટાદિના ધર્મ છે; અને ધર્મીથી અત્યંત વ્યતિરિક્ત છતાં, સમવાયસંબંધે સંબંધ છે. સમવાય નિત્ય, સર્વગત, એક છે. આત્મા સર્વગત છે, બુદ્ધિ સુખ દુઃખ ઇચ્છા દ્વેષ પ્રયત્ન ધર્મ અધર્મ અને ભાવનાખ્ય સંસ્કાર એટલા નવે આત્મવિશેષગુણનો ઉચ્છેદ તે મોક્ષ. સામાન્ય વિશેષ પરસ્પર વિ-ભક્ત છે અને દ્રવ્યપર્યાય પણ તેમજ છે. દ્રવ્ય ગુણાદિ છએ પદાર્થમાં વસ્તુત્વનિર્બંધન તે સ્વરૂપ સત્ત્વ છે. દ્રવ્ય ગુણ કર્મમાં સત્તાસંબંધ છે, ને સમવાય વિશેષ સામાન્ય એટલામાં નથી.

એ મતના અથોમા કણાદ કરેલી ષટ્પદાર્થો, તેનું લાઘ્ય પ્રસ-
સ્તકરે કરેલું છે ન તેની ટીકા શ્રીધરાચાર્યે કરેલી કદલી નામે છે કિર-
ણાવલી ઉદયનાચાર્યે કરેલી છે વ્યોમમતિ વ્યોમશિવાચાર્યે કરેલા છે,
શ્રીવત્સાચાર્યનો લીલાવતીતર્ક છે, તથા આનૈયતન છે, ઇત્યાદિ વૈશેષિક
અથો છે

હવે નૈમિનીય એવું ને બીજું નામ છે તે મીમાંસિક મત કહેવાય
છે નૈમિની સાખ્યની પેઠે, એકદ ડીકે ત્રિદ ડી, તથા મૃગચર્મધારી,
ધાતુરક્ત વસનવાળા, કમડલુધારી, નાથે મુકેલા, એવા સન્યાસી
મનુષ્ય દિવસ દોષ છે તેમના ગુરુ વેદ એજ બીજી કોઈ વસ્તુ ગુરુ નહિ,
માટેજ સ્વયંતમે સન્યસ્ત સન્યસ્ત એમ બોલે છે યસોપવીતને
ધોધને તેનું ત્રણવાર જલપાન કરે છે તેમાના એક પ્રકારનાતો યા
જિકાદિ તે છે, ને પૂર્વ મીમાસાવાદી કહેવાય છે, બીજા ઉત્તર મીમાસા-
વાદી કહેવાય છે પૂર્વ મીમાસાવાદી કુર્મ વર્ણે છે, યજ્ઞનાદિ પદ કર્મ
કરે છે, પ્રજ્ઞસત્ર ધરે છે, ગૃહસ્થાશ્રમમા વસે છે, અને ચદ્રાજ્ઞાદિ વર્ણે છે
તેમના પણ બે પ્રકાર છે ભાદ્ર અને માભાકર, નેમાના ભાદ્ર પદમમાણ
માને છે, ને માભાકર પાચ માને છે ને ઉત્તરમીમાસાવાદી છે તે
વેદાતી કહેવાય છે ને પ્રજ્ઞાદૈતનેજ માને છે, આબધુ પ્રજ્ઞ છે એમ
કહે છે, અને યથાતથા પ્રમાણ બતાવે છે, સર્વ શરીરમા એકજ આત્મા છે
એમ લવે છે, કુર્મકે એવું વચન છે કે જૂનાતમા એક સતો જૂતે જૂને વ્યવ-
સ્થિત છે, ને એમ, જન્યદ્રવી પેઠે, એકધા બહુધા, ઇત્યાદિ પ્રકારે
ભાસે છે " આબધુ પુરુષજ છે—જૂત ભાવિ સર્વ " એ શ્રુતિને આધારે
આત્માને વિષે લય તેજ મુક્તિ એમ માને છે એવિના બીજી કરી
મુક્તિ મનતા નથી તે દિવજ દોષ છે, ભગવન્ એ નામધારી હોય છે,
તે ચાર પ્રકારના છે કુટીચર, મહૂ ક, હસ, પરમહસ, ત્રિદ ડી, અશિખ
પ્રજ્ઞસત્રી, ગૃહસ્થાગ્રી, યજ્ઞમાનપરિગ્રહી, પુત્રગૃહે એક વાર જગનાર,
કુટીમા વસનાર, તે કુટીચર કહેવાય છે કુટીચર તુલ્ય વેશવાળો, વિમ
દે આવી મળેલી ભિન્ના કરનારો, વિષ્ણુજપપરાયણ, નદી નીરમાં

નાહનારો તે બાહુદક કહેવાયછે બ્રહ્મસૂત્ર અને શિખા વિનાનો, કાષાયાંબર અને દાંડને ધરનારો, ગામમાં એક રાત્રી અને નગરમાં ત્રિરાત્રી વસનારો, ધૂમરહિત અને અગ્નિરહિત એવાં વિષ્ણુગૃહમાં ભિક્ષા કરનારો, તપથી ક્ષીણ શરીરવાળો, અને સર્વત્ર ફરતો. તે હંસ કહેવાય. હંસનેજ જ્ઞાન થઈ જાય અને જ્યારે તે આતુષર્થ્યભોજી થાય, અને સ્વેચ્છાએ દાંડ ધરે કે નધરે, તથા ઇશાન ત્રિશાએ સંચરે, શક્તિહીન છતાં પણ અશન ન કરે, વેદાંતનું અધ્યયન કરે ત્યારે તે પરમહંસ કહેવાય. આચારમાં ઉત્તરોત્તર અધિકતા જાણવી. આ ચારે કેવલ બ્રહ્માદૈતવાદ સાધનૈકવ્યસની હોઈ, શબ્દાર્થના નિરાસાર્યે, અનેક યુક્તિ ઉપજાવે છે, ને અનિર્વાચ્યતત્ત્વને જાણવા પ્રયત્ન કરેછે. તે બધું ખાંડન તર્કચક્રી ઇચ્છા હોય તેણે જાણી લેવું; અત્ર તે મત કહેવામાં આવતો નથી અહીંતો શાસ્ત્રકાર સામાન્યતઃ પૂર્વભીમાંસા મતનાજ વ્યાખ્યા કરવા ઇચ્છેછે, તે કહેછે:—

જૈમિનીયો વળી કહેછે કે સર્વજ્ઞાદિ વિશેષણવાળો એવો કોઈ દેવ નથી, કે જેનું વચન પ્રમાણ ગણાય—૬૭

જૈમિનીયા કહે છે કે જેનાં સર્વજ્ઞાદિ વિશેષણ છે એવો સર્વદર્શી, વીતરાગ, સ્વસ્ત્યાદિ કર્તા, ઇત્યાદિ વિશેષણયુક્ત, કોઈ એટલે પૂર્વોક્ત દર્શનોને સંમત જે જે દેવાદિ તેમાનો કોઈ દેવ છે નહિ, તેમ નથી ત્યારે તત્ત્વજ્ઞીત વચન, જે પ્રમાણ થઈ શકે, તે તો હોયજ ક્યાંથી? પ્રથમે દેવ એવો વક્તાજ નથી તો વચન ક્યાં રહ્યું? જુઓ પુરુષ સર્વજ્ઞ હોઈ શકે નહિ, કેમકે માનુષત્વવાળો છે, માટે રથ્યાપુરુષનીપેઠે. સુરાસુર જેના કિંકર થઈ સેવા કરેછે, ત્રૈલોક્ય સામ્રાજ્યનાં સૂચક એવાં છત્ર ચામરાદિ વિભૂતિ જેને છે, એ આદિ વિશેષોક્તિ અન્યથા ઉપપન્ન નહિ થાય માટે કોઈ સર્વજ્ઞ હોવો જોઈએ એમ કહોતો કહેવાનું કે તેવો આડંબર તો ઘણાક માયાવી કીર્તિપૂજાદિ લોભને લીધે સંસારમાં પણ પ્રતિક્ષણ રચતા જાણાયછે, ને એવું ઈદ્રજલ પણ વિસ્તારે છે કહેલું પણ છે, તમારા (જૈનના) સમંતભદ્રે પણ કે દેવાગમન આકાશગમન, ચામરાદિવિભૂતિ, તે તો માયાવીનાં પણ પ્રત્યક્ષ છે,

જોઈએ તેટલાથીજ તમે ઇશ્વર છો એમ અમે કહી શકતા નથી અનાદિ
 એવા મુવર્તુમવતુ પણ સારાદિ સહિત કુલડીમા તપાવના વિગોચન
 થાય છે, તેજ પ્રકારે આત્માને પણ નિરતર જ્ઞાનાધિભાસે કરીને, મણ
 માત્ર નીકળી જતા, સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત થયું અશકત નથી, એમ જ કહેવા
 માં આવે છે તે પણ ચોચ નથી અભ્યાસથી તો શુદ્ધિનું તારતમ્ય થા
 ય, પણ પરમ પ્રકર્ય થાય નહિ, પુરુષને કૂદવાની જે શક્તિ છે તે અભ્યાસે
 કરીને પણ તારતમ્યવાળી જણાય છે કહ્યું પણ છે કે જેને દશ હાથ હશે
 કૂદવાની શક્તિ છે તે હજારગણા અભ્યાસે પણ શત યોગન કૂદના
 સમથ થનાર નથી ત્યારે પ્રતિવાદી એમ કહેશે કે કીક છે, મનુષ્યને સર્વ-
 જ્ઞાતવની પ્રાપ્તિ ભને ન થાય, પણ પ્રજ્ઞા વિભક્ત મદેશ્વરગદિને તો તે હો,
 કેમકે તે તો દેવતા છે, અજ્ઞવિભક્ત મદેશ્વર ભને સવજ્ઞ હો, પણ મનુ-
 ષ્યને સર્વજ્ઞત્વ કેમ બને ? છતાંકિ, તે પણ ચોચ નથી કેમકે રાગ-
 દ્વેષને હીધે થઈ આવતા નિશ્ચલાનુચક તે થકી અમત, અને કામાગેષ
 નથી વિહૃત, એવા તેમને પણ સવજ્ઞતા ઘટે નહિ તેનું સાધક પણ
 પ્રત્યક્ષ તો હાઈ નશકે, કેમકે તે તો સજ્જાત, વર્તમાન, એવાનેજ અ
 શુરાદિથી શુદ્ધે એવું વચન છે અનુમાન પણ નવાને કેમકે પ્રત્યક્ષ
 દૃષ્ટ અર્થથીજ તેની પ્રવૃત્તિ સભવે છે આગમ પણ નહિ કેમકે અર્થજ્ઞ
 પોતેજ અમિદ્દ હોનાથી તેના વચન રૂપ જે આગમ તે પણ વિવા-
 દાસ્પદ છે ઉપમાન પણ ન બને કેમકે તેના જેવો અન્ય સવજ્ઞ છે ન-
 હિ અથાપતિ પણ વ્યર્થ છે કેમકે સવજ્ઞ માન્યા વિના અનુપપન્ન એ
 વો કાઈ પદાય નથી એમ પાંચ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ ન હોનાથી અ-
 ભાવપ્રમાણમાત્રનો વિનય સર્વજ્ઞ થયો પ્રયોગ પણ છે સર્વજ્ઞ છે ન
 હિ, પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોચ્ચગનિકાન છે, માટે મરાગૃગવત્ તારે
 તો જ્યારે રહે નથી, તેના વચન રૂપ પ્રમાણે નથી, તો અર્જોદ્રિયાય
 નું જ્ઞાન શી રીતે બને છે ? એવી સકા કમળા સખીને કહે છે —

માટે અર્જોદ્રિયાયના માત્રાત્ ન્યાને અભાવે, નિત્ય એવા
 વેદનાસ્થયકી યથાર્થત્વ નિશ્ચય બને છે — ૬૮

માટે અર્જોદ્રિયા કાનજી અર્જોદ્રિયાય જોઈએ દૈદ્રિયવિપય

નહિ એવા પદાર્થ જેવા કે આત્મા ધર્મ અધર્મ કાલ સ્વર્ગ નરક પર-
માણુ ઇત્યાદિ તેના સાક્ષાત્ સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષથી જોનાર કોઇ છે નહિ,
તેના અભાવ છે, માટે નિત્ય જોટલે અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન, સ્થિર,
એકસ્વભાવ, એવાં વેદવાક્યથી યથાર્થત્વનો નિશ્ચય કરવો. અર્થનો
અતિક્રમ ન કરે તે યથાર્થ, ન તેના ભાવ તે યથાર્થત્વ, અર્થાત્ યથાવ-
સ્થિત પદાર્થત્વ, તેના વિશેષનિશ્ચય, નિત્ય અને અપૌરુષેય એવાં
વેદવાક્યથી કરવો, કોઇ સર્વજ્ઞપ્રાપ્તિ આગમાદિથી નહિ, કેમકે
સર્વજ્ઞ એવું જ કાંઇ છે નહિ. એ વાત કહે છે કે અતીન્દ્રિયાર્થ
નો સાક્ષાત્ દ્રષ્ટા કોઇ છે નહિ. માટે નિત્ય એવાં વચનગ્રંથીજ
જે જુઓ છે તે જુએ છે. અપૌરુષેય એવા વેદથી અર્થપરિજ્ઞાન શી
રીતે થાય? એવી શંકા કરો તો ઉત્તર કે અવ્યવસ્થિત્ત એવા અના-
દિ સંપ્રદાયથી તેમ જનવુ સફળ છે. એજ દૃઢ કરે છે:—

માટે પ્રથમે પ્રયત્નથી વેદપાઠ કરવો, ને પછી ધર્મ સાધનાર
એવી ધર્મજિજ્ઞાસા કરવી—૬૯

માટે જોટલે સર્વજ્ઞાદિ અભાવ છે માટે, પ્રથમથી એ કામ કરવું
કે વેદ જોટલે ઋગ્યજુઃસામાથર્વ વેદનો પાઠ, પ્રયત્ન કરીને કરવો.
પછી એમ કરવું કે પછી ધર્મજિજ્ઞાસા કરવી. તે કેવી છે કે ધર્મસા-
ધન અર્થાત્ ધર્મના ઉપાય રૂપ છે. આમ છે ત્યારે તેના નિમિત્તની
પરીક્ષા કરવી. નિમિત્ત તે નોદના. નિમિત્ત બે પ્રકારના: વિધિજનક
અને વિધિગ્રાહક. એજ વાત વિશેષ રૂપે કહે છે:—

નોદનાલક્ષણ તે ધર્મ, નોદના તે ક્રિયા પ્રતિ પ્રવર્તક વચન,
જેમકે સ્વર્ગદામે અગ્નિને યજવો—૭૦

નોદાયજે, મેરાયજે, શ્રેયઃસાધક દ્રવ્યાદિ પ્રતિ, જીવો જેનાથી તે
નોદના, અર્થાત્ વેદવચન કૃત મેરણા. ધર્મ નોદનાથી લક્ષાયજે, જાણા-
યજે, માટે નોદનાલક્ષણ કહેવાયજે ધર્મ અતીન્દ્રિય છે જોટલે નોદના-
થીજ જાણાયજે, બીજા પ્રમાણથી નહિ, કેમકે પ્રત્યક્ષાદિ તો વિધિમા-
નનેજ ગ્રહનારાં છે, ને ધર્મ વળી કર્તવ્યતારૂપેજે, ન તે કર્તવ્યતા છે તે

ત્રિકાનશૂન્યાર્થે કેવળ છે, મીમાસકોનો અભ્યુપગમ પણ એજ છે કે ત્રિકા
 લશૂન્ય કાર્યરૂપાર્થવિધનિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર તે નોદના હવે
 નોદનાની વ્યાખ્યા કરે છે નોદના તે દ્વિયામતિ ઇત્યાદિ ક્રિયા એટલે
 હવન, સર્વભૂતાહિસા, દાન, ઇત્યાદિ ક્રિયા પ્રતિ પ્રાર્થક એટલે
 પ્રેરકવચન, વેદવચન, તે નોદના હવનાદિ ક્રિયા આમતમા જે પ્રેરકવેદ-
 વાક્ય તેજ નોદના એમ તાત્પર્ય છે એવી નોદનારૂપ વેદવાક્ય
 બતાવે છે સ્વર્ગ કામે અગ્નિને યજ્ઞવો સ્વર્ગના કામ છે જેને તે સ્વર્ગ-
 કામ, સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખી ૧૨ પુરુષ તેણે અગ્નિને યજ્ઞવો, તપ્તવો
 અને ઋગ્વેદમધ્યાપુસારે આ વેદવાક્ય આવી રીતે કહ્યું પણ તે
 યજ્ઞવાક્ય વાક્ય તો આ પ્રમાણે છે, અગ્નિદ્યોત્ત હામવો સ્વર્ગ કામે
 પ્રવર્તક વચન એ રાજદો ઉપલક્ષણ કેવળ હો ૧૧થી નિવર્તક વચન પણ
 નોદનામાજ્ઞ જાણવું, જેમકે જૂતમાનમાથી કોઈની પણ ઇચ્છા ન
 કરવી, હિન્ન થવું નહિ, ઇત્યાદિ આવી નોદનાને અનુસરી
 નોદનામા કહ્યા પ્રમાણે હવનાદિ દરેક કે હિ આદિથી નિવૃત્ત થાય
 ત્યારે, તે તે દ્રવ્યાદિને અભાષિ એવી સર્ગપ્રાપ્તિ માટે થા
 બ્યતા થાય, તેજ ધર્મ, અર્થાત્ વેદવચનની પ્રેરિત હતા જે પ્રવર્ત
 નહિ, નિર્વર્ત નહિ, કે વિપરીત પ્રવર્ત, તેને તો દ્રવ્યાદિ સ્થળ-
 થી, અનિષ્ટ ફલરૂપ એમ નરકપ્રાપ્તિ જે થાય કહેવાય તેનીજ
 યોગતા થાય, એમ પણ યજ્ઞવ્યુ સમજવું મીમાસકો કહે છે પણ
 એજ કે જો કે અગ્નિ એવાં સાધન માટેના ચોખ્ખતા તેજ જેવું
 લક્ષણ છે તે ધર્મ અને અધર્મ જાણના સાબરનાથમા કહ્યું છે જેથેય-
 સ્વરૂપ તેજ ધર્મ કહેવાય એમ કહેવાથી દ્રવ્યાદિની દૃષ્ટાર્થસાધન-
 યોગતા નેન ધર્મ એમ ફલિત થયું ભટ્ટ પણ એજ કહે છે પુરુષ
 પ્રીતિ તેથેય, નેન નોદનાપ્રમાણે એવાદ્રવ્યગુણ કર્મયની સાધ્ય છે
 અદે નેમાજ ધર્મના જાણવો એ હદિય નિય છે તથાપિ તેરૂપે તેમની
 ધર્મતા નથી, કેમકે એમની એ સાધ્યતા વેળો પ્રતીત થાય છે, અને
 એય સાધકતા રૂપે તેમનું ધર્મત્વ છે, એટલે ધર્મ હદિયગ્રાચર નથી.

હવે પ્રમાણનું વિશેષ લક્ષણ કહેવું જોઈએ, ને તે સામાન્ય લક્ષણ વિના બને નહિ, માટે પ્રથમે પ્રમાણનું સામાન્ય લક્ષણ કહેવામાં આવેછે. અનધિગતાર્થાધિગંતા તે પ્રમાણ. અનધિગત એટલે અગૃહીત એવો અર્થ એટલે બાહ્યસ્તંભાદિ, તેનું અધિગંતા, એટલે અધિકૃતા થકી સંશયાદિવ્યુદાસે કરીને પરિચ્છેદક, તે અનધિગતાર્થાધિગંતા; અર્થાત્ પ્રથમે અજ્ઞાત એવા અર્થનું પરિચ્છેદક. આવાં સમર્થ વિશેષણોથી (જ્ઞાન) એ વિશેષ્ય સહજે દ્વેષે માટે તેનું પરિચ્છેદક જ્ઞાન તે પ્રમાણ એમ અર્થ થઈ રહ્યો. અનધિગત એ પદ એટલા માટે મૂક્યું છે કે ગૃહીતગ્રાહી એવું ધારાગ્રહીજ્ઞાન પ્રમાણમાં આવે નહિ, અર્થ એ શબ્દ એટલા માટે મૂક્યો છે કે, સંવેદન સ્વસંવિદિત નથી થતું કેમકે પોતામાં ક્રિયાવિરોધ આવે, એટલે કે તે નિત્ય અને પરીક્ષ છે, એમ સૂચવાય. તે જે પરીક્ષજ્ઞાન તે ભાદૃમતે અર્થપ્રાકચ્ચદ્વજ્ઞાનુમેય છે; પ્રાભાકરમતે સંવેદનાખ્ય દ્વજ્ઞાનુમેય છે હવે પ્રમાણનાં વિશેષ લક્ષણ કહેવાની ઇચ્છાથી પ્રથમે તેમનાં નામ તથા તેમની સંખ્યા બતાવેછે:—

પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ, ઉપમા, અર્થાપત્તિ, અભાવ, એ છ પ્રમાણ જૈમિની (માનેછે.)—૭૧

પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, અભાવ એ છ પ્રમાણ જૈમિની માનેછે. અભાવ ગિતાનાં પાંચજ પ્રમાણ છે. એ પ્રાભાકર મત છે, કેમકે તેના મત પ્રમાણે અભાવ પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય છે. ભાદૃમતે છએ પ્રમાણ છે. હવે પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ કહેછે:—

તેમાં પ્રત્યક્ષ તે ઈન્દ્રિયોને સત્ત્વના સંપ્રયોગ સતે આત્માને યુદ્ધિ જન્મ તે; લૈંગિક તે અનુમાન—૭૨

તેમાં એ નિર્દારણ્ય છે. અત્ર ઘટના આવા ક્રમે સમજવી. ઈન્દ્રિયોને સત્ત્વના સંપ્રયોગ સતે આત્માનેજ જે યુદ્ધિજન્મ તે પ્રત્યક્ષ. સત્ એટલે વિદ્યમાન એવી વસ્તુ તે સંબંધી પ્રયોગ સતે, આત્માને

એટલે જીવને જે બુદ્ધિજન્મ અર્થાત્ બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ તે પ્રત્યક્ષ સત્-
 ના સપ્રયોગ એ સ્થલે સત્ એવું એકવચન છતાં બહુવચનના જાત્યપેક્ષા-
 થી અર્થ સમજવો, કેમકે બહુની સાથે પણ ઇદ્રિયને સંબંધ બને છે
 આ બાગતનું નૈમિત્તિક સત્ આ પ્રમાણે છે ઇદ્રિયોને સત્ સપ્રયોગસતે
 પુરુષને બુદ્ધિજન્મ તે પ્રત્યક્ષ વ્યાખ્યા સત્ એટલે વિદ્યમાન વસ્તુ
 તેનાથી ઇદ્રિયોનો સપ્રયોગ, સંબંધ, સતે પુરુષને જે જ્ઞાનોત્પાદ,
 તે પ્રત્યક્ષ ભાવ એવો છે કે જે વિષયનું વિજ્ઞાન હોય તેજ વિષય
 સાથે ઇદ્રિયનો સંબંધ થતા પ્રત્યક્ષ થાય, જે પ્રત્યક્ષાભાસ તે તો
 અન્યસંબંધજન્ય જાણવો જેમકે મરુમરીચિકાદિ સપ્રયોગજન્ય-
 જલાદિ જ્ઞાન અથવા સત્સપ્રયોગજન્ય તે વિદ્યમાના પદ્ધતિજન્ય
 જાણવું, વિદ્યમાન હોય તે અર્થ પ્રતિ નૈવાયિકાદિ સનત સપ્રયોગ
 નહિ પણ ઇદ્રિયના વ્યાપાર કે ચોગરતા થાય ત્યારે, જે જ્ઞાન ઇત્યાદિ
 પૂર્વેવત્ હવે અનુમાન કહે છે લૈંગિક અર્થાત્ લિંગજન્ય તે અનુમા-
 ન આ પ્રમાણે અનુમાન લક્ષણનો અશંગત કહેવા, પણ સંપૂર્ણ
 લક્ષણ આવું છે સંબંધનું જ્ઞાન છે જેને એવાને એકદશ
 જોતા અસન્નિહૃષ્ટ એવા બીજા અવનું જ્ઞાન તે અનુમાન એમ
 ચળવળાબરમા કહેલું છે વાજ્ઞાના માધ્યમાધના વિનાવાગ્દેશ સંબંધ જ
 હોય છે જેણે તેને એકદશ એટલે સાધનને જોતા અસન્નિહૃષ્ટ
 એટલે સાધન અપરાધ એવા અર્થ સાધ્યનું જ્ઞાન તે અનુમાન
 શાબ્દપ્રમાણ કહે છે —

માધ્યમ વેદાત્થ તે ગામ્, પ્રમિદ્યાર્થ એવાને સાધર્મ્યચક્રી
 અપ્રસિદ્ધનું સાધન તે ઉપમાન—૭૩

સાધ્યત એટલે અપૌરુષેય હોવાથી નિત્ય એવો વેદ તેમાથી
 ઉત્પન્ન એટલે થયેલું, અર્થાત્ વેદના શબ્દથી જનિત જે જ્ઞાન તે
 શાબ્દપ્રમાણ એવું લક્ષણ આવું છે શબ્દજ્ઞાનથી અગ્નિહૃષ્ટ
 યં જ્ઞાન તે ગામ્ આ ગમ્ આ અર્થનો વાચક છે એવું જે જ્ઞાન
 તે શબ્દજ્ઞાન, માટે સાલજેલા શબ્દના જ્ઞાનથી તુરંત સન્નિહૃષ્ટ એટલે

પ્રત્યક્ષ એવા ઘટાર્થનું જ્ઞાન તે પણ શાબ્દપ્રમાણ; અર્થાત્ શાબ્દ-
 થકી, અપ્રત્યક્ષ વસ્તુનું જે જ્ઞાન તે શાબ્દપ્રમાણ. આ મતમાં
 શાબ્દનું સ્વરૂપ આણું મનાય છે. વર્ણુ નિત્ય તથા આકાશની પેઠે
 (વળુ છે, અને તાદ્વાદિ સ્થાનથી તેની અભિવ્યક્તિ થાય છે, ઉત્પ-
 ત્તિ થતી નથી. વિશિષ્ટાનુપૂર્વક જે વર્ણુ તે નિત્યશાબ્દ; અને
 શાબ્દાર્થનો સંબંધ વાચ્યવાચક, હવે ઉપમાન કહે છે. પ્રસિધ્ધ છે
 અર્થ, ગવાદિ જેને તે પ્રસિધ્ધાર્થ, તેવા પુરુષને, ગવય દર્શન થતાં
 સાધર્મ્યથી, અર્થાત્ ગવયગત સાધર્મ્યથી, પરોક્ષ એવા ગોની સાથે, પૂર્વે
 અજ્ઞાત એ સાધર્મ્યનું જ્ઞાન થાય, તેનું સાધન તે ઉપમાન. એનું
 સૂત્ર આણું છે. ઉપમાન પણ સાદૃશ્યથકી અસન્નિદૃષ્ટઅર્થનું જ્ઞાન
 પેદા કરે છે; જેમ ગવયદર્શન ગોસ્મરણનું; ગવયસાદૃશ્યથી અસન્નિ-
 દૃષ્ટ એવા ગોસાદૃશ્યનું. તાત્પર્ય એણું છે કે જે જ્ઞાતાએ ગો જાણ્યો
 છે ને ગવય કે ગો જેવો ગવય એ સાદૃશ્યવાક્ય જાણ્યું નથી. તેવો
 પુરુષ અજાણ્યમાં ફરતાં, મધમ-વાચન ગવય દેખે છે તેજ સમયે તેને
 પરોક્ષ એવા ગોસાદૃશ્યનું જ્ઞાન થાય છે, કે ગો આના જેવોજ છે,
 તે ઉપમાન. જેનો વિષય સાદૃશ્યવિશિષ્ટપરોક્ષ ગો તે છે, અથવા ગો-
 વિશિષ્ટ સાદૃશ્ય તે છે. આ અનધિગતાર્થાધિગંતા થયું એટલે તેનું
 પ્રમાણુપ ઉપપન્ન થયું, કેમકે ગવયવિષયક જે પ્રત્યક્ષ તેના વિષય
 તો ગવયજ છે, અસન્નિહિત એવા ગોનું સાદૃશ્ય નથી. પૂર્વે ગોનું પ્ર-
 ત્યક્ષ હતું, અને તે વખતે ગવય અત્યંત અપ્રત્યક્ષ હતો, ત્યારે ગવય
 અપેક્ષાથી ગોને વિષે સાદૃશ્ય જ્ઞાન શી રીતે ? તે એ રીતે કે ગો ગવય
 સાદૃશ છે એવાત પૂર્વે અપ્રતિપન્ન હતી, તે હાલ પ્રતિપન્ન થઇ, માટે
 અનધિગતાર્થાધિગંતવ્ય સિદ્ધ થયું. હવે અર્થાપત્તિનું લક્ષણ કહે છે:

દૃષ્ટ અર્થની અનુપપત્તિને લીધે કોઈ અર્થની કલ્પના જેના
 બલથી થઈ શકે છે તે અર્થરૂપત્તિ—૭૪

પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી દૃષ્ટ એટલે પ્રસિદ્ધ એવા અર્થની અનુપપ-
 ત્તિ એટલે અસિદ્ધિ થાય, તે અર્થના સંભવને ઉપપન્ન કરવા સારૂ બીજું
 પ્રમાણ માનવા વિના ચાલેજ નહિ. એ બીજું પ્રમાણ તે અર્થાપત્તિ.

“દ્યૌર્ધ” ને બદલે મૂલમાં “ દ્યૌદિ ” એવો પણ પાઠ કર્યો કર્યો છે
 એના અર્થ એવો કે દ્યૌદિ એટલે પ્રત્યક્ષાદિ પાત્ર પ્રમાણથી જેની ઉપ-
 પત્તિ બનતી નથી, તેની ઉપપત્તિ ઘટાવવા, જે કલ્પવૃ પડે તે અર્થા-
 પત્તિ સૂત્ર પાત્ર આપુ છે દૃષ્ટ કે શ્રુત એવો અર્થ તેના વિના ઉપ-
 પન્ન નહિ થાય એમ માની જે અદ્યૌર્ધકલ્પના કરવામાં આવે તે
 અર્થાપત્તિ બીજા પ્રમાણથી દૃષ્ટ અને શાબ્દથી શ્રુત એવો અર્થ
 આ પ્રકારે ઉભયથા પૈકસાણ્ય બતાવવા એ વિભાગ કરાને પદાર્થવિભાગ
 બતાવ્યો છે બીજી બધું તો પૂર્વવત્ ઘટાવી લઇ સૂત્રાર્થ સમજાવેલો
 આટલું કહેવાની જરૂર છે કે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી જે પદાર્થની ઉપ-
 પત્તિ બનતી નથી તે અર્થની ક પના તે અર્થાપત્તિ, પ્રત્યક્ષપૂર્વિકા-
 ર્થાપત્તિ અગ્નિનો ઉગ્ગ્રસ્પર્શ પ્રત્યક્ષથી જાણી, દાહકશક્તિયોગ
 અર્થાપત્તિથી માનીએ છીએ, કેમકે શક્તિ છે તે પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય નથી, કે
 અનુમાનાદિગમ્ય નથી, કેમકે પ્રત્યક્ષ એવો શક્તિ સાથે કોઇ પણ
 અર્થનો સંબંધ છે નહિ અનુમાનપૂર્વિકાપત્તિ આદિત્ય દશા-
 તરમા જાય છે, તે ઉપરથી દેવતાના દેગાન્તર જવાની પેઠે ગતિનું
 અનુમાન કરી, ગમનશક્તિયોગ અર્થાપત્તિથી માનીએ છીએ ઉપમાન-
 પૂર્વિકાર્થાપત્તિ ગવય જેવો ગો છે એમ કહેતા વાહદાહાદિ શક્તિ
 યોગ કલ્પાય છે તે અર્થ પત્તિથી, કેમકે નહિ તો ગોત્વનોજ યોગ
 ન બને શબ્દપૂર્વિકાર્થાપત્તિ જે ને શ્રુતાર્થાપત્તિ પણ કહેવે શબ્દથી
 અર્થની પ્રતીતિ થતા અર્થ સાથે શબ્દનો મંબંધ મિલ થાય છે તે
 અર્થાપત્તિથી અર્થાપત્તિપૂર્વિકાર્થાપત્તિઃ ઉક્તપ્રકારે શબ્દનો અર્થ
 સાથે સંબંધ સિદ્ધ થતાં, શબ્દની નિત્યતા સિદ્ધિ તે અર્થાપત્તિથી,
 કેમકે પૌરુષેય માનતા તો શબ્દનો સંબંધ અનુપપન્ન થાય આભાવ
 પૂર્વિકાર્થાપત્તિ જાનો દાદપ ઘરમા નથી એટલે બહાર છે એમ
 અર્થાત્ સિદ્ધ છે આર અર્થાપત્તિની શક્તિ સરાય છે, પાત્રમીથી,
 નિત્યતા, અને છઠીથી દેવતા શબ્દ બહાર છે, એટલું મધ્ય છે
 એમ અર્થાપત્તિ છ પ્રકારની છે કેટલાક શ્રુતાર્થાપત્તિને બીજી રીતે
 પણ સમજે છે બહાર દેવતા દિવસે જાગતો નથી એ વાક્ય સાંભ

જાતાં શત્રીએ ભોજન કરતો હશે એવી પ્રતીતિ થાય છે. આનુ નામ શ્રુતાર્થાપત્તિ માને છે. આ છએ પ્રકારની અર્થાપત્તિ તે પ્રત્યક્ષ નથી કેમકે અતીદ્રિય એવા જે શક્તિ આદિ પદાર્થ તેને પણ ગૃહે છે; તેમ તે અનુમાન પણ નથી કેમકે તે તો પ્રત્યક્ષપૂર્વક થઈ શકે છે. અર્થાપત્તિ પ્રમાણાંતરજ છે. હવે અભાવ પ્રમાણનું સ્વરૂપ નિરૂપે છે:—

જે વસ્તુરૂપમાં વસ્તુસત્તાવબોધાર્થે પાંચે પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ નથી ત્યાં અભાવ પ્રમાણતા માનવી—૭૫

સદસદાત્મક વસ્તુમાં પ્રત્યક્ષાદિ પાંચે પ્રમાણ સદંશને ગૃહેછે, પણ અસદંશને ગૃહતાં નથી; અને પ્રમાણાભાવ રૂપ અભાવ તે અસદંશને ગૃહેછે, સદંશને ગૃહતો નથી. અભાવ પણ પ્રમાણાભાવ-લક્ષણ છે. કેમકે “ નથી ” એવી અસન્નિહૃદ્યાર્થ પ્રતીતિ માટે પ્રમાણ છે એવું વચન છે. કેટલાક અભાવપ્રમાણ ને ત્રિપ્રકારનું કહેછે: પ્રમાણ-પંચકાભાવ લક્ષણ અભાવ, પ્રતિષિધ્યમાનથી તદન્યજ્ઞાન, વિષયગ્રહણ-રૂપથી અનભિનિવૃત્તસ્વભાવઆત્મા. માટે પ્રસ્તુત શ્લોકનો અર્થ એવો કે પાંચે પ્રમાણ એટલે પ્રત્યક્ષાદિ પાંચે પ્રમાણ જે વસ્તુમાં અર્થાત્ જૂતલાદિ આધારને વિષે ઘટાદિ આધેય વસ્તુની સત્તાને ગૃહવા, સમર્થ ન થાય, ત્યાં એટલે આધેયવર્જિત આધારના ગ્રહણમાં અભાવપ્રમાણતા, અભાવનું પ્રમાણુય જાણવું. આમ કહેવાથી તે જ્ઞાન નિષિધ્યમાનથી અન્ય છે એમ પણ સૂચવ્યું. પાંચે પ્રમાણ ઇત્યાદિનો અત્રપણ સં-બંધ ચોજતાં, વસ્તુરૂપ એટલે ઘટાદિ વસ્તુરૂપના સદંશનું જ્ઞાન પાંચે પ્રમાણથી થાય નહિ, તે વસ્તુના સદંશને ગૃહનાર અભાવ પ્રમાણ છે. આથી કરીને પ્રમાણપંચકાભાવ રૂપ અભાવ કહ્યો. તેમજ વસ્તુ-સત્તાવબોધાર્થે, અર્થાત્ ઘટાદિ વસ્તુસત્તાના અવબોધ માટે પાંચે પ્રમાણ કામ ન આવે, તો ત્યાં સત્તાનો જે અનવબોધ તે અભાવ પ્રમાણથીજ થાય. આમ કહ્યાર્થી નિપયગ્રહણ રૂપે અપરિણત આત્મા કહ્યો. આ રીતે અત્ર અભાવપ્રમાણ ત્રિપ્રકારે કહ્યું. કહ્યું પણ છે: પ્રત્યક્ષાદિની અનુત્પત્તિ તે પ્રમાણાભાવ; અથવા તે અનુત્પત્તિ

આત્માના અપરિણામરૂપે તે પણ અભાવ, અને અન્ય વસ્તુનું અવિજ્ઞાન તે પણ અભાવ સમતિટીકામાં અભાવપ્રમાણુ જેમ ત્રિપ્રકારનું બતાવ્યું છે તેમ અત્ર પણ બતાવ્યું રત્નાકરાવનારિકામાં તો “મત્યક્ષાદિની અનુત્પત્તિ” એ વચનને વળગીને, અભાવ બેજ પ્રમારનો છે એમ વર્ણન કર્યું છે તે ચોચ નથી અભાવનું તત્ત્વ છે તે બહુશ્રુતોને માલુમજ છે જેમના મતથી અભાવ પ્રમાણુ એકજ પ્રમારનું છે તેમના મત પ્રમાણુ હવે ઉક્ત ત્રોકની વ્યાખ્યા કરીએ પાચે પ્રમાણુ અર્થાત્ મત્યક્ષાદિ ને વસ્તુરૂપમા મર્વે નહિ, એટલે વસ્તુ વ્યાપીરહે નહિ, તે વસ્તુરૂપ પણ દેધા છે સત્, અસત્, માટે બેમાથી એક વસ્તુ રૂપ વ્યક્ત કરવા કહેછે, વસ્તુસત્તા ઇત્યાદિ વસ્તુ એટલે ઘટાદિ તેની, સત્તા, સદ્ગત, સદ્ગત, તેના અવ-
 યોગ્ય, ઇત્યાદિ સદ્ગત ને છે તે તો મત્યક્ષાદિ પચકનો વિષય છે તેજ ને તેનાથી ન શકાય, તો તે વસ્તુરૂપમા ને શેષ અસદ્ગત તેના શ્રદ્ધા માટે અભાવનો પ્રમાણુતા છે કહીક એવો પણ પાઠ છે કે “વસ્તુસત્તાવયોગ્ય” ઇત્યાદિ, ત્યાં આ પ્રમાણુ અર્થ કરવો ને વસ્તુરૂપમા પ્રમાણુપચકનો વાપાર બને ત્યાં વસ્તુની ને સત્તા, સદ્ગત, તેના અવયોગ્ય અભાવની પ્રમાણુતા છે આ રીતિના ત્રિપ્રકાર કે એકપ્રકાર એવા અભાવપ્રમાણુથી મદેશાદિમાં ઘટા-
 ભાવની પ્રતીતિ થયછે પ્રત્યક્ષથીજ અભાવ સમજાય તેમ નથી, અભાવની ને વિષયતા તે માથે તેને વિગ્રહ છે, કેમકે મત્યક્ષને જરૂરો ને હૃદયમન્તિર્ય તે ભાવવસ્તુ સાથેજ બની શકેછે ઘટની અનુરક્તિથી મદેશર્મીને વિષે ઘટાભાવ સાધા શકારો, અર્થાત્ અભાવનો અનુમાનમા અતર્ભાવ સભાગે તો તે વાત પણ ચોચ નથી નમક સાચ્ય અને માધ્યત વચ્ચે કોઇ પણ સબધનો સભવ નથી, માટે બહાવ પણ પ્રમાણુતાએ એ અભાવ પણ પ્રાગભાવાદિ બેદ્યુક્ત અને વસ્તુરૂપ બજુગો, નહિ તો લોખંડમાં એવો કાર-
 થાદિ વ્યવહાર વિલુપ્ત થાય મ્હુ છે જે પ્રાગભાવાદિ બેદરૂપે અભાવનો બેદ ન હોય તો, કારણાદિ નિભાગવાળો વ્યવહાર બને નહિ એ અનુવૃત્તિ—વ્યાવૃત્તિ—બુદ્ધિથી શ્રદ્ધ છે માટે તે પથ ગવા

દિની પેઠે, વસ્તુ છે, અને પ્રમેય છે માટે ગૃહી શકાય છે. તેમજ એ અવસ્તુ હોય તો તેના બેદ પણ બને નહિ, માટે પણ તે વસ્તુરૂપ છે; કાર્યાદિનો અભાવ તે કારણાદિનો ભાવ એમ અનુભવ પણ છે, તેનું પ્રમાણ્ય માનવાથીજ વસ્તુનો સંકર થતાં અટકે છે. પ્રાગભાવ તે સ્ત્રીરમાં દધિનો; દહીમાં દૂધ નથી એ પ્રધ્વંસાભાવ થયો; અને બ-
ળદમાં અશ્વનો ને અશ્વમાં બળદનો અભાવ તે અન્યોન્યાભાવ કહેવાય. માથાના અવયવ નીચે હોય અને બુદ્ધિ કાઠિન્યરહિત હોય તે, તથા શશશૃંગાદિ, એ બધો અત્યંતાભાવ કહેવાય. જો આવા પ્રકારે અભાવને પ્રમાણ્યરૂપે સ્થાપનાર કોઈ પ્રમાણ ન હોત તો પ્રતિનિયત વસ્તુવ્યવસ્થા બગડીજ નત, અને દૂધમાં દહી થાત, દહીમાં દૂધ થાત, ઘટમાં પટ થાત, શશૃંગ થાત, અને પૃથ્વી આદિને ચૈતન્ય તથા આત્માદિને મૂર્તત્વ થાત; જલમાં ગંધ, અગ્નિમાં રસ, વાયુમાં રૂપ, આકાશમાં સ્પર્શ, એમ પણ થાત. ત્યારે શંકા કે વસ્તુ નિરશ સદ્રૂપ છે, એટલે વસ્તુ સર્વ પ્રકારે પ્રત્યક્ષથી ગૃહીતેજ, તો એવો કીયો બીજો અસદશ છે કે જેને ગૃહવા માટે અભાવ પ્રમાણ્ય ઠપવું પડે છે? આ શંકા ખોટી છે. સ્વપરરૂપે કરીને વસ્તુમાત્ર સદસદાત્મક છે, અને એમ માન્યા વિના વસ્તુનું વસ્તુત્વજ અશક્ય છે. સદંશથી અસદંશ અભિન્ન છે એટલે તેનું ગ્રહણ થતાં તેનું પણ થશે એમ પણ ન માનવું, કેમકે સદસદંશના ધર્મોનો અભેદ છે, છતાં તેમનો પરસ્પરતો બેદ છે. માટે પ્રત્યક્ષાદિથી અગૃહીત એવા પ્રમેયનુ ગ્રાહક પ્રમાણ્ય તે અભાવપ્રમાણ્ય એમ સિદ્ધ થયું.

હવે અનુક્ત એવું પણ ફેટલુંક બતાવોએ. અનધિગતાર્થાધિગંતા તે પ્રમાણ્ય એમ કહ્યું તેમાં પૂર્વ પૂર્વ તે પ્રમાણ્ય અને ઉત્તર ઉત્તર તે ફલ. પ્રમાણ્યગોચર વસ્તુ સામાન્યવિશેષાત્મક; નિત્ય પરોક્ષજ્ઞાન તે ભાદ્ર અને પ્રાભાકરના મત પ્રમાણ્ય અનુક્રમે પ્રાકટચાખ્ય, કે સંવે-
દનાખ્ય, ફલાનુમેય. વેદ અપૌરુષેય અને વેદાદત અહિંસા તે ધર્મ. શબ્દનિત્ય. સર્વજ્ઞ છે નહિ. અનિધા એવા અન્ય નામની માથાને લીધે પ્રતિભાસમાન આખો પ્રપંચ મિથ્યા. પરબ્રહ્મ તેજ પરમાર્થ સત્. ઉપસંહાર કરે છે:—

જૈમિનીય મતનો પણ સક્ષેપ આ કહ્યો. એમ આસ્તિકવાદનો સક્ષેપ પૂર્ણ થયો—૭૬

“ પણ ” શબ્દથી કરીને એમ સૂચવ્યું કે જૈમિની મતનોજ નહિ, પણ જીજ્ઞાસુ મતોનો પણ સક્ષેપ કહ્યો કહેવાનું ઘણું હોવા છતાં હું કામા સાર નેટલો સક્ષેપ કહ્યો કેમકે જલુ તો અત્રે કહી શકાય કે કિન ધાય પણથી આસિપ્ત ને જીજ્ઞાસુ મત તે સર્વને ઉદ્દેશીને હવે કહે છે એમ એટલે આપકારે જન, પરતોક, પ્રણય, પાપ, એટલાનું આસ્તિકત્વ માનનારા એવા આસ્તિકોના મત, ઐશ્વર્ય, નૈયાયિક, સામ્ય, જૈન, વૈશેષિક, જૈમિનીય, તેમજ સક્ષેપ સમાપ્ત થયો એ જાણ તમા પણ થોડા મતાન્તર છે તે કહે છે —

દેશકાક નૈયાયિક અને વૈશેષિક મત એકજ માને છે, તેમના મત પ્રમાણે ધાય આસ્તિક મત ધાય—૭૭

દેશકાક આચાર્ય નૈયાયિક અને વૈશેષિકનો ભેદ માનતા નથી, અર્થાત્ દેશકાક એકજ હોવાથી, તે જોના નિયમ અતર્ભાવ હોવાથી, બહુ જુગ બે રહે છે, એટલે જીભયે એકજ છે એમ માને છે તેમના મત પ્રમાણે જોતા આસ્તિક મત પાંચજ ધાય

ઈતિશ્રીપચ્ચમોઽધિકાર સમાપ્ત

હવે દશનોની સંખ્યા છે એમ જગત પ્રસિદ્ધ છે તે કવી જીતે પૂર્ણ કરવી ૧ માટે કહે છે —

પરુદશનોની સંખ્યા પૂર્ણ કરી શકાય છે, કેમકે તેમના મતમા લોકાયિતનો મત છોડો ગણાય છે, માટે હવે તેનું વિવેચન કરીએ—૭૮

જે આચાર્યો ન્યાય વૈશેષિકને એક કહે છે તેમના મતથી હું મન લોકાયિત એટલે નાસ્તિકનું છે, એટલે તે મત ઉમેરતાં ૭ દશનો એ સંખ્યા બધી બેસે છે માટે ચાર્યાક મતનું સ્વરૂપ કહીએ

નાસ્તિક સ્વરૂપ કંહીએ. કાપાલિક, ભસ્મોદ્ધૂલનપરાયાણ, યોગી, શ્રાદ્ધાણથી અંત્યજ સુધી ગમે તે, એવા નાસ્તિકો હોયછે. તે છવ, પુણ્ય, પાપ, આદિ માનતા નથી, અને ચતુર્ભૂતાત્મક જગત છે એમ કહેછે. કેટલાક આર્ષાક આકાશ એવું પાંચમું તત્ત્વ પણ માનેછે. તેમના મત પ્રમાણે ભૂતથકી, મદશકિતની પેઠે. ચૈતન્ય પેદા થાયછે. છવ છે તે જલણુદ્ભુદ્ જોવો છે; અર્થાત્ ચૈતન્યનિશિષ્ટ કાયા તેજ પુરુષ છે. તે મતવાળા મધનાંસ ખાય છે, માતા આદિ અગમ્ય પ્રતિ પણ ગમન કરેછે, વર્ષમાં એક દિવસે સર્વે ભોગા થઇ નવરમાં આવે તે સ્ત્રી સાથે વ્યવહાર કરેછે, ધર્મને કામથકી ભિન્ન માનતા નથી. તેમનાં આર્ષાક, લોકાયિત, ઇત્યાદિ નામ પ્રસિદ્ધ છે. સર્વ ધાતુનો અર્થ ખાતું એવો થાય છે, તે ઉપર ચર્ચણ કરે છે, આવે છે, ભક્ષે છે, અને તત્ત્વતઃ- પુણ્ય પાપ ઇત્યાદિ પરોક્ષવસ્તુમાત્રને માનતા નથી. તે આર્ષાક; મયાકદ્યામાકે ઇત્યાદિ સૂત્રથી આ શબ્દનું નિપાતન છે. લોક છે તે નિર્નિયાર છે; તેવા સામાન્ય લોકની પેઠે જે આચરે તે લોકાયિત, અથવા કેટલાક કહે છે તેમ લોકાયનિક, કહેવાય. એ મતનો પ્રણેતા બૃહસ્પતિ મનાય છે એટલે તે મતવાળા બ્રહ્મસ્પત્યપણુ કહેવાય છે. હવે તેમની વાખ્યા કરે છે:—

લોકાયિતો એમ કહેછે કે છવ નથી, નિર્વૃત્તિ નથી, ધર્મ નથી, અધર્મ નથી, પુણ્ય પાપનું ફલ નથી—૭૯

લોકાયિતો, નાસ્તિકો, આ પ્રમાણે, કહેછે. ચૈતનાદક્ષણ, પર-લોકયાયી, એવો છવ નથી, કેમકે પંચમહાભૂતથી થયેલા ચૈતન્યનો જૂનનાશની સાથે અત્રજ નાશ છે, એટલે પરલોકનાં જવાપણુંજ છે નહિ. છવને બદલે મૃલમાં કહીક દેવ એવો પણ પાડ છે તો તે પક્ષે દેવ એટલે સર્વજાદિ તે નથી એમ સમજવું. નિર્વૃત્તિ એટલે ભાક્ષ તે પણ નથી; ધર્માધર્મ નથી; પુણ્ય પાપ પણ સર્વથા નથી; પુણ્ય પાપનું સ્વર્ગનરકાદિ ફલ પણ નથીજ નથી, કેમકે ધર્માધર્મ છે નહિ,

ઐતલે પુણ્યપાપનુ ફલ શુ હોઈ શકે ? તે લોક સ્વતન્ત્ર રીતે પોતાના શાસ્ત્રમા જેવુ કહેવુ તેવુ બતાવે છે —

ઇદ્રિયગોચર છે તેટલુ જ જગત્ છે બદ્રે ! અખંડશ્રુતો બતાવે છે તે વૃક્ષપદ જો—૮૦

આ પ્રત્યક્ષ જે જગત્ અર્થાત્ મનુષ્યલોક તેજ સર્વ છે અર્થાત્ તેજ ઇદ્રિયગોચર છે, ન તેજ સર્વ, તે વિના બીજુ જગત્ કે બી જ લોક છે નહિ ! ઇદ્રિયો તે સ્પર્શ, રસન, પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ઐ પાંચ, તેના ગોચર ઐતલે વિષય તેજ છે, બીજુ કશુ છે નહિ, જગત્ ઐતલે લોક તેમ લોકસ્થ પદાર્થમાત્ર સપ મમજવુ ન ઇદ્રિયગોચર નહિ એવુ કશુ છે નહિ અર્થાત્ પરવાદીઓ છવ, પુણ્ય પાપ, તેવુ ફલ સ્વર્ગ નરકાદિ, ઇત્યાદિ જે કહે છે તે કશુ નહિ, કેમકે પ્રત્યક્ષ નથી, અને જો અપ્રત્યક્ષ પણ હોઈ શકે એમ માનો તો શશશૃંગ વંધ્યાપુત્રાદિ પણ માનો શુક્રકોગદિવસ્તુ, તિક્તકટુકષાયાદિદ્રવ્ય, મુગધીકુર્મુ ધીભાવ, ભૂભૂધર ભુવન વૃક્ષસ્તલ કુલકમલ આદિ, તથા નર પશુ સ્વાપદાદિ, સ્થાવર જ ગમ પદાર્થસમૂહ, વિવિધ વેણુ વીણાદિ ધ્વનિ, ઐતલા વિના બીજુ કાંઈ પણ અનુભવમા આવતુ નથી, ઐતલે જૂતોદ્ભૂત ચૈતન્યથી જુદા ચૈતન્યહેતુ રૂપે કલપાયલો, એવો પરલોકયાથી છવ પદાર્થ પ્રત્યક્ષ અનુભવાતો નથી, અર્થાત્ તે છવના સુખકુ ખના કારણ ધર્માધર્મ, અને તેના પ્રકૃષ્ટફલ ભોગની જૂમિ સ્વર્ગનરક, અને પુણ્ય પાપના ક્ષયથી થતા મોક્ષતુ સુખ, જે વિવિધરીતે વર્ણવવામા આવે છે તે બધા આકારારથનામાત્ર હોઈ, કોને હાસ્યાસ્પદ નથી થતા ? આવુ છે ત્યારે “ અસ્પૃષ્ટ અનાસ્વા દિત અનાદ્રાત અદૃષ્ટ અશ્રુત ” એવા છનાદિકનો આદર કરી જે લોક સ્વર્ગાપવર્ગાદિ સુખલિપ્સાથી છેતરાઈ, સિરોવદનાદિ યુગન કરાવી કુશ્વર તપશ્વર્યાદિથી દુ સહતાપકરેશાદિ વેડી, જન્મારો બગાડે છે, તે બધા મહામોહમા બમે છે એ સ્પષ્ટજ છે કહ્યું છે તપશ્વર્યા, વિવિધયાતના, સયમ, ભોગવચના, અગ્નિહોત્ર, ઇત્યાદિ જે જે કર્મ છે તે બાલકીડામાત્રજ છે છતાંય ત્યા સુધી સુખમા છવવુ, ન

વિષયસુખ લેવું, દહુ ભસ્મ થઈ જશે તે પછી પાછો આવનારો નથી, ઇત્યાદિ. આ પ્રમાણે જોઈવું સિધ્ધ થયું કે ઈન્દ્રિયગોચર હોય તેજ તાત્ત્વિક બીજું બધું જીવંત, કલ્પનામાત્ર. હવે જે લોક પરોક્ષ વિષયની બાબતમાં અનુમાનાગમાદિ પ્રમાણ માને છે, ને તેને આધારે જીવનાં પુણ્ય પાપાદિની વ્યવસ્થા કરે છે, તેમને સમજાવવા માટે દૃષ્ટાંત કહેછે. " ભદ્રે ! વૃકપદ જો " ઇત્યાદિ. એવી વાત છે કે કોઈ પુરુષનું અંતઃકરણ નાસ્તિક મત ઉપર ચોટ્યું હતું, તેથી તેણે આસ્તિક મતને અનુસરનારી પોતાની ભાર્યાને, પોતાના શાસ્ત્રની યુક્તિથી આસ્તિક મત છોડાવવા યત્ન કરવા માંડ્યો, પણ તેનું કાંઈ ફલ થયું નહિ, ત્યારે એક ઉપાય તેણે કલ્પી કાઢ્યો, અને તેનાથી તેને બોધ થશેજ એમ ધારી, પાછલી રાતે તેને લઈ નગર બહાર ગયો. ત્યાં કહેવા લાગ્યો કે પ્રિયે ! નગરના જે લોક પરોક્ષાદિ વિષયમાં અનુમાનાદિનું પ્રમાણુય બતાવે છે ને તેમ કરવાથી બહુશ્રુત કહેવાય છે, તેમની વિચારશક્તિ કેટલામાં છે તે તપાસી જો. એમ કહી નગરના દરવાજાથી તે માણસ ચોટામાં આવ્યો, ને આવતાં તેણે, ધીમા પવનથી જેની રેતી માત્ર સમાન થઈ ગઈ છે એવા રાજમાર્ગમાં, અંગુઠો તર્જની અને મધ્યમા અંગુલી બેગી કરી તેના વડે, પોતાની બે બાજુએ વૃક એટલે વડનાં પગલાં પાડ્યાં. એમ વહાણું વાયું એટલે પેલાં પગલાં લોકે દીઠાં, ને એકથી બીજે ને બીજેથી ત્રીજે કાને વાત થઈ હજારો લોકે બેગા થઈ ગયા. લોકને પેલા બહુશ્રુતોએ કહેવા માંડ્યું કે અત્ર કોઈ વૃકપદ અન્યથાનુ-પપન્ન છે માટે નિશ્ચય રાત્રીએ વનવાસી કોઈ વૃક અત્ર આવેલો. આ-વી વાત ચાલતી સાંભળીને પેલા પુરુષે પોતાની ભાર્યાને કહ્યું, હે ભદ્રે ! પ્રિયે ! વૃકપદ એટલે જાત્યપેક્ષાથી એકવચન લેતાં, બહુ પગલાં, જો, અર્થાત્ જે વાસ્તવિક રીતે વૃકપદ નથી, છતાં જેને બહુશ્રુત કહેવાતા લોક વૃકપદ માની પોતે વાસ્તવિક રીતે બહુશ્રુત છે એ સિધ્ધ કરી આપેછે, તે વૃકપદ તું જો, અને સમજ કે લોક પરોક્ષાદિ બાબતમાં જે પ્રમા-ણ માનેછે તેમાં કેટલું સત્ય છે. એવા કહેવાતા બહુશ્રુત પણ તત્ત્વતઃ અબહુશ્રુત અને મુગ્ધલોકને અધારામાં દારી જનારા,

તેના વચન જેને તત્વની ખબર છે તેમને કેમ ગ્રાહ્ય થઇ શકે ? એજ પ્રમાણે ઘણાક વાદીઓ ધૂર્ત છે, અને સર્વને છેતરવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરેછે, અને જે તે રીતે અનુમાનાત્તિના આડબાર ગોઠવી, છવાધ-સ્તિત્વ વૃકપદની પેઠે બતાવેછે, અને મુગ્ધ જનોને, સ્વર્ગાદિ સુખ પ્રલોભનાયકી, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, ગમ્યાગમ્ય, હેયોપાદય, ઇત્યાદિ સકટ-જલમા વૃથા પાડેછે, અને બહુ મૂર્ખ ધાર્મિકોને મોહ પેદા કરેછે, તેમની વાત સત્ પુરુષોએ પ્રમાણ નજ કરી શકાય આવા ઉપદેશથી પેલી સ્ત્રીએ પોતાના પતિની સર્વ વાત માન્ય કરી પછી પતિએ જે ઉપદેશ કર્યો તે કહેછે —

હે ચારુક્ષોચને ! પી, ખા, જે ગયુ તે વરગાત્રિ ! તારૂ નથી, હે ભીરુ ! ગયુ તે પાણુ આવતુ નથી, ને આ કલેન્દરતો સમુદય માત્ર છે—૮૧

હે ચારુક્ષોચને ! સુ દર લોચનવાળી ! પી પેયાપેય બ્યવસ્થાને ન ગણકારતા મદિરાદિ પાનકર, અને ખા પાણુ ખરી, અર્થાત્ ભક્ષ્યાભક્ષ્યની તકરાર દૂર કરી માસાદિક જેરુચે તે ખા પી ને ખા એજ કહ્યા પાણુ તે ઉપલક્ષણ રૂપ જાણવા, અને ગમ્યાગમ્ય વિભાગ તથા ખુબ ઉપબોગ કરી યૌવનો સદૃશ કર એમ પાણુ સમજી લેવું જે યૌવનાદિ જતુ રહેશે તે હે યૌવને ! ફરીથી તારૂ થનારૂ નથી ચારુક્ષોચને કહ્યા છતાં વરગાત્રિ કહી તેથી પુનરુક્તિ ન સમજવી કેમકે અનુરાગાતિરેકથી સમાનાર્થવાળાં વચન વાર વાર કહેવામા આવેલા છે કહેલું છે કે અનુવાદ, આદર, વીખ્સા, ભૂશાર્થ, પિનિયોગ, હેતુ, અસૂયા, ઇપ્તસ જ્રમવિ-જ્રમ, વિસ્મય, ગણના, સ્મરણ, એટલામા જે પુનરુક્તિ હોય તે પુનરુક્તિદાય ન કહેવાય સ્વેચ્છાચારથી પાનખાન કરતાં તો પરલોકમા કબ્જ પ્રાપ્ત થાનુ, એની પરમતવાળાંની શકાને પરાસ્ત કરેછે હે ભીરુ ! પરોક્ત માત્ર એવા નરકાદિ દુખથી ભય પામનારી ! ગયુ અર્થાત્ આ ભવથી ગયુ જે સુખ યૌવનાદિ તે પાણુ આવતુ નથી, અર્થાત્ પરલોકમા મળતુ નથી પરલોકસુખની લિખ્માથી તપશ્ચરાણાદિ કબ્જ ક્રિયા આદરી અત્યસુવળ જે સુખ તેની ઉપેક્ષા કરી એ વાત કેવલ

વ્યર્થ છે. શુભાશુભકર્મપરતંત્ર એવો, તથા આ કાયાનો અધિષ્ઠાતા એવો, જે છવ તેને પરલોકમાં અવશ્ય, પોતાનાં કર્મથી થતું ફલ ભોગવવું પડશે એવી શંકાને ઉદ્દેશીને કહેછે કે આશરીર તો સમુદયમાન છે. સમુદય એટલે ભૂતચતુષ્ટયસંયોગ તે માત્રજ આ શરીર છે, અને એ ભૂતચતુષ્ટય કરતાં અન્ય એવું બીજું કંઈ, ભવાંતરયાથી તથા શુભાશુભકર્મનું ભોક્તા એવું કાયરય છવાદિ કશું નથી. જે ભૂતચતુષ્ટયસંયોગ તે વિદ્યુદ્ધેવોતની પેઠે સ્વભાવમાં જાણાયછે ને નાંશ પામેછે, એટલે પરલોકાદિ ગપાટાથી ન છેતરાતાં યથેચ્છ ખા પી ને વિહાર કર. હવે પ્રમેય અને પ્રમાણની વ્યવસ્થા બતાવેછે:—

પૃથ્વી, જલ, તેજસ, વાયુ, એ ચાર ભૂત છે, એમનો આધાર ભૂમિ છે; પ્રમાણ પ્રત્યક્ષજ છે—૮૨

પૃથ્વી ભૂમિ, જલ અપ્, તેજસ્ અગ્નિ, વાયુ પવન, એ ભૂતચતુષ્ટય. એ ભૂતનો આધાર, અધિકરાણ ભૂમિ પૃથ્વી. “ એ ચૈતન્ય-ભૂમિ છે ” એવો પણ કહીક પાડ છે, તો તેનો અર્થ એમ જાણવો કે એ ચારેનો વિશિષ્ટ યોગ તે ચૈતન્યભૂમિ, ચૈતન્યનું ઉત્પત્તિસ્થાન, કેમકે એ ચારના સંયોગથી ચૈતન્ય થાયછે. “ એમની પ્રમાણ ભૂમિ ” એવો પણ કહીક પાડ છે, તેનો અર્થ એવો કે એમની એટલે ચાર્વાકોની પ્રમાણભૂમિ ભૂતચતુષ્ટય તેજ છે, અર્થાત્ તેટલાંજ પ્રમાણ-વિષય છે, એટલે કે એટલાંજ ખરેખરાં તત્ત્વ છે, બીજું નહિ. પ્રમાણ પણ, એ મતમાં, પ્રત્યક્ષ એકજ છે, બીજું કોઈ અનુમાનાદિ નહિ. ચાર્વાકો લોકયાત્રાસિદ્ધચર્યે ધૂમાધેનુમાન કહી કહી માનેછે, પણ સ્વર્ગાદૃષ્ટાદિ પ્રસાધક એવું અલૌકિક અનુમાન સ્વીકારતા નથી. દૃઢમાં જે ચૈતન્યોત્પત્તિ તે ભૂતચતુષ્ટયપ્રગત છે એમ શી રીતે મતીતિ થાય એ શંકાનું સમાધાન કહેછે:

પૃથ્વ્યાદિની ઉપસંહતિથા, જે પરિણતિ તેણે કરીને, સુરાંગ-થી મદ શક્તિની પેઠે, દૃઢમાં ચૈતન્ય પેદા થાયછે—૮૩

પૃથ્વ્યાદિ એટલે પૃથ્વી અપ્ તેજ વાયુ એ ચાર ભૂત તેની

ઉપમ હતિ એટલે તેના સમવાય અર્થાત્ સ યોગ, તેનાથી જે પરિણતિ એટલે દોષોત્પત્તિ, તે પરિણતિએ કરીને, તે પરિણામરૂપ દહમાન્ ચૈતન્ય પેદા થાયછે તેનું દષ્ટાન્ત કે સુરાનાં અંગ ગુડાદિ તેનાથી જેમ મદશક્તિ ઉપજી આવેછે, તેમ સહતિમાત્રથી ચૈતન્ય પણ થઈ આવેછે ભાવ એવો છે કે ભૂતચતુષ્ટયસખધે કરીને દહપરિણતિ અને તેથી ચૈતન્ય પરિણતિ એ રાજદમા ઘટ્ટનો અભાવ છે તથાપિ મૂલ સંસ્કૃતમાં જે ઉપસર્ગનું દીર્ઘન્ય છે તે બાહુલ્યથી સિદ્ધ કરવું પાઠાંતર પણ છે પૃથ્વાદિ ભૂત સહતિ થતા દહાદિ સભવ થાયછે, અને સુરાગથી જેમ મદ શક્તિ, તેમ તેમાં આત્મતા થઈ આવેછે એના અર્થ સ્પષ્ટજ છે, વાચસ્પતિએ પણ કહ્યું છે કે પૃથ્વી તેજસ્ વાયુ એટલા તત્વ છે, તેના સમુદાય થતા શરીર વિષય ઈન્દ્રિય સજ્ઞા, અને તે થકી ચૈતન્ય આમ સિદ્ધ થયા પછી જે કહેવામા છે તે કહેછે

માટે દષ્ટનો ત્યાગ કરીને લોકની અદૃષ્ટ પ્રતિ પ્રવૃત્તિ તે કેવલ મૂઢતાજ છે એમ ચાર્વાકો કહેછે—૮૪

માટે એટલે ભૂતથીજ ચૈતન્યોત્પત્તિ છે માટે, દષ્ટનો ત્યાગ કરીને, એટલે મત્યક્ષાનુભૂત જે ઇહલૌકિક વિષયજન્ય મુખ્ય તેના ત્યાગ કરીને, અદૃષ્ટ એવાં પરમેષ્ઠ સુખાદિ જે તપશ્ચરણાદિ કષ્ટ ક્રિયાસાધ્ય મનાયછે, તે પ્રતિ જે લોકપ્રવૃત્તિ તે લોકની અત્યંત મૂઢતાનું જ લક્ષણ છે એવું ચાર્વાકો માનેછે ધૂતારાના ચુકિતવાળાં વચનોથી ઠગાઈ, અને ત્રાસથી, માણસો, હાથમાં આવેલું એવું મત્યક્ષ ઇહલૌકિક મુખ્ય તજી, સ્વર્ગપર્ગાદિ સુખલિપ્સાથી, તપ જપ ધ્યાન ટોમાદિના કૃદ્ધા મારેછે, તે જાંયાનું કારણ અજ્ઞાનતા-માત્રજ છે એમ તેમના મતમાં ઉપદેશ છે હવે, જે લોક શાત, અને સંપૂર્ણ હૃદયવાળા હોઈ, નિરુપમ મુખ્ય બોગને છે, તેમના મુખનું વર્ણન કરેછે —

સાધ્યવૃત્તિનિવૃત્તિથી જનને જે પ્રીતિ થાયછે, તે તેમના મતમાં નિરર્થ છે, કેમકે ધર્મ છે તે કામ કરતા અન્ય નથી—૮૫

સાધ્ય ને ધ્યાન તે બે પ્રકારનું છે: ઉપાદય અને હેય: ઉપાદય તે ધર્મયુક્ત એવું શુદ્ધ ધ્યાન, હેય તે આત્મરોદ્ર ધ્યાન. અથવા સાધ્ય તે સાધનીય કાર્ય, ઉપાદય પ્રણય કૃત્ય એવાં તપ: સંયમાદિ, અને હેય પાપકૃત્ય એવાં વિષય સુખાદિ. એ પ્રકારે ઉપાદય અને હેય એ બે પ્રકારનું ને સાધ્ય તેમાં ક્રમે કરીને પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, તે થકી ને પ્રીતિ અર્થાત્ સુખ થાયછે, તે તેમના એટલે આર્વાકોના મત પ્રમાણે, નિરર્થ છે, પ્રયોજન વિનાનું છે, નિષ્ફલ છે, અતાત્વિક છે. કેમકે કામ એટલે વિષયસુખ તેના સેવન કરતાં બીજા ધર્મ છેજ નહિ, તજ્જનિત ને પરમ સુખ તેજ સુખ છે. અથવા ને લોકો ધર્મથકી આ લોકમાં પણ ઇષ્ટાનિષ્ટ કાર્યની સિદ્ધ્યસિદ્ધિ માનેછે, તેમને આર્વાકો ને લવારાથી ઉત્તર આપેછે, તે બતાવવા કહેછે, સાધ્યવૃત્તિ નિવૃત્તિ થકી ઇત્યાદિ. તપોબપહોમાદિથી સાધ્ય એટલે ઇષ્ટ એવા કાર્યની ને વૃત્તિ, સિદ્ધિ; તેમજ તેવાં તપોબપાદિથી, અનિષ્ટ સાધ્ય એવાં ને વિદ્વાદિ તેની નિવૃત્તિ, અસિદ્ધિ, અભાવ, તે બેથકી એટલે કે સાધ્ય વૃત્તિ નિવૃત્તિ થકી, માણસોને ને પ્રીતિ થાયછે તે નિરર્થજ છે; અર્થ શબ્દને હેતુર્થકલક નિર્હેતુક છે એમ પણ જાણવું, અર્થાત્ નિર્મૂલ છે. કારણ એજ કે કામ એજ ધર્મ છે. હવે ઉપસંહાર કરેછે:—

લોકાયિત મતનો પણ આ રીતે સંક્ષેપ કહ્યો; અને બુદ્ધિવાને અભિધેય તાત્પર્યાર્થપર્યા લોચ્યો—૮૬

આ રીતે એટલે આ પ્રકારે, લોકાયિત મતનો પણ એટલે કેવલ અન્ય મતનો નહિ પણ લોકાયિતમતનો પણ સંક્ષેપ કહ્યો. બૌદ્ધ્યાદિ સર્વ મતોનો સંક્ષેપમાત્રજ જ્યારે અત્રે કહ્યો ત્યારે તેના પરમાર્થ વિસ્તારથી કેમ જણાઈ શકે? એવી શંકા લક્ષમાં રાખીને કહે છે કે “અભિધેયતાત્પર્ય” ઇત્યાદિ. અભિધેય એટલે સર્વ દર્શનવાચ્ય ને અર્થ તેના તાત્પર્યાર્થ, એટલે અશેષવિશેષવિશિષ્ટ પરમાર્થ, તે પરિ એટલે ચારે તરફથી અર્થાત્ પૌર્વાપર્યથી આલોચ્યો, એટલે સ્વતઃ વિચારી લેવો. અથવા આલોચ્ય ધાતુને ધાતુપાઠથી દર્શનાત્મક લઈ, તાત્પર્યાર્થ તે તે દર્શનશાસ્ત્રોથી સુબુદ્ધિવાને એટલે સારી રીતે નિપુણ-

મતિવાળાએ જોઈ લેવો, કેમકે આ ગ્રંથનો સંક્ષિપ્તમાત્ર જાણવાની રુચિવાળા માટેજ છે અથવા સર્વદર્શનસ મત જે તત્ત્વ તેના વિરોધ સાબળી શુ કરવું તે ન જાણનાર માણીને કર્તવ્ય બતાવે છે એમ પણ “ અભિધેય ” ઇત્યાદિથી અર્થ ઉપજવાય અભિધેય તે સર્વ દર્શન સબધી પ્રતિપાદ્ય અર્થ, તેના જે તાત્પર્યાર્થ, એટલે સત્યાસત્યવિભાગયકી વ્યવસ્થાપિત તત્ત્વાર્થ, તેની પચાસોચના કરવી, એટલે સારી રીતે તે વિષે વિચાર કરવો, જોવા કદા છે તેવાજ ગૃહી ખેસવો નહિ કાણે આમ કરવું ? તો કહેછે કે સુબુદ્ધિવાને સુ એટલે સારી, માર્ગાનુસારિણી, પક્ષપાતરહિત, એવી જેની બુદ્ધિ છે તેણે બાકી જે દુરાગ્રહગ્રસ્ત છે તેનાથી તેમ બનવાનું નથી કહ્યું છે કે જ્યાં પોતાનું મન લાગ્યું હોય ત્યાં યુક્તિને પણ ખેંચી લેવી એવો આગ્રહીનો માર્ગ છે, પણ જે પક્ષપાતરહિત છે તેને તો જ્યાં યુક્તિ હોય ત્યાંજ મન લગાડવું એવો નિશ્ચય છે ભાવાય એવો છે કે સર્વ દર્શનોનો પરસ્પર મતવિરોધ સાબળી મૂઠ થયેલા માણીને સર્વ દર્શનસ્પૃહા થતા કે નિજદર્શનૈકપક્ષપાત થતાં, સ્વગાપવર્ગ સંધાવા મુશ્કેલ, માટે મધ્યસ્થ વૃત્તિ રાખી, સત્યાસત્યવિભાગથી તાત્ત્વિકાર્યનો વિચાર કરવો, અને વિચાર કરી શ્રેયસ્કરમાર્ગ ગૃહવો, ને તેજ માટે યત્ન કરવો કુશલ મતિવાળાએ.

ઇતિશ્રી તપાગણનભોગણદિનમણિ શ્રીદવસુદર સરિપાપદ પદોપજીની શ્રીગુણરત્નસરિ વિરચિત તર્કરહસ્યાદીપિકા નામની યદ્દર્શનસમુચય ટીકાનો જૈમિનીય આપાંકીયમતસ્વરૂપનિરૂપણ નામ ધઠો આધિકાર સમાપ્ત